GODINA VI 7/2025
ISSN 2334 - 7805
UDC 159.964

ČASOPIS ZA FILOZOFIJU PSIHOANALIZE
/ JOURNAL OF THE PHILOSOPHY OF PSYCHOANALYSIS

AGRAFA

TEMA BROJA / topic of the issue

INTERAKTIVNOST KAO OPŠTELJUDSKI FENOMEN

/ Interactivity as a universal phenomenon

LAZAR STANOJKOVIĆ
ANITA BALI MILETIĆ
TAMARA PETROVIĆ
ALEKSANDAR KRSTIĆ
SRĐAN DAMNJANOVIĆ
MERIMA ARANITOVIĆ
VALENTINA ĐEKIĆ
ĐORĐE VOZAREVIĆ

KRITIKE, STUDIJE, OGLEDI

/ critiques, studies, reflections

ŽARKO TREBJEŠANIN
SUZANA DIMITRIJEVIĆ BRANKOVIĆ
ALEKSANDRA KUZMANOVIĆ
JANGELA SUŠAC BUDIMIR
ALEKSANDAR MRĐEN
DRAGAN JAKOVLJEVIĆ
DARKO ZUBOVIĆ
BAJRO SALKUNIĆ
SANDRA ŠOK

PREVOD / translation

IGOR GRUJIČIĆ,
„INTERAKTIVNA PSIHOANALIZA I SINHRONICITET"
/ Igor Grujičić, "Interactive Psychoanalysis and Synchronicity"

INSTITUT ZA FILOZOFIJU I INTERDISCIPLINARNE STUDIJE
FILOZOFSKOG CENTRA ZA PSIHOANALIZU

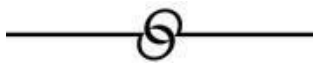
Agrafa

Časopis za filozofiju psihoanalize
Journal of philosophy of psychoanalysis

www.filozofija.edu.rs

Agrafa
Časopis za filozofiju psihoanalize

FILOZOFSKI CENTAR ZA PSIHOANALIZU
Novi Sad
Godina VI 7/2025

Agrafa
Journal of philosophy of psychoanalysis

PHILOSOPHICAL CENTRE FOR PSYCHOANALYSIS
Novi Sad
Year VI 7/2025

www.filozofija.edu.rs

ISSN 2334 – 7805
UDC 159.964

AGRAFA
Časopis za filozofiju psihoanalize
Journal of philosophy of psychoanalysis
ISSN 2334 – 7805
UDC 159.964

IZDAVAČ / PUBLISHER
Filozofski centar za psihoanalizu
Novi Sad

GLAVNI I ODGOVORNI UREDNIK / EDITOR IN CHIEF
Aleksandar Prica

ZAMENIK GLAVNOG I ODGOVORNOG UREDNIKA / DEPUTY EDITOR IN CHIEF
Igor Grujičić

UREĐIVAČKI ODBOR / EDITORIAL BOARD
Damir Smiljanić (Novi Sad), Obrad Savić (Beograd),
Srđan Damnjanović (Novi Sad), Milan Popov (Novi Sad), Aneta Sandić (Sarajevo),
Evangelos D. Protopapadakis (Atina),
Nebojša Maksimović (Novi Sad), Ana Vaderna (Novi Sad)

KORICE / COVERS
Sanja Popov

ŠTAMPA/PRINT BY
KriMel
Budisava

TIRAŽ/NUMBER OF COPIES PRINTED
100

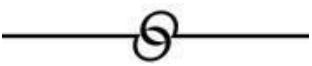
PISMO
Latinično

FORMAT
16x23

Agrafa

Journal of Philosophy of Psychoanalysis

Agrafa (French: *agrafe*) means a buckle or a fastening. Published by the Philosophical Center for Psychoanalysis and the Institute for Philosophy and Interdisciplinary Studies, the journal, as part of its core mission of education and the promotion of psychoanalysis and philosophy, fosters connections between diverse streams of thought, ranging from critical theory, poststructuralism, postcolonialism, and feminism to neurophilosophy and neuropsychoanalysis. A second layer of meaning is conveyed by the Greek word *agrapha*, meaning "unwritten." The controversy surrounding Plato's unwritten teachings gave rise to a hermeneutical debate on the primacy of speech over text. A further controversy, concerning the primacy of the unspoken, contributed to the development of the classical psychoanalytic concept of repression, while a third, emphasizing the primacy of unconscious language, led to the recognition of shared, that is, supra-subjective structures.

Agrafa

Časopis za filozofiju psihoanalize

Agrafa (franc. agrafe) znači kopča ili spona. Izdavači Agrafe, Filozofski centar za psihoanalizu i Institut za filozofiju i interdisciplinarne studije, u okviru svoje osnovne delatnosti — edukacije i promocije psihoanalize i filozofije — nastoje da uspostave veze između različitih misaonih tokova: od kritičke teorije, poststrukturalizma, postkolonijalizma i feminizma, do neurofilozofije i neuropsihoanalize. Drugi značenjski sloj proizlazi iz grčke reči agrapha, koja znači „nepisano". Kontroverza u vezi sa Platonovim nepisanim učenjem podstakla je hermeneutičku raspravu o pitanju prvenstva govora u odnosu na tekst. Druga kontroverza, koja se odnosi na prvenstvo neizgovorenog, doprinela je formiranju klasične psihoanalitičke ideje o mehanizmu potiskivanja, dok je treća, koja ističe prvenstvo nesvesnog jezika, dovela do uvažavanja postojanja zajedničkih, odnosno nadsubjektivnih struktura.

CONTENTS

Editor's Note...7

TOPIC OF THE ISSUE
- INTERACTIVITY AS A UNIVERSAL HUMAN PHENOMENON -

Lazar Stanojkovic, *Interactivity as a Necessary Condition for Psychological Development*...9
Anita Bali-Miletić, *Interactivity and Jean Piaget's Theory of Cognitive Development*...42
Tamara Petrović, *Interactivity and Self*...58
Aleksandar Krstić, *Intersubjectivity, Existence and Pathology*....76
Srđan Damnjanović, *Althusser and Psychoanalysis: The Subject Under Attack*...100
Merima Aranitović, *Interactivity in Psychotherapy and Psychoanalysis and the Language Structures of Ferdinand de Saussure*...125
Valentina Đekić, *Attachment Patterns and the Possibility of Change from the Perspective of Interactive Psychoanalysis*...139
Đorđe Vozarević, *Psychoanalytic Sociology in the Methodology of Teaching Interactive Psychoanalysis*…164

TRANSLATION

Igor Grujičić, *Interactive Psychoanalysis and Synchronicity*...189

CRITIQUES, STUDIES, REFLECTIONS

Žarko Trebješanin, *Interactivity in Freudian Psychoanalysis*...207
Suzana Dimitrijević-Branković, *The Unconscious as an Interactive Process Integrating Interoception, the Microbiota, and the Psychoanalytic Body*...213
Aleksandar Mrđen, *Biochemical and Pharmacological Interactions of Psychopharmaceuticals*...231
Darko Zubović, *The Ontological Presuppositions of an Interactive Dialogue between Christianity, Science, and Psychoanalysis*…246
Aleksandra Kuzmanović, *Lacanian Reflections on the Subject – Eros and the Poetic Self in the Work "Towards Beauty: An Erotological Reading of Sappho's Poetry"*…260
Sandra Šok, *The Body as Mirror: Narcissism and the Constitution of Subjectivity in Dance*…272
Dragan Jakovljević, *Interactivity as a Basis for Literary Creation and the Reader's Experience*…286
Bajro Salkunić, *At the Edge of Crime and Punishment: The Specific Mode of Thinking of* Rodion *Raskolnikov*…304
Jangela Sušac-Budimir, *The Inarticulate Splitting of the Self Defense Mechanisms and the Fragmentation of Identity in Ivo Andrić's novel Gospodica*…317

AUTHORS...334

SADRŽAJ

Reč urednika...7

TEMA BROJA
- INTERAKTIVNOST KAO OPŠTELJUDSKI FENOMEN -

Lazar Stanojković, *Interaktivnost kao nužni uslov psihološkog razvoja*…26
Anita Bali-Miletić, *Interaktivnost i teorija kognitivnog razvoja Žana Pijažea*…50
Tamara Petrović, *Interaktivnost i sebstvo*…67
Aleksandar Krstić, *Intersubjektivnost, egzistencija i patologija*…88
Srđan Damnjanović, *Altiser i psihoanaliza: subjekt na udaru*…113
Merima Aranitović, *Interaktivnost u psihoterapiji i psihoanalizi i jezičke strukture Ferdinanda de Sosira*…132
Valentina Đekić, *Obrasci privrženosti i mogućnosti njihove promene iz ugla interaktivne psihoanalize*…139
Đorđe Vozarević, *Psihoanalitička sociologija u metodologiji nastave interaktivne psihoanalize*…164

PREVOD

Igor Grujičić, *Interaktivna psihoanaliza i sinhronicitet*...189

KRITIKE, STUDIJE, OGLEDI

Žarko Trebješanin, *Interaktivnost u Frojdovoj psihoanalizi*…207
Suzana Dimitrijević-Branković, *Nesvesno kao interaktivni proces interocepcije, mikrobiote i psihoanalitičkog tela*…213
Aleksandar Mrđen, *Biohemijska i farmakološka interaktivnost i interakcije psihofarmaka*…231
Darko Zubović, *Ontološke pretpostavke interaktivnog dijaloga hrišćanske religije, nauke i psihoanalize*…246
Aleksandra Kuzmanović, *Lakanovsko promišljanje subjekta - Eros i poetsko sopstvo u delu „Ka lepoti: Erotološko čitanje Sapfine poezije"*…260
Sandra Šok, *Ogledalo tijela: narcizam i plesna subjektivnost*…272
Dragan Jakovljević, *Interaktivnost kao osnova književnog stvaranja i čitalačkog iskustva*…286
Bajro Salkunić, *Na rubu zločina i kazne: specifično mišljenje Rodiona Raskoljnikova*…304
Jangela Sušac-Budimir, *Nemušto cijepanje sebstva: Obrambeni mehanizmi i fragmentacija identiteta u romanu Ive Andrića „Gospođica"*…317

AUTORI...329

EDITOR'S NOTE

Dear readers of the Agrafa Journal,

The word interactivity is defined in Collins' English Dictionary as "mutual or reciprocal action or influence among persons, forces, elements, etc." As such, interactivity permeates every pore of our everyday life and often, as a result, passes unnoticed until it is absent. In this issue of the journal, when selecting contributions we focused on the role that interactivity plays in individual, as well as collective, development. In this way, we wish to present the contribution of interactive psychoanalysis in overcoming solipsistic enclosure within the boundaries of atomized subjectivity, by understanding the human being, first and foremost, as a relational being — a being-for-others. The theme of our next issue will be: Between Mind and Meaning: Philosophical Perspectives on Mental Health. You may submit your papers by October 31st of the current year to our e-mail address: agrafa@filozofija.edu.rs

Sincerely,
Editorial Board of the Agrafa Journal

REČ UREDNIKA

Poštovani čitaoci časopisa Agrafa,

reč interaktivnost se u Kolinsovom rečniku engleskog jezika definiše kao „uzajamno ili obostrano delovanje ili uticaj između osoba, sila, elemenata, itd". Kao takva, interaktivnost prožima svaku poru našeg svakodnevnog života i često, usled toga, prolazi nezapaženo sve dotle dok ne izostane. U ovom broju časopisa, prilikom odabira radova usredsredili smo se na ulogu koju interaktivnost igra tokom individulnog, ali isto tako i kolektivnog razvoja. Na taj način, želimo da prikažemo doprinos interaktivne psihoanalize u prevazilaženju solipsističkog zatvaranja unutar granica atomizovanog subjektiviteta, tako što čoveka, pre svega, shvata kao biće odnosa, odnosno biće-za-druge. Tema našeg sledećeg broja biće: Između uma i smisla: filozofski pristupi mentalnom zdravlju. Vaše radove možete slati do 31. oktobra tekuće godine na naš e-mail: agrafa@filozofija.edu.rs.

Srdačno,
Uredništvo časopisa Agrafa

TOPIC OF THE ISSUE:
INTERACTIVITY AS A UNIVERSAL HUMAN PHENOMENON

TEMA BROJA:
INTERAKTIVNOST KAO OPŠTELJUDSKI FENOMEN

Lazar Stanojković[1]

Institute for Philosophy and Interdisciplinary Studies, Novi Sad

Agrafa VI, 7/2025
Udk: UDC 159.922
https://doi.org/10.46793/Agrafa7.008S
Originalni naučni rad
Original Scijentific Paper

Interactivity[2] as a Necessary Condition for Psychological Development

Abstract: This paper theoretically examines interactivity as a fundamental condition for psychological development and introduces a minimal model through which various developmental traditions can be compared on a shared operational plane. The *Minimal Interactive Element* (MIE) is presented as a reconstructive instrument, applied to five influential paradigms: Piaget's cognitive developmental theory; Vygotsky's sociocultural theory; Erikson's psychosocial perspective and Bowlby's attachment theory; Bronfenbrenner's ecological model and Sameroff's transactional model; and Bandura's social-cognitive theory. The central act of developmental change is identified as concept formation, which is further specified in this research through the principle of adequation: the correction and refinement of a rule under an objective validity criterion and task resistance. This framework explains the transition from episodic success to a stable internal rule of action, the sustainability of which is verified by the test of double occurrence, signifying generalization across heterogeneous conditions. The contribution of this work lies in its logically specified schema of minimal conditions for change, allowing for a more methodologically consistent distinction between transient situational coping and genuine developmental achievement in both clinical and non-clinical contexts.

[1] lsstanojkovic@gmail.com

[2] By interactivity here, I do not refer to general sociality or a mere exchange of messages, but rather to a directed, two-way interaction in which participants gain insight into the relationships between concepts and the environment, reconstructing a *re-conceptualized* experience of reality. For more on this, see: Popov, M., *Interaktivna psihoanaliza – oblik filozofske prakse*, SANU, Beograd, 2025, p. 175.

Keywords: interactivity, psychological development, Minimal Interactive Element (MIE), concept formation, adequation, generalization

Introduction

The question of the fundamental mechanisms that enable stable cognitive and emotional development has stood at the center of competing developmental traditions for decades. Although cognitive, sociocultural, psychosocial, ecological, and social-cognitive approaches have offered valuable insight into developmental stages and processes, their terminological diversity often conceals a single logical structure that underlies every durable change. This paper starts from the assumption that, despite differences in theoretical languages, every stable transformation from episodic success to enduring developmental achievement rests on the same structural minimum of conditions. The present study is theoretical and reconstructive in character and does not aim at empirical verification of the claims advanced; rather, it offers a logical-comparative analysis of developmental paradigms and their internal criteria.

The main aim of the study is to present, as clearly as possible, the logical minimum of conditions for psychological development, formulated here as the *Minimal Interactive Element (MIE)* [3]. This structural minimum provides a conceptual vocabulary for aligning developmental schools through four key links: a shared task, the *operational order* (OO) of steps, the act of concept formation, and the double-occurrence test[4]. Within this framework, concept formation—building on Mirko Acimovic's[5] operational delineations, while grounded in Mihailo Markovic's dialectical logic[6]—is specified as a process of mastering the objective content of a rule. In this regard, I introduce the concept

[3] The Minimal Interactive Element (MIE) denotes the minimal sufficient configuration consisting of four successive links—task and criterion, operative order of steps, concept formation, and double occurrence—which must be satisfied to enable the transition from episodic success to a stable internal rule. Within this study, it serves as an analytical instrument for the comparison and alignment of developmental schools on a unified logical plane.

[4] Double occurrence serves as a *test of generalization*: it verifies whether the conceptualized (and adequate) rule spontaneously emerges and persists in heterogeneous conditions beyond the initial scene (in a new theme, relationship, or life situation), without additional tutorial support. Only then is the change considered a stable developmental achievement.

[5] Aćimović, M., *Filozofija mišljenja*, Futura publikacije, Novi Sad, 2007, pp. 199–201

[6] Marković, M., *Logika*, Narodna knjiga, Beograd, 1956, pp. 20–30

of *adequation*[7] as a supplement to concept formation: adequation denotes the correction and refinement of a rule under a validity criterion and task resistance, while concept formation signifies the linguistic stabilization of such an adequate rule. This ensures the transition from mere situational performance to the level of enduring developmental achievement. The methodology of the paper is based on an analytic reconstruction of five leading developmental traditions: Piaget's cognitive developmental theory, Vygotsky's sociocultural model, Erikson's and Bowlby's psychosocial/attachment perspective, Bronfenbrenner's ecological theory, and Bandura's social learning theory. Through a transversal reading of these authors, the aim is to show how each of the listed schools necessarily presupposes the same interactive configuration of links—from establishing a shared task to its final test under real conditions.

The paper is structured as follows. It first specifies the theoretical–conceptual framework of *interactive psychoanalysis*[8], which serves as a basis for aligning developmental schools with its assumptions. This is followed by a detailed analysis of each tradition through the lens of the Minimal Interactive Element, using a counterfactual method of removing links in order to test their necessity for the developmental process. This approach makes it possible to treat interactivity not as an additional factor in development, but as its fundamental logical condition of possibility.

Theoretical–Conceptual Framework

By interactivity I do not mean general sociability or a mere exchange of messages, but a specific logical–empathic interaction, understood as the bidirectional coordination of the subject and the task within a real situation. In this context, development is defined as a qualitative change by which invariant relations among steps are extracted from particular episodes of action and are then linguistically stabilized in the form of an internal rule. This understanding has strong transversal support in leading developmental traditions, above all in Piaget's model of coordinating actions under the resistance of the object and the

[7] In this paper, I utilize adequation as an operational term for the correction and refinement of a rule under an objective validity criterion and task resistance, ensuring that the rule holds independently of the initial situation, rather than serving as mere situational coping.

[8] Interactive psychoanalysis is an interdisciplinary form of philosophical practice that merges the clinical perspective of psychoanalysis with a logical-reconstructive approach: instead of introducing new developmental content, it provides a methodology for translating existing theoretical languages onto a common operational plane. Its function in this study is to enable the identification of logical invariants of psychological development and to express them through the minimal interactive element (MIE), thereby rendering diverse schools comparable at the level of mechanism rather than terminology.

transition toward operations, as well as in Vygotsky's theory of a shared task within the zone of proximal development, where external regulation becomes inner speech. On the basis of these traditions, I assume that every stable change can be reduced to the same structural minimum of conditions that enables the transition from mere performance to a general rule of action.

I call this logical minimum of conditions the Minimal Interactive Element (MIE) and it represents the smallest sufficient configuration consisting of four key links that must be simultaneously satisfied for the developmental process to be operational. The first link is a shared task with a clearly specified *validity criterion* that determines what exactly counts as a successful outcome. Within interactive psychoanalysis, this criterion functions as an objective measure of success that separates mere momentary coping from a durable internal rule. It serves as the logical anchor of the work, because it precisely defines the aim of the interaction and prevents the process from being reduced to arbitrary narration or a mere exchange of feelings. In this way, the subject gains the opportunity—under the resistance of the task itself—to recognize and extract stable rules of their own action. The second link is the *operational order* (OO), defined here as the precise arrangement of the sequence of steps within the interactive scene. This order enables the subject to consciously reconstruct their own procedure of action, thereby drawing a clear distinction between an accidental result and stable internal know-how. If the order of steps is not clearly established, language loses the power to stabilize the structure of the procedure itself, and the developmental mechanism in all schools examined here remains without its basic conditions of possibility. Only when the sequence of steps is fully clarified is the transition from momentary, episodic success to the level of conscious mastery of an internal rule secured. This, ultimately, opens the space for transforming immediate experience into durable and stable thought.

The third link of the Minimal Interactive Element (MIE), positioned in this paper as the central act of change, is concept formation[9]. Within this framework, concept formation (German: Begreifen) [10] draws on the Hegelian legacy of dialectics: it is a process in which thought surpasses mere representational consciousness and reaches the truth of the object's content. Along these lines, I rely on Mirko Acimovic's[11], operational definition, while grounding it in Mihailo

[9] Concept formation is understood here as a directed interaction in which participants gain insight into the relationships between concepts and the environment, thereby reconstructing a re-conceptualized experience of reality. For more on this, see: Popov, M., *Interaktivna psihoanaliza – oblik filozofske prakse*, SANU, Beograd, 2025, p. 175.

[10] Hegel, G. V. F., *Fenomenologija duha*, Naprijed, Zagreb, 1987

[11] Aćimović, M., *Filozofija mišljenja*, Futura publikacije, Novi Sad, 2007, str. 199–201.

Markovic's[12] dialectical logic. Markovic emphasizes that thought must not remain at the level of formal correctness, but must mean mastery of the object's objective content. Thus, concept formation in the model of Interactive psychoanalysis ceases to be merely an act of linguistic–conceptual fixation and becomes the moment in which the subject, through work on the task, appropriates its internal logic. Concept formation here is not a mere naming of an achieved outcome, but a process in which the concept is understood as a carrier of order: it enables a procedure to transcend the limits of a concrete situation.

In this sense, the concept of adequation constitutes a necessary terminological supplement. By adequation, I refer to the process in which the subject, through task feedback and validity criteria, corrects and refines their internal rule of action so that it truly corresponds to the demands of the situation, rather than remaining at the level of situational coping or formal imitation of steps. Only when the rule is shaped through engagement with task resistance does concept formation acquire its full meaning: the concept is then not a mere formal label, but a carrier of order that linguistically solidifies an adequate rule and enables its generalization across diverse contents. Consequently, in this study, I treat the reconstructing of a re-conceptualized experience of reality as the linguistic-conceptual stabilization of an adequate rule of action—a rule that has been previously verified on a real task and only then extracted as an invariant of the procedure. I do not view these task demands and resistances as subjective categories, but as real constraints and situational criteria within which any rule must hold to possess objective meaning. Only when a rule holds necessarily under such conditions does it cease to be situational coping and become a stable internal organizer.

The fourth link, and the final test of the truth of change in this model, is the concept of double occurrence[13]. It functions as a generalization test that checks whether the newly formed rule persists beyond the initial scene in which the task was solved. Within Interactive psychoanalysis, change is considered stable only if that rule spontaneously holds in an entirely different topic or relationship, without any additional instruction by the analyst. In this way, one obtains objective confirmation that the transition from momentary coping to a durable internal rule has indeed been achieved. Unlike accidental success that depends on momentary instruction, double occurrence shows that the subject possesses stable knowledge that can be independently adapted to new and different

[12] Marković, M., Logika, Narodna knjiga, Beograd, 1956, pp. 20-30.
[13] Bogunović, L., "Odnos tradicionalne i interaktivne psihoanalize" *Agrafa,* br. 4, Filozofski centar za psihoanalizu, Novi Sad, 2022, pp. 99–100.

situations. Without this final step, the achievement remains confined to a single situation and does not acquire the status of a genuine developmental achievement.

The status of transference[14] and countertransference[15] within Interactive psychoanalysis is treated here as exclusively operational, and not verification-based. By transference I mean the moment in which the analysand recognizes that the analyst follows and understands their specific experience of the world, whereas countertransference denotes the analysand's recognition that the analyst, too, is subject to interactive relations. These phenomena are utilized as affective-relational labor forces that serve to specify the joint task and align the operative order of steps. The objective is to translate these contents into clear work sequences to increase the probability of reconstructing a re-conceptualized experience of reality, as these forces do not, in themselves, constitute evidence of development. In this study, I link the verification of change exclusively to the practical test of generality within the phenomenon of double occurrence in real life. In direct relation to this, I consider *functional regression* not as pathology, but as a conscious working maneuver for returning to a previous level of task execution. It is employed when it is necessary to identify a specific erroneous step and to distinguish a mere momentary result from the procedure of action itself. In this manner, the stability of the structure of the re-conceptualized is re-established, which is essential in situations where the internal rule remains unclear or when the confirmation of change through the test of double occurrence is absent. This conceptual apparatus enables a unified way of reading different developmental schools on the same logical plane, since each tradition implies the existence of the same structural pattern. Within Interactive psychoanalysis, this becomes a standard order of questions about the exact task, the step sequence, and the difference between performance and rule. On this

[14] Informal lecture notes from Prof. Popov's course, "Uvod u interaktivnu psihoanalizu." Within the framework of Interactive Psychoanalysis, transference denotes that specific moment in which the analysand recognizes that the analyst tracks, observes, and understands their authentic experience of the world. Its status in this model is exclusively operative rather than verificational, as transference serves as an affective-relational labor force that aids in the specification of the joint task, rather than as evidence that developmental change has actually occurred.

[15] Informal lecture notes from Prof. Popov's course, "Uvod u interaktivnu psihoanalizu." Countertransference, in the terminology of Interactive Psychoanalysis, signifies the analysand's realization that the analyst is also subject to interactive relationships and, like the analysand, possesses a specific experience of the world. Within the logic of the Minimal Interactive Element (MIE), countertransference phenomena serve to translate narrative content into operative work sequences, thereby directing the subject toward objective task requirements and increasing the probability of concept formation.

basis, the remainder of the paper offers an analytic reconstruction of five leading traditions in their own terms, serving as a basis for aligning them with the vocabulary of Interactive psychoanalysis. This method aims to identify the logical invariants of development that are concealed behind different theoretical vocabularies, thereby supporting the claim that interactivity (as defined in this paper) is a fundamental condition of possibility of development as such.

Logic and Interactive Changes: From Performance to Rule

Piaget's[16] model of cognitive development rests on the transformation of schemes through the processes of assimilation and accommodation into stable logical operations, recognizable by the property of reversibility. In this tradition, change begins with detecting a mismatch in a real task, where an existing scheme fails to yield a stable outcome under the resistance of the object, forcing the subject to coordinate steps and decenter attention. Through reflective abstraction, the subject extracts from the sequence itself a procedural rule, which is then tested by mentally reversing the course of action, thereby demonstrating its operational generality. This model provides a basis for alignment with the vocabulary of Interactive psychoanalysis in order to define the Minimal Interactive Element (MIE) with precision. Within such a configuration, the task and criterion are specified through a clear determination of what counts as "solved," while within the operational order (OO) a shared reconstruction of steps is established up to the point of operational stability. The central act of change is concept formation, which occurs through the verbal articulation of the rule of action after its adequation under the validity criterion and task resistance, whereby the extracted rule becomes a stable cognitive organizer in interaction with reality. Finally, double occurrence is verified by the persistence of that rule beyond the initial scene in an entirely new topic or relationship.

Vygotsky's[17] theory defines development as the transformation of interpsychic relations into intrapsychic functions through mediation by cultural tools, above all language. Change takes place in the zone of proximal development, where social speech—which specifies the goal and the sequence of moves—is gradually internalized into inner speech, which becomes the basic tool of self-regulation. Articulation of a rule in this context marks the transformation of experiential performance into a stable conceptual invariant transferable to new situations. The step order thus ceases to be dictated from outside and becomes stable inner

[16] Vasta, R., Haith, M. M., Miller, S. A., „Dečja psihologija" (excerpts) in *Razvojna psihologija I – bazna literatura*, Univerzitet Singidunum, Beograd, 2013, pp. 68–70.
[17] Ivić, I., „Sociokulturna teorija Lava Vigotskog" in *Razvojna psihologija I – bazna literatura*, Univerzitet Singidunum, Beograd, 2013, pp. 89–94.

self-guidance that enables the transition from joint work to independent competence. When this tradition is aligned with the vocabulary of Interactive psychoanalysis, it becomes clear that the Minimal Interactive Element represents the logical minimum of change that begins with language-mediated cooperation. The task and criterion are established through guidance in which language marks critical points, while within the operational order (OO) the sequence is built through shared reconstruction. Double occurrence is verified by the spontaneous application of that rule in a new scene without tutorial support.

Erik Erikson's[18] psychosocial framework and John Bowlby's attachment theory approach development through the prism of relational consolidation and the formation of internal working models of relationships. Change occurs here within a real relationship under strong affective load, where accurate responses from the environment calibrate the subject's expectations through contingent co-regulation of affect. Aligning these processes with the vocabulary of Interactive psychoanalysis shows that the task and criterion are grounded in the relational demand for an adequate response, yet adequation here is not exhausted by mere logical task-solving. Rather, it is constituted primarily through affective attunement within the interactive dyad, thereby directly satisfying the requirement of logical–empathic interaction. In this process, the subject corrects their internal working model not only under the "resistance" of the task, but through living, contingent co-regulation with the other, whereby the relational rule acquires the character of objective necessity and ceases to be a mere emotional state. The operational order follows a clear sequence from the subject's signal, through the environment's response, to stabilization of state. When the analysand independently names the relational rule, they revise their internal order of thought under the resistance of the environment, whereby the relational rule acquires the status of a general concept. The final test is double occurrence, confirmed when the same rule is spontaneously applied in an entirely new relationship or social context beyond the therapeutic scene.

The ecological–transactional[19] perspective treats development as the result of proximal processes unfolding within nested systems over time. In the language of Interactive psychoanalysis, these proximal processes are redefined as the primary medium of logical–empathic interaction. The key to developmental change here is not mere situational adjustment to context, but achieving systemic adequation, whereby the subject corrects their internal rule of action in accordance with the objective demands and resistance of the microsystem itself.

[18] Vasta, R., Haith, M. M., Miller, S. A., „Dečja psihologija", (izvodi) u *Razvojna psihologija I – bazna literatura*, Univerzitet Singidunum, Beograd, 2013 str. 138–141
[19] Ibid, pp. 143–146.

Within this model, the MIE links ensure that the proximal process acquires the character of an operational order of steps leading toward a functional goal. Concept formation is reached through independently naming the rule of interaction, whereby it ceases to be a descriptive category of the environment and becomes a stable internal organizer with objective content. The validity of such change is finally confirmed through double occurrence, which in an ecological key denotes the transfer and spontaneous persistence of the concept-formed rule when the subject moves from one microsystem to another.

Bandura's[20] social-cognitive theory is grounded in reciprocal determinism, in which development proceeds through observational learning and modeling. Change begins with directing attention to relevant elements of the model, but becomes developmental only when there is a transition from mere reproduction to an autonomous rule of action and self-regulation. In the vocabulary of Interactive psychoanalysis, Bandura's sequence—modeling, performance, self-regulation—can be reconstructed through the Minimal Interactive Element (MIE) as follows. The task and criterion are defined through an explicit determination of what counts as "well done," while the operational order (OO) is built through a sequence from guided practice to independent performance with feedback. At this stage, adequation occurs: through corrections under the validity criterion and task resistance, the rule is stabilized so that it ceases to be imitation and becomes a stable rule. Concept formation occurs when the analysand independently articulates the rule of action as an internal standard of self-regulation, whereby the rule is linguistically stabilized and becomes independent of the model's presence. Finally, double occurrence serves as the generalization test: the acquired standard is spontaneously retained and applied in an entirely new topic or relationship, without the model's presence.

This alignment pattern serves as a necessary preparation for the synthesis of a shared core and differential amplifiers[21] of development that follows in the matrix. All previous presentations of developmental schools unequivocally point to the existence of the same logical minimum of conditions that constitute the Minimal Interactive Element (MIE). This minimum includes a real shared task with a clearly specified success criterion and an orderly operational sequence of steps, together with the necessary linguistic–conceptual stabilization of the rule

[20] Ibid, pp. 97–105.

[21] Differential amplifiers are specific mechanisms characteristic of individual developmental schools that become effective only once the foundational logical minimum of the MIE has been satisfied. They do not constitute universal conditions of development, but rather function as factors that, within a given theoretical framework, increase the probability, stability, or velocity of change (e.g., the zone of proximal development or object resistance).

whose persistence is verified exclusively through double occurrence beyond the initial scene. Regardless of differences in units of analysis across heterogeneous schools, the presence of this stable shared core justifies the paper's initial thesis of interactivity as a necessary condition for psychological development. Within Interactive psychoanalysis, this minimum is operationalized through a standard order of questions about the precise task and the sequence by which the goal is reached, enabling a precise distinction between mere performance and an internal rule of action.

The reliance on the concept as an active organizer of thinking and action, grounded in Mirko Acimovic's philosophy, enables a formulation according to which the concept is not merely a label for an outcome, but a carrier of order that allows a procedure to be generalized across different contents. This internal order is formed within the interactive field of joint work on a task, and its truth is confirmed through spontaneous application in everyday life. In this sense, *functional regression* in Interactive psychoanalysis is not an end in itself, but a necessary working maneuver of returning to an earlier level of execution when it is necessary to identify an incorrect step and clarify the operational order. At the same time, the status of transference and countertransference[22] is defined exclusively as operational, since these phenomena serve to specify task conditions and the course of interaction, but do not in themselves prove development, given that verification of change is always tied to double occurrence outside the therapeutic setting. Specific risks of each school—such as the danger of verbalism in Piaget's model or normativism in the Vygotskian tradition—indicate potential deviations in clinical work. Consistently maintaining the four stated steps within the MIE configuration successfully filters these risks and returns the focus to interactivity as the fundamental condition of possibility of development as such. Taken together, differences in theoretical vocabularies do not eliminate the shared structural core, because without a real task and an operational sequence there is no process that can be defined as development. It is precisely this core that will be presented in the next section through a precise comparative matrix of alignment with the vocabulary of Interactive psychoanalysis.

Matrix of Structural Invariants

The aim of this section is to present, on a unified logical plane, how heterogeneous developmental paradigms intersect around the same structural minimum, termed the Minimal Interactive Element (MIE). Regardless of

[22] Bogunović, L., „Odnos tradicionalne i interaktivne psihoanalize", *Agrafa* br. 4, Filozofski centar za psihoanalizu, Novi Sad , 2022, pp. 99

whether traditions such as Piaget's, Vygotsky's, the psychosocial–relational approach, the ecological perspective, or the social-cognitive approach primarily emphasize cognitive coordination or social support, the transition from episodic success to an internal rule necessarily requires the same interactive configuration to be satisfied. The comparative matrix that follows aligns the specific vocabularies of these schools with the vocabulary of Interactive psychoanalysis through four linked components: a shared task with a validity criterion, the organization of the operational order of steps, concept formation, and double occurrence. This overview is supplemented by a narrative synthesis that distinguishes the shared core as well as the specific differential amplifiers of development through which each school contributes to the stability and breadth of rule generalization:

Developmental school	Unit of analysis / core concepts	Mechanism of change	Minimal Interactive Element (MIE)	Alignment with Interactive psychoanalysis	Typical risks
Piaget (Jean Piaget)	Scheme; assimilation/accommodation; equilibration; operation; reflective abstraction	Reflective abstraction and logical adequation	Coordination under object resistance	Conservation task; reversibility; rule	Verbalism without work on the task
Vygotsky (Lev Vygotsky)	Zone of Proximal Development (ZPD); mediation by language; inner speech	Internalization and adequation of regulation	Shared task in the Zone of Proximal Development	ZPD work; instruction; concept; autonomy	Empty formalism
Erikson / Attachment (Erik Erikson; John Bowlby)	Psychosocial crises and virtues; attachment; "secure base"; regulation patterns	Relational co-regulation and affective adequation	Contingent interaction between subject and other	Relational task; exchange; pattern; new bond	Psychologization
Ecological – transactional (Urie Bronfenbrenner; Arnold Sameroff)	PPCT (process–person–context–time); microsystems; proximal processes; transactions over time	Systemic adequation within proximal processes	Proximal processes across contexts	Systems work; step order; invariant; chronosystem	Descriptive ecology
Bandura (Albert Bandura)	Observational learning; reciprocal determinism; standards; self-regulation/self-efficacy	Adequation of the internal standard	Alignment with a given standard	Modeling; practice; rule; self-regulation	Mere imitation

Table 1. Comparative overview of developmental schools through the Minimal Interactive Element (MIE) and Interactive psychoanalysis.

Sources for Table 1: Popov, M., *Interaktivna psihoanaliza – oblik filozofske prakse*, SANU, Beograd 2025, pp. 175–185; *Razvojna psihologija I – bazna literatura*, pp. 68–70, 97–105, 137–146; Aćimović, M., *Filozofija mišljenja*, pp. 199–201; and Marković, M., *Logika*, pp. 20–30.

From Performance to Rule

The analysis of five leading developmental traditions indicates the presence of a stable shared core that supports the thesis of interactivity as a necessary condition of development. Regardless of whether the unit of analysis is Piaget's scheme, Vygotsky's tutorial dyad, or Bronfenbrenner's proximal process, each school presupposes the same logical order of steps that transforms episodic success into a stable internal rule of action. This order constitutes the MIE invariant, consisting of a clearly specified task with a validity criterion, an aligned step sequence, linguistic–conceptual extraction of the rule through concept formation, and a final test through double occurrence. Although vocabularies vary—from reversibility to self-regulation—the structure of this logical minimum remains unchanged across all schools. Alongside this shared base, each tradition also contributes specific differential amplifiers of development that further stabilize change. In the language of Interactive psychoanalysis, these amplifiers function as elements that strengthen the links between MIE components: Piaget's object resistance sharpens the distinction between performance and an internal rule, whereas Vygotsky's linguistic mediation facilitates the process of concept formation. Affective co-regulation in the relational model secures the stability of the sequence under emotional load, while ecological proximal processes build necessary bridges to other systems, thereby preparing the ground for double occurrence. Finally, Bandura's standards and self-regulation help ensure that the concept-formed rule becomes a durable internal organizer of the subject.

The necessity of interactivity is argued from the internal criteria of the schools themselves, since each loses operationality at the moment the interactive minimum is removed. Piaget's subject cannot reach operations without real coordination of moves under resistance, and Vygotsky's subject cannot produce meaningful inner speech without structuring within the zone of proximal development. Without contingent co-regulation in the relational field, a stable internal working model does not form, and without proximal processes there is, by definition, no development in the ecological sense. The shared minimum is therefore always an interactive scene with a criterion and a sequence in which a concept-rule emerges, whose generality is confirmed beyond the original situation.

At the center of this developmental transformation lies concept formation. Within Interactive psychoanalysis, the concept is not treated as a mere label for an achieved outcome, but as a carrier of order that enables the subject to transcend a single experience and generalize a procedure across different

contents. Development thus ceases to be the acquisition of isolated skills and becomes a restructuring of the internal order of thinking through adequation: aligning the subject's understanding of the rule with the objective content of the task and the task's resistance. If such adequation fails, change remains transient coping within a concrete situation. For this reason, the paper insists that the analysand must independently articulate the rule of action, whereby it acquires the status of a general organizer of procedures independent of the current scene. The final confirmation of such a developmental shift is obtained through double occurrence, i.e., by testing the spontaneous persistence of the newly formed rule in entirely new life circumstances or relationships. In this way, the validity of change is moved away from the domain of subjective intensity of insight and grounded in a practical test of generality within the subject's real life. Finally, mapping the construct of the Minimal Interactive Element (MIE) onto the key mechanisms of change across all examined schools indicates that transference and countertransference have an exclusively operational, and not verification, role. They are used as working forces for specifying the task and the operational order within the relational field, thereby avoiding a common clinical error in which stable internal rules are mistaken for transient emotional states. This theoretical distinction supports the aim that therapeutic work should lead toward genuine cognitive and emotional autonomy, since evidence of development is always sought beyond the therapeutic scene through the phenomenon of double occurrence.

Necessity Test and Working Protocol

The aim of this section is to synthesize the Minimal Interactive Element (MIE) as an invariant structure shared by the developmental schools examined and to conduct a necessity test on each of its four links. Through counterfactual analysis—i.e., a "removal-of-conditions test"—it becomes visible that the mechanism of development loses operationality as soon as any element of the interactive configuration is removed. Rather than introducing external metrics, this approach relies on the internal logic of each tradition in order to argue the thesis that interactivity is a fundamental condition of possibility of development as such. The synthesis of the preceding analyses indicates a stable invariant consisting of a shared task with a validity criterion, a clearly organized operational order of steps, concept formation as the linguistic stabilization of a rule, and double occurrence as confirmation of the rule's spontaneous persistence beyond the initial scene. Whenever any one of these links is missing, the transition from episodic success to a general internal rule is blocked.

In this thought experiment, I conduct a counterfactual analysis: within the reconstruction of each examined theoretical tradition, I systematically remove one MIE link at a time, while treating the remaining links as constant, in order to assess what consequences follow for the mechanism of change. If we remove the first link—the validity criterion that specifies what exactly counts as "done"—then across all examined traditions the possibility of operationally determining and stabilizing change as developmental achievement disappears. In Piaget's theory, cognitive coordinations remain situational because reflective abstraction has no stable anchor, whereas in Vygotsky the tutorial framework degrades into a mere lesson that leads to pseudo-internalization. Without a clear criterion, relational episodes in Erikson and Bowlby slide into unfocused affectivism, and in Bandura's model observational learning becomes simple imitation without an internal standard. Without this link there is no common reference point for distinguishing performance from rule, and any "developmental change" remains a rhetorical figure.

A similar regression in the mechanism of change occurs when the operational order is removed. If the sequence of steps toward the goal is unstructured or left to improvisation, Piaget's model loses the possibility of reversibility, because the outcome cannot be operationally reconstructed. In Vygotsky, the transition from external guidance to self-guidance stalls because language ceases to structure the procedure, while in relational models the signal–response pair loses the stability required for forming an internal working model of relationships. In the ecological perspective, proximal processes lose the rhythm and frequency necessary for development, and Bandura's feedback loop has nothing to attach to, which prevents the formation of an internal standard. Without an organized step sequence, any procedural invariant disappears, and the stated criterion remains merely nominal and operationally unusable.

Final necessity tests are carried out on the links of concept formation and double occurrence. Without linguistic–conceptual stabilization of the rule—which in Interactive psychoanalysis denotes the revision of a concept in relation to the environment—the subject remains at the level of a practical scheme without an operation. In Vygotsky, "true concepts" do not emerge and inner speech remains permanently dependent on external guidance, while in relational terms there is no relational rule that can be named and carried forward. If, however, double occurrence is missing—i.e., the spontaneous emergence of the rule in a new topic or relationship—then we have evidence only of episodic success within the analytic session or the laboratory. In that case, development in the sense of sustainable generalization does not exist. In the language of Interactive psychoanalysis, these findings translate into an operational protocol that,

through five precise steps—from specifying the task to probing double occurrence—verifies change not by the strength of insight but by the objective persistence of the rule in the subject's real life. If double occurrence is removed from the interactive configuration, developmental success across schools retains an exclusively episodic character. This means that the achievement remains confined to the scene of the analytic session, the classroom lesson, or a specific relationship with the model directly present, without evidence of a stable internal rule. The implication for Interactive psychoanalysis is clear: a change confined to the initial scene is not verified as a genuine cognitive or emotional change of the subject. Double occurrence serves as an internal test of generality, and in its absence development loses its status as sustainable generalization of a rule of action—thereby confirming that interactivity is not merely an additional factor but a fundamental condition of change.

On the basis of the necessity analysis, the Minimal Interactive Element (MIE) within Interactive psychoanalysis acquires the status of an operational protocol. Verification of change does not rely on the subjective intensity of insight, but follows five successive phases of assessing internal order. The first phase consists in establishing a shared task with an objective validity criterion. The second phase focuses on the joint reconstruction of the operational order of steps, thereby securing the transition from performance to rule. The third phase is the act of concept formation, in which the analysand independently linguistically stabilizes the internal procedural invariant, after the rule has been adequately formed under the validity criterion. The fourth phase is the crucial double-occurrence test, which registers the persistence of the rule under heterogeneous conditions beyond the initial scene. If such persistence fails, the fifth phase prescribes the maneuver of functional regression in order to identify the incorrect step and re-stabilize the structure.

Conclusion

This theoretical analysis demonstrates that every stable transformation in a subject's thought and affect is inextricably dependent on mutual interaction. By aligning five leading developmental paradigms with the conceptual framework of Interactive psychoanalysis, it becomes evident that diverse expert terminologies converge upon a singular logical structure: the Minimal Interactive Element (MIE). Absent a clearly defined objective and a precisely structured sequence of operations, the developmental process loses its foundational anchor, leaving any achievement confined to the level of transient situational coping. A primary finding of this study identifies concept formation as the definitive moment of developmental change. This represents the stage where the

subject independently articulates and linguistically stabilizes the logic governing their own procedure, whereby the extracted rule is transformed into a permanent internal organizer, no longer contingent on external prompts or the immediate context. Through this mechanism, mere performance is elevated to the conscious mastery of a rule, thereby facilitating genuine autonomy in thought and action. The ultimate validation of this model is realized through the concept of double occurrence, which serves as a pragmatic test of the new order's generalizability. Within the framework of Interactive psychoanalysis, development is assessed not by the intensity of subjective affect or insight, but by the empirical persistence of the newly acquired rule beyond the clinical setting. The proposed operational protocol provides a robust methodology for evaluating the stability of such change, ensuring that developmental acquisitions remain functional across heterogeneous and unpredictable life circumstances. Consequently, developmental theories and clinical practice are integrated onto a unified logical plane, allowing for a methodologically more consistent description and assessment of enduring change.

The subsequent phase involves the operationalization of this framework within both research and clinical practice: indicators for each link (validity criterion, operative order, adequation/concept formation, and double occurrence) can be derived from the MIE to establish longitudinal monitoring protocols. In a research context, this framework enables the comparison of therapeutic modalities based on which links they most reliably produce and where developmental impasses typically occur. Practically, the MIE serves as a directive for the analyst: rather than debating whether change has occurred, the focus shifts to identifying which specific link is absent for the change to become stable and transferable.

Lazar Stanojković

Institut za filozofiju i interdisciplinarne studije, Novi Sad

Interaktivnost[1] kao nužni uslov psihološkog razvoja

Apstrakt: Rad teorijski razmatra interaktivnost kao nužan uslov psihološkog razvoja i predlaže minimalni model pomoću kojeg se različite razvojne tradicije mogu uporediti na zajedničkoj operativnoj ravni. Kao rekonstruktivni instrument uvodi se termin *minimalni interaktivni element* (MIE), koji se u radu primenjuje na pet uticajnih pristupa: Pijažeovu (Jean Piaget) kognitivnu teoriju razvoja; sociokulturnu teoriju Lava Vigotskog (Lev Vygotsky); psihosocijalnu perspektivu Erika Eriksona (Erik Erikson) i teoriju privrženosti Džona Boulbija (John Bowlby); ekološki model razvoja Urija Bronfenbrenera (Urie Bronfenbrenner) i transakcioni model Arnolda Samerofa (Arnold Sameroff) kao i socijalno-kognitivnu teoriju Alberta Bandure (Albert Bandura). Centralni čin promene određuje se kao opojmljavanje, pri čemu se ono u ovom radu dodatno precizira pojmom adekvacije: korekcijom i preciziranjem pravila pod kriterijumom valjanosti i otporom zadatka. Time se objašnjava prelaz sa epizodnog uspeha na stabilno unutrašnje pravilo delanja, čija se održivost proverava testom dvostruke pojavnosti, odnosno generalizacije u heterogenim uslovima. Doprinos rada predstavlja logički precizirana šema minimalnih uslova promene koja omogućava metodološki jasnije razlikovanje prolaznog snalaženja od razvojnog postignuća u kliničkim i nekliničkim kontekstima.

Ključne reči: interaktivnost, psihološki razvoj, *minimalni interaktivni element* (MIE), opojmljavanje, adekvacija, generalizacija

[1] Pod interaktivnošću ovde ne podrazumevam opštu društvenost niti puku razmenu poruka, već usmerenu, dvosmernu interakciju u kojoj učesnici prave uvid u odnose pojmova i okruženja, rekonstruišući *preosmišljeni* doživljaj stvarnosti. Više o tome: Popov, M., Interaktivna psihoanaliza - oblik filozofske prakse, SANU, Beograd, 2025. str. 175.

Uvod

Pitanje o temeljnim mehanizmima koji omogućavaju stabilan kognitivni i emocionalni razvoj decenijama se nalazi u središtu konkurentnih razvojnih tradicija. Iako su kognitivistički, sociokulturni, psihosocijalni, ekološki i socijalno-kognitivni pristupi ponudili dragocen uvid u razvojne stadijume i procese, njihova terminološka raznolikost često prikriva jedinstvenu logičku strukturu koja stoji u osnovi svake trajne promene. Ovaj rad polazi od pretpostavke da se, uprkos različitim teorijskim jezicima, svaka stabilna transformacija iz epizodnog uspeha u trajno razvojno postignuće oslanja na isti strukturni minimum uslova. Ovaj rad ima teorijsko–rekonstruktivni karakter i ne pretenduje na empirijsku verifikaciju iznetih tvrdnji, već na logičko-komparativnu analizu razvojnih paradigmi i njihovih unutrašnjih kriterijuma.

Glavni cilj istraživanja je da se jasno izloži logički minimum uslova psihološkog razvoja, koji u radu postavljam kao *minimalni interaktivni element*[2] (MIE). Taj strukturni minimum nudi pojmovnik koji služi kao osnova za usaglašavanje razvojnih škola kroz četiri ključne karike: zajednički zadatak, *operativni red* (OR) koraka, čin opojmljavanja i test dvostruke pojavnosti[3]. Unutar ovog okvira, opojmljavanje – nadovezujući se na operativna određenja Mirka Aćimovića[4], ali uz suštinsko logičko utemeljenje u Markovićevoj dijalektičkoj logici[5] – precizira kao proces ovladavanja objektivnog sadržaj pravila. U tom smislu, pojam ***adekvacije***[6] uvodim kao dopunu opojmljavanja: adekvacija označava korekciju i preciziranje pravila pod kriterijumom valjanosti i otporom zadatka, dok je opojmljavanje u tom smislu, jezičko učvršćivanje tako adekvatnog pravila. Time se osigurava prelaz sa puke situacione izvedbe na nivo trajnog razvojnog postignuća.

---

[2] Minimalni interaktivni element (MIE) označava najmanju dovoljnu konfiguraciju od četiri sukcesivne karike (zadatak i kriterijum, operativni red koraka, opojmljavanje, dvostruka pojavnost) koje moraju biti ispunjene da bi prelaz sa epizodnog uspeha na stabilno unutrašnje pravilo bio moguć. U radu se koristi kao instrument za poređenje i usaglašavanje razvojnih škola na istoj logičkoj ravni.

[3] Dvostruka pojavnost je *test generalizacije*: proverava da li se opojmljeno (i adekvatno) pravilo spontano javlja i opstaje u heterogenim uslovima izvan prvobitne scene (u novoj temi, relaciji ili životnoj situaciji), bez dodatnog tutorijalnog oslonca. Tek tada se promena smatra stabilnim razvojnim postignućem..

[4] Aćimović, M., Filozofija mišljenja, Futura publikacije, Novi Sad, 2007, str. 199–201.

[5] Marković, M., Logika, Narodna knjiga, Beograd, 1956, str. 20-30.

[6] Adekvaciju u ovom radu koristim kao operativni termin za korekciju i preciziranje pravila pod objektivnim kriterijumom valjanosti i otporom zadatka, tako da pravilo važi nezavisno od početne situacije, a ne kao puko situaciono snalaženje.

Metodologija rada zasniva se na analitičkoj rekonstrukciji pet vodećih razvojnih tradicija: Pijažeove kognitivne razvojne teorije, Vigotskovog sociokulturnog modela, psihosocijalne perspektive Eriksona i Boulbija, ekološke teorije Bronfenbrenera i Bandurine teorije socijalnog učenja. Kroz transverzalno čitanje ovih autora, cilj je ukazati kako svaka od navedenih škola nužno pretpostavlja istu interaktivnu konfiguraciju karika — od postavljanja zajedničkog zadatka do njegove finalne provere u realnim uslovima. Rad je strukturiran tako da najpre precizira teorijsko-pojmovni okvir *interaktivne psihoanalize*[7] koji služi kao osnova za usaglašavanje razvojnih škola sa njenim postavkama. Potom sledi detaljna analiza svake škole kroz prizmu minimalnog interaktivnog elementa uz korišćenje kontrafaktičke metode uklanjanja karika kako bi se verifikovala njihova nužnost za razvojni proces. Ovakav pristup omogućava da se interaktivnost ne posmatra kao dodatni faktor u razvoju već kao njegov fundamentalni logički uslov mogućnosti.

Teorijsko-pojmovni okvir

Pod interaktivnošću ne podrazumevam opštu društvenost ili puku razmenu poruka, već specifičnu logičko-empatijsku interakciju koja označava dvosmerno usklađivanje subjekta i zadatka u realnoj situaciji. Razvoj se u ovom kontekstu definiše kao kvalitativna promena kojom se iz pojedinačnih epizoda delanja izdvajaju invarijantni odnosi koraka, a koji se potom jezički stabilizuju u obliku unutrašnjeg pravila. Ovakvo razumevanje ima snažne transverzalne oslonce u vodećim razvojnim tradicijama, pre svega u Pijažeovom modelu koordinacije radnji pod otporom objekta i prelaza ka operacijama, kao i u Vigotskovoj teoriji zajedničkog zadatka u zoni narednog razvoja gde spoljašnja regulacija prelazi u unutrašnji govor. Na osnovu ovih tradicija pretpostavljam da se svaka stabilna promena može svesti na isti strukturni minimum uslova koji omogućava prelaz sa puke izvedbe na opšte pravilo delanja.

Ovaj logički minimum uslova, minimalni interaktivni element (MIE) predstavlja najmanju dovoljnu konfiguraciju koja se sastoji od četiri ključne karike koje moraju biti simultano zadovoljene kako bi razvojni proces bio operativan. Prva karika je zajednički zadatak sa jasno postavljenim *kriterijumom valjanosti* koji

[7] Interaktivna psihoanaliza je interdisciplinarni oblik filozofske prakse, koja spaja kliničku perspektivu psihoanalize sa logičko-rekonstruktivnim pristupom: umesto da uvodi nove razvojne sadržaje, ona obezbeđuje metod prevođenja postojećih teorijskih jezika na zajedničku operativnu ravan. Njena funkcija u ovom radu je da omogući identifikaciju logičkih invarijanti psihološkog razvoja i da se one izraze kroz minimalni interaktivni element (MIE), tako da različite škole postanu uporedive na nivou mehanizma, a ne terminologije.

određuje šta se tačno smatra uspešnim ishodom. U okviru interaktivne psihoanalize taj kriterijum služio bi kao objektivno merilo uspeha koje odvaja puko trenutno snalaženje od trajnog unutrašnjeg pravila. On deluje kao logičko uporište rada, jer precizno definiše cilj interakcije čime se sprečava da se proces svede na proizvoljno prepričavanje ili puku razmenu osećanja. Na taj način subjekt dobija priliku da pod otporom samog zadatka prepozna i izdvoji stalna pravila sopstvenog delanja. Druga karika je *operativni red (OR)* koji postavljam kao precizno uređenje redosleda koraka unutar interaktivne scene. Ovaj red omogućava subjektu da svesno rekonstruiše sopstveni postupak delanja čime se pravi jasna razlika između slučajnog rezultata i stabilnog unutrašnjeg znanja Ukoliko redosled koraka nije jasno utvrđen, jezik gubi moć da stabilizuje strukturu samog postupka rada, čime razvojni mehanizam u svim školama koje razmatram ostaje bez svojih osnovnih uslova mogućnosti. Tek kada se redosled koraka u postupku u potpunosti razjasni, osigurava se prelaz sa trenutnog, epizodnog uspeha na nivo svesnog ovladavanja unutrašnjim pravilom. To u konačnici otvara prostor za preobražaj neposrednog iskustva u trajnu i stabilnu misao.

Treća karika Minimalnog interaktivnog elementa (MIE), koju u ovom radu postavljam kao središnji čin promene, jeste opojmljavanje[8]. Unutar ovog okvira, opojmljavanje (nem. *Begreifen*) [9] oslanja se na hegelovsko nasleđe dijalektike: reč je o procesu u kojem mišljenje prevazilazi puku predstavnu svest i dolazi do istine predmetnog sadržaja. Na toj liniji, u radu se koristim operativnim određenjem Mirka Aćimovića[10], ali ga logički utemeljujem u dijalektičkoj logici Mihaila Markovića[11]. Marković naglašava da mišljenje ne sme ostati na nivou formalne ispravnosti, već mora značiti ovladavanje objektivnim sadržajem predmeta. Time opojmljavanje u modelu interaktivne psihoanalize prestaje da bude samo čin jezičko-pojmovnog učvršćivanja i postaje trenutak u kojem subjekt, kroz rad sa zadatkom, usvaja njegovu unutrašnju logiku. Opojmljavanje ovde nije puko imenovanje postignutog ishoda, nego proces u kojem pojam shvatam kao nosilac reda: ono omogućava da postupak prevaziđe granice konkretne situacije. U tom smislu pojam adekvacije je nužna terminološka dopuna. Pod adekvacijom podrazumevam proces u kojem subjekt, kroz povratnu informaciju zadatka i kriterijuma valjanosti, koriguje i precizira svoje

[8] Pod opojmljavanjem se ovde podrazumeva usmerena interakcija u kojoj učesnici prave uvid u odnose pojmova i okruženja, rekonstruišući *preosmišljeni* doživljaj stvarnosti. Više o tome: Popov, M., Interaktivna psihoanaliza – oblik filozofske prakse, SANU, Beograd 2025, str. 175.

[9] Hegel, G. V. F., *Fenomenologija duha*, Naprijed, Zagreb, 1987.

[10] Aćimović, M., *Filozofija mišljenja*, Futura publikacije, Novi Sad, 2007., str. 199–201.

[11] Marković, M., *Logika*, Narodna knjiga, Beograd, 1956., str. 20-30.

unutrašnje pravilo delanja tako da ono zaista odgovara zahtevima situacije, umesto da ostane na nivou situacionog snalaženja ili formalne imitacije koraka. Tek kada se pravilo oblikuje u susretu sa otporom zadatka, opojmljavanje dobija puni smisao: pojam tada nije puka formalna oznaka, već nosilac reda koji jezički učvršćuje adekvatno pravilo i omogućava njegovu generalizaciju na različite sadržaje. Zbog toga rekonstrukciju preosmišljenog u ovom radu tretiram kao jezičko-pojmovno učvršćivanje adekvatnog pravila delanja — pravila koje je prethodno provereno na realnom zadatku i tek potom izdvojeno kao invarijanta postupka. Ove zahteve i otpore zadatka ne posmatram kao subjektivne kategorije, već kao realna ograničenja i kriterijume situacije u kojima svako pravilo mora da važi da bi imalo objektivni smisao. Tek kada pravilo nužno važi u tim uslovima, ono prestaje da bude situaciono snalaženje i postaje stabilan unutrašnji organizator.

Četvrtu kariku i finalni test istinitosti promene u ovom modelu predstavlja koncept dvostruke pojavnosti[12]. Ona se koristi kao test generalizacije kojim se proverava da li novonastalo pravilo opstaje i izvan prvobitne scene u kojoj je zadatak rešen. Promena se u interaktivnoj psihoanalizi smatra stabilnom tek ako to pravilo spontano važi u sasvim drugoj temi ili odnosu, bez ikakvog dodatnog uputstva analitičara. Na taj način se dobija objektivna potvrda da je prelaz sa trenutnog snalaženja na trajno unutrašnje pravilo zaista i izvršen. Za razliku od slučajnog uspeha koji zavisi od trenutne instrukcije, dvostruka pojavnost dokazuje da subjekt poseduje stabilno znanje koje može samostalno da prilagodi novim i različitim situacijama. Bez ovog završnog koraka, postignuće ostaje zarobljeno u okviru jedne situacije i ne dobija status istinskog razvojnog postignuća. Status transfera[13] i kontratransfera[14] unutar interaktivne psihoanalize postavljam isključivo kao operativan, a ne verifikacioni. Pod transferom podrazumevamo onaj trenutak u kojem analizand prepozna da analitičar, prati i

[12] Bogunović, L., „Odnos tradicionalne i interaktivne psihoanalize“, *Agrafa,* br. 4, Filozofski centar za psihoanalizu, Novi Sad, 2022, str. 99–100.

[13] Neformalni zapisi sa predavanja prof. Popova iz predmeta “Uvod u interaktivnu psihoanalizu". Transfer u okviru Interaktivne psihoanalize označava onaj specifičan trenutak u kojem analizand prepozna da analitičar prati, vidi i razume njegovo autentično doživljavanje sveta. Njegov status je u ovom modelu isključivo operativan, a ne verifikacioni, jer transfer služi kao afektivno-relaciona radna sila koja pomaže preciziranju zajedničkog zadatka, a ne kao dokaz da je do razvojne promene zaista došlo.

[14] Neformalni zapisi sa predavanja prof. Popova iz predmeta “Uvod u interaktivnu psihoanalizu". Kontratransfer u jeziku interaktivne psihoanalize označava analizandovo uviđanje da i analitičar podleže interaktivnim odnosima i da, poput njega, specifično doživljava svet. Unutar minimalnog interaktivnog elementa (MIE), kontratransferne pojave služe za prevođenje narativnih sadržaja u operativne sekvence rada, čime se subjekt usmerava ka objektivnim zahtevima zadatka i povećava verovatnoća opojmljavanja.

razume njegovo specifično doživljavanje sveta, dok kontratransfer označava njegovo uviđanje da i analitičar podleže interaktivnim odnosima. Ove pojave se koriste kao afektivno-relacione radne sile koje služe za preciziranje zajedničkog zadatka i usaglašavanje operativnog reda koraka. Cilj je prevođenje ovih sadržaja u jasne sekvence rada kako bi se povećala verovatnoća rekonstrukcije preosmišljenog, jer same po sebi ove sile ne predstavljaju dokaz razvoja. Verifikaciju promene u svom radu vezujem isključivo za praktičnu probu opštosti unutar fenomena dvostruke pojavnosti u realnom životu. U neposrednoj vezi sa tim smatram *funkcionalnu regresiju*, koju tretiram ne kao patologiju, već kao svesni radni manevar povratka na raniji nivo izvršenja zadatka. Ona se koristi kada je nužno identifikovati specifičan pogrešan korak i razdvojiti puki trenutni rezultat od samog postupka delanja. Na taj način se ponovo uspostavlja stabilnost strukture preosmišljenog, što je neophodno u situacijama kada unutrašnje pravilo ostane nejasno ili kada izostane potvrda promene kroz test dvostruke pojavnosti. Ovaj pojmovni sklop omogućava jedinstven način čitanja različitih razvojnih škola na istoj logičkoj ravni jer svaka tradicija implicira postojanje istog strukturnog obrasca. U okviru interaktivne psihoanalize to postaje standardni poredak pitanja o tačnom zadatku, sekvenci koraka i razlici između izvedbe i pravila. Na toj osnovi u nastavku rada sledi analitička rekonstrukcija pet vodećih tradicija u njihovim sopstvenim terminima, što služi kao osnova za njihovo usaglašavanje sa pojmovnikom interaktivne psihoanalize. Ovakav metod služi da identifikuje logičke invarijante razvoja koje su skrivene iza različitih teorijskih vokabulara čime se interaktivnost (kako je u ovom radu definisana) potvrđuje kao fundamentalni uslov mogućnosti razvoja uopšte.

Logika i interaktivne promene: Od izvedbe do pravila

Pijažeov[15] model kognitivnog razvoja počiva na transformaciji šema kroz procese asimilacije i akomodacije u stabilne logičke operacije koje se prepoznaju po svojstvu reverzibilnosti. Promena u ovoj tradiciji započinje detekcijom nesklada u realnom zadatku gde postojeća šema ne daje stabilan ishod pod otporom objekta, što primorava subjekt na koordinaciju koraka i decentraciju pažnje. Kroz proces refleksivne apstrakcije subjekt iz same sekvence izdvaja pravilo postupka koje se potom proverava mentalnim obrtanjem toka radnje čime se dokazuje njegova operativna opštost. Ovaj model služi kao osnova za usaglašavanje sa pojmovnikom interaktivne psihoanalize radi preciznog definisanja minimalnog interaktivnog elementa (MIE). Unutar takve konfiguracije zadatak i kriterijum se određuju kroz jasno polje onoga što važi

[15] Vasta, R., Hajt, M. M., Miler, S. A., „Dečja psihologija“ (izvodi) u *Razvojna psihologija I – bazna literatura*, Univerzitet Singidunum, Beograd, 2013., str. 68–70.

kao rešeno, dok se u okviru OR-a uspostavlja zajedničkom rekonstrukcijom koraka do tačke operativne stabilnosti. Središnji čin promene predstavlja opojmljavanje koje se odvija kroz verbalno imenovanje pravila delanja, **nakon njegove adekvacije pod kriterijumom valjanosti i otporom zadatka,** čime izdvojeno pravilo postaje stabilni kognitivni organizator u interakciji sa realnošću. Konačno, dvostruka pojavnost se verifikuje opstankom tog pravila izvan prvobitne scene u sasvim novoj temi ili odnosu. Vigotskova[16] teorija definiše razvoj kao transformaciju interpsihičkih odnosa u intrapsihičke funkcije putem medijacije kulturnim alatima, pre svega jezikom. Promena se odvija u zoni narednog razvoja gde se socijalni govor, koji određuje cilj i redosled poteza, postepeno internalizuje u unutrašnji govor koji postaje osnovni alat samoregulacije. Artikulacija pravila u ovom kontekstu označava transformaciju iskustvene izvedbe u stabilnu pojmovnu invarijantu koja je prenosiva na nove situacije. Red koraka tako prestaje da bude diktiran spolja i postaje stabilno unutrašnje samovođenje koje omogućava prelaz sa zajedničkog rada na samostalnu kompetenciju. Usaglašavanjem ove tradicije sa pojmovnikom interaktivne psihoanalize prepoznaje se da minimalni interaktivni element predstavlja logički minimum promene koji započinje saradnjom posredovanom jezikom. Zadatak i kriterijum se uspostavljaju kroz vođenje u kojem jezik obeležava kritične tačke, dok se u okviru OR-a gradi zajedničkom rekonstrukcijom sekvence. Dvostruka pojavnost se verifikuje spontanom primenom tog pravila u novoj sceni bez tutorijalnog oslonca.

Psihosocijalni okvir Erika Eriksona[17] i teorija privrženosti Džona Boulbija posmatraju razvoj kroz prizmu relacione konsolidacije i formiranja unutrašnjih radnih modela odnosa. Promena se ovde događa unutar realne relacije sa snažnim afektivnim opterećenjem gde tačni odgovori okruženja kalibrišu očekivanja subjekta kroz kontingentnu ko-regulaciju afekta. Usaglašavanjem ovih procesa sa pojmovnikom interaktivne psihoanalize, uočava se da se zadatak i kriterijum utemeljuju u relacionom zahtevu za adekvatnim odgovorom, ali se sama adekvacija ovde ne iscrpljuje u pukom logičkom rešavanju zadatka. Ona se primarno konstituiše kroz afektivno usklađivanje unutar interaktivne dijade, čime se direktno ispunjava zahtev za logičko-empatijskom interakcijom. U ovom procesu, subjekt koriguje svoj unutrašnji radni model odnosa ne samo pod otporom zadatka, već kroz živu, kontingentnu ko-regulaciju sa drugim, čime pravilo odnosa zadobije karakter objektivne nužnosti i prestaje da bude puko emocionalno stanje. Operativni red prati jasnu sekvencu od signala subjekta preko reakcije okruženja do stabilizacije stanja. Kada analizand samostalno

[16] Ivić, I., „Sociokulturna teorija Lava Vigotskog“ u *Razvojna psihologija I – bazna literatura,* Univerzitet Singidunum, Beograd, 2013., str. 89–94.
[17] Vasta, R., Hajt, M. M., Miler, S. A., „Dečja psihologija“, str. 138–141.

imenuje pravilo odnosa, on vrši revidiranje unutrašnjeg reda mišljenja pod otporom okruženja, čime pravilo odnosa dobija status opšteg pojma. Finalni test je dvostruka pojavnost koja se potvrđuje kada se isto pravilo spontano primeni u sasvim novoj relaciji ili socijalnom kontekstu izvan terapijske scene.

Ekološko–transakciona[18] posmatra razvoj kao rezultat proksimalnih procesa koji se odvijaju unutar ugnežđenih sistema kroz vreme. U jeziku interaktivne psihoanalize, ovi proksimalni procesi se redefinišu kao primarni medijum logičko-empatijske interakcije. Ključ razvojne promene ovde nije puko situaciono prilagođavanje kontekstu, već postizanje sistemske adekvacije, pri čemu subjekt koriguje svoje unutrašnje pravilo delanja u skladu sa objektivnim zahtevima i otporom samog mikrosistema. Unutar ovog modela, MIE karike osiguravaju da proksimalni proces zadobije karakter operativnog reda koraka koji vodi ka funkcionalnom cilju. Čin opojmljavanja se dostiže samostalnim imenovanjem pravila interakcije, čime ono prestaje da bude deskriptivna kategorija okruženja i postaje stabilan unutrašnji organizator koji poseduje objektivnu sadržinu. Validnost ovakve promene se finalno potvrđuje kroz dvostruku pojavnost, koja u ekološkom ključu označava prenos i spontani opstanak opojmljenog pravila pri prelasku subjekta iz jednog mikrosistema u drugi.

Socijalno-kognitivna teorija Alberta Bandure[19] temelji se na recipročnom determinizmu u kojem se razvoj odvija kroz učenje posmatranjem i modelovanjem. Promena započinje usmeravanjem pažnje na relevantne elemente modela, ali se razvojni karakter dobija tek kada dođe do prelaza sa puke reprodukcije na samostalno pravilo delanja i samoregulaciju. U pojmovniku interaktivne psihoanalize, Bandurina sekvenca modelovanje–izvedba–samoregulacija može se rekonstruisati kroz Minimalni interaktivni element (MIE) na sledeći način. Zadatak i kriterijum se definišu kroz eksplicitno određenje onoga što važi kao dobro izvedeno, dok se OR gradi kroz sekvencu od vođenog vežbanja do samostalne izvedbe uz povratnu spregu. U toj fazi dolazi do adekvacije: kroz korekcije pod kriterijumom valjanosti i otporom zadatka, pravilo se stabiliše tako da prestane da bude imitacija i postane stabilno pravilo. Rekonstrukcija preosmišljavanja nastaje kada analizand samostalno artikuliše pravilo delanja kao unutrašnji standard samoregulacije, čime se pravilo jezičko učvršćuje i postaje nezavisno od prisustva modela. Na kraju, dvostruka pojavnost služi kao test generalizacije: usvojeni standard se spontano zadržava i primenjuje u sasvim novoj temi ili odnosu, bez prisustva modela. Ovaj obrazac usaglašavanja služi kao neophodna priprema terena za sintezu zajedničkog jezgra

[18] *ibid*, str. 143–146.
[19] *ibid*, str. 97–105.

i diferencijalnih[20] pojačala razvoja koja slede u matrici. Svi dosadašnji prikazi razvojnih škola nedvosmisleno upućuju na postojanje istog logičkog minimuma uslova koji čine minimalni interaktivni element (MIE). Taj minimum obuhvata realan zajednički zadatak sa jasno određenim kriterijumom uspeha i uredan operativni red koraka, uz neophodno jezičko-pojmovno učvršćivanje pravila čiji se opstanak verifikuje isključivo kroz dvostruku pojavnost izvan početne scene. Bez obzira na razlike u jedinicama analize unutar heterogenih škola, pojava ovog stabilnog zajedničkog jezgra opravdava polaznu tezu rada o interaktivnosti kao nužnom uslovu psihološkog razvoja. U okviru interaktivne psihoanalize, ovaj minimum se operacionalizuje kroz standardni poredak pitanja o tačnom zadatku i sekvenci kojom se do cilja dolazi, čime se omogućava precizno razlikovanje puke izvedbe od unutrašnjeg pravila delanja. Oslonac na pojam kao aktivni organizator mišljenja i delanja, utemeljen u filozofiji Mirka Aćimovića, omogućava formulaciju po kojoj pojam nije samo etiketa ishoda, već nosilac reda koji dopušta uopštavanje postupka preko različitih sadržaja. Taj unutrašnji red nastaje u interaktivnom polju zajedničkog rada na zadatku, a njegova se istinitost potvrđuje u spontanoj primeni u svakodnevnom životu. U tom smislu, *funkcionalna regresija* u interaktivnoj psihoanalizi nije cilj po sebi, već nužan radni manevar povratka na raniji nivo izvršenja kada je potrebno identifikovati pogrešan korak i razjasniti operativni red. Istovremeno, status transfera i kontratransfera određen je isključivo kao operativan,[21] jer ove pojave služe za preciziranje uslova zadatka i toka interakcije, ali same po sebi ne dokazuju razvoj, s obzirom na to da je verifikacija promene uvek vezana za dvostruku pojavnost van terapijskog prostora.

Specifični rizici svake od škola, poput opasnosti od verbalizma u Pijažeovom modelu ili normativizma u Vigotskovoj tradiciji, ukazuju na potencijalne devijacije u kliničkom radu. Dosledno održavanje četiri navedena koraka unutar MIE konfiguracije uspešno filtrira ove rizike i vraća fokus na interaktivnost kao fundamentalni uslov mogućnosti razvoja uopšte. Sabrano posmatrano, razlike u teorijskim vokabularima ne uklanjaju zajedničko strukturno jezgro, jer bez realnog zadatka i operativne sekvence ne postoji proces koji možemo da definišemo kao razvoj. Upravo to jezgro biće izloženo u narednom odeljku kroz preciznu uporednu matricu usaglašavanja sa pojmovnikom interaktivne psihoanalize.

[20] Diferencijalna pojačala su specifični mehanizmi pojedinačnih razvojnih škola koji postaju delotvorni tek kada je ispunjen osnovni minimum MIE-a. Ona nisu univerzalni uslovi razvoja, već faktori koji u datom teorijskom okviru povećavaju verovatnoću, stabilnost ili brzinu promene (npr. zona narednog razvoja, otpor objekta).

[21] Bogunović, L., „Odnos tradicionalne i interaktivne psihoanalize“ u *Agrafa br. 4*, Filozofski centar za psihoanalizu, Novi Sad, 2022., str. 99.

Matrica strukturnih invarijanti

Cilj ove sekcije je da na jedinstvenoj logičkoj ravni prikaže kako se heterogene razvojne paradigme presecaju oko istog strukturnog minimuma interaktivnog elementa (MIE). Bez obzira na to da li tradicije poput Pijažeove, Vigotskove, psihosocijalno-relacione, ekološke ili socijalno-kognitivne primarno naglašavaju kognitivnu koordinaciju ili socijalnu podršku, prelaz sa epizodnog uspeha na unutrašnje pravilo nužno zahteva ispunjenje iste interaktivne konfiguracije. Uporedna matrica koja sledi usaglašava specifične vokabulare ovih škola sa pojmovnikom interaktivne psihoanalize kroz četiri povezane karike koje obuhvataju zajednički zadatak sa: kriterijumom, uređenje operativnog reda koraka, opojmljavanje i dvostruku pojavnost. Ovaj prikaz je upotpunjen narativnom sintezom koja izdvaja zajedničko jezgro ali i specifična diferencijalna pojačala razvoja kojima svaka škola doprinosi stabilizaciji i širini generalizacije pravila:

Razvojna škola	Jedinica analize / osnovni pojmovi	Mehanizam promene	Minimalni interaktivni element	Usaglašavanje sa Interaktivnom psihoanalizom	Tipični rizici
Pijaže (Žan Pijaže)	Šema, asimilacija/akomodacija, ekvilibracija, operacija, refleksivna apstrakcija	Refleksivna apstrakcija i logička adekvacija	Koordinacija pod otporom objekta	Zadatak konzervacije, reverzibilnost, pravilo	Verbalizam bez rada na zadatku
Vigotski (Lev Vigotski)	Zona narednog razvoja (ZNR), posredovanje jezikom, unutrašnji govor	Internalizacija i adekvacija regulacije	Zajednički zadatak u zoni narednog razvoja	ZNR rad, instrukcija, pojam, samostalnost	Prazni formalizam
Erikson / Privrženost (Erik Erikson, Džon Boulbi)	Psihosocijalne krize i vrline, privrženost, „sigurna baza“, obrasci regulacije	Relaciona ko-regulacija i afektivna adekvacija	Kontingentna interakcija subjekta i drugog	Relacioni zadatak, razmena, obrazac, nova veza	Psihologizacija
Ekološko–transakciona (Uri Bronfenbrener, Arnold Samerof)	PPCT (process–person–context–time), mikrosistemi, proksimalni procesi, transakcije kroz vreme	Sistemska adekvacija unutar proksimalnih procesa	Proksimalni procesi kroz kontekste	Sistemski rad, red koraka, invarijanta, hronosistem	Deskriptivna ekologija
Bandura (Albert Bandura)	Učenje posmatranjem, recipročni determinizam, standardi, samoregulacija/samoefikasnost	Adekvacija unutrašnjeg standarda	Usklađivanje sa zadatim standardom	Modelovanje, vežba, pravilo, samoregulacija	Puka imitacija

Tabela 1. Komparativni prikaz razvojnih škola sa minimalnim interaktivnim elementom i interaktivnom psihoanalizom

Tabela 1:Popov, M., Interaktivna psihoanaliza - oblik filozofske prakse, SANU, Beograd, 2025. str. (175-185.), Razvojna psihologija I – bazna literatura (str. 68–70, 97–105, 137–146), Aćimović, M., Filozofija mišljenja (str. 199–201) i Marković, M., *Logika* (str. 20–30).

Od izvedbe do pravila

Analiza pet vodećih razvojnih tradicija pokazuje postojanje stabilnog zajedničkog jezgra koje opravdava tezu o interaktivnosti kao nužnom uslovu razvoja. Bez obzira na to da li je jedinica analize Pijažeova šema, Vigotskova tutorijalna dijada ili Bronfenbrenerov proksimalni proces, svaka škola pretpostavlja isti logički red koraka koji transformiše epizodni uspeh u stabilno unutrašnje pravilo delanja. Taj red čini MIE-invarijantu koja se sastoji od jasno određenog zadatka sa kriterijumom valjanosti, usaglašene sekvence koraka, jezičko-pojmovnog izdvajanja pravila kroz opojmljavanje i konačnog testa kroz dvostruku pojavnost. Iako vokabular varira od reverzibilnosti do samoregulacije, struktura logičkog minimuma ostaje nepromenjena kroz sve škole. Uz ovu zajedničku osnovu svaka tradicija unosi i specifična diferencijalna pojačala razvoja koja dodatno stabilizuju promenu. U jeziku interaktivne psihoanalize ova pojačala funkcionišu kao elementi koji ojačavaju vezu između MIE karika pa tako Pijažeov otpor objekta jača razlikovanje izvedbe od unutrašnjeg pravila, dok Vigotskovo jezičko posredovanje olakšava proces opojmljavanja. Ko-regulacija afekta u relacionom modelu osigurava stabilnost sekvence pod opterećenjem a ekološki proksimalni procesi grade nužne mostove ka drugim sistemima čime se priprema teren za dvostruku pojavnost. Konačno, Bandurini standardi i samoregulacija čine da opojmljeno pravilo postane trajni interni organizator subjekta.

Nužnost interaktivnosti dokazujemo kroz unutrašnje kriterijume samih škola jer svaka od njih gubi operativnost onog trenutka kada se ukloni interaktivni minimum. Pijažeov subjekt ne može dospeti do operacije bez realne koordinacije poteza pod otporom a subjekt Vigotskog bez uokviravanja u zoni narednog razvoja ne može proizvesti smislen unutrašnji govor. Bez kontingentne ko-regulacije u polju odnosa ne nastaje stabilan unutrašnji radni model a bez proksimalnih procesa po definiciji nema razvoja u ekološkom smislu. Zajednički minimum je stoga uvek interaktivna scena sa kriterijumom i sekvencom u kojoj nastaje pojam-pravilo čija se opštost potvrđuje izvan prvobitne situacije.

U središtu ove razvojne transformacije nalazi se opojmljavanje. Unutar interaktivne psihoanalize pojam se ne tretira kao puka oznaka postignutog ishoda, već kao nosilac reda koji subjektu omogućava da prevaziđe okvire pojedinačnog iskustva i generalizuje postupak preko različitih sadržaja. Na taj način razvoj prestaje da bude samo usvajanje izolovanih veština i postaje temeljno preuređenje unutrašnjeg poretka mišljenja kroz adekvaciju: usaglašavanje subjektivnog shvatanja pravila sa objektivni sadržaj predmeta i otporom samog zadatka. Ukoliko takva adekvacija izostane, svaka promena

zadržava karakter prolaznog snalaženja u konkretnoj situaciji. Zbog toga se u radu insistira da analizand samostalno artikuliše pravilo delanja, čime ono dobija status univerzalnog organizatora postupaka koji je nezavisan od trenutne scene. Konačna potvrda istinitosti ovakvog razvojnog pomaka dobija se kroz dvostruku pojavnost, odnosno kroz proveru spontanog opstanka novonastalog pravila u sasvim novim životnim okolnostima ili odnosima. Time se validnost promene izmešta iz domena subjektivne jačine uvida i utemeljuje u praktičnoj probi opštosti unutar realnog života subjekta.

Konačno, **mapiranje konstrukta minimalnog interaktivnog elementa (MIE) na ključne mehanizme promene** u svim razmatranim školama pokazuje da transfer i kontratransfer imaju isključivo operativnu, a ne verifikacionu ulogu. Oni se koriste kao radne sile za preciziranje zadatka i operativnog reda unutar polja odnosa čime se izbegava česta klinička greška u kojoj se stabilna unutrašnja pravila zamenjuju prolaznim emocionalnim stanjima. Ovakvo teorijsko razgraničenje garantuje da terapijski proces vodi ka istinskoj kognitivnoj i emocionalnoj autonomiji subjekta jer se stvarni dokaz razvoja uvek traži izvan terapijske scene kroz fenomen dvostruke pojavnosti.

Test nužnosti i protokol rada

Cilj ove sekcije je da sintezno uobliči minimalni interaktivni element (MIE) kao invarijantnu strukturu zajedničku posmatranim razvojnim školama i da sprovede test nužnosti nad svakom od njegove četiri karike. Kroz kontrafaktičku analizu, odnosno „test uklanjanja uslova“, činimo vidljivim da mehanizam razvoja gubi svoju operativnost čim se ukloni ijedan element interaktivne konfiguracije. Umesto uvođenja spoljnih metrika, ovaj pristup se oslanja na unutrašnju logiku svake tradicije kako bi se argumentovala teza da je interaktivnost fundamentalni uslov mogućnosti razvoja uopšte. Sinteza prethodnih analiza ukazuje na stabilnu invarijantu koju čine zajednički zadatak sa kriterijumom valjanosti, jasno uređen operativni red koraka, čin opojmljavanja kao jezičkog učvršćivanja pravila i dvostruka pojavnost kao potvrda spontanog opstanka tog pravila izvan početne scene. Kad god nedostaje ijedna od ovih karika, prelaz sa nivoa epizodnog uspeha na nivo opšteg unutrašnjeg pravila biva onemogućen. U ovom misaonom eksperimentu sprovodim kontrafaktičku analizu: u rekonstrukciji svake razmatrane teorijske tradicije, sistematski uklanjam po jednu kariku MIE-a, dok preostale karike tretiram kao konstantne, kako bih procenio koje posledice po mehanizam promene iz toga slede. Ukoliko uklonimo prvu kariku, odnosno kriterijum valjanosti koji precizira šta tačno važi kao “urađeno”, u svim razmatranim teorijskim tradicijama izostaje mogućnost da se promena **operativno odredi i stabilizuje** kao razvojno postignuće. U Pijažeovoj teoriji kognitivne koordinacije ostaju situacione jer refleksivna apstrakcija nema

stabilan oslonac, dok se kod Vigotskog tutorijalni okvir degradira u puku lekciju koja vodi ka pseudo-internalizaciji. Bez jasnog kriterijuma relacione epizode kod Eriksona i Boulbija skliznu u nefokusirani afektivizam, a u Bandurinom modelu učenje posmatranjem postaje prosta imitacija bez unutrašnjeg standarda. Bez ove karike ne postoji zajednička referentna tačka za razlikovanje izvedbe od pravila, čime svaka razvojna promena ostaje samo retorička figura. Slična regresija mehanizma promene događa se i uklanjanjem operativnog reda. Ako je niz koraka do cilja neuređen ili prepušten improvizaciji, u Pijažeovom modelu nestaje mogućnost reverzibilnosti jer se rezultat ne može operativno rekonstruisati. Kod Vigotskog prelaz sa spoljašnjeg vođenja na samovođenje zapinje jer jezik prestaje da strukturira postupak, dok u relacionim modelima par signal–odgovor gubi stabilnost neophodnu za formiranje unutrašnjeg radnog modela odnosa. U ekološkoj perspektivi proksimalni procesi gube ritam i učestalost potreban za razvoj, a Bandurina povratna sprega nema na šta da se veže čime se onemogućava nastanak unutrašnjeg standarda. Bez uređenog reda koraka svaka invarijanta postupka nestaje a postavljeni kriterijum ostaje samo nominalan i operativno neupotrebljiv.

Finalni testovi nužnosti sprovode se nad karikama opojmljavanja i dvostruke pojavnosti. Bez jezičko-pojmovnog učvršćivanja pravila, koje u interaktivnoj psihoanalizi označava revidiranje pojma u odnosu sa okruženjem, subjekt ostaje na nivou praktične šeme bez operacije. Kod Vigotskog „pravi pojmovi“ ne nastaju a unutrašnji govor ostaje trajno zavisno zalepljen za spoljašnje vođenje, dok u relacionom smislu izostaje pravilo odnosa koje se može imenovati i preneti dalje. Ukoliko, pak, izostane dvostruka pojavnost, odnosno spontano javljanje pravila u novoj temi ili relaciji, imamo dokaz samo o epizodnom uspehu unutar analitičke seanse ili laboratorije. U tom slučaju razvoj u smislu održive generalizacije ne postoji.

Ovi nalazi se u jeziku interaktivne psihoanalize prevode u operativni protokol koji kroz pet preciznih koraka – od preciziranja zadatka do probe dvostruke pojavnosti – verifikuje promenu ne snagom uvida već objektivnim opstankom pravila u realnom životu. Ukoliko se iz interaktivne konfiguracije ukloni dvostruka pojavnost, razvojni uspeh po školama zadržava isključivo epizodni karakter. To znači da postignuće ostaje ograničeno na scenu analitičke seanse, školskog časa ili specifične relacije uz direktno prisustvo modela, bez dokaza o postojanju stabilnog unutrašnjeg pravila. Implikacija za interaktivnu psihoanalizu je jasna jer promena koja je ograničena na prvobitnu scenu nije verifikovana kao stvarna kognitivna ili emocionalna promena subjekta. Dvostruka pojavnost služi kao unutrašnji test opštosti čijim odsustvom razvoj gubi svoj status u smislu održive generalizacije pravila delanja, čime se potvrđuje da interaktivnost nije

samo dodatni faktor već fundamentalni uslov promene.

Na osnovu sprovedene analize nužnosti, minimalni interaktivni element (MIE) unutar interaktivne psihoanalize dobija status operativnog protokola. Provera promene ne oslanja se na subjektivnu jačinu uvida već sledi pet sukcesivnih faza verifikacije unutrašnjeg reda: Prva faza podrazumeva uspostavljanje zajedničkog zadatka sa objektivnim kriterijumom valjanosti. Druga faza se fokusira na zajedničku rekonstrukciju operativnog reda koraka čime se osigurava prelaz sa nivoa izvedbe na nivo pravila. Treća faza predstavlja čin opojmljavanja u kojem analizand samostalno jezički stabilizuje unutrašnju invarijantu postupka, nakon adekvacije pravila pod kriterijumom valjanosti. Četvrta faza je ključni test dvostruke pojavnosti kojim se registruje opstanak pravila u heterogenim uslovima van prvobitne scene. Ukoliko ovaj opstanak izostane, peta faza nalaže manevar *funkcionalne regresije* radi identifikacije pogrešnog koraka i ponovne stabilizacije strukture.

Zaključak

Ova teorijska analiza pokazuje da svaka stabilna promena u mišljenju i osećanju subjekta zavisi od medjusobne interakcije. Upoređivanjem pet vodećih razvojnih pravaca sa pojmovnikom interaktivne psihoanalize postalo je jasno da se različiti stručni jezici susreću u istoj logičkoj strukturi koju nazivamo minimalni interaktivni element. Bez jasno postavljenog cilja i tačno uređenog redosleda koraka, razvojni proces gubi svoj osnovni oslonac, a svako postignuće ostaje na nivou trenutnog snalaženja u jednoj situaciji. Ključni nalaz rada ogleda se u objašnjenju čina opojmljivanja kao završnog momenta promene. To je tačka u kojoj subjekt samostalno izgovara i jezički učvršćuje logiku sopstvenog postupka, čime izdvojeno pravilo postaje trajni unutrašnji organizator koji više ne zavisi od tuđih uputstava ili trenutne scene. Upravo ovim postupkom puko izvođenje radnje prerasta u svesno vladanje pravilom, što subjektu otvara put ka istinskoj samostalnosti u mišljenju i delanju. Konačna potvrda ovog modela sprovedena je kroz koncept dvostruke pojavnosti koji služi kao praktična proba opštosti novog poretka. U okviru interaktivne psihoanalize razvoj se ne meri jačinom subjektivnog osećaja ili uvida, već stvarnim opstankom novog pravila izvan terapijske sobe. Predloženi operativni protokol nudi jasan put za proveru stabilnosti te promene, čime se osigurava da razvojni alati ostanu upotrebljivi u različitim i nepredvidivim životnim okolnostima. Na osnovu izloženog, razvojne teorije i klinička praksa mogu se povezati na jedinstvenoj logičkoj ravni, što omogućava metodološki ujednačenije opisivanje i proveru stabilnosti promene.

Sledeći korak je operacionalizacija ovog okvira u istraživačkom i kliničkom radu: iz MIE-a se mogu izvesti indikatori svake karike (kriterijum valjanosti, operativni red, adekvacija/opojmljavanje i dvostruka pojavnost) i na njima zasnovati protokoli praćenja promene kroz vreme. U istraživačkom smislu, okvir omogućava poređenja modaliteta po tome koju kariku najpouzdanije proizvode i gde tipično dolazi do zastoja. U praktičnom smislu, MIE može služiti kao smernica za analitičara: umesto dileme da li je do promene došlo, fokus se pomera na to koja karika nedostaje da bi promena postala stabilna i prenosiva.

Literatura:

Aćimović, M., *Filozofija mišljenja*, Futura publikacije, Novi Sad, 2007.

Bogunović, L., „Odnos tradicionalne i interaktivne psihoanalize“ u *Agrafa* br. 4, Filozofski centar za psihoanalizu, Novi Sad, 2022.

Boulbi, Dž., *Sigurna baza*, Psihopolis institut, Novi Sad, 2011.

Bronfenbrener, U., *Ekologija ljudskog razvoja*, Zavod za udžbenike, Beograd, 1997.

Erikson, E., *Detinjstvo i društvo*, Zavod za udžbenike, Beograd, 2008.

Hegel, G. V. F., *Fenomenologija duha*, Naprijed, Zagreb, 1987.

Ivić, I., „Sociokulturna teorija Lava Vigotskog“ u *Razvojna psihologija I – bazna literatura*, Univerzitet Singidunum, Beograd, 2013.

Ivić, I., *Čovek kao animal symbolicum*, Nolit, Beograd, 1987.

Marković, M., *Logika*, Narodna knjiga, Beograd, 1956.

Pijaže, Ž., *Psihologija inteligencije*, Nolit, Beograd ,1977.

Popov, M., *Interaktivna psihoanaliza – oblik filozofske prakse*, SANU, Beograd, 2025.

Tomaselo, M., *Poreklo ljudske komunikacije*, Službeni glasnik, Beograd, 2013.

Vasta, R., Hajt, M. M., Miler, S. A., „Dečja psihologija“ (izvodi) u *Razvojna psihologija I – bazna literatura*, Univerzitet Singidunum, Beograd, 2013.

Anita Bali-Miletić[1]

Institute for Philosophy and Interdisciplinary Studies, Novi Sad

Agrafa VI, 7/2025
Udk: 616.895.8:159.964.2
https://doi.org/10.46793/Agrafa7.041BM
Naučna kritika
Scientific debate

Interactivity and Jean Piaget's Theory of Cognitive Development

Abstract: This paper examines the relationship between schizophrenic states, as understood in interactive psychoanalysis, and the stages of Jean Piaget's theory of cognitive development, using an epistemological-logical framework. According to Piaget, knowledge emerges through interaction with the environment, progressing from sensorimotor perception to symbolic thought, concrete operations, and formal abstraction. Interactive psychoanalysis emphasizes that schizophrenic states involve a disrupted relation between concept and environment, particularly at the level of fundamental categories such as space and time, leading to a disorganization of sensory experience. From a Piagetian perspective, this can be interpreted as a regression from formal, abstract thinking to earlier, less differentiated cognitive stages.

Keywords: cognitive development, Jean Piaget, abstraction, concept, interactive psychoanalysis, categories of space and time, schizophrenic states

Introduction

Historically, the epistemological question regarding the origin and possibilities of knowledge first appeared in the philosophical reflections of ancient philosophers, then in the early modern philosophical positions of empiricism and rationalism, reaching its fullest expression in the philosophy of Immanuel

[1] mileticannita@gmail.com

Kant (I. Kant). Along this developmental path, contemporary cognitive sciences also emerged, including numerous interdisciplinary approaches. The human being, understood as a complex system, does not exist in isolation from its environment. The emergence and survival of the individual imply constant interaction, both in the narrow and broader sense. This reciprocal relation may be characterized as a universal human phenomenon. When the relationship between subject and objects is disrupted, patterns of adaptation emerge that alter perception and lead to misinterpretation. At the Institute for Philosophy and Interdisciplinary Studies,[2] proceeding precisely from interactivity as an ever-present phenomenon, schizophrenic states are examined through an epistemological-logical lens. The way a person draws conclusions about the relationships between concepts and the environment, taking space and time into account, is directly related to the quality of mental functioning. It may be said that epistemology as a theory of knowledge addresses questions of what knowledge is and how it is acquired, while the cognitive sciences empirically study thought processes using scientific methods. In accordance with Piaget's observation of intellectual development within a broader epistemological context, through the ontogenetic development of the individual, an analysis of the four stages of cognitive development allows us to trace the development of conceptual thinking and abstraction as a mental operation. In interactive psychoanalysis, it is precisely this change in the understanding of the relationship between concept and environment that is crucial for understanding schizophrenic states.

Jean Piaget's Theory of Cognitive Development

Jean William Fritz Piaget, from the age of sixteen, began to show interest in philosophy, within which the theory of knowledge and logic were of particular interest to him. He trained in psychology and worked with children in psychological laboratories, measuring intelligence and constructing tests. The study of children's thinking, which at the time was approached primarily through psychometric methods, he redirected in his research toward a developmental-epistemological framework, naming his theory "Genetic Epistemology." He sought to approach the study of the development of knowledge empirically. The crowning achievement of his rich scientific career was the founding of the International Center for Genetic Epistemology in Geneva in 1955.[3]

At the Sorbonne, Piaget attended lectures on Freud (S. Freud) and psychoanalysis, and at the renowned psychiatric institution Salpêtrière in Paris,

[2] More about the Institute: www.filozofija.edu.rs

[3] Zotović-Kostić, M., Pijažeova teorija kognitivnog razvoja: osnovni koncepti i kritike, Filozofski fakultet, Novi Sad, 2023. p. 10.

through his collaboration with Bleuler (E. Bleuler), he became acquainted with the clinical method, which he applied in a certain sense to his own investigations of the development of intelligence in children. Bleuler is remembered for introducing the concept of autistic thinking, which he arrived at through his work with patients suffering from schizophrenia. In order to discover the ways in which children understand phenomena and concepts, Piaget used flexibly guided conversations with children and thereby collected research-relevant data.[4]

For the purposes of this paper, we will highlight some of the fundamental tenets of Piaget's theory: knowledge arises through the interaction between the individual and the environment, and intelligence is directed toward adaptation, namely assimilation and accommodation through the process of equilibration. The thinking of children differs qualitatively from adult thinking. Cognitive development involves four stages, and the stage of abstract thinking is crucial for the development of concepts. Specific cognitive behaviors at a given stage reflect the intellectual structure underlying that stage. Development can also be viewed as the transformation of old structures into new ones. In light of understanding the specific mode of thinking in schizophrenic states, this very aspect of the theory is key to understanding how regression in thinking occurs.
Jean Piaget described four stages of cognitive development: the sensorimotor stage, the preoperational stage, the stage of concrete operations, and the stage of formal operations. Each is characterized by specific features of thinking. The sensorimotor stage covers the period from birth to approximately the end of the second year of life. Thinking is perceptual, without symbols or abstraction. The stage of preoperational intuitive thinking, present in children between the ages of two and seven, is characterized by the development of language and symbolic abstraction. Transductive reasoning is present, manifested in the fact that a preschool-age child does not reason from the general to the particular, nor from the particular to the general, but from one particular property to another, disregarding the general principle; due to the inability to fully abstract similarities, preconcepts are formed. The stage of concrete operations covers the period from age seven to eleven. Logical thinking is present, but tied to concrete situations; mental operations are mutually coordinated and a logical system is established. The final stage is the stage of formal operations, in which the cognitive apparatus has the capacity to operate with verbally expressed hypotheses — it is characterized by hypothetical-deductive and truly abstract thinking.[5]

[4] Ibid., pp. 10–11.
[5] Miočinovič, Lj., Pijažeova teorija intelektualnog razvoja, Institut za pedagoška istraživanja, Beograd, 2002. p. 53.

Interactivity in the Service of Knowledge

In the history of philosophy, two major epistemological currents emerged — empiricism and rationalism. Serving as a bridge between them is the teaching of Immanuel Kant, a representative of German classical idealism, who believed that a theory of knowledge must incorporate elements of both empiricism and rationalism. In his Critique of Pure Reason, Kant states: "It may be that our knowledge consists of what we receive through impressions and what our own faculty of knowledge (prompted only by sensory impressions) adds from itself."[6] During the 20th century, the idea continued to develop that human beings do not passively receive sensory impressions but actively participate in the cognition of the world, taking into account prior experiences and existing cognitive structures. On the foundations laid by Kant and other philosophers, *constructivism* emerged — a paradigm composed of various theoretical approaches that share the view that the human being actively influences its immediate environment, and that knowledge is the result of construction.[7] Thus stated, knowledge originates neither from the subject nor from the object, but from their interaction. The theory of Jean Piaget is considered one of the early forms of constructivism; for Piaget, this interactivity constitutes a creative process: "The construction of new structures seems to be a feature of a general, essentially creative process that cannot be reduced to a method of acquisition: from the failure of causal reductionism in the sciences of the real, to the failure of logical reductionism in the limits of formalization and the relationships between developed and logical structures, everywhere we witness the collapse of the ideal of complete deduction, which would presuppose preformation, in favor of an ever more evident constructivism."[8]

Piaget's conception of genetic epistemology also finds its place in the philosophy of mind, where mental life is spoken of as the interaction of the psychological and the organic; that is, the behavior of the organism toward its environment influences the creation of logical structures, and mental life can be viewed as socialized organic life.[9]

Schizophrenic States from the Perspective of Interactive Psychoanalysis

---

[6] Kant, I., Kritika čistog uma, Kultura, Beograd, 1970. p. 37.

[7] Ćirić, M., Jovanović, D., „ Konstruktivizam u pedagogiji : karakteristike, dometi i ograničenja“ u Godišnjak za pedagogiju, Filozofski fakultet Niš, III/2 (2018), p. 57.

[8] Pijaže, Ž., Poreklo saznanja. Studije iz genetičke epistemologije, Nolit, Beograd, 1983. p 88.

[9] Aćimović, M., „Prilog istorijskoj rekonstrukciji filozofije duha“, u *Arhe,* II, 4/2005 Filozofski fakultet Novi Sad, 2005. p. 202.

In order to understand the way the human mind organizes experience, knowledge of categories as the most general concepts is essential. Categories serve a manifold role: they enable the description of experience, the integration of sensory impressions, and they participate in the formation of concepts. In individuals with a specific mode of thinking, the relationship to the categories of space and time is disrupted,[10] leading to an incorrect description of sensory impressions and a disorganization of the conceptual system. All of this leads to a disorganization of experience, and perception becomes fragmented or illogical. The changes arising from the disrupted relationship to the categories of space and time affect: the perception of reality — the boundaries between past and future are lost and the focus shifts to the here and now; the logical coherence of thoughts — characterized by a shift from abstract to causal-consequential reasoning; and emotional responses, namely anxiety, insecurity, and fear.
Interactive psychoanalysis views specific thought disorders in individuals with schizophrenic states through the lens of disrupted logical reasoning; one may observe a specific mode of interpretation of concepts and the environment, causes and effects, speech and the immediate environmental surroundings, which further leads to the impression of being able to control events in the environment and predict future occurrences.[11]

In his theory of cognitive development, Jean Piaget described and empirically presented the characteristics of thinking that are typical in cognitive ontogenesis. He also pointed to the significance of the process of equilibration — known in his terminology as *equilibrium* — which underlies the development of cognition as well as the overall personality.

Selected Concepts from Jean Piaget's Theory of Cognitive Development Viewed through the Perspective of Interactive Psychoanalysis

Equilibration — the conflict between the way a person sees themselves and the way they see the world, which amounts to knowing the world through intellectual tools. We may say that this process is resolved through equilibration, which eliminates cognitive dissonance and enables balance between the individual and the environment. Viewed from the perspective of interactive psychoanalysis, the alignment of the inner and outer world of a person with a

[10] Reference is made to categories as defined by Aristotle. For more on this: Aristotel, Organon, Kultura, Beograd, 1970.
[11] Popov, M., Interaktivna psihoanaliza - oblik filozofske prakse, SANU, Beograd, 2025. p. 177.

specific mode of thinking is achieved through logical conclusions, that is, through insight[12] gained via a cognitive-empathetic therapeutic approach.
Transduction — at the stage of preoperational thinking, that is, at preschool age, the child does not move from the particular to the general (induction) nor from the general to the particular (deduction), but from one particular to another particular — transduction. Two adjacent events are linked on the basis of shared characteristics. Piaget observes: "Transduction remains halfway between practical reasoning, which is a continuation of sensorimotor coordinations, and true logical reasoning. The schemas it employs are products of assimilation that is direct and distorting because it is centered on the individual elements that interest the child... Transduction is the result of an incomplete equilibrium between distorting assimilation and partial accommodation."[13] It is thus evident that the abstraction of a general shared property is absent — a phenomenon observed in individuals with a specific mode of thinking during logic workshops.

Magicism and phenomenism — Piaget developed a methodology for examining preschool children's understanding of the phenomena surrounding them and described the features of the so-called child's picture of the world. Some of these are: magicism — the belief that one's own actions can influence the environment — and phenomenism — simultaneous events are interpreted causally, one thing is seen as the cause of another. It is precisely such phenomena of magicism and phenomenism that are present in the majority of individuals with a specific mode of thinking.

Conclusion

Based on the characteristics of thinking presented at various stages, the specific mode of thinking present in schizophrenic states can be viewed as a regression from formal, abstract thinking to the concrete operational or preoperational level. Such regression represents lower epistemological-logical forms of thinking. When the functions of formal-stage thinking are disrupted, regression occurs, which is also manifested in disrupted social relations. This understanding influences the therapeutic approach when working with analysands who exhibit specific modes of thinking. The asocial behaviors of individuals with schizophrenia also have their logical causes. In social interactions, analysands with a specific mode of thinking are focused on re-examining the logical and linguistic interaction with their environment, thereby neglecting the topics of conversation, which consequently leads to disturbances in social relations.

[12] In interactive psychoanalysis, insight is that which heals — it is a conclusion about one's own thinking, a change in one's attitude toward the way one experiences the world.
[13] Piaget, J., Play, Dreams and Imitation, Norton, New York, 1962, p. 237.

Through careful observation of utterances, the interdependence of the expressed concepts and the environment becomes apparent.[14] By observing the relationship between language, thinking, and the environment, a space suitable for interpretation emerges, referred to as the "interactive event horizon."[15] In order to understand the specific mode of thinking, the analyst adopts the perspective of the analysand — that is, assumes the interactive position.[16] As Bogunović notes,[17] spatiotemporal logic plays a decisive role in working with analysands. During logic workshops conducted with individuals with schizophrenia, Professor Popov drew the analysands' attention to the interdependent relationship between concept and environment, thereby reducing the fear that arises as a consequence of newly emerging experiences and the mystified conclusions of the analysands.[18]

According to Piaget's developmental theory, the way children perceive and understand the world around them exhibits specific features that are typical for a given age. One of the most prominent phenomena in the preoperational period is egocentrism in thinking, which can be explained by the predominance of assimilation (the incorporation of external elements into the existing structures of the organism), which leads to a distortion of information from the environment. As a result of distorting assimilation, knowledge is misaligned with reality. Knowledge is centered on one dimension of reality and, viewed through the temporal dimension, gives rise to a series of successive representations of reality.[19] In interactive psychoanalysis,[20] the described phenomena of

[14] Popov, M., "The Hypothesis of Correlational Relations of the Asocial Behavior of Schizophrenics," Agrafa 5, Philosophical Center for Psychoanalysis, Novi Sad, 2023, p. 15.
[15] The event horizon is the space in which the logical and empathetic interaction of two subjects takes place. It is the field of encounter between the analyst in the interactive position and the analysand in the schizoid position.
[16] The moment when the analyst and the analysand experience specific mental activities, examining the relationship between a concept and its environment in the here and now (as if controlling their surroundings, predicting the future, etc.).
[17] Bogunović. L., „Odnos tradicionalne i interaktivne psihoanalize“, Agrafa 4, Filozofski centar za psihoanalizu, Novi Sad, 2022. p. 102
[18] Popov, M., "The Hypothesis of Correlational Relations of the Asocial Behavior of Schizophrenics," Agrafa 5, Philosophical Center for Psychoanalysis, Novi Sad, 2023, p. 15.
[19] Zotović-Kostić, M., *Pijažeova teorija kognitivnog razvoja: osnovni koncepti i kritike,* Filozofski fakultet Novi Sad, 2023, p. 24.
[20] Popov, M., Interaktivna psihoanaliza - oblik filozofske prakse, SANU, Beograd, 2025. p. 181.

representational[21] and anticipatory thinking,[22] which can likewise be said to involve a disrupted relationship between assimilation and accommodation, thereby preventing the achievement of equilibrium,[23] are, in adulthood, the result of *regressive action* and are associated with the absence of abstraction and the disruption of the relationship to the categories of space and time, hence the focus on the here and now and the uncritical understanding of the relationship between concept and environment. According to Piaget, the subject achieves mental and biological stabilization through logical conclusions aligned with both the inner and outer world.[24] Drawing on the ontological determination of logical thinking and its relationship to being, as developed by Professor Mirko Aćimović in *Ontology of Nature,*[25] it is possible to derive significant theoretical implications for the practice of interactive psychoanalysis as well. The author's reflections provide valuable knowledge about the structure of thinking, which is indispensable for understanding the processes that unfold in interactive psychoanalytic work. The therapeutic approach of interactive psychoanalysis involves cognitive-logical clarification and the acquisition of insight into interactivity as an ever-present phenomenon, aimed at the attainment of emotional stability as well.

[21] Representational thinking denotes a phenomenon arising from a specific relationship to *space and movement*. Individuals with schizophrenia have the sense that they control events through speech or thought. Categorical concepts and conclusions lose clear boundaries and meaning. Through the logic of relationships, a new conclusion is formed that leads to confusion and distress. Understanding this process helps analysands establish a sense of control over their own thinking.

[22] Anticipatory thinking arises from a specific relationship to *space and time*. Individuals with schizophrenia have the sense that they can predict future events. The categorical concepts of time lose clear boundaries, resulting in confusion and distress in the analysand. Understanding this process also helps analysands establish a sense of control over their own thinking.

[23] For more on this: Aćimović, M., Ontologija prirode, Akademska knjiga, Novi Sad, 2009, p. 437.

[24] Popov, M., Interaktivna psihoanaliza - oblik filozofske prakse, SANU, Beograd, 2025. pp. 182–183.

[25] Aćimović, M., Ontologija prirode, Akademska knjiga, Novi Sad, 2009, p. 439.

Anita Bali-Miletić
Institut za filozofiju i interdisciplinarne studije, Novi Sad

Interaktivnost i teorija kognitivnog razvoja Žana Pijažea

Apstrakt: Cilj ovog rada je da prikaže vezu između načina na koji se posmatraju šizofrena stanja u interaktivnoj psihoanalizi i stadijuma teorije kognitivnog razvoja Žana Pijažea (J. Piaget), uz epistemološko-logički pristup kao glavnu eksplanatornu sponu. Prema Pijažeu, saznanje proizlazi iz interakcije jedinke sa okolinom, dok inteligencija služi adaptaciji; ontogenetski, on razlikuje četiri stadijuma razvoja, u okviru kojih se razvijaju pojmovno mišljenje i apstrakcija kao ključne misaone operacije. U interaktivnoj psihoanalizi, promena u razumevanju odnosa između pojma i okruženja ključna je za tumačenje šizofrenih stanja. Tokom senzomotornog stadijuma mišljenje je opažajno i bez simboličke strukture, dok se u preoperacionoj fazi, paralelno sa razvojem jezika, razvija simbolička apstrakcija kao osnova pojmovnog sistema. U stadijumu konkretnih operacija mišljenje dobija logičku strukturu, ali ostaje vezano za konkretne sadržaje, dok formalne operacije uvode hipotetičko-deduktivno mišljenje i punu apstrakciju. Razumevanje organizacije iskustva pretpostavlja poznavanje kategorija kao najopštijih pojmova. Interaktivna psihoanaliza ukazuje da kod analizanada dolazi do narušavanja odnosa prema kategorijama prostora i vremena, što implicira dezorganizaciju čulnih utisaka; u tom smislu, mišljenje se može razumeti kao regresija sa formalnog, apstraktnog na konkretni ili preoperacioni nivo, kao niže forme u epistemološko-logičkom smislu.

Ključne reči: kognitivni razvoj, Žan Pijaže, apstrakcija, pojam, interaktivna psihoanaliza, kategorije prostor i vreme, šizofrena stanja

Uvod

Istorijski posmatrano, epistemološko pitanje o poreklu i mogućnostima saznanja javilo se još u filozofskim promišljanjima antičkih filozofa, zatim novovekovnim filozofskim stanovištima empirizma i racionalizma, da bi svoj pun izražaj dostiglo u filozofiji Imanuela Kanta (I. Kant). Na tom razvojnom putu, nastale su i savremene kognitivne nauke, uključujući i mnogobrojne interdisciplinarne pristupe. Čovek kao kompleksan sistem, ne postoji izolovan od okruženja. Nastanak i opstanak jedinke podrazumevaju stalnu interakciju, kako u užem tako i širem smislu. Za ovo uzajamno delovanje može se reći da je univerzalni ljudski fenomen. Kada je odnos subjekta i objekata narušen nastaju obrasci adaptacije

koji utiču na izmenu percepcije i dovode do pogrešne interpretacije. Na Institutu za filozofiju i interdisciplinarne studije,[1] polazeći upravo od interaktivnosti kao sveprisutnog fenomena, šizofrena stanja se posmatraju kroz epistemološko-logičku prizmu. Način na koji osoba izvode zaključke o odnosima pojma i okruženja uzimajući u obzir prostor i vreme, u direktnoj je vezi sa kvalitetom mentalnog funkcionisanja. Može se reći da se epistemologija kao teorija saznanja bavi pitanjima šta je znanje i kako se stiče, a kognitivne nauke iskustveno proučavaju misaone procese, koristeći naučne metode. U skladu sa Pijažeovim posmatranjem intelektualnog razvoja u širem epistemološkom kontekstu, kroz ontogenetski razvoj pojedinca, analizom četiri stadijuma kognitivnog razvoja može se pratiti i razvoj pojmovnog mišljenja i apstrakcije kao misaone operacije. U interaktivnoj psihoanalizi upravo je promena u shvatanju odnosa pojma i okruženja ključna za razumevanje šizofrenih stanja.

Teorija kognitivnog razvoja Žana Pijažea

Žan Vilijam Fric Pijaže, sa šesnaest godina počinje da pokazuje interesovanje za filozofiju, u okviru kojih su ga posebno interesovale teorija saznanja i logika. Obrazovao se u oblasti psihologije i radio sa decom u psihološkim laboratorijama na merenjima inteligencije i konstruisanju testova. Proučavanje dečijeg mišljenja, kojem se tada prvenstveno pristupalo psihometrijski, u svojim istraživanjima preusmerio je na razvojno epistemološku ravan, a svoju teoriju nazvao "Genetička epistemologija". Nastojao je da empirijski pristupi proučavanju razvoja saznanja. Kruna njegove bogate naučne karijere je osnivanje Internacionalnog centra za Genetičku epistemologiju u Ženevi 1955. godine.[2] Na Sorboni je Pijaže slušao predavanja o Frojdu (S. Freud.) i psihoanalizi, a u poznatoj psihijatrijskoj ustanovi Salpetrier u Parizu tokom saradnje sa Blojlerom (E. Bleuler) upoznao se sa kliničkim metodom, koji je, na izvestan način primenjivao i u svojim ispitivanjima razvoja inteligencije kod dece. Blojler je ostao upamćen po uvođenju pojma autističko mišljenje, a do kog je došao prilikom rada sa pacijentima obolelim od šizofrenije. Pijaže je, u cilju otkrivanja načina na koji deca razumeju pojave i pojmove, koristio fleksibilno vođen tazgovor sa decom i tako prikupljao istraživački značajne podatke.[3] Za potrebe ovog rada, istaknućemo neke od osnovnih postavki Pijažeove teorije: saznanje nastaje kroz interakciju jedinke i okoline, a inteligencija je usmerena na adaptaciju, odnosno na asimilaciju i akomodaciju putem procesa uravnotežavanja. Mišljenje deteta kvalitativno se razlikuje od mišljenja odraslih.

[1] Više o Institutu: www.filozofija.edu.rs

[2] Zotović-Kostić, M., Pijažeova teorija kognitivnog razvoja: osnovni koncepti i kritike, Filozofski fakultet, Novi Sad, 2023. str. 10.

[3] Ibid. str. 10, 11.

U kognitivnom razvoju izdvajaju se četiri stadijuma, a stadijum apstarktnog mišljenja ključan je za razvoj pojmova. Specifična kognitivna ponašanja na određenom stadijumu odraz su intelektualne strukture koja je u osnovi tog stadijuma. Razvoj se može posmatrati i kao transformacija starih u nove strukture. U svetlu razumevanja specifičnog mišljenja kod šizofrenih stanja, upravo ovaj deo teorije je ključan za razumevanje načina na koji dolazi do regresije u mišljenju.

Žan Pijaže opisao je četiri stadijuma kognitivnog razvoja: senzomotorni, preoperacionalni, stadijum konkretnih operacija i stadijum formalnih opereacija. Svaki od njih ima određene karakteristike mišljenja. Senzomotorni stadijum obuhvata period od rođenja do približno kraja druge godine života. Mišljenje je opažajno, bez simbola i apstrakcije. Stadijum preoperacionalnog intuitivnog mišljenja, zastupljenog kod dece uzrasta od druge do sedme godine, odlikuje razvoj jezika i simboličke apstrakcije. Prisutno je transduktivno rezonovanje, koje se ogleda u tome da dete predškolskog uzrasta ne zaključuje od opšteg ka posebnom, ni od posebnom ka opštem, već od posebnog ka posebnom svojstvu, zanemarujući opšti princip, a zbog nemogućnosti potpunog apstrahovanja sličnosti, formiraju se pretpojmovi. Stadijum konkretnih operacija, obuhvata period od sedme do jedanaeste godine. Prisutno je logičko mišljenje, ali vezano za konkretne situacije, mentalne operacije su međusobno koordinisane i uspostavlja se logički sistem. Poslednji stadijum je stadijum formalnih operacija u kom kognitivni aparat ima sposobnost operisanja verbalno iskaznim hipotezama odnosno, karakteriše ga hipotetičko-deduktivno i pravo apstraktno mišljenje.[4]

Interaktivnost u funkciji saznanja

U istoriji filozofije, izdvojila su se dva velika gnoseološka pravca – empirizam i racionalizam. Kao spona između njih, izdvaja se učenje Imanuela Kanta, predstavnika nemačkog klasičnog idealizma, koji smatra da bi teorija saznanja morala da uključi elemente i empirizma i racionalizma. U svojoj Kritici moći saznanja, Kant kaže: „Moguće je da se naše saznanje sastoji iz onoga što mi primamo preko utisaka i onoga što naša sopstvena moć saznanja (pobuđena samo čulnim utiscima) dodaje iz same sebe.“ [5]

Tokom 20. veka, nastavljeno je razvijanje ideja da ljudi ne primaju pasivno čulne utiske, već da aktivno učestvuju u spoznaji sveta uzimajući u obzir prethodna

[4] Miočinovič, Lj., Pijažeova teorija intelektualnog razvoja, Institut za pedagoška istraživanja, Beograd, 2002. str. 53.

[5] Kant, I., Kritika čistog uma, Kultura, Beograd, 1970. str. 37.

iskustva i postojeće saznajne strukture. Na temeljima koje je postavio Kant i drugi filozofi nastaje *konstruktivizam,* paradigma sačinjena od različitih teorijskih pristupa, a koji su saglasni u tome da čovek aktivno utiče na svoje neposredno okruženje, a znanje je rezultat konstrukcije.[6] Tako rečeno saznanje ne potiče ni od subjekta, ni od objakta, već iz njihove interakcije. Jednom od ranih vrsta konstruktivizma smatra se i teorija Žana Pijažea, za njega ova interaktivnost je stvaralački proces: „Konstrukcija novih struktura izgleda da je odlika jednog opšteg, suštinski stvaralačkog procesa, koji se ne svodi na metod usvajanja: od neuspeha uzročkog redukcionizma na polju nauka o stvarnom, do neuspeha logičkog redukcionizma, kada je reč o granicama formalizacije i o odnosima razvijenih struktura sa logičkim strukturama, svuda smo svedoci rušenja ideala o potpunoj dedukciji koja bi podrazumevala preformaciju u korist jednog sve očiglednijeg konstruktivizma.“[7]Pijažeova koncepcija genetičke epistemologije nalazi svoje mesto i u filozofiji duha, gde se o mentalnom životu govori kao o interakciji psihološkog i organskog, odnosno ponašanje organizma prema sredini u kojoj se nalazi utiče na stvaranje logičkih struktura, a mentalni život može se posmatrati kao socijalizovan organski život.[8]

Šizofrena stanja iz perspektive interaktivne psihoanalize

Da bi se razumeo način na koji naš um organizuje iskustvo, neophodno je znanje o kategorijama kao najopštijim pojmovima. Kategorije imaju višestruku ulogu: omogućavaju opisivanje iskustva, integraciju čulnih utisaka i učestvuju u formiranju pojmova. Kod pojedinaca sa specifičnim načinom mišljenja narušen je odnos prema kategorijama prostora i vremena[9] što dovodi do pogrešnog opisivanja čulnih utisaka i narušavanja pojmovnog sistema. Sve to dovodi do dezorganizacije iskustva, a opažanje postaje fragmentisano ili nelogično. Promene koje proizilaze iz narušenog odnosa prema kategorijama prostora i vremena utiču na: percepciju stvarnosti gube se granice prošlosti i budućnosti, fokus je na sada i ovde; logičku povezanost misli koje karakteriše prelazak sa apstraktnog na uzročno-posledično rezonovanje; emotivno reagovanje odnosno uznemirenost, nesigurnost, strah. Interaktivna psihoanaliza specifične poremećaje mišljenja kod ljudi sa šizofrenim stanjima, posmatra kroz prizmu

[6] Ćirić, M., Jovanović, D., „ Konstruktivizam u pedagogiji : karakteristike, dometi i ograničenja“ u Godišnjak za pedagogiju, Filozofski fakultet Niš, III/2 (2018), str. 57.

[7] Pijaže, Ž., Poreklo saznanja. Studije iz genetičke epistemologije, Nolit, Beograd, 1983. str 88.

[8] Aćimović, M., „Prilog istorijskoj rekonstrukciji filozofije duha“, u *Arhe,* II, 4/2005 Filozofski fakultet Novi Sad, 2005. str. 202.

[9] Misli se na kategorije po Aristotelu.Više o tome: Aristotel, Organon, Kultura, Beograd, 1970.

narušenog logičkog rezonovanja, odnosno možemo reći da dolazi do specifičnog tumačenja pojmova i okoline, uzroka i posledica, govora i neposrednog sredinskog okruženja, koje dalje vodi do utiska o mogućnosti kontrolisanja dešavanja u okruženju i predviđanja budućih događaja.[10] U svojoj teoriji kognitivnog razvoja, Žan Pijaže je opisao i empirijski prikazao odlike mišljenja koje su uobičajene u kognitivnoj ontogenezi. Ukazao je i na značaj procesa uravnotežavanja, u njegovoj terminologiji poznatog kao *ekvilibrijum*, a koji je u osnovi razvoja kognicije ali i celokupne ličnosti.

Odabrani pojmovi iz Teorije kognitivnog razvoja Žana Pijažea posmatrani kroz perspektivu interaktivne psihoanalize

Ekvilibracija - konflikt između načina na koji osoba vidi sebe i načina na koji vidi svet što bi predstavljalo saznavanje sveta pomoću intelektualnih oruđa. Možemo reći da se taj process rešava ekvilibracijom koja otklanja kognitivnu disonancu i omogućava ravnotežu između pojedinca i okoline. U ravni interaktivne psihoanalize posmatrano, do uskađivanja unutrašnjeg i spoljašnjeg sveta osobe sa specifičnim načinom mišljenja dolazi putem logičkih zaključaka, odnosno uvida[11] kroz kognitivno-empatijski terapijski pristup.

Transdukcija – na stadijumu preoperacionalnog mišljenja, dakle predškolskom uzrastu, dete ne ide od posebnog ka opštem (indukcija) ni od opšteg ka posebnom (dedukcija) nego od posebnog ka posebnom – transdukciji. Povezuju se dva susedna događaja na osnovu zajedničkih karakteristika. Pijaže zapaža: „Transdukcija ostaje na pola puta između praktičnog rezonovanja, koje je nastavka senzomotornih koordinacija, i pravog logičkog rezonovanja. Šeme koje ono koristi su produkti asimilacije koja je direktna i iskrivljujuća zato što je centrirana na pojedinačne elemente koji interesuju dete... Transdukcija je rezultat nepotpune ravnoteže između iskrivljujuće asimilacije i delimične akomodacije.“ [12] Ovde vidimo da izostaje apstahovanje opšteg zajedničkog svojstva koje primećujemo kod ljudi sa specifičnim nečinom mišljenja na logičkim radionicama. *Magizam i fenomenizam* – Pijaže je razvio metodologiju ispitivanja predškolske dece o razumevanju pojava koje ih okružuju i opisao odlike takozvane dečije slike sveta. Neke od njih su: magizam uverenje da sopstvene radnje mogu uticati na okruženje i fenomenizam istovremene pojave se tumače

[10] Popov, M., Interaktivna psihoanaliza - oblik filozofske prakse, SANU, Beograd, 2025. str. 177.
[11] U interaktivnoj psihoanalizi uvid je ono što leči, zaključak o sopstvenom mišljenju, promena stava o načinu doživljavanja sveta.
[12] Piaget, J., Play, dreams and imitation, Norton, New York, 1962. str. 237.

uzročno-posledično, jedna stvar je uzrok drugoj. Upravo takve pojave magizma i fenomenizma su prisutne kod većine ljudi sa specifičnim načinom mišljenja.

Zaključak

Na osnovu predstavljenih karakteristika mišljenja na različitim stadijumima, specifično mišljenje prisutno kod šizofrenih stanja može se posmatrati kao regresija mišljenja sa formalnog, apstraktnog nivoa na konkretni ili preoperacioni nivo. Ovakva regresija predstavlja niže epistemološko-logičke forme mišljenja. Kada dođe do narušavanja funkcija mišljenja formalnog stadijuma, dolazi do regresije koja se očituje i u narušenim društvenim relacijama. Ova spoznaja utiče na terapijski pristup u radu sa analizandima sa specifičnim načinima mišljenja. Asocijalna ponašanja osoba sa šizofrenijom imaju i svoje logičke uzroke. U socijalnim kontaktima, analizandi sa specifičnim načinom mišljenja, fokusirani su na preispitivanje logičke i jezičke interakcije sa okruženjem te zanemaruju teme razgovora, što posledično vodi do poremećaja u socijalnim relacijama. Pažljivim praćenjem iskaza, zapaža se međuzavisnost izrečenih pojmova i okoline.[13] Posmatranjem odnosa jezika i mišljenja sa okruženjem nastaje prostor pogodan za tumačenje nazvan „interaktivni horizont događaja."[14] Da bi razumeo specifičan način mišljenja, analitičar zauzima perspektivu analizanda, odnosno zauzima interaktivnu poziciju.[15] Kako navodi Bogunović[16], prostorno vremenska logika igra odlučujuću ulogu u radu sa analizandima. U toku logičkih radionica sprovođenih sa osobama sa šizofrenijom, profesor Popov je upravo i ukazivao analizandima na međuzavisni odnos pojma i okruženja, i tako umanjivao strah koji se javlja kao posledica novonastalih doživljaja i mistifikovanih zaključaka analizanada.[17] Prema Pijažeovoj razvojnoj teoriji, način na koji deca sagledavaju i razumeju svet koji ih okružuje, ima svoje specifičnosti koje su uobičajene za određenu uzrasnu dob. Jedan od najistaknutijih fenomena u preoperacionalnom dobu je egocentrizam u mišljenju koji se može objasniti preovladavanjem procesa asimilacije (uklapanje spoljašnjih elemenata u postojeće strukture organizma) usled čega dolazi do deformacije informacija iz sredine. Usled

[13] Popov, M., „Hipoteza korelacionih odnosa asocijalnog ponašanja šizofreničara", Agrafa 5, Filozofski centar za psihoanalizu, Novi Sad, 2023, str. 25

[14] Horizont događaja je prostor u kome se odigrava logička i empatijska interakcija dva subjekta. To je polje susreta analitičara u interaktivnoj poziciji i analizanda u šizoidnoj poziciji.

[15] Momenat kada analitičar i analizandi doživljavaju specifične misaone aktivnosti, razmatraju odnos pojma sa okruženjem sada i ovde, (kao da upravljaju okolnom, predviđaju budućnost itd.).

[16] Bogunović. L., „Odnos tradicionalne i interaktivne psihoanalize", Agrafa 4, Filozofski centar za psihoanalizu, Novi Sad, 2022. str. 102.

[17] Popov, M., „Hipoteza korelacionih odnosa asocijalnog ponašanja šizofreničara", Agrafa 5, Filozofski centar za psihoanalizu, Novi Sad, 2023, str. 25

iskrivljujuće asimilacije, znanje je neusklađeno sa stvarnošću. Znanje je centrirano na jednu dimenziju stvarnosti i posmatrano kroz vremensku dimenziju, dolazi do niza uzastopnih predstava o stvarnosti.[18] U interaktivnoj psihoanalizi[19] opisani fenomeni predstavnog[20] i predvidnog mišljenja[21], za koje se takođe može reći da imaju narušen odnos asimilacije i akomodacije, što onemogućava postizanje ekvilibrijuma.[22] U odraslom dobu rezultat su *regresivnog delovanja* i povezani sa izostankom apstrakcije i narušavanja odnosa prema kategorijama prostora i vremena, te fokusiranost na sada i ovde, na nekritičko poimanje odnosa pojma i okruženja. Prema Pijažeu, do mentalne i biološke stabilizacije, subjekat dolazi putem logičkih zaključaka, usklađenim kako sa njegovim unutrašnjim, tako i sa spoljašnjim svetom.[23] Polazeći od ontološkog određenja logičkog mišljenja i njegovog odnosa prema biću, koje u delu „Ontologija prirode"[24]je razvio profesor Mirko Aćimović, moguće je izvesti značajne teorijske implikacije i za praksu interaktivne psihoanalize. Autorova razmatranja pružaju dragocena znanja o strukturi mišljenja, neophodna za razumevanje procesa koji se odvijaju u interaktivnom psihoanalitičkom radu. Terapijski pristup interaktivne psihoanalize uključuje kognitivno-logičko razjašnjavanje i sticanje uvida o interaktivnosti kao sveprisutnom fenomenu koji teži postizanju i emotivne stabilnosti.

Literatura:

[18] Zotović-Kostić, M., *Pijažeova teorija kognitivnog razvoja: osnovni koncepti i kritike,* Filozofski fakultet Novi Sad, 2023, str. 24.

[19] Popov, M., Interaktivna psihoanaliza - oblik filozofske prakse, SANU, Beograd, 2025. str. 181.

[20] Predstavno mišljenje označava fenomen koji je nastao kao rezultat specifičnog odnosa prema *prostoru i kretanju*. Osobe sa šizofrenijom imaju osećaj da govorom ili mišljenjem upravljaju događajima. Kategorijalni pojmovi i zaključci gube jasne granice i smisao. Logikom odnosa, stvara se novi zaključak koji dovodi do konfuzije i uznemirenosti. Razumevanje ovog procesa pomaže analizandima da uspostave osećaj kontrole nad svojim mišljenjem.

[21] Predvidno mišljenje nastaje kao rezultat specifičnog odnosa prema *prostoru i vremenu.* Osobe sa šizofrenijom imaju osećaj da mogu predvideti buduće događaje. Kategorijalni pojmovi vremena gube jasne granice, što za posledicu ima konfuziju i uznemirenost kod analizanda. Razumevanje i ovog procesa pomaže analizandima da uspostave osećaj kontrole nad svojim mišljenjem.

[22] Više o tome: Aćimović, M., *Ontologija prirode,* Akademska knjiga, Novi Sad, 2009, str. 437.

[23] Popov, M., Interaktivna psihoanaliza - oblik filozofske prakse, SANU, Beograd, 2025. str. 182, 183.

[24] Aćimović, M., *Ontologija prirode,* Akademska knjiga, Novi Sad, 2009, str. 439.

Aćimović, M., Prilog istorijskoj rekonstrukciji filozofije duha, u *Arhe,* II, 4/2005 Filozofski fakultet Novi Sad, 2005.

Aćimović, M., *Ontologija prirode,* Akademska knjiga, Novi Sad, 2009.

Aristotel, Organon, Kultura, Beograd, 1970.

Bogunović. L., Odnos tradicionalne i interaktivne psihoanalize, *Agrafa* 4, Filozofski centar za psihoanalizu, Novi Sad, 2022.

Ćirić, M., I Jovanović, D., Konstruktivizam u pedagogiji : karakteristike, dometi i ograničenja u *Godišnjak za pedagogiju,* Filozofski fakultet Niš, III/2 (2018),

Kant, I., *Kritika čistog uma,* Kultura, Beograd, 1970.

Miočinovič, Lj., *Pijažeova teorija intelektualnog razvoja*, Institut za pedagoška istraživanja, Beograd, 2002.

Piaget, J.*, Play, dreams and imitation,* Norton, New York, 1962.

Pijaže, Ž., *Poreklo saznanja. Studije iz genetičke epistemologije,* Nolit, Beograd, 1983.

Popov, M., Hipoteza korelacionih odnosa asocijalnog ponašanja šizofreničara, *Agrafa* 5, Filozofski centar za psihoanalizu, Novi Sad, 2023.

Popov, M., Interaktivna psihoanaliza - oblik filozofske prakse, SANU, Beograd, 2025.

Zotović-Kostić, M., *Pijažeova teorija kognitivnog razvoja: osnovni koncepti i kritike,* Filozofski fakultet Novi Sad, 2023.

Tamara Petrović[1]

Institute for Philosophy and Interdisciplinary Studies, Novi Sad

Agrafa VI, 7/2025
Udk: 159.964.2:929 Freud S. 159.923.3
https://doi.org/10.46793/Agrafa7.057P
Stručni rad
Professional work

Interactivity and the Self

Abstract: This paper examines the classic Freud's theory on the origin of narcissism and Kohut's psychology of self in reference to *regressive thinking*, considering the prospect of injuring the narcissistic being, which may instigate a specific way of thinking and development of the schizoid position.[2] Interactivity[3] is one of the fundamental phenomena of human existence and a prerequisite for preserving the human in the world. It not only represents the social form of communication, but rather a space in which the person obtains their affirmation, recognition, and form through the relationship with others[4]. This relationship is not just a form of information exchange, but also implies the exchange of meaning and feeling, thereby giving rise to the consciousness of the self and others. People do not exist only as a closed world in itself, but rather as beings who incessantly model themselves through relations with others through dialogue, thoughts, and emotions. Hence, interactivity can be perceived as a basic structure for unconscious human existence, as a space between "me" and "you" in which reality is continuously constituted[5]. When this kind of interactivity is disrupted, the value of intersubjective space, where truth,

[1] tamara.petrovic151@gmail.com

[2] The schizoid position represents a moment of perceiving a specific thinking activity (the analysand see and perceive as if they control the surroundings, foresee the future, etc.)

[3] In the field of interactive psychoanalysis, the concept of interactivity is seen as the capacity of the communication process which enables active and mutual exchange of information between the analysand and the analyst, where the participants contemplate the relations of concepts and surrounding and have the possibility to mutually affect each other targeting the content and the outcome of mutual interaction and interaction with the surrounding.

[4] More about this in: Popov, M. „Hypothesis of correlation relations of asocial behavior in schizophrenia ", Agrafa 5, Filozofski centar za psihoanalizu, Novi Sad, 2023. p. 15.

[5] Knežević Florić, O., " Uvod u interaktivnu pedagogiju, Novi Sad, 2006. p. 29.

meaning, and empathy are formed, is weakened. In narcissistic relations, interactivity may become distorted.

Keywords: Freud, Kohut, interactivity, interactive psychoanalysis, narcissism

Sigmund Freud: primary and secondary narcissism

Sigmund Freud saw narcissism as a developmental phase in the very process of growing up, which needs to be overcome by directing the energy of libido towards other people and their bodies instead of one's own. In primary narcissism, through early childhood, the energy of libido is connected to the body and ego of oneself, more precisely, before the child forms a relationship with other people and objects. As the child develops, the libido shifts towards exterior concepts, parents, people, bodies, and the world. That is both a necessary and a healthy step, enabling the ego to become a part of reality. However, in later development, if it encounters trauma such as severe breaks from reality, losses, disappointments, or emotional defeats, a reverse process may occur, dubbed by Freud as secondary narcissism. The research about the manifestation of narcissism with leaders is remarkably interesting, as well as the recognizable elements of this phenomenon in both psychological and cultural contexts, all of which can be found in the work by M. Popov named "Narcissism and leaders"[6]. Secondary narcissism represents withdrawal of libido from the object outside one's own ego into one's own ego; it represents regressive withdrawal with the aim of protection from pain. Freud's concept of narcissism can be characterized as developmental, sexual, and negative. In other words, when reality becomes threatening for some reason, the ego can withdraw into itself and create an idealized image to survive. This manifestation of grandiosity may be perceived as a problem arising from an unresolved fear of castration, which serves as a specific defense that generates a sense of grandiosity and produces narcissism. If this fear stays unresolved, the ego may develop a special defense – *grandiosity*.

Sigmund Freud found that the castration complex is an unconscious feeling of being jeopardized, which the child experiences when it perceives the differences in anatomy between the sexes[7]. The term "*castratio"* appeared at the end of the 14th century to indicate the surgical removal of gonads on a human or an animal, as a requirement of their reproduction.

---

[6] Popov, M., "Narcizam i vođe", u "Ψ-i-kultura II: Zbornik o Rajhu i Frojdu", Univerzitet u Beogradu - Fakultet političkih nauka and Institut za evropske studije, Beograd, 2018, p. 187.
[7] More about this: Freud, S., "Three Contributions to the Theory of Sex ", Hamburg: Tradition Classics, p. 19.

Freud describes the ego-ideal[8] as an instance that requires perfection, and it punishes with ego shame and anxiety. In a narcissistic structure, the ego identifies with the ideal; hence, every criticism feels like castration. According to Freud, castration is never merely bodily; it signifies the loss of omnipotence, the acceptance of limitation, the acknowledgment of the other (law, authority, reality), and the giving up of the child's fantasy of omnipotence. To resolve the fear of castration means to accept deprivation, limitations, and symbolic law. The child must accept that it is not the only and absolute object of love. If the resolution does not occur, the ego remains in a position that may lead to grandiosity that does not represent the expansion of the ego but rather its shell. Self-respect is sustained via the image of one's own exquisiteness. Grandiosity is not a sign of power, but fragility; it is not proof of safety, but proof of need for protection from the inner feeling of deprivation. When grandiosity is the only shield a person has, every injury, criticism, rejection, or failure becomes perilous for the entire psychological system.

Heinz Kohut: self-objects and development of grandiose self (grandiose I)

Heinz Kohut (1913 - 1982), American psychiatrist and psychoanalyst, creator of the psychology of the self, adds on to Freud's concept of narcissism and considers it its foundation. In his psychology of the self, he defines the self as the central organizing structure of personality, whose basic function is to integrate experience and enable a sense of continuity through time and space[9]. In contrast to the ego, which primarily has an adaptive role in controlling urges and adjusting to reality in classic psychoanalysis, the self in Kohut's theory is understood as the subjective center of personality that integrates both emotional and rational aspects of experience. He also introduces the concept of self-objects, representing significant others who perform functions of utmost importance in an individual's growth and development, and in the sustenance of the self. The needs of self-objects are key concepts that imply the psychological needs of an individual for answers from the outer world, which are crucial to the development and sustenance of the self[10]. Self-objects fulfill three key functions, those being:

[8] More about this: Freud, S., "Beyond the Pleasure Principle and Other Writings ", Translated by John Reddick, London, Penguin Classics, p. 119.
[9] Kohut, H., „Analiza sebstva", Naprijed, Zagreb, 1990. p. 10.
[10] Ibid., p. 40.

1. Mirroring, which represents certification of the self, more precisely, the child's need to be seen, ascertained, and perceived as valuable[11].
2. Idealization, which represents the child's need to find a role model, is the tendency to idealize the parent as perfect, stable, and powerful. Kohut saw it as the central aspect of early narcissism. The therapeutic activation of omnipotent object (idealized image of the parent), called idealizing transference, is revived throughout psychoanalysis and is depicted in the very early need for establishing a mutual self-object relationship with the object of idealization[12],
3. The feeling of unity, which represents the need for belonging and reflects the child's early wish to feel similar to other human beings.

Kohut states that self-objects must be constituted throughout the whole life in order to safeguard and preserve the self. He even claims that we, as adults, also need some sort of admiration, idealization, and mirroring. For him, narcissism is the way in which the self is developed, maintained, and regulated through self-objects. If these functions are stable, a cohesive self is created. If these functions fail, a disruption in the development of the self can occur, which may further lead to narcissistic disorders. Kohut also coined the term "grandiose self," which is normal in early development, bearing in mind that such a self should be transformed over time through optimal frustration and bearable disappointments for adequate parental reactions[13]. If that does not happen, the grandiose self remains immature, pathological, and later, in adult life, becomes narcissistic grandiosity which is sensitive to injury and requires constant ascertaining of others. Narcissism is, therefore, by Kohut, equivalent to the Freudian urge for death. It is a disease of personality and pathology, and it leads to a passion for *destroying others*, which is nothing but a counterbalance to the fear of the self not to be the victim of one's own destruction[14]. This idealized, grandiose self is fragile, easily vulnerable, and always on the verge of collapse under the pressure of reality.

According to Kierkegaard, the Danish thinker and forerunner of existentialism, who did not consider himself a philosopher in the classic sense, but primarily a religious thinker, the human individual's existence is accidental, unrepeatable, final, passable, and uncertain. In his opinion, the person finds himself/herself in the world without a solid foundation, since no reliable foundation can be found

[11] Ibid., p. 102.
[12] Ibid., p. 57.
[13] Ibid, p. 36.
[14] More about this: Erić, Lj., „Psihodinamička psihijatrija", Službeni glasnik, Beograd, 2011. p. 28.

either in himself/herself or outside him or her. Furthermore, there is no pre-given meaning or purpose of life that a human being is meant to fulfill. Existential truth is always personal and subjective, which is why it cannot be fully grasped through rational thought. Kierkegaard maintained that a person most often confronts their own existence through fear and unease, which do not arise from any concrete external danger, but from an inward confrontation with one's own mortality. As he stated, in this sense, the human being is "sick unto death"[15] for the awareness of transience and the inevitability of death gives rise to a sense of nothingness and existential insecurity, which may take the form of nihilism. Kierkegaard's reflections on existence suggest that when existence is seriously threatened, one possible escape from nihilism is the path into madness, which may be understood as a flight into specific modes of reasoning that distort the relationship between concept and environment. In the context of an injured narcissistic being, such a shift occurs when the individual can no longer perceive their own continuity, nor envision their existential path forward. The injury to the narcissistic being's grandiosity exposes the fragility of the structure that has sustained a lifelong sense of uniqueness and control. In an effort to preserve inner meaning and protect the self, (s)he retreats into cognitive constructions serving as a final defense against the experience of existential collapse.

Hypothesis: injury of the grandiose self and the possibility of regressing towards the schizoid position

If we connect Freud's dynamics of primary and secondary narcissism, Kohut's psychology of self, and contemporary thought on the schizoid position[16], we can see that the narcissistic injury, especially when it is the only anchor, opens the possibility of *regression in thinking*, which is the subject of this work. When a narcissist being experiences injury to its grandiose self, being fragile as it is, the being remains without the shield (protection), and that situation may lead to escape from reality. In other words, it may lead to emotional deprivation, escape into excessive abstract thinking, and trying to reach conclusions based on wrongful premises. This escape from reality may lead to schizoid positions as a way to restore uniqueness, importance, and grandiosity, as well as to regain control over one's own self. This is exactly what we could perceive as an escape into specific ways of thinking[17], which represent wrongful conclusions about

[15] Životić, M., „Egzistencija, realnost i sloboda", Beograd, 1972., p. 44.

[16] The position of thinking with persons diagnosed with F29 representing non-specific nonorganic schizophrenia.

[17] Bogunović, L., „Odnos tradicionalne i interaktivne psihoanalize", u Agrafa 4, Filozofski centar za psihoanalizu, Novi Sad, 2022., p. 101.

relationships between concepts and surroundings in order for the grandiose self to maintain its inner meaning and protect itself from complete injury.

We can pose questions: is the narcissist personality more likely to fall into schizoid states caused by injury to grandiosity, and due to potential resemblance occurring between characteristics of grandiose narcissism and specific ways of thinking? Do such similar characteristics confer a greater predisposition to schizoid states?

Precisely, we have seen that the analysand, who has developed such a specific way of thinking, has made wrongful conclusions about himself/herself; that is, we have seen the belief that everything that happens around him/her is a consequence of his/her thoughts and his/her words in some way[18]. As if *the world revolves* in accordance with his/her concept. *(S)He talks; it happens*. This might be compared with control, one of the main ways a narcissistic being perceives people and surroundings, as something that should adjust to its own self[19]. I suppose there is a similarity with the narcissistic need for control, where the analysand, who has experienced regression in thinking, interprets that (s)he controls the events around him/her with his/her thoughts and words.Therefore, a narcissistic personality implies that *everything is directed towards it*. Thus, we also see in the specific way of thinking that the analysand receives important messages in conversation with others, by watching television, listening to the radio, or through other means of communication, and that (s)he is the only one who sees and receives them.[20] This may represent one of the similarities with the narcissistic being who has a belief in the central importance of its own being. Also, the resemblance between behavior and self-image can be seen in the grandiosity element. The narcissist has a feeling of special power, uniqueness, and importance, whereas the analysand, with a specific way of behaving, sees himself/herself as someone with special powers, *a mystical position* that gives him a sense of identity and importance. As if that is when the narcissistic self is renewed, which again enables false and *stabilizing* logic as a shield from the inner breakdown. Also, the similarity in the manner of experiencing other people as unfriendly and threatening might also refer to paranoia. Paranoid tendencies are often seen in narcissistic personalities, especially in situations when reality establishes a limit to their grand image of themselves. In moments when they are faced with the law, authorities, or social order that limit their self-perception of power and exquisiteness, a powerful narcissistic injury occurs. As a response

[18] More about this in: Grujičić, I, "Interactive Psychoanalysis and Synchronicity." *Philosophical Practice* 20, no. 3 (November 2025): 3664–3676.
[19] Narcissists want to have control over everyone.
[20] Ibid., p. 7.

to this injury, other people may be perceived as unfriendly, envious, and threatening, which represents the basis for paranoid interpretation of reality. This connection between narcissism and paranoia is also seen by Professor M. Popov, who has a hypothesis that many dictatorial personalities show some form of paranoia[21]. These streaks can also be understood through the logical structure of their thinking process. More precisely, in the paranoid mode of conclusion, the truthfulness of some statement is seen as true if it fits into the previously established system of thought and does not contradict it, even though such coherence itself might not represent proof of truth. The problem occurs because the initial premise of that system may be false. If the initial belief is inaccurate, the entire system of thought may seem logical, coherent, and consistent; however, it ultimately rests on false premises. In that way, the paranoid system of thought may maintain its inner accord whilst simultaneously remaining in disaccord with reality. Popov emphasizes that paranoid personalities often show a strong attachment to logic but only if it serves the justification of their irrational affects, fears, and urges[22]. Similar patterns can be seen with the analysands with specific thinking, for example, their belief that they are being followed, observed, or listened to. In these cases, the individual builds an entire system of explication that seems rational at first, but is fundamentally driven by an affective charge and a deep sense of feeling threatened.

Interactive psychoanalysis as a work method with the injured self

If the *specific way of thinking in the schizoid state* occurred, a therapeutic relationship between the analysand and the analyst should be: emphatic, stable, rationally structured, logically based, and clear. Also, the therapeutic relationship should be emotionally safe and based on theory and practice. That is precisely the relationship provided by interactive psychoanalysis, offering a unique approach in the very process of analysis. In it, the therapist does not observe, but participates together with the analysand, in order to understand and take an interactive position[23]. The interactive position represents the moment when the analyst and the analysand experience specific thinking processes whilst observing the relationship of the concept with its surroundings, *here and now* [24]. Of vital

[21] Popov, M., "Narcizam i vođe", u "Ψ-i-kultura II: Zbornik o Rajhu i Frojdu", Univerzitet u Beogradu - Fakultet političkih nauka and Institut za evropske studije, Beograd, 2018, p. 189.
[22] Ibid.
[23] More about this: Bogunović, L., „Odnos tradicionalne i interaktivne psihoanalize", u Agrafa 4, Filozofski centar za psihoanalizu, Novi Sad, 2022., p. 100.
[24] Popov, M., Interaktivna psihoanaliza - oblik filozofske prakse, SANU, Beograd, 2025. p. 182.

importance is to establish an insight[25], which represents the conclusion of one's own opinion; more precisely, the analysand needs to change the attitude on the manner of experiencing the world through the interactive alliance. An interactive alliance enables the establishment of interactive transference and interactive countertransference. Through them, the analysand gradually gains the opportunity to understand his/her own cognitive processes and way of thinking. The transference occurs, as seen in this context by Professor M. Popov, in the moment when the analysand becomes aware that the analyst really listens to them, follows them and understands their specific view of the world, whereas counter-transference occurs when the analysand, with his/her specific way of thinking, in his/her interactive position, starts to actively see, listen and follow the analyst's relationships of concepts and surroundings. This process is not sufficient for the analysand to perceive theory, but it must be performed intensely in a workshop because the analysand must actively participate in examining his/her thinking and the way it reflects on the world around them. The analyst and the analysand mutually reconstruct their thoughts, follow the relationship between the concepts and their surroundings, thus gaining insight to restore the self in contact with reality. Besides the mentioned tools of *transference and counter-transference in an interactive sense* used in this paper in terms of interactive psychoanalysis, what is crucial in this interactive alliance is creating an emphatic relationship which would empower the analysand to feel safe in the therapy session, and which would further enable the reconstruction of the issues that the self did not obtain early enough through validation and acceptance.

Instead of a conclusion

Observations presented in this paper suggest that injury to the grandiose self, especially when it represents the central pillar of personality, may lead to changes in thinking and in the specific experiencing of reality. Such changes may not automatically lead to clearly defined psychopathological states, but they may showcase a different experience of the world and regression in thinking[26]. Specific cognitive conclusions may result from a defense against pain and grandiosity injury, with the aim of preserving the self and reestablishing a sense of meaning, continuity, and control, even at the cost of distancing from reality. It may be presumed that the narcissistic personality carries an increased predisposition due to the similar characteristics stated in this paper, which are shared by the analysands with specific ways of thinking. In that sense, integrating

[25] An insight represents analysand's conclusions on their own opinion leading to the change of attitude on experiencing the world in therapeutic sense.

[26] More about this in: Grujičić, I, "Interactive Psychoanalysis and Synchronicity." *Philosophical Practice* 20, no. 3 (November 2025): 3664–3676.

Freud's ideas on narcissism, Kohut's psychology of self, and contemporary approaches to persons diagnosed with (F29)[27] and similar states, such as benign schizophrenia, enable the specific way of thinking to be perceived as a potential response to narcissistic injury. Such a response may serve to preserve the inner coherence of the self in times when relationships with reality and other people are experienced as destabilizing and threatening. Understanding regression requires a therapeutic context enabling simultaneous work on emotional and cognitive processes, which is the field of interactive psychoanalysis. By actively participating in the analysand's language and his relationship with the surroundings, the interactive psychoanalyst helps overcome a blockage in the therapeutic relationship, specifically the moment when the theoretical explanations do not reach the analysand's inner logic. An exceptional value of interactive psychoanalysis is its ability to restore the capacity for normal abstract thinking, thereby providing a more flexible relationship with reality, free of fear and confusion. The key is to mutually recognize and understand the interactions between the language of analysands and the world around them. When the mechanisms connecting their words to reality are understood, a substantial shift toward a healthier, more functional way of thinking is achieved.

[27] Non-specific nonorganic schizophrenia.

Tamara Petrović[1]

Institut za Filozofiju i interdisciplinarne studije, Novi Sad

Interaktivnost i sebstvo

Apstrakt: Ovaj rad ispituje klasičnu Frojdovu misao o poreklu narcizma i Kohutovu psihologiju selfa u odnosu na *regresivno mišljenje,* razmatrajući mogućnost povrede narcističkog bića koja može pokrenuti specifičan oblik mišljenja i razvoj šizoidne pozicije.[2] Interaktivnost[3] je jedan od temeljnih fenomena ljudskog postojanja i uslov očuvanja čoveka u svetu. Ona ne predstavlja samo društveni oblik komunikacije, već je i prostor u kom se čovek potvrđuje, prepoznaje i oblikuje kroz odnos sa drugim.[4] Taj odnos ne čini samo puku razmenu informacija, već obuhvata i razmenu značenja i osećanja, kroz koju se rađa svest o sebi i drugome. Čovek ne postoji kao zatvoreni svet za sebe, već kao biće koje se neprestano oblikuje u odnosu sa drugima kroz dijalog, misljenja i emocije. U tom smislu, interaktivnost možemo shvatiti kao osnovnu strukturu nesvesnog ljudskog postajanja, kao prostor između „ja" i „ti" u kojem se stvarnost neprestano konstituiše.[5] Kada se takva interaktivnost poremeti, time se umanjuje vrednost intersubjektivnog prostora u kojoj nastaju istina, značenje i empatija. U narcisoidnim odnosima interaktivnost može poprimiti izopačen oblik.

Ključne reči: Frojd, Kohut, interaktivnost, interaktivna psihoanaliza, narcizam

Sigmund Frojd: primarni i sekundarni narcizam

[1] tamara.petrovic151@gmail.com

[2] Šizoidna pozicija predstavlja momenat doživljavanja specifične misaone aktivnosti (analizandi vide i smatraju da upravljaju okolinom, predviđaju budućnost itd.)

[3] Pod pojmom interaktivnost u domenu interaktivne psihoanalize podrazumevamo svojstvo komunikacionog procesa koji omogućava aktivnu i dvosmernu razmenu informacija između analizanda i analitičara, pri čemu učesnici posmatraju odnose pojmova i okruženja i imaju mogućnost da međusobno utiču jedni na druge, ukazujući na sadržaj i ishod međusobne interakcije i interakacije sa okruženjem.

[4] Više o tome: Popov, M. „Hipoteza korelacionih odnosa asocijalnog ponašanja šizofreničara", Agrafa 5, Filozofski centar za psihoanalizu, Novi Sad, 2023. str. 25.

[5] Knežević Florić, O., " Uvod u interaktivnu pedagogiju, Novi Sad, 2006. str. 29

Sigmund Frojda je narcizam video kao razvojnu fazu u samom odrastanju, koju treba prevazići usmeravanjem libidalne energije prema drugim ljudima i njihovim telima umesto sopstvenog. U primarnom narcizmu, kroz rano detinjstvo, libidalna energija je vezana za sopsteveno telo i ego, tačnije, pre nego što dete formira odnos prema objektima i drugima. Kako se dete razvija, libido se pomera ka spoljašnjim objektima, roditeljima, ljudima, telima i svetu. To je nužan i zdrav korak koji omogućava egu da postane deo realnosti. Međutim, u kasnijem razvoju, ukoliko se susretne sa nekom traumom kao što su to teške povrede realnosti, gubici, razočaranja ili emocionalni porazi, može nastupiti povratni proces koji je Frojd nazvao sekundarni narcizam. Interesantna su i istraživanja o tome kako se narcizam manifestuje kod vođa kao i o prepoznatljivim elementima ovog fenomena u psihološkom i kulturnom kontekstu, koja se mogu pronaći i u radu „Narcizam i vođe" M. Popova[6].

Sekundarni narcizam prestavlja povlačanje libida sa predmeta izvan sopstvenog ega u sopstveni ego, ono predstavlja regresivno povlačenje u cilju zaštite od bola. Frojdov koncept narcizma može se okarakterisati kao razvojni, seksulani i negativan. Drugim rečima, kada realnost iz nekog razloga postane preteća, ego se može povući u sebe i može stvariti idealizovanu sliku kako bi preživeo. Ovaj nastanak grandioznosti možemo posmatrati da problem nastaje u nerazrešenom strahu od kastracije koji poput specifične odbrane vrši grandioznost sebe i stvara narcizam. Ako se taj strah ne razreši, ego može razviti specifičnu odbranu *grandioznost*. Sigmund Frojd naziva kompleksom kastracije nasvesno osećanje ugroženosti koje dete doživljava kad ustanovi anatomske razlike među polovima.[7] Termin „*castratio"* pojavio se krajem XIV veka da označi operaciju kojom se čoveku ili nekoj životinju uklanjaju polne žlezde, uslov njihove reprodukcije. Frojd opisuje ego-ideal[8] kao instancu koja zahteva savršenstvo i koja kažnjava ego sramom i anksioznošću. Kod narcističke strukture, ego se poistovećuje sa idealom, zato svaka kritika deluje kao kastracija. Kod Frojda, kastracija nikada nije samo telesna, ona označava gubitak svemoći, prihvatanje ograničenja, priznanje da postoji *drugi* (zakon, autoritet, realnost), kao i odustajanje od detetove fantazije o svemoći. Razrešiti strah od kastracije znači prihvatiti manjak, ograničenja i simbolički zakon. Dete mora prihvatiti da nije jedini i apsolutni objekat ljubavi. Ukoliko ne dođe do razrešenja, ego ostaje u poziciji koja može dovesti do grandioznosti koja ne predstavlja ekspanziju ega,

[6] Popov, M., „Narcizam i vođe", u „Ψ-i-kultura II: Zbornik o Rajhu i Frojdu", Univerzitet u Beogradu - Fakultet političkih nauka i Institut za evropske studije, Beograd, 2018., str. 187.
[7] Više o tome: Freud, S., „Three Contribuations to the Theory of Sex", Hamburg: Tredition Classics, str. 19.
[8] Više o tome: Freud, S., „Beyond the Plesure Principle and Other Writings", Transleted by John Reddick, London, Penguin Classics, str. 119.

već njegov oklop. Samopoštovanje se održava putem slike o sopstvenoj izuzetnosti. Grandioznost nije znak snage, već krhkost, ona nije dokaz sigurnosti, već dokaz potrebe za odbranom od unutrašnjeg osećaja manjka. Kada je grandioznost jedini štit koji osoba ima, tada svaka povreda, kritika, odbacivanje ili neuspeh, postaje opasnost za celokupan psihički sistem.

Hajnc Kohut: self-objekti i razvoj grandioznog selfa (grandiozno ja)

Hajnc Kohut (1913.-1982.), američki psihijatar i psihoanalitičar, tvorac psihologije selfa, se nadovezuje na Frojdov koncept narcizma, i smatra je osnovom. U svojoj psihologiji selfa, self određuje kao središnju organizujuću strukturu ličnosti, čija je osnovna funkcija da objedini iskustvo i omogući osećaj kontinuiteta kroz vreme i prostor.[9] Za razliku od ega, koji u klasičnoj psihoanalizi ima pre svega adaptivnu ulogu u kontroli nagona i prilagođavanja realnosti, self se u Kohutovoj teoriji razume kao subjektivno središte ličnosti koji integriše kako emocionalne, tako i racionalne aspekte iskustva. On uvodi i koncepte self objekata, koji predstavljaju značajne druge osobe, koje u razvoju pojedinca obavljaju funkciju važne za razvoj i održavanje selfa. Ključni koncept su upravo self objektne potrebe, koje označavaju psihološke potrebe pojedinca za odgovorima iz spoljnjeg sveta, a koje su važne za razvoj i održavanje selfa.[10] Self objekti ispunjavaju tri ključne funkcije, a to su:

1. Ogledanje koje predstavlja potvrđivanje selfa, tačnije potreba deteta da bude viđeno, potvrđeno, doživljeno kao vredno.[11]
2. Idealizaciju koja predstavlja pronalazak uzora, kao potreba da dete idealizuje roditelja kao savršenog, stabilnog i moćnog. Kohut ga je video kao centralni aspekt ranog narcizma. Terapeutska aktivacija svemoćnog objekta (idealizovane roditeljske slike) koja se zove idealizujući transfer, je oživljavanje tokom psihoanalize i oslikava se u vidu vrlo rane potrebe za uspostavljenjem međusobne self objektne veze sa objektom idealizacije.[12]
3. Osećaj zajedništva koji predstavlja potrebu za pripadnošću, a odnosi se na želju u ranom razvoju deteta da oseti sličnost sa drugim ljudskim bićima.

Kohut navodi da self objekti moraju biti konstituisani tokom čitavog života kako bi održali i čuvali self. Navodi da čak i nama odraslima i dalje je potrebna neka

[9] Kohut, H., „Analiza sebstva“, Naprijed, Zagreb, 1990., str. 10.
[10] Ibid., str. 40.
[11] Ibid., str. 102.
[12] Ibid., str. 57.

vrsta divljenja, idealizacije i ogledanja. Za njega je narcizam način na koji se self razvija, održava i reguliše kroz self objekte. Ako su ove funkcije stabilne, stvara se kohezivni self. Ako te funkcije izostanu, može doći do poremećaja u razvoju selfa, što može voditi ka narcističkim poremećajima. Kohut uvodi i termin grandiozni self koji je normalan u ranom razvoju. S tim što takav self treba vremenom da bude transformisan, kroz optimalnu frustraciju i podnošljiva razočarenja na odgovarajuće roditeljske odgovore.[13] Ukoliko to izostane, grandiozni self ostaje nezreo, patološki, pa se u odraslom dobu pojavljuje kao narcistička grandioznost koja je osetljiva na povredu, zahtevajući stalnu potvrdu drugih. Narcizam je, dakle po Kohutu ekvivalent frojdovskog nagona smrti. To je bolest ličnosti, patologija, i vodi u strast za *uništenje drugog,* što nije drugo do protivteža strahu koji ima self da ne bude žrtva spostvenog uništenja.[14] Ovaj idealizovani, grandiozni self je krhak, lako povredljiv i stalno na ivici raspada pod pritiskom realnosti.

Prema Kjerkegoru, danskom misliocu i preteči egzistencijalizma, koji sebe nije smatrao filozofom u klasičnom smislu, već pre svega religioznim misliocem, ljudska individualna egzistencija je slučajna, neponovljiva, konačna, prolazna i neizvesna. Čovek se, prema njegovom shvatanju, nalazi u svetu bez čvrstog oslonca, budući da ne postoji pouzdano uporište postojanja ni u samom čoveku, ni izvan njega. Takođe, ne postoji unapred zadat smisao ili svrha života koju bi čovek trebalo da ostvari. Egzistencijalna istina je uvek lična i subjektivna, zbog čega se ne može u potpunosti obuhvatiti racionalnim mišljenjem. Kjerkegor smatra da se čovek sa sopstvenom egzistencijom najčešće suočava kroz strah i strepnju, koji ne proizilaze iz neke konkretne spoljašnje opasnosti, već iz unutrašnjeg suočavanja sa sopstvenom smrtnošću. Kako navodi, u tom smislu, čovek je biće „bolesno na smrt“[15], jer svest o prolaznosti i neminovnosti smrti dovodi do osećanja ništavnosti i egzistencijalne nesigurnosti, koja može poprimiti oblik nihilizma. Kjerkegorova razmatranja egzistencije ukazuju na to, da kada je egzistencija ozbiljno ugrožena, jedan od mogućeg izlaza iz nihilizma jeste put u ludost, koji možemo uporediti upravo kao put bekstva u specifična zaključivanja odnosa između pojma i okruženja. U kontekstu povređenog narcističkog bića, do ovakvog pomeranja dolazi onda kada osoba više ne može da sagleda vlastiti kontinuitet, niti da vidi sopstveni egzistencijalni put unapred. Povreda grandioznosti kod narcističkog bića razotkriva krhost strukture koja je čitav život održavala osećaj posebnost i kontrole. U nastojanju da sačuva

[13] Ibid., str. 36.
[14] Više o tome: Erić, Lj., „Psihodinamička psihijatrija“, Službeni glasnik, Beograd, 2011. str. 28.
[15] Životić, M., „Egzistencija, realnost i sloboda“, Beograd, 1972., str. 44.

unutrašnji smisao i zaštiti self, on se povlači u misaone konstrukcije koje služe kao poslednja odbrana pred doživljajem egzistencijalnog raspada.

Hipoteza: povreda grandioznog selfa i mogućnost regresije ka šizoidnoj poziciji

Ako spojimo Frojdovu dinamiku primarnog i sekundarnog narcizma, Kohutovu psihologiju selfa i savremena razmišljanja o šizoidnoj poziciji[16], možemo videti kako povreda narcističke grandioznosti, posebno onda kada je to jedini oslonac, otvara mogućnost *regresije u mišljenju* koja je i tema ovog rada. Kada u takvom načinu narcističkog bića dođe do povređivanja grandioznog selfa, koji je sam po sebi fragilan, on ostaje bez štita (odbrane), i na taj način može doći do bežanja od realnosti. Drugim rečima, može dovesti do emocionalne odsutnosti, bekstva u preterana apstraktna mišljenja i pokušaja zaključivanja na pogrešnim premisama. Ovakav beg od realnosti može dovesti do šizoidnih pozicija, kao načina da se opet zadrži posebnost, važnost, grandioznost, kao i ponovno uspostavljanje kontrole nad svojim selfom. Upravo to bi mogli posmatrati kao bekstvo u specifične načine mišljenja[17] koja predstavljaju pogrešna zaključivanja odnosa između pojma i okruženja, kako bi grandiozni self na takav način sačuvao unutrašnji smisao i zaštitio se od potpune povrede.

Možemo postaviti pitanja: Da li narcistička ličnost usled povrede grandioznosti, ima veću predispoziciju da zapadne u šizodina stanja zbog mogućih sličnosti koja postoje između karakteristika grandioznog narcizma i specifičnog načina mišljenja? Da li takve slične karakteristike daju veću predispoziciju za šizodina stanja?

Naime, kod analizanda koji je razvio takav način mišljenja, uviđamo pogrešne zaključke o sebi, odnosno, uviđamo uverenje da je sve što se dešava oko njega na neki način posledica njegovih misli i njegovog govora.[18] Kao da se svet *pokreće* u skladu sa njegovim pojmom. *On priča to se dešava*. Ovo bi se možda moglo uporediti sa kontrolom koja je jedan od glavnih načina na koje narcističko biće doživljava ljude i okruženje, kao nešto što treba da se prilagođava njegovom selfu[19]. Pretpostavljam da postoji sličnost sa narcističkom potrebom za

[16] Pozicija mišljenja kod osoba kojima je dijagnostifikovana F29, koja predstavlja nespecifičnu neorgansku šizofreniju.
[17] Bogunović, L., „Odnos tradicionalne i interaktivne psihoanalize“, u Agrafa 4, Filozofski centar za psihoanalizu, Novi Sad, 2022., str 101.
[18] Više o tome: Grujičić, I, „Interactive Psychoanalysis and Synchronicity“, *Philosophical Practice* 20, br. 3 (novembar 2025), str. 3664–3676.
[19] Narcisi žele da imaju kontrolu nad svima.

kontrolom, gde analizand kod kog je došlo do regresije u mišljenju, doživljava kako svojim mislima i govorom upravlja događajima oko sebe.

Dakle, narcistička ličnost podrazumeva da je sve *usmereno ka njemu*. Tako i u specifičnom načinu mišljenja vidimo sličnost da analizand dobija važne poruke u razgovoru sa drugima ili putem televizora, radija, i ostalih vidova komunikacije, i da ih samo on primećuje i vidi.[20] Ovo isto može predstavljati jednu od sličnosti sa narcističkim bićem kod koga postoji uverenje o centralnoj važnosti sopstvenog bića.

Takođe, sličnost ponašanja i doživljavanja sebe, može se uvideti i u elementu grandioznosti. Narcističko biće ima osećanje posebne moći, jedinstvenosti i važnosti, dok analizand sa specifičnim načinom mišljenja sebe vidi kao nekoga ko ima posebne moći, *mističnu poziciju,* jer mu ona daje osećaj identiteta i važnosti. Kao da se tu obnavlja narcističko ja, koje pruža opet lažnu i *stabilizujuću* logiku, kao štit od unutrašnjeg raspada. Takođe, sličnost u načinu doživljavanja drugih osoba kao preteće i neprijateljske, mogla bi se odnositi i na paranoju. Paranoidne tendencije se često javljaju kod narcističkih ličnosti, naročito u situacijama kada realnost postavi granicu njihovoj grandioznoj slici o sebi. U trenucima kada se suoče sa zakonima, pravilima, autoritetima ili društvenim poretkom koji ograničava njihovu samopercepciju moći i izuzetnosti, dolazi do snažnog narcističkog povređivanja. Kao odgovor na takvu povredu, drugi ljudi mogu biti doživljeni kao neprijateljski nastrojeni, zavidni ili preteći, što predstavlja osnovu paranoidne interpretacije stvarnosti. Na ovu povezanost narcizma i paranoje ukazuje i prof. Popov. M., gde iznosi pretpostavku da su mnoge diktatorske ličnosti ispoljavale nekakav oblik paranoje[21]. Ovakve crte mogu se razumeti i kroz logičku strukturu njihovog mišljenja. Naime, u paranoidnom načinu zaključivanja istinitost nekog tvrđenja se smatra istinitim ukoliko se uklapa u prethodno uspostavljen sistem mišljenja i ne protivreči mu, iako takva koherentnost sama po sebi ne mora predstavljati dokaz istinitosti. Problem nastaje u tome što početna premisa tog sistema može biti pogrešna. Ukoliko je prvobitno uverenje netačno, ceo misaoni sistem može delovati logično, povezano i dosledno, ali u suštini ostaje zasnovan na lažnoj osnovi. Na taj način paranoidni sistem mišljenja može zadržati unutrašnji sklad, dok istovremeno ostaje u raskoraku sa stvarnošću. Popov ističe da paranoidne ličnosti često pokazuju snažnu privrženost logici, ali samo ukoliko ona služi opravdanju iracionalnih afekata, strahova i nagona[22]. Slični obrasci bi se mogli uočiti i kod

[20] Ibid., str. 7.
[21] Popov, M., „Narcizam i vođe", u „Ψ-i-kultura II: Zbornik o Rajhu i Frojdu", Univerzitet u Beogradu - Fakultet političkih nauka i Institut za evropske studije, Beograd, 2018., str. 189.
[22] Ibid

analizanada sa specifičnim mišljenjem, poput uverenja da su praćeni, posmatrani ili prisluškivani. U tim slučajevima, pojedinac gradi celovit sistem objašnjenja koji na izgled deluje racionalno, ali je u osnovi vođen afektivnim nabojem i dubokim osećajem ugroženosti.

Interaktivna psihoanaliza kao metod rada sa povređenim selfom

Ukoliko je došlo do *specifičnog načina mišljenja u šizoidnom stanju*, terapijski odnos između analizanda i analitičara treba da bude: empatičan, stabilan, racionalno struktuisan, logički zasnovan i jasan. Takođe, terapijski odnos treba da bude emocionalno bezbedan, teorijski i praktički zasnovan. To je upravo odnos koji može obezbediti interaktivna psihoanaliza, koja nudi jedinstven pristup u samom procesu analize. U njoj, terapeut ne posmatra, već učestvuje zajedno sa analizandom, razumejući i zauzimajući interaktivnu poziciju.[23] Interaktivna pozicija predstavlja momenat kada analitičar i analizand doživljavaju specifične misaone aktivnosti, razmatrajući odnos pojma sa okruženjem *ovde i sada*.[24] Ono što je važno jeste da se ostvari uvid[25], koji predstavlja zaključak o spostvenom mišljenju, tačnije, da analizand dodje do promene stava o načinu doživljavanja sveta kroz interaktivni savez.

Interaktivni savez omogućava uspostavljanje interaktivnog transfera i interaktivnog kontratransfera. Kroz njih analizand postepeno stiče mogućnost da razume sopstvene kognitivne procese i način mišljenja. Transfer se u ovom kontekstu kako kaže Popov, M., javlja u onom trenutku kada analizand postane svestan da ga analitičar zaista sluša, prati i razume njegovo specifično doživljavanje sveta, dok kontratransfer predstavlja momenat u kome analizand, sa svojim specifičnim načinom mišljenja, u interaktivnoj poziciji počinje da aktivno vidi, sluša i prati odnose pojmova i okruženja kod analitičara. Ovaj proces nije dovoljan samo da se na teorijiski način ukaže analizandu, već mora biti duboko sproveden u praksi na samoj radionici, jer analizand mora aktivno učestvovati u preispitivanju svog mišljenja i načina na koji se ono reflektuje u interakciji sa svetom oko njega. Analitičar i analizand zajednički rekonstruišu mišljenje, prate odnos pojma i okruženja, praveći na taj način uvid kako bi self vratili u kontakt sa realnošću. Pored navednih alata *transfera i kontratransfera u interaktivnom smislu* koje interaktivna psihoanaliza koristi u svom radu, ono što je

[23] Više o tome: Bogunović, L., „Odnos tradicionalne i interaktivne psihoanalize“, u Agrafa 4, Filozofski centar za psihoanalizu, Novi Sad, 2022., str. 100.
[24] Popov, M., „Interaktivna psihoanaliza-oblik filozofske prakse”, SANU, Beograd, 2025., str.182.
[25] Uvid predstavlja analizandov zaključak o sopstvenom mišljenju koji će dovesti do promene stava o načinu doživljavanja sveta u terapijskom radu.

ključno, jeste da se u interaktivnom savezu stvori *empatijska* veza koja će analizandu dozvoliti da oseti sigurnost na terapiji, a koja će dalje omogućiti rekontrukciju onoga što self nije dobio dovoljno rano kroz validaciju i prihvaćenost.

Umesto zaključka

Razmatranja koja su izložena u ovom radu, ukazuju na mogućnost da povreda grandioznog selfa, naročito u slučajevima kada on predstavlja centralni oslonac ličnosti, može dovesti do promene u načinu mišljenja i specifičnog doživljavanja realnosti. Takve promene ne moraju nužno voditi ka jasno definisanim psihopatološkim stanjima, već se mogu ispoljiti kao drugačije doživljavanje sveta i regresije u mišljenju.[26] Specifični misaoni zaključci mogu biti uzrokovani kao odbrana od bola i povrede grandioznosti, kako bi se self sačuvao, uspostavljajući opet osećaj smisla, kontinuiteta i kontrole, iako po cenu udaljavanja od realnosti. Možda bi se moglo pretpostaviti da narcistička ličnost nosi povećanu predispoziciju zbog sličnih navedenih karakteristika koje su izložene u ovom radu, a koje imaju analizandi sa specifičnim načinom mišljenja. U tom smislu, integrisanje Frojdovih razmatranja o narcizmu, Kohutove psihologije selfa i savremenih pristupa kod osoba kojima je dijagnostifikovana (F29)[27] i njima sličnim stanjima poput benignih šizofrenija, omogućava da se specifičan način mišljenja može posmatrati kao potencijalni odgovor na narcističku povredu. Takav odgovor može imati funkciju očuvanja unutrašnje kohezije selfa u trenucima kada su odnosi sa realnošću i drugima doživljeni kao destabilizujući ili preteći. Razumevanje regresije zahteva terapijski okvir koji omogućava istovremeni rad na emocionalnim i misaonim procesima, čime se bavi interaktivna psihoanaliza. Interaktivni psihoanalitičar aktivnim uključivanjem u govor analizanda i njegov odnos sa okruženjem pomaže da se prevaziđe blokada u terapijskom odnosu, tačnije da se prevaziđe trenutak kada teorijska objašnjenja više ne dopiru do njegove unutrašnje logike. Posebna vrednost metode rada interaktivnom psihoanalizom ogleda se u njenoj sposobnosti da se ponovo uspostavi kapacitet za normalno apstraktno mišljenje, čime se omogućava fleksibilniji odnos prema realnosti, bez straha i konfuzije. Ključ je u zajedničkom prepoznavanju i razumevanju interakcija između njihovog govora i sveta koji ih okružuje. Kada se razjasne mehanizmi kojima povezuju sopstvene reči sa stvarnošću, dolazi do značajnog povratka ka zdravijem, kao i funkcionalnijem načinu mišljenja.

---

[26] Više o tome u : Grujičić, I, „Interactive Psychoanalysis and Synchronicity“, *Philosophical Practice* 20, br. 3 (novembar 2025), str. 3664–3676.

[27] Nespecifična neorganska šizofrenija.

Literatura:

Bogunović, L, „Odnos tradicionalne i interaktivne psihoanalize“, u *Agrafa* 4, Filozofski centar za psihoanalizu, Novi Sad, 2022.

Erić, Lj, „Psihodinamička psihijatrija VI tom“, Službeni glasnik, Beograd, 2011.

Freud, S, „Beyond the Plesure Principle and Other Writings“, Transleted by John Reddick, London, Penguin Classics, 2003.

Freud, S, „Three Contribuations to the Theory of Sex“, Hamburg: Tradition Classics.

Florić, O, „Uvod u interaktivnu pedagogiju“, Novi Sad, 2006.

Grujičić, I, „Interactive Psychoanalysis and Synchronicity.“ *Philosophical Practice* 20, br. 3 (novembar 2025): 3664–3676

Jaspers, K, „Opšta psihopatologija“, Prosveta, Beograd, 1968.

Kohut, H, „Analiza sebstva“, Naprijed, Zagreb,1990.

Popov, M, “Interaktivna psihoanaliza-oblik filozofske prakse”, SANU, Beograd, 2025.

Popov, M, „Hipoteza korelacionih odnosa asocijalnog ponašanja šizofreničara“, u *Agrafa* 5, Filozofski centar za psihoanalizu, Novi Sad, 2023.

Popov, M, „Narcizam i vođe“, u *Ψ-i-kultura* II: Zbornik o Rajhu i Frojdu, Univerzitet u Beogradu - Fakultet političkih nauka i Institut za evropske studije, Beograd, 2018.

Solms, M, Trnbul, O, „Mozak i unutrašnji svet čoveka“, Klio, Beograd, 2018.

Životić, M, „Egzistencija, realnost i sloboda“, Beograd, 1972.

Aleksandar Krstić[1]
Institute for Philosophy and Interdisciplinary Studies, Novi Sad

Agrafa VI, 7/2025
Udk: 159.964.22
https://doi.org/10.46793/Agrafa7.075K
Originalni naučni rad
Original Scijentific Paper

Intersubjectivity, Existence and Pathology

Abstract: This paper seeks to outline the possible foundations of a pathological narrative which, in the author's view, has its roots in Cartesian metaphysical dualism, resulting in an epistemological split between subject and object. The modern epistemological split implies a solipsistic perspective that calls our personal identity into question. This problem manifests itself in the generation of neurobiological potentials for pathology, fostered by the hermeneutical situation opened by this split. The possibility of overcoming the pathological horizon emerges within the communicative discourse of interactive psychoanalysis, grounded in the intellectual tradition of existential philosophy as well as in the tradition of transcendental and universal pragmatics. Therapeutic models arising from these intellectual traditions lead us to an articulation of intersubjectivity as an ontological–epistemological foundation for transcending the subject's subjectivity, that is, its solipsistic and narcissistic perspective.

Keywords: epistemological split, solipsism, pathology, existential psychoanalysis, intersubjectivity

Introduction

When it comes to psychopathology, **existential psychoanalysis** and **Dasein-analytic psychotherapy** direct their attention to the **ontological–epistemological presuppositions** of this problem. These presuppositions establish a model of personal identity that can be characterized as potentially pathological. Identity is fundamentally "split," and in this split it becomes paradoxical, since it was grounded in the idea of the human being as *animal rationale*, that is, in a reductionist vision of the human being.A possible foundation for this can be found in the epistemological conception of the

[1] alexkrstic.ns@gmail.com

modern metaphysics of subjectivity. Modern philosophy of consciousness constitutes its epistemological model on the idea of a "split" between the subject and the object of knowledge—that is, between consciousness and the physical world. This refers to the Cartesian ontological paradigm of the dualism between physical and mental substance.

Modern subjectivity was constituted on the idea that personal identity is grounded in the concepts of **consciousness** and **rationality**. Consciousness is defined as the foundation of subjectivity, and the subject regards everything outside itself as that which stands opposite to it—as an object. The physical world and other consciousnesses appear in the form of images or representations. The Cartesian image of the world is embodied in **Descartes' coordinate system,** which conceives the world as a mathematical universe. In this way, modern rationality is constituted as a form of consciousness based on algorithmic reasoning, which understands all spatial, but also temporal, phenomena as calculative functions.[2] Such reasoning is referred to by contemporary philosophers as **technical rationality**. Accordingly, modern consciousness is embodied in technical rationality. Technical rationality views the world as an object-resource over which domination should be established.[3] Other consciousnesses are likewise treated as objects over which domination is exercised. Human beings are regarded, to a greater or lesser degree, as objects—as means rather than ends.[4] The human being, as subject, is thus placed in a position of domination over the world and over others, who appear to him as objects. In this way, the human being undermines the foundations of his own civilization, which was able to rise on the basis of reciprocity and mutual relatedness—conditions that made possible the biological, mental, and social development of humanity.

The insurmountable gap between physical and mental substance expresses the fundamental split between consciousness and the world, and certainly between mind and body, which represents a significant challenge for philosophical reflection. On this basis, we may also propose the hypothesis that it constitutes the foundation of a certain form of mental pathology. Modern philosophy of

---

[2] We could also say, in the spirit of the **Einsteinian paradigm**, space–time phenomena; however, since we are speaking about the period of the constitution of the **Cartesian–Newtonian paradigm**, I consider it more appropriate to separate the phenomena of space and time, as this corresponds more closely to the spirit of that paradigm.

[3] The idea embodied in **Bacon's thesis** that *"knowledge is power over nature."*

[4] Even the legal-political discourse positions itself in this way, albeit latently. Immanuel Kant was the first thinker to call this perspective into question with his categorical imperative, but due to the limitations of the philosophy of consciousness, it seems that he does not succeed in carrying this critique through to the end.

consciousness, which grew out of this dualism, represents the paradigm upon which every form of solipsism is grounded. The problematic nature of solipsism arises from its denial of other consciousnesses, which may serve as the basis for the constitution of a pathological identity and narrative. As one of its possible outcomes, solipsism leads toward a delusional and hallucinatory perspective that forms the basis for a completely illegitimate constitution of personal identity. Such a personal identity reifies, negates, and transforms the world and other people into instruments for the realization of its own personal fantasies.[5] These fantasies, within the split between the pleasure principle and the reality principle, destroy one's own personal identity and one's own rationality. They are incapable of bridging the gap between consciousness and the world and, as such, generate a pathological narrative as the product of such a model of consciousness. Of course, pathological narrative is not characteristic only of modern technical rationality, but environmental conditions, as triggers for the manifestation of neurobiological potentials, find in the hermeneutic situation of modernity excellent circumstances for their realization. The crises and destructive moments of the twentieth century particularly testify to this, as a logical epilogue of the intentions of modern subjectivity.

A possible response to such challenges is offered by the so-called **philosophy of existence**. We may say that, in a certain sense, it also represented a diagnosis of its time. Emerging from a critical perspective toward **Hegel's panlogical system**, it opened the possibility of decentering the subject's subjectivity and thereby liberating human existence from the perspective of closure. The displacement of the subject from the center is already demonstrated in **Kierkegaard's** model of reflecting on existence, which overcomes the split by opening itself toward **Absolute Being** through the act of faith. Along these lines, **Karl Jaspers** develops his concept of *"philosophical faith,"* something that, from the standpoint of technical rationality, appears as a *contradictio in adjecto*. Philosophical faith arises from the "faltering" of the illumination of existence, but also from the concept of communication. It represents a kind of intuitive extension of reason in the form of an ecstatic apprehension of the unity of subject and object. It constitutes a mystical ascent toward the ineffable unity of consciousness and world, or a "comprehensive view of comprehensive reality." Such a position moves along a thin line beneath which lies the dangerous abyss of irrationalism, which has likewise demonstrated its destructive consequences. However, transcending the subject–object position in the form of grasping the **Encompassing** or **Transcendence** itself does not represent a fall into irrationalism, because philosophical faith is not constituted on confessional religiosity but rather grows out of reason itself, while at the same time

[5]The most obvious manifestation of such a pathology is narcissistic disorder.

transcending it. In this way, it also reveals the very limits of reason and subjectivity.

Jaspers is not indifferent to scientific discourse; on the contrary, the sciences provide us with orientation in the world and help construct our cultural models. However, they do not enable the illumination of existence, nor do they allow us to pose the question of the meaning—that is, the truth—of Being. Only in the encounter with the other, through communication, do the doors of existence begin to open. This encounter, or coming-into-encounter, creates a space for transcending the subject and the standpoint of the philosophy of consciousness.[6] However, this illumination reaches its full development only in "limit situations," which may be understood by analogy with the recognition of the abyss between existence and the Absolute, to use the language of Kierkegaard. Only when we suspend the presuppositions of the philosophy of consciousness—when we transcend objectifying consciousness and our objectified self—can we open a space for a "healthy," that is, functional narrative. This occurs when we cease to treat the world and other minds as objects, and when, through critical self-reflection, we come tounderstand that our self is not at the center of the world. Nevertheless, the models of Jaspers and Heidegger demonstrate both the reach and the limits of the critique of consciousness from the perspective of "existential" thought,[7] which of course does not undermine their legitimacy or importance for the therapeutic position.

Existential psychoanalysis, which inherits these insights, proceeds from the assumption that the human being is a project of its own, that is, that it is determined by the temporal dimension of the future[8]. The fundamental

---

[6] Jaspers, K., "*Filozofija"* (*"Philosophy")*, Izdavačka knjižarnica Zorana Stojanovića, Sremski Karlovci, 1989, p. 295 and onwards; Jaspers extends his insights on communication to philosophy itself: "While rational consciousness in general cognizes what is given to it, philosophical thought, within the thinker, creates as reality that which it grasps: this reality is originally existential communication; thought is a force that establishes community for the sake of the true self-being of existence—as opposed to the formation of community through interests, power, and authorities." (ibid., p. 335)

[7] It should be emphasized that Heidegger, despite the term "existential analytic of Dasein," refuses to define his own thought as a philosophy of existence. However, although his concept of existence differs significantly from that of Jaspers, and especially from Sartre's concept, the point of convergence is Kierkegaard's thought, with which Heidegger's notion of existence corresponds.

[8] Traditional psychotherapy begins with a certain notion of human nature which is described by or implied in the theory of personality on which the particular brand of psychotherapy is based. Existential psychology assumes, by contrast, that human nature or what it is to be human has not yet been decided, and each existence is an instance of human life that has not existed before and cannot be repeated. Each of us is, in a sense, a species unto himself, an

assumptions of existential analysis are grounded in temporality as an essential determination of the Being of Dasein; in this way, the therapeutic context is reflected through the analyst's or therapist's understanding of the analysand's temporality, that is, through the establishment of a unity of understanding between the horizons of temporality of the self and the analysand.[9] In addition to the phenomenon of temporality, the grounding of Dasein-analysis[10] also requires an understanding of anxiety and care. Heidegger starts from the claim that the ontological structure of Dasein includes an understanding of Being. Dasein is disclosed to itself in its own Being through attunement and understanding.[11] One mode of attunement in which the Being of Dasein is disclosed is anxiety.

Anxiety, as a possibility of the Being of Dasein, not only determines the disclosedness of Dasein's Being, but also constitutes the "phenomenal ground for the explicit articulation of the primordial totality of the Being of Dasein (the Being of Dasein, author's note)." The attunement of anxiety makes it possible for the Being of Dasein to be revealed as care. Care represents the fundamental phenomenon for understanding the Being of Dasein. In order to define care more precisely, we must establish a demarcation in relation to related attunements such as desire, will, inclination, and drive. All these phenomena are grounded in care and do not allow care to be derived from them.[12] The root of pathology can be located in a situation in which the "dissolution into the They and into the 'world' to which concern is devoted reveals something like Dasein's flight from itself as its authentic potentiality-for-Being."[13] An analysis that enables a fundamental understanding of the Being of Dasein as care must avoid the pitfalls of an ontic-existentiell analysis, which can draw us into this "falling"

---

experiment of human possibility which provides its own evidence. Each of us is as different existentially as he is genetically distinct from other instances of *homo sapiens (Groth, M., "Existential Therapy on Heideggerian Principles*", *Journal for Existential Analysis*, vol. 8.1,Edited: Hans W. Cohn Simon du Plock, January 1996, p. 62.)

[9]" I would like to characterize the existential therapist as a specialist in lived time who tries to understand the lived time of his patient from his perspective, as an outsider, on his patient's existence. The existential therapist attempts to coordinate his lived time with the patient's lived time, which is to say, to his existence. He is then in a position to begin to understand the patient's world. As a therapist, the congruence that results is an opportunity for the validation of the existence of the patient.", ibid. pp.62-63.

[10] The term *Dasein-Analyse* originated in the works of Ludwig Binswanger, a German psychiatrist who was inspired by Heidegger's insights in *Being and Time*. A complementary approach was developed by the Swiss psychiatrist Medard Boss, who used the term *Existential-ontological analysis*, emphasizing the concept of existential analysis of Dasein.

[11] Heidegger, M, "Bitak i vrijeme" ("Being and Time"), Naprijed, Zagreb, 1985. p. 207.

[12] Ibid, p. 208.

[13] Ibid , p. 209.

of Dasein. By contrast, understanding must move on the ontological-existential plane. Heidegger claims: "Existentially, the authenticity of the Being of the self is indeed closed off and repressed in falling, but this closure is only a privation of a disclosedness which is phenomenally revealed in the fact that Dasein's flight is a flight before itself. In that before-which of flight, Dasein comes precisely 'to' itself. Only insofar as Dasein is ontologically essentially brought before itself by means of a disclosedness that belongs to it can it flee from itself." [14] What Heidegger calls the before-which (*Wovor*) of anxiety is Being-in-the-world. Fear that arises from anxiety is grounded in falling into the facticity of the everyday; that is, it is fear before intraworldly beings. Therefore, turning away from falling does not constitute fleeing from oneself, but rather a responsible comportment in concern for one's own Being as Dasein. As such, it arises from anxiety. "The turning-away of falling is therefore not a flight founded in fear of intraworldly beings. A character of flight so founded belongs all the less to this turning-away, since the latter precisely turns toward intraworldly beings as a dissolution within them. The turning-away of falling is grounded, rather, in anxiety, which for its part first makes fear possible."[15] Here lies the essential difference between fear and anxiety: that before-which of anxiety is Being-in-the-world, whereas that before-which of fear is intraworldly being. Just as intraworldly beings are possible only on the basis of Being-in-the-world, so fear is grounded in anxiety. That before which fear fears is determinate—something concrete that threatens us—whereas anxiety is anxious in the face of the indeterminate, something not fixed. The world as a whole, in its totality, is that before which anxiety is felt. The specificity of anxiety lies in the fact that it is not only that before-which, but also that "for-the-sake-of-which." We feel anxiety for the sake of something—and that is certainly the world. Through it, Dasein is understood as Being-in-the-world. It opens up all possibilities for the constitution of our own authenticity.[16] Dasein is disclosed to itself as itself, as being with itself and at home with itself, through anxiety, because in this way we open ourselves to the world and to a productive understanding of ourselves as those who, in anxiety, experience care for themselves and for the world, that is, for others. In this way, anxiety opens itself as a possibility of communication within the context of attunement. Alongside anxiety, for the constitution of Dasein, Heidegger determines care as an originary existential. Care is understood as an existential a priori. Care is Being-already-ahead-of-itself-in-the-world as Being-alongside intraworldly entities encountered.[17] Its derived modes are concern, solicitude, engagement

[14] Ibid, p. 210.
[15] Ibid, p. 2011.
[16]"Anxiety reveals, in existence, Being in its ownmost potentiality-for-Being, that is, the freedom for the freedom of choosing oneself and taking hold of oneself.", ibid., p. 212.
[17] Ibid, p. 60.

with ready-to-hand entities, willing, and regret. The primary mode of care is Being-ahead-of-itself as freedom for one's own possibilities of Being. In this way, care, as concern for the world and for others, constitutes a fundamental moment of intersubjectivity.

Inspired by Heidegger, Dasein-analysis proceeds from the distinction between the "body I have" and the "body I am" (the "existential body"). The "existential body" represents a moment through which an attempt is made to overcome Cartesian dualism, that is, the epistemological gap. The dualistic model produced the illusion that the body a person has is an unchanging and fixed entity, constituted according to the principle of natural causality;[18] however, existential analysis starts from the premise that these two aspects are only conceptually distinct, but not distinct in terms of Being. It is precisely the epistemological gap that introduces a division between these two moments of corporeality, whereas the existential model sees in their unity the possibility for an authentic understanding of the analysand's narrative. In this way, the interactive aspect is disclosed, as well as the moment of intersubjectivity. The "body that I am" cannot constitute itself in self-understanding without the "body that I have," because this physical body is the site of encounter with the other. Through it, my existence opens itself to the other. And only through the other, and by way of the other, can I overcome my own false beliefs about myself. From this perspective, the task of the analyst is to help the analysand understand the "misunderstanding" between what he "is" and his existence—that is, between his being and his existence. Existential pathology is constituted precisely in this "misunderstanding." The source of pathology also lies in a failure to understand the temporal context in which the analysand "finds himself," which is understood as a fall into facticity. From this perspective, a "problem" emerges, which is resolved in such a way that the analyst helps the analysand to understand and interpret his own hermeneutic situation. Their relationship is essentially intersubjective, as it represents a hermeneutic fusion of horizons within an interactive relation of legitimation. The analyst "offers" the patient insight into his own understanding of the temporal context; he does not conceal it. In this

[18]It starts from the premise that the body I *have* is not subject to change in a substantial sense, whereas the existential body is inherently changeable. In this way, the causal model of understanding the body is attempted to be applied to existence. However, this is not the case, because the physical body is also subject to change. Genetic potential is conditioned by environmental circumstances. My physical body is susceptible to change and can substantially transform through interaction with others. Changes in the physical body can indicate changes in existence as well. However, existence is essentially a project, which is realized also through the relationship with *being-with-others*, encountered via the "body I have.", (*Groth, M., "*Existential Therapy on Heideggerian Principles", Journal for Existential Analysis, vol. 8.1,Edited: Hans W. Cohn Simon du Plock, January 1996, p. 63.*)*

way, he attempts to establish a "communication" between his own temporality and that of the analysand. The analyst's understanding of his own temporality should empower the analysand to overcome the "obstacles" in his own understanding of the temporal context. Relations of power are suspended, and the asymmetry of competencies is "bracketed" for the sake of the healing and empowerment of the analysand/patient.[19]

Existential psychoanalysis as developed by Jean-Paul Sartre is likewise constituted on the concept of intersubjectivity, understood according to the model proposed in the program of Martin Heidegger. Being-in-itself is established through its relation to being-for-others, as well as through its relation to the world. According to Sartre, the understanding of psychic life is possible only from the perspective of the fundamental project, which represents the totality of all our future choices. Our choices always carry the burden of being choices for others and for the world. As such, they constitute the ground of anxiety and nausea. Every psychic experience must be understood from the standpoint of our existence as a whole. The perspective of isolated acts of consciousness, according to Sartre, can be regarded only as a moment of pre-reflective consciousness, which is not capable of establishing an intentional relation to its own identity or of rising to the level of reflective consciousness that transcends itself and the facticity into which it has been thrown. The transcendence of the self is not its negation, but its perfection and self-realization. Our choices are always our own, and our emotions and psychic states are always connected to the context of our choices—that is, to our fundamental project. This project is always at stake; it can be questioned and re-examined. It is always subject to free decision. All psychic states are the result of our decisions, and our decisions are choices motivated by givens and by the concrete circumstances in which we must constantly reassess them, since our existential contexts also change. According to Sartre, intersubjectivity is most explicitly manifested in our relation to the body. Through the body, we are being-in-itself, part of the physical world. Through the body, we establish a relation with intraworldly beings, with what is ready-to-hand. The body is our connection to the world of things, to objects and to others. Through the body, we manifest the desire to be the world. Sartre employs the categories of being-in-itself and being-for-itself in order to transcend the metaphysical split, since being-for-itself is not merely subject or consciousness—it is also body, that is, being-in-itself. Through action, it realizes itself; it manifests what it is to be.[20] Being, having, and doing

[19] Ibid, p. 62.

[20] See in Sartre,J-P, "*Biće i ništavilo*", (*Being and Nothingnes)s,* pp. 409–410, in *Selected Works*, Nolit, Belgrade, Vol. 10.

are the three fundamental moments that make possible the understanding of psychic phenomena. The fundamental project leads me toward being, which is realized exclusively as having—possessing oneself, self-realizing—but not only oneself, since our choices are also directed toward the world and toward others. To possess oneself, the world, and others is the realization of the fundamental project. I am only as an acting self, as one who possesses oneself, the world, and other beings. The body is the mediator that enables this desire to be realized and, as such, is the bearer of intersubjectivity. I am through my relation to the other-being. I desire to possess it, to transcend it, because it relates to me as to another-being and negates me. It negates me, I negate it, and in this dialectical relation intersubjective recognition manifests itself as freedom. The paradox of freedom lies in the fact that the other is both the limit of my freedom and its legitimacy, just as I am the limit of the other's freedom. The body is also a phenomenon of intersubjectivity, because within it—through the phenomenon of sexuality—there is disclosed a desire that is constitutive for understanding psychic life. Unlike Sigmund Freud, Sartre approaches the human being in a phenomenological rather than a biological way, and thus sexuality is understood within this framework. Through sexuality, I manifest a desire toward the other-being. I seek to objectify it, to possess it, and thereby demonstrate my absolute freedom. Absolute freedom is possible only in this context, in which I assume my own possibilities to fully take over the other—to transcend the other's self, to possess and assimilate it completely, that is, to regard its being-in-itself as an object, and thereby transcend myself. However, the other also realizes itself in its absolute freedom by seeking to objectify me. Thus, through this phenomenon, intersubjectivity manifests itself in a paradoxical way. Through mutual objectification and transcendence, the legitimation and self-realization of both our own and the other's self are established. I am through the other in the form of sexual desire, and the other is through me. Are there other possibilities without slipping into irrationalism? Is technical rationality the only form of rationality? Karl Jaspers, as I have already noted, introduces the moment of communication as crucial on the path toward the illumination of existence, while Martin Heidegger holds that the other-being, or being-for-others, which we encounter in the world as a fact, is what helps us—as Dasein—to understand and interpret our own Being more authentically. Jean-Paul Sartre, although he considers the other to be a limit of our freedom, nevertheless maintains that freedom—and we ourselves as a project—cannot be realized without the other, since our choices are also choices for others. In this way, the phenomenon of intersubjectivity emerges as a possibility for overcoming the subject–object relation and objectifying consciousness enclosed within a solipsistic perspective. In addition to these "existentialist" insights into the structure of intersubjectivity, which are derived implicitly, there are also more explicit conceptions that

attempt to overcome the ontological–epistemological split. These are, above all, the universal pragmatics of Jürgen Habermas and the transcendental pragmatics of Karl-Otto Apel.[21]

Jürgen Habermas and Karl-Otto Apel maintain that technical rationality is not the only form of rationality. The modern and Enlightenment paradigm is not exhausted by technical, or as they call it, instrumental rationality. Technical (instrumental) rationality is indeed the dominant concept in modernity, but there are certain capacities that have not yet been fully "exhausted," and which contain within themselves alternative models of rationality. Communicative rationality, as already indicated—especially in the work of these two authors—represents a possibility for transcending the philosophy of consciousness and its solipsism. To view other minds and the world from the perspective of intersubjectivity means to abandon the objectifying stance and its purposiveness. Rejecting an exclusive orientation toward efficiency implies the development of a more balanced approach, particularly toward nature, from the perspective of sustainability and the renewability of resources. As for other minds, they are approached from the standpoint of an intersubjective communicative community, in which knowledge is determined through the consensus of communicatively competent participants, and every relation is understood from the perspective of dialogical discourse. Within this relation, all aspects of power are suspended. Communication takes place at a meta-normative level of

[21] Besides the complementarity of these two philosophical positions, there are also some differences. Universal pragmatics is constituted as an "empirical reconstructive science" emerging from the intellectual tradition of the "Frankfurt School of critical theory" in dialogue with Austin's and Searle's theory of "speech acts" and the neopragmatist insights of Putnam's epistemology. Apel's Transcendental Pragmatics arose as an attempt to justify Kant's transcendental foundation, building on the work of Charles Sanders Peirce, the insights of "late" Wittgenstein, and the "theory of speech acts." It is also undeniable that Apel shaped his position under the influence of Jürgen Habermas himself. The relationship between the two authors is complex, so that, alongside their shared intention as a point of convergence, Apel's position is marked by a predominantly transcendental foundation. In contrast, universal pragmatics, as an empirical reconstructive science, is constituted in the manner of the late Wittgenstein as a science based on the meta-normative foundation of communicative discourse, which grows out of the "family resemblances" of rules within existing (empirical) speech practices. As for Apel's transcendental foundation, he avoids the pitfalls philosophies of subjectivity (consciousness), replacing the concept of the transcendental subject with the idea of an infinite community of sign-interpreters, whose consensus represents the only ultimate and unsurpassable criterion of intersubjective validity, and as such, a criterion for legitimizing our epistemic insights.

intersubjectivity, and the rules of dialogue, as well as its outcomes, presuppose intersubjective legitimacy. Decisions are made by consensus, which—if achieved—confers legitimacy upon them. The real communicative community finds its paradigm in the ideal communicative community.[22] This concept is grounded in Charles Sanders Peirce's understanding of the Kantian a priori, according to which truth is determined as the consensus of a community of scientific inquirers. In this way, the legitimation of knowledge is constituted in terms of intersubjective argumentation. Habermas and Apel extend this to the consensus of competent interlocutors, thereby developing a model of the consensus theory of truth.[23] For Apel, the reference point of legitimation is the ideal a priori of the communicative community, which represents an argumentative a priori grounded in rational principles of decidability. Reflection on the epistemological foundations of pathology and pathological narrative leads us toward the possibilities opened up by philosophically informed psychotherapy.[24] The idea of an intersubjective communicative community as a basis for resolving philosophical, moral, scientific, political, and educational problems can also serve as a strong foundation for addressing mental problems. From this perspective, the therapeutic context can be understood in a new way. Out of this viewpoint, something like a therapeutic community can be constituted. Indeed, it essentially loses the attribute of the "therapeutic" and

[22] The distinction between the real and the ideal communicative community belongs to K.-O. Apel, with the ideal community being regarded as a paradigm and a regulative principle for the real communicative community.

[23] According to this theory, truth is determined as the consensus of competent interlocutors who, in a rigorous and argument-based dialogue, grant legitimacy to knowledge. The outcome of the dialogue is not a compromise, but a consensus grounded in a meta-normative basis: the openness of the interlocutors to accept a better argument and mutual respect for the persons involved. Habermas, as the creator of the contemporary version of this theory, calls it the *Discourse Theory of Truth*. Habermas's epistemic concept of truth is based on the assumption of the existence of references in a single objective world that exist independently of our descriptions and are the same for all of us. In this way, it approaches Putnam's minimalist model of truth as the identity of references under different descriptions, according to which truth conditions require the determination of a minimum of acceptability (Habermas, J., *Truth and Justification*, MIT Press, Cambridge, Massachusetts, London, England, 2003, p. XVI). Apel's intervention in this theory, which does not avoid transcendental grounding, opens the possibility of overcoming the objections raised against it. Apel calls his version the *transcendental-pragmatic theory of truth*, which attempts to mediate Peirce's conception with Tarski's model of the semantic theory of truth (Apel, K.-O., *Towards a Transcendental Semiotics*, Humanities Press, New Jersey, 1994, p. 176). Apel replaces transcendental subjectivity with the concept of an infinite community of sign-interpreters, whose consensus represents the only ultimate and unsurpassable criterion of intersubjective validity and, as such, a criterion for the truth of our knowledge (Apel, K.-O., ibid., p. 189).

[24] Interactive psychoanalysis is a model based on the assumption of intersubjectivity.

instead becomes a community of interlocutors who, through consensus, jointly work to resolve a given problem. Such an approach to mental disturbances and problems can be seen, as we have attempted to show, in Dasein-analysis inspired by Martin Heidegger. The relationship between analysand and analyst is understood in the form of dialogue, in which relations of power and domination are suspended. The analyst seeks to encourage critical self-reflection on the issue at hand in the form of dialogue; this relationship is not experienced as therapy, but as exchange—an interaction oriented toward an autonomous, causal resolution of the problem. This is precisely the point of divergence in relation to therapeutic approaches that lack philosophical self-reflection at their core. Their reach is realized within the therapeutic context as a symptomatic resolution. Their therapeutic limitations are the result of their neglect of the interactive relationship grounded in models of intersubjectivity. Strengthening the interactive potential of existential analysis with ideas based on conceptions of the intersubjective communicative community can provide a solid foundation for a model of psychoanalysis that overcomes the shortcomings of existential analysis. On the other hand, the lack of therapeutic intention in theories of intersubjective communication[25] is compensated by their encounter with the existential tradition. In this way, the possibility also opens for understanding the therapeutic potential within these conceptions themselves. Viewing pathology from the perspective of an intersubjectively and communicatively oriented philosophy can provide a basis for overcoming all the potential pitfalls of a technically oriented therapeutic perspective, which emerges from the position of modern subjectivity and the "epistemological split." This split has prevented it from grasping things from a more fundamental existential-analytic and hermeneutic perspective, and thus its scope remains limited and bounded by its own outlook. The existential, that is, the interactive approach, proceeds from a personalist perspective on the human being. Each person is a distinct whole, an individual, a personality, and is approached as such. There exists a certain methodological framework of psychoanalysis, but not a rigid template or protocol that can be applied universally. The goal is to empower the analysand to realize their own project. The emphasis is on their self-transcendence and self-transformation, in order to strengthen their capacities for resilience in confronting facticity and the "falling" of Dasein.

[25] Universal and Transcendental Pragmatics.

Aleksandar Krstić
Institut za filozofiju i interdisciplinarne studije, Novi Sad

Intersubjektivnost, egzistencija i patologija

Apstrakt: Ovaj rad pokušava da skicira moguće osnove patološkog narativa, koji po mišljenju autora ima svoj koren u kartezijanskom metafizičkom dualizmu koji rezultira epistemološkim rascepom subjekta i objekta. Moderni epistemološki rascep implicira solipsističku perspektivu, koja dovodi u problem naš personalni identitet. Problem se ispostavlja u vidu generisanja neurobioloških potencijala patologije kojima pogoduje hermeneutička situacija koju otvara ovaj rascep. Mogućnost prevladavanja patološkog horizonta otvara se u komunikativnom diskursu interaktivne psihoanalize zasnovane na misaonoj tradiciji filozofije egzistencije, kao i na tradiciji transcendentalne i univerzalne pragmatike. Terapijski modeli izrasli iz ovih misaonih tradicija vode nas izlaganju intersubjektivnosti kao ontološko-epistemološkoj osnovi za transcendiranje subjektivnosti subjekta, njegove solipsističke i narcističke perspektive.

Ključne reči: epistemološki rascep, solipsizam, patologija, egzistencijalna psihoanaliza, intersubjektivnost

Uvod

Kada je reč o psihopatologiji, egzistencijalna psihoanaliza i tu-bivstveno analitička psihoterapija usmeravaju svoju pažnju ka ontološko-epistemološkim pretpostavkama ovog problema. Ove pretpostavke zasnivaju model personalnog identiteta koji se može odrediti kao potencijalno patološki. Identitet je u osnovi „rascepljen" i u toj rascepljenosti on je paradoksalan, jer se zasnivao na ideji o čoveku kao *animal rationale,* odnosno na redukcionističkoj viziji čoveka. Kao mogući osnov postavlja se epistemološka koncepcija novovekovne metafizike subjektiviteta. Moderna filozofija svesti konstituiše svoj epistemološki model na ideji „rascepa" subjekta i objekta saznanja, odnosno na svest i fizički svet. Radi se o kartezijanskoj ontološkoj paradigmi, dualizma fizičke i mentalne supstancije.

Moderni subjektivitet se konstituisao na ideji da je personalni identitet zasnovan na konceptu svesti i racionalnosti. Svest se određuje kao temelj subjektivnosti, a subjekt posmatra sve izvan sebe kao ono naspram-stojeće, kao predmet. Fizički

svet i tuđe svesti se predstavljaju u vidu slike-predstave. Kartezijanska slika sveta otelotvoruje se u Dekartovom koordinatnom sistemu, koji svet vidi kao matematički univerzum. Moderna racionalnost se na taj način konstituiše u vidu svesti alogoritamskog rezonovanja koja sve prostorne, ali i vremenske fenomene vidi kao računske funkcije.[1] Ovakvo rezonovanje savremeni filozofi nazivaju tehničkom racionalnošću. Prema tome moderna svest je oličena u tehničkoj racionalnosti. Tehnička racionalnost posmatra svet kao predmet-resurs, nad kojim treba uspostaviti dominaciju.[2] Takođe i tuđe svesti su predmet, nad kojima se uspostavlja dominacija. Ljudi se posmatraju u manjoj ili većoj meri kao predmeti, kao sredstva, ali ne kao svrhe.[3] Čovek kao subjekt je postavljen u poziciju dominacije nad svetom, i drugima, koji su za njega objekt. Na ovaj način čovek razara osnove sopstvene civilizacije, koja je uspela da se uzdigne na osnovu uzajamnosti i sa-odnošenja, što je omogućilo biološki, mentalni i socijalni razvoj čoveka.

Nepremostivi jaz fizičke i mentalne supstancije, izražava osnovu rascepljenosti svesti i sveta, a svakako duha i tela, što predstavalja značajan izazov za filozofsko promišljanje. Na osnovu toga možemo postaviti i hipotezu da je to temelj određenog vida mentalne patologije. Moderna filozofija svesti koja je izrasla iz ovog dualizma, predstavlja paradigmu na kojoj se temelji svaki vid solipsizma. Problematičnost solipsizma izrasta iz njegovog poricanja tuđih svesti, što može biti osnova za konstituciju patološkog identiteta i narativa. Kao svoj mogući ishod, solipsizam nas vodi ka deluzionističkoj i halucinatornoj perspektivi koja predstavlja osnovu za potpuno nelegitimnu konstituciju ličnog identiteta. Ovakav lični identitet, svet i druge ljude postvaruje, negira, i pretvara u oruđe ostvarenja svojih ličnih fantazija[4]. Ove fantazije u rascepu između principa zadovoljstva i principa realnosti, razaraju sopstveni personalni identitet i sopstvenu racionalnost. One nisu sposobne da premoste jaz između svesti i sveta i kao takve generišu patološki narativ, kao produkt ovakvog modela svesti. Naravno, patološki narativ nije karakterističan samo za modernu tehničku racionalnost, ali sredinski uslovi kao okidač za ispoljavanje neurobioloških potencijala, imaju u hermeneutičkoj situaciji moderne odlične okolnosti za svoju

[1] Možemo reći u duhu Ajnštajnovske paradigme i prostor-vremenske fenomene; ali kako govorimo o periodu konstitucije kartezijansko-njutnovske paradigme smatram da je autentičnije odvojiti fenomene prostora i vremena što odgovara više duhu ove paradigme

[2] Ideja oličena u Bekonovoj tezi, da je "znanje moć ovladavanja nad prirodom".

[3] Čak se i pravno-politički diskurs se pozicionira, doduše latentno na ovaj način. Kant je prvi mislilac koji dovodi u pitanje ovu perspektivu svojim kategoričkim imperativom, ali zbog ograničenja filozofije svesti, čini se da ne uspeva da ovu kritiku izvede do kraja.

[4] Kao najočitiji izraz ovakve patologije je narcistički poremećaj.

realizaciju. Krize i destruktivni momenti dvadesetog veka posebno svedoče o tome kao logičan epilog intencija moderne subjektivnosti.

Mogući odgovor na ovakve izazove daje tzv. filozofija egzistencije. Možemo reći da je ona na neki način predstavljala i dijagnozu vremena. Izrasla iz kritičke perpsektive spram Hegelovog panlogičkog sistema, ona je otvorila mogućnost da se decentrira subjektivnost subjekta i da se na taj način ljudska egzistencija izbavi iz perspektive zatvorenosti. Izmeštanje subjekta iz centra, demonstrira se već u Kjerkegorovom modelu promišljanja egzistencije koja nadvaladava rascep otvarajući se ka Apolutnom bivstvovanju i to kroz čin vere. Na ovom tragu Karl Jaspers promišlja svoj koncept "filozofske vere", nečega što tehničkoj racionalnosti liči na contradiction in adjecto. Filozofska vera izrasta iz „posustajanja" rasvetljavanja egzistencije, ali i iz pojma komunikacije. Filozofska vera predstavlja svojevrsni, intuitivni produžetak uma u vidu ekstatičkog sagledavanja jedinstva subjekta i objekta. Ona predstavlja mistički uzlet ka neizrecivom jedinstvu svesti i sveta ili "sveobuhvatni pogled na sveobuhvatnu stvarnost". Ovakva pozicija se kreće na tankoj žici ispod koje stoji opasan ambis iracionalizma, koji je takođe demonstrirao svoje razorne posledice. Međutim, transcendiranje subjekt-objekt pozicije u vidu zahvatanja onog Sveobuhvatnog ili same Transcendencije nije pad u iracionalizam, jer se filozofska vera ne konstituiše na konfesionalnoj religioznosti već izrasta iz samog uma, transcendirajući ga. Na taj način, ona pokazuje i same granice uma i subjektiviteta.

Jaspers nije nezainteresovan za naučni diskurs, štaviše nauke nam pružaju orijentaciju u svetu i izgrađuju naše kulturološke modele, ali nam ne omogućavaju rasvetljavanje egzistencije i ne daju mogućnost da se postavi pitanje o smislu, odnosno istini bivstvovanja. Tek u susretu sa drugim, kroz komunikaciju počinju da se otvaraju vrata egzistencije, ovaj susret ili susretanje otvara prostor za transcendiranje subjekta i pozicije filozofije svesti[5]. Međutim, svoj pravi uzlet ovo rasvetljavanje dobija tek u "graničnim situacijama", koje se mogu posmatrati po analogiji sa uviđanjem ponora između egzistencije i Apsoluta, da se izrazimo Kjerkegorovim jezikom. Tek kada suspendujemo pretpostavke filozofije svesti, kada transcendiramo predmetnu svest i svoje predmetno Ja možemo da otvorimo prostor za "zdrav" odnosno funkcionalan narativ. Kada prestanemo da svet i tuđe svesti tretiramo kao predmete. Kada u

[5] Jaspers, K., "Filozofija", Izdavačka knjižarnica Zorana Stojanovića, Sremski Karlovci, 1989., str.295 i dalje; Jaspers proširuje svoje uvide o komunikaciji i na samu filozofiju, "Dok umna svest uopšte spoznaje to što joj se daje, filozofska misao u misliocu stvara kao stvarnost, ono što dokučava: ta stvarnost je izvorno egzistencijalna komunikacija, misao je snaga, koja uspostavlja zajednicu, za stvarno samobivstvo bića – za razliku od obrazovanja zajdnice interesima, vlašću, autoritetima." (isto, str. 335.)

kritičkoj samorefleksiji shvatimo da naše Ja nije u središtu sveta. Međutim, Jaspersov i Hajdegerov model pokazuju domete, ali i granice kritike svesti iz perspektive "egzistencijalne"[6] misli, što naravno neosporava njihovu legitimnost i značaj za terapijsku poziciju.

Egzistencijalna psihoanaliza koja baštini ove uvide polazi od pretpostavke da je čovek sopstveni projekat, odnosno da je određen temporalnom dimenzijom budućnosti.[7] Temeljne pretpostavke egzistencijalne analize zasnivaju se na temporalnosti kao bitnoj odredbi bivstvovanja tu-bivstvovanja, na taj način se terapijski kontekst odražava kroz analitičarevo/terapeutovo razumevanje temoralnosti analizanda, odnosno da uspostavi jedinstvo razumevanja horizonata temporalnosti, sebe i analizanada.[8] Pored fenomena temporalnosti za utemeljenje dasein-analyse[9] je važno i razumevanje teskobe i brige. Hajdeger polazi od toga da ontološkoj strukuturi tubivstvovanja pripada razumevanje bivstvovanja. Tubivstvovanje je samome sebi dokučeno u sopstvenom bivstvovanju kroz čuvstvovanje i razumevanje.[10] Jedan od načina čuvstvovanja u kojem se dokučuje bivstvovanje tubivstvovanja je i teskoba.

Teskoba kao mogućnost bivstvovanja tubivstvovanja ne samo da određuje dokučenost bivstvovanja tubivstvovanja, nego predstavlja "fenomensko tlo za eksplicitno izražavanje izvorne celovitosti bitka tubitka (bivstvovanja

---

[6] Potrebno je naglasiti da Hajdeger odbija i pored naziva egzistencijalna-analitika tubivstvovanja, da sopstveno mišljenje određuje kao filozofiju egzistencije. Međutim, iako se njegov pojam egzistencije bitno razlikuje od Jaspersovog, a pogotovu od Sartrovog koncepta, tačka konvergencije je Kjerkegovova misao sa kojom Hajdegerov pojam egzistencije korespondira.

[7] "Tradicionalna psihoterapija polazi od određene predstave o ljudskoj prirodi, koja je opisana ili implicirana u teoriji ličnosti na kojoj se ta specifična vrsta psihoterapije zasniva. Egzistencijalna psihologija, nasuprot tome, pretpostavlja da ljudska priroda, odnosno šta znači biti čovek, još uvek nije odlučeno, i svaka egzistencija je primer ljudskog života koji ranije nije postojao i koji se ne može ponoviti. Svako od nas je, na neki način, vrsta za sebe, eksperiment ljudskih mogućnosti koji pruža sopstvene dokaze. Egzistencijalno, svaki od nas je različit koliko smo genetski različiti od drugih jedinki vrste *homo sapiens." ; Groth, M., "*Existential Therapy on Heideggerian Principles", *Journal for Existential Analysis,* vol. 8.1, 1996, pg. *61 (prevod autora)*

[8] "Egzistencijalnog terapeuta možemo opisati kao specijalistu za življeno vreme, koji pokušava da razume življeno vreme svog pacijenta iz njegove perspektive, kao posmatrač njegove egzistencije. Terapeut pokušava da uskladi svoje življeno vreme sa vremenom pacijenta, odnosno sa njegovom egzistencijom. Ovo pruža priliku za validaciju egzistencije pacijenta."; isto, pg. 62. (prevod autora)

[9] Izraz Dasein-analyse nastao je u radovima Ludviga Bunsvingera, nemačkog psihijatra koji je bio inspirisan Hajdegerovim uvidima iz „Bivstvovanja i vremena". Komplementarno učenje je razvio i švajcarski psihijatar Medard Bos, koji je koristio izraz „Egzistencijalno-tubivstvena analiza", naglašavajući koncept egzistencijalne analize tubivstvovanja.

[10] Hajdeger, M, "Bitak i vrijeme", Naprijed, Zagreb, 1985. str. 207.

tubivstvovanja, prim. aut.)". Čuvstvovanje teskobe omogućava da se bivstvovanje tubivstvovanja razotkriva kao briga. Briga, predstavlja temeljni fenomen za razumevanje bivstvovanja tubivstvovanja. Da bismo bliže odredili brigu moramo uspostaviti demarkaciju spram bliskih čuvstvovanja kao što su želja, volja, sklonost i poriv. Svi ovi fenomeni su utemeljeni na njoj i ne dopuštaju da se briga izvede iz njih.[11] Koren patologije možemo da lociramo u situaciju u kojoj se "Rastakanje u Se i kod "sveta" kojemu je posvećeno brigovanje, otkriva nešto poput bijega tubitka pred samim sobom kao pravim Moći-biti-ličnost."[12] Analiza koja omogućava temeljno razumevanje bivstvovanja tubivstvovanja kao brige, mora da izbegne zamke ontičko-egzistencijalne analize koja nas može uvući u ovo "propadanje" tubivstvovanja. Nasuprot tome razumevanje treba da se kreće u ontološko-egzistencijalnoj ravni. Hajdeger tvrdi, "Egzistencijski je pravost bitka ličnosti doduše u propadanju zatvorena i potisnuta, ali ta je zatvorenost samo privacija jedne dokučenosti, koja se fenomenski otkriva u tome što je beg tubitka beg pred samim sobom. U Pred-čim bijega tubitak stiže upravo "do" sebe. Samo ukoliko je tubitak ontološki bitno putem njemu pripadne dokučenosti uopće doveden pred sama sebe, on može bežati pred sobom."[13]Ono što Hajdeger naziva Pred-čim teskobe je bivstvovanje-u-svetu. Strah koji proizilazi iz teskobe je utemeljen na propadanju u fakticitet svakodnevnog, odnosno to je strah pred unutarsvetskim bićem. Prema tome, odvraćanje od propadanja ne predstavlja bežanje od sebe, već odgovorno odnošenje u zabrinutosti za sopsveno bivstvovanje tubivstvovanja. Kao takvo ono proizilazi iz teskobe. „Odvraćanje propadanja stoga nije i bežanje, koje biva fundirano strahom predunutarsvjetskim bićem. Jedan ovako zasnovani karakter bijega pripada odvraćanju utoliko manje, što ono upravo navraća k unutarsvjetskom biću kao rastakanje u njemu. *Odvraćanje propadanja temelji se , naprotiv, u tjeskobi koja sa svoje strane tek čini mogućim strah*."[14] U tome je bitna razlika između straha i teskobe, ono pred-čim teskobe je bivstvovanje-u-svetu, a ono pred-čim straha je unutarsvetsko biće. Kao što se unutarsvetsko biće moguće tek na osnovu bivstvovanju-u-svetu, tako je strah utemeljen na teskobi. Ono pred čim strah strahuje je određeno, ono konkretno što nas ugoražava, dok teskoba strepi od neodređenog, nečega što nije fiksirano. Svet kao celina i u svojoj celosti je ono pred-čim se čuvstvuje teskoba. Specifičnost teskobe je u tome što ona nije samo ono Pred-čim, nego je i ono „za nešto". Mi čuvstvujemo teskobu radi nečega, a to je svakako svet. Kroz nju se tubivstvovanje razumeva kao bivstvovanje u svetu. Ona nam otvara sve mogućnosti za konstituciju naše

[11] Isto str. 208.
[12] Isto, str. 209.
[13] Isto, str. 210.
[14] Isto str.211.

vlastitosti.[15] Tubivstvovanje se dokučuje kao ono samo kao takvo pri sebi i kod sebe, kroz teskobu jer se na taj način otvaramo za svet i produktivno razumevanje sebe kao onog koji u teskobi čuvstvuje skrb za sebe i svet, odnosno druge. Teskoba se na taj način otvara kao mogućnost komunikacije u kontekstu čuvstvovanja. Pored teskobe, za konstituciju tubivstvovanja, kao izvorni egzistencijal Hajdeger određuje brigu. Briga se razumeva kao egzistencijalni apriori. Briga je bivstvovanje-već-ispred-sebe-u-svetu kao bivstvovanje-kod-unutarsvetski sretajućih bića.[16] Njeni izvedeni modusi su brigovanje, zabrinutost, zauzetost oko priručnih bivstvujućih, htenje i žaljenje. Primarni modus brige je bivstvovanje-ispred-sebe kao sloboda za vlastite mogućnosti bivstvovanja. Na taj način je briga, kao zabrinutost za svet i druge konstitutivni momenat intersubjektivnosti.

Inspirisana Hajdegerom, Dasein-analyise polazi od razlikovanja "tela koje posedujem" i "tela koje jesam" ("egzistencijalno telo"). "Egzistencijalno telo" predstavlja moment pomoću kojeg se pokušava prevladati karetzijanski dualizam, odnosno epistemološki rascep. Dualistički model je doneo iluziju o tome da je telo koje osoba ima nepromenljiv i fiksiran entitet, konstituisan po principu prirodnog kauzaliteta[17], međutim egzistencijalna analiza polazi od toga da su ova dva aspekta samo pojmovno razdvojeni ali ne i bivstveno. Upravo epistemološki rascep uvodi i rascep između ova dva momenta telesnosti, dok egzistencijalni model upravo u jedinstvu vidi mogućnost za autentično razumevanje narativa analizanda. Na taj način se otkriva interaktivni aspekt, kao i momentat intersubjektivnosti. "Telo koje ja jesam" ne može da konstituiše sebe u samorazumevanju bez "tela koje ima", jer ovo fizičko telo je mesto susreta sa drugim. Pomoću njega moja egzistencija se otvara za drugog. A tek kroz drugog i preko drugog Ja mogu pobediti sopstvena pogrešna uverenja o sebi. Zadatak analitičara, iz ove perspektive, jeste da pomogne analizandu da razume "nesporazum" između onoga "što on jeste" i njegove egzistencije, odnosno između njegovog bića i njegove egzistencije. Egzistencijalna patologija se konstituiše na ovom "nesporazumu". Izvor patologije je i nerazumevanje

[15] "Tjeskoba otkriva u tubitku bitak pri navlastitijemu Moći-biti , to jest, slobodnost za slobodu biranja-sama-sebe i laćanja-sama sebe"; isto. str. 212.

[16] Bivstvovanje i vreme, str.62.

[17] Polazi se od toga da je telo koje imam ne podložno promeni, u supstancijalnom simislu, dok je egzistencijalno telo već samo po sebi promenljivo. Time se kauzalni model pogleda na telo pokušava primeniti i na egzistenciju. Međutim to nije tako, jer je i fizičko telo podložno promeni.Genetski potencijalje uslovljen sredinskim okolnostima. Moje fizičko telo je podložno promeni i može supstancijalno da se menja u interakciji sa drugima. Promene na fizičkom telu mogu da ukazuju na promene i u egzistenciji. Međutim, egzistencija je bitno projekat, koji se realizuje takođe kroz odnos sa drugo-bivstvovanjem, koje se susreće preko "tela koje imam".(*Groth, M., "*Existential Therapy on Heideggerian Principles", Journal for Existential Analysis, vol. 8.1, 1996, pg. *63)*

temporalnog konteksta u kojem se analizand „zadesio“, ovo se razumeva kao pad u fakticitet. Iz te perspektive nastaje „problem“, koji se razrešava na taj način što analitičar pomaže analizandu da razumeva i tumači sopstvenu hermeneutičku situaciju. Njihov odnos je bitno intersubjektivan jer predstavlja hermeneutičko stapanje horizonata u interaktivnom odnosu legitimacije. Analitičar „daje“ pacijentu na uvid sopstveno razumevanje temporalnog konteksta , on je neskriva. Na taj način pokušava da uspostavi „komunikaciju“ sopstvene temporalnosti sa analizandovom temporalnošću. Analitičarevo razumevanje sopstvene vremenitosti, treba da osnaži analizanda da i on prevlada „smetnje“ u sopstvenom razumevanju temporalnog konteksta. Suspenduju se odnosi moći, a neujednačenost kompetencija se „stavlja u zagrade“ zarad ozdravljenja i osnaživanja analizanda/pacijenta.[18]

Egzistencijalna psihonaliza Žan-Pol Sartra se takođe konstituiše na konceptu intersubjektivnosti koji je razumevan po modelu koji je predložen u Hajdegerovom programu. Biće po sebi se uspostavlja kroz svoj odnos prema biću za drugo, kao i kroz svoj odnos prema svetu. Razumevanje psihičkog života je prema Sartru moguće samo iz perspektive fundamentalnog projekta koji predstavlja skup svih naših budućih izbora. Naši izbori su uvek izbori koji nose teret izbora za druge i za svet. Kao takvi oni predstavljau temelj za teskobu i mučninu. Svaki psihički doživljaj mora da se razume sa pozicije celokupne naše egzistencije. Perspektiva izolovanih akata svesti prema Sartru, može se posmatrati jedino kao momenat pre-refleksivne svesti koja nije sposobna da uspostavi intencionalni odnos prema sopstvenom identitetu i da se uzdigne kao refleksivna svest, koja transcendira sebe i fakticitet u kojem je bačena. Transcendencija sopstva nije njegovo poništavanje nego njegovo usavršavanje i samoostvarenje. Naši izbori su uvek naši, a naše emocije i psihička stanja su uvek povezana sa kontekstom naših izbora - sa našim fundamentalnim projektom. Ovaj projekat je uvek u igri, on se može dovoditi u pitanje i preispitivati. On je uvek podložan slobodnoj odluci. Sva psihička stanja su rezultat naših odluka, a naše odluke su izbori koji su motivisani datostima i trenutnim okolnostima u kojima mi moramo stalno da preispitujemo ove izbor, jer se i naši egzistencijalni konteksti menjaju. Intersubjektivnost se po Sartru, najeksplicitnije očituje u našem odnosu prema telu. Preko tela smo mi biće po sebi, deo fizičkog sveta. Preko tela mi uspostavljamo odnos sa unutar-svetskim bićem, sa onim pred-ručnim. Telo je naša konekcija sa svetom stvari, sa predmetima i drugim. Preko tela mi manifestujemo žudnju da budemo svet. Sartr, koristi kategorije biće po sebi i biće za sebe kako bi transcendirao metafizički rascep, jer biće za sebe nije prosto samo subjekt, svest, on je i telo, dakle biće po sebi. Aktom, delovanjem

[18] Groth, M., isto, pg. 62.

ono sebe ostvaruje, manifestuje ono biti.[19] Biti, imati i činiti su tri osnovna momenta na kojem se omogućava razumevanje psihičkog fenomena. Fundamentalni projekat me vodi ka onome biti, koje se isključivo ostvaruje kao imati, posedovati sebe, samorealizovati se, ali ne samo sebe jer su naši izbori usmereni i na svet, odnosno i na druge. Posedovati sebe, svet i druge, je realizacija fundamentalnog projekta. Ja jesam samo kao delatno Ja, kao onaj koji poseduje sebe, svet i drugo-bivstvujuće. Telo je posrednik koje omogućuje da se ova žudnja realizuje i kao takvo je nosilac intersubjektivnosti. Ja jesam kroz odnos prema drugo-bivostvovanju. Ja želim da ga posedujem, da ga transcendiram jer se ono odnosi prema meni kao prema drugo-bivstvovanju i negira me. Ono mene negira ja negiram njega i u tom dijalektičkom odnosu se ispoljava intersubjektivno priznanje, kao sloboda. Paradoks, slobode jeste u tome što je drugi granica moje slobode, ali i legitimitet moje slobode, jer sam ja takođe granica njegove slobode. Telo je takođe fenomen intersubjektivnosti, jer se u njemu kroz fenomen seksualnosti dokučuje ona žudnja koja je konstitutivna za razumevanje psihičkog života. Sartr za razliku od Frojda, polazi od razumevanja čoveka na fenomenološki , a ne na biološki način, tako da se kod njega seksualnost razume u ovom kontekstu. Kroz seksualnost ja manifestujem žudnju prema drugo-bivstvovanju. Želim da je popredmetim, da je posedujem i time demonstriram svoju apsolutnu slobodu. Apsolutna sloboda je jedino moguća u ovom kontekstu, u kojem ja pruzimam vlastite mogućnosti da u potpunosti preuzmem drugog, da transcendiram njegovo Ja da ga u potpunosti posedujem i asimiliram, odnosno da njegovo biće po sebi posmatram kao predmet, i time sebe transccendiram. Međutim, i drugi se realizuje u svojoj apsolutnoj slobodi želeći da mene popredmeti. Tako da se kroz ovaj fenomen manifestuje intersubjektivnost na paradoksalan način. Kroz međusobno popredmeće i transcendiranje, uspostvalja se legitimacija i samorealizacija našeg i tuđeg sopstva. Ja jesam kroz drugog u vidu seksualne žudnje i drugi jeste kroz mene.

Da li postoje i druge mogućnosti, a da ne skliznemo u iracionalizam? Da li je tehnička racionalnost jedini vid racionalnosti? Karl Jaspers, kao što sam već napomenuo uvodi moment komunikacije kao značajan na putu rasvetljavanja egzistencije, a Hajdeger smatra da je drugo-bivstvovanje ili bivstvovanje-za-drugo, koje mi susrećemo u svetu kao faktum, ono što pomaže nama, tubivstvovanju da autentičnije razumevamo i tumačimo sopstveno bivstvovanje. Žan-Pol Sartr iako smatra da je drugi limit naše slobode, ipak smatra da se sloboda i mi kao sopstveni projekat ne možemo realizovati bez drugog jer su naši izbori, izbori i za druge. Time se otvara fenomen intersubjektivnosti, kao

[19] Videte u Ž-P Sartr, „Biće i ništavilo“ str. 409.-410., u Izabrana dela, Nolit, Beograd, knjiga 10.

mogućnost prevladavanja subjekt-objekt odnosa i predmetne svesti, zatvorene u solipsističkoj perspektivi. Pored ovih „egzistencijalističkih" uvida o strukturi intersubjektivnosti koji su izvedeni implicitno, postoje i eksplicitnije koncepcije koje se pokušavaju da prevladaju ontološko-epistemološki rascep. To su pre svega Habermasova univerzalna pragmatika i Apelova transcendentalna pragmatika.[20]

Jirgen Habermas i Karl-Oto Apel smatraju da tehnička racionalnost nije jedini oblik racionalnosti. Moderna i prosvetiteljska paradigma se ne iscrpljuju u tehničkoj ili kako oni kažu instrumentalnoj racionalnosti. Tehnička (instrumentalna) racionalnost jeste dominantan koncept u moderni, ali postoje određeni kapaciteti koji nisu još uvek „iživljeni", a koji nose u sebi drugačije modele racionalnosti. Komunikativna racionalnost kako je već nagovešteno, a posebno u delu ove dvojice autora, predstavlja mogućnost da se transcendira filozofija svesti i njen solipsizam. Posmatrati tuđe svesti i svet iz perspektive intersubjektivnosti, znači odbaciti predmetnu poziciju i njenu svrhovitost. Odbacivanje usmerenosti na efikasnost, znači da razvijamo mogućnost i za uravnoteženiji pristup posebno prema prirodi iz perspektive održivog razvoja i obnovljivosti resursa. Što se tiče tuđih svesti, njima se pristupa sa pozicije intersubjektivne komunikativne zajednice u kojima se znanje određuje kroz konsenzus komunikativno kompetentnih sagovornika, a svaki su-odnos posmatra iz perspektive dijaloškog dikursa. U tom odnosu supsendovani su svi aspekti moći. Komunikacija se odvija na meta-normativnom nivou intersubjektivnosti, a pravila dijaloga i njegov rezultat podrazumevaju intersubjektivni legitimitet. Odluke se donose konsenzusom koji ukoliko je moguć, obezbeđuje legitimitet tim odlukama. Realna komunikativna zajednica

[20] Pored komplementarnosti ove dve misaone pozicije, postoje i neke razlike. Univerzalna pragmatika se konstituiše kao "empirijska rekonstruktivna nauka" izrasla iz misaone tradicije „frankfurtske kritičke teorije" u komunikaciji sa teorijom "govornih činova" Ostina i Serla i neopragmatističkim uvidima Patnamove epistemologije. Apelova Transcendentalna pragmatika je nastala kao pokušaj opravdanja Kantovog transcendentalnog utemeljenja, koje se nadovezuje na rad Čarlsa Sandersa Persa, uvide "poznog" Vitgenštajna i "teorije govornih činova". Neosporno je i da je Apel formirao svoju poziciju i pod uticajem samog Jirgena Habermasa. Odnos dvojice autora je kompleksan, tako da se se pored zajedničke intencije kao tačka demarkacije uočava dominantno transcendentalno utemeljenje,kod Apela. Za razliku od njega univerzalna pragmatika kao emprijska rekonstruktivna nauka konstituiše se u maniru poznog Vitgenštajna kao nauka koja počiva na meta-normamativnom temelju komunikativnog diskursa koji izrasta iz „porodičnih sličnosti" pravila iz postojećih (emprijiskih) govornih praksi. Što se tiče Apelovog transcendentalnog utemljenja on izbegava zamke filozofije subjektiviteta (svesti), zamenjujući koncept transcendentalnog subjekta idejom beskonačne zajednice znakovnih interpretatora čiji konsenzus predstavlja jedni konačni, i neprevaziđeni kriterijum intersubjektivne validnosti i kao takav kriterijum legitimacije naših epistemičkih uvida.

ima svoju paradigmu u idealnoj komunikativnoj zajednici.[21] Koncept je zasnovan na Persovom razumevanju kantovskog apriorija na osnovu kojeg se istina određuje kao konsenzus zajednice naučnih istraživača. Na taj način se legitimacija znanja konstituiše u smislu intersubjektivne argumentacije. Habermas i Apel proširuju ovo na konsenzus kompetentnih sagovornika, odnosno razvijaju model konsenzusne teorije istine.[22] Za Apela referentnu tačku legitimacije predstavlja idealni apriori komunikativne zajednice koji predstavlja argumentativni apriori zasnovan na racionalnim principima odlučivosti.

Refleksija o epistemološkim temeljima patologije i patološkog narativa vodi nas ka mogućnostima koje otvara filozofski osveštena psihoterapija[23]. Ideja intersubjektivne komunikativne zajednice kao osnova za razrešenje filozofskih, moralnih, naučnih, političkih, obrazovnih problema, može biti i dobar osnov za razrešenje i mentalnih problema. Na ovaj način se može posmatrati terapijski kontekst. Iz ove vizure se može konstituisati nešto što se zove terapijska zajednica. Štaviše, ona suštinski gubi atribut terapijskog, već predstavlja zajednicu sagovornika koji zajednički kroz konsenzus treba da reše određeni problem. Ovakav pristup mentalnim smetnjama i problemima

se očituje kao što smo pokušali da prikažemo u Dasein-analyse inspirisane Hajdegerovom filozofijom. Odnos analizanda i analitičara se posmatra kroz formu dijaloga, u kojem su odnosi moći i dominacije suspendovani. Analitičar

[21] Distinkcija između realne i idealne komunikativne zajednice, pripada K-O Apelu, pri čemu se idealna zajednica posmatra kao paradigma i regulativni princip za realnu komunikativnu zajednicu.

[22] Prema ovoj teoriji istina se određuje kao konsenzus kompetentnih sagovornika koji u oštrom i na argumentima zasnovanom dijalogu daju legitimitet znanju. Epilog dijaloga nije kompromis, nego konsenzus koji ima meta-normativnu osnovu u otvorenosti sagovornika za prihvatanje boljeg argumenta, kao i u uzajamnom poštovanju ličnosti; Habermas kao tvorac savremene verzije ove teorije naziva je „Diskursna teorija istine"; Habermas epistemički koncept istine temelji na pretpostavci o postojanju referenci u jedinstvenom objektivnom svetu koje egzistiraju nezavisno od naših opisa i koje su iste za sve nas. Na taj način se približava Patnamovom minimalističkom modelu istine kao istosti referencija pod različitim deskripcijama, po kojem je za istinitosne uslove potrebno odrediti minimum prihvatljivosti. (Habermas, J, "Truth and Justification", MIT Press, Cambridge, Massachussets, London, England, 2003, pg XVI). Apelova intervencija u ovu teoriju koja ne izbegava transcendentalno utemeljenje, otvara mogućnosti ka prevladavanju prigovora koji su joj upućeni. Apel svoju verziju naziva transcendentalno-pragmatička teorija istine, koja pokušava da posreduje Persovu koncepciju sa Tarskijevim modelom semantičke teorije istine. (Apel, K-O, "Towards of a Transcendental Semiotics", Humanities Press, New Yersey, 1994. pg. 176.) Apel zamenjuje transcendentalni subjektivitet konceptom beskonačne zajednice znakovnih interpretatora čiji konsenzus predstavlja jedini konačni, neprevaziđeni kriterijum intersubjektivne validnosti i kao takav kriterijum istinitosti našeg saznanja. (Apel, K-O, isto, str. 189)

[23] Interaktivna psihoanaliza je model koji počiva na pretpostavci intersubjektivnosti.

se trudi da podstakne kritičku samorefleksiju o stvari o kojoj je reč u formi dijaloga, ovaj odnos se ne doživljava kao terapija već kao razmena, interakcija sa aspiracijom na samostalno, kauzalno razrešenje problema. Upravo ovo je tačka divergencije, spram terapijskih pozicija koje nemaju filozofsku samorefleksiju u osnovi. Njihov domet se realizuje u terapijskom kontekstu simptomskog rešenja. Njihova terapijska ograničenost plod je njihovog zanemarivanja interaktivnog odnosa zasnovanog na modelima intersubjektivnosti. Pojačavanje interaktivnog potencijala„egzistencijalne analize, idejama koje se zasnivaju na koncepcijama intersubjektivne komunikativne zajednice, može da bude dobra osnova za jedan model psihoanalize koji prevladava nedostatke egzistencijalne analize. Sa druge strane, nedostak terapijske intencije u teorijama intersubjektivne komunikacije[24] nadomešćen je susretom sa egzistencijalnom tradicijom. Na taj način se otvara i mogućnost za samorazumevanje terapijskog potencijala i u ovim koncepcijama.

Posmatranje patologije iz perspektive jedne intersubjektivno komunikativno usmerene filozofije, može da predstavlja osnovu za nadilaženje svih mogućih zamki tehnički intendirane terapijske perspektive, koja izrasta iz pozicije moderne subjektivnosti i "epistemološkog rascepa". Ovaj rascep joj je onemogućio da stvari sagledava iz jedne temeljnije egzistencijalno-analitičke i hermeneutičke perspektive, tako da su i njeni dometi ograničeni i oivičeni njenom vizurom. Egzistencijalni, odnosno interaktivni pristup polazi od personalističke perspektive čoveka. Svaki čovek je jedna zasebna celina, pojedinac, ličnosti i tako mu se pristupa. Postoji određen metodološki okvir psihoanalize, ali ne i šablon/protokol koji može da se primenjuje na svakoga. Cilj je da se analizand osnaži da realizuje sopstveni projekat. Akcenat je na njegovoj samotranscendenciji i samotransformaciji, kako bi se osnažili njegovi kapaciteti za rezilijentnost u suočenju sa fakticitetom i "propadanjem" tubivstvovanja.

Literatura:

Apel, Karl-Otto, „Transformacija filozofije", Veselin Masleša, Sarajevo, 1980.

Apel, Karl-Otto, "Selected Esseys, vol. I: Towards of a Transcendental semiotic", Humanities Press, New Jersey, 1994.

Apel, Karl-Otto, "From a Transcendental-semiotic Point of Wiev", Manchester and New York, Manchester University Press

[24] Univerzalna i transcendentalna pragmatika.

Groth, Miles, "Existential Therapy on Heideggerian Principles", Journal for Existential Analysis, vol. 8.1,Edited: Hans W. Cohn Simon du Plock, January 1996

Groth, Miles, "Influence of Heidegger on a Sartrs Egzistencijal Psyhoanalyisis"; in Phenomenology and Psyhological Science, Historical and Philosophical Perspectives", edited by: Peter D. Aschwort and Man Cheng Chung, Springer, New York, 2006., pg. 123-145

Habermas, Jirgen, „Postmetafizičko mišljenje", Beogradski krug, Beograd, 2002.

Habermas Jürgen, "Truth and Justification,", Cambridge, Massachussets, MIT Press, 2003.

Habermas Jürgen, "On the Pragmatics of Comunication", Cambridge, Massachussets, MIT Press, 1998.

Hajdeger, Martin, „Bitak i vrijeme", Naprijed, Zagreb, 1988.

Jaspers, Karl, „Filozofija", Izdavačka knjižarnica Zorana Stojanovića, Sremski Karlovci, 1989.

Sartr, Žan-Pol, „Biće i ništavilo", Izabrana dela, knjiga 9. i 10., Nolit, Beograd, 1984.

Sartr, Žan Pol, „Egzistencijalizam je humanizam", Filozofski spisi, Izabrana dela, knjiga 8., Nolit, Beograd, 1984.

Srđan Damnjanović[1]
Faculty of Law for Commerce and Judiciary in Novi Sad
Karlovci Grammar School

Agrafa VI, 7/2025
Udk: 159.964.22 159.9:929 Althusser L.
https://doi.org/10.46793/Agrafa7.099D
Originalni naučni rad
Original Scijentific Paper

Althusser and Psychoanalysis: The Subject Under Attack

Abstract: This paper explores the relationship between Althusser's epistemology and psychoanalytic theory, focusing on the structural and ideological implications of the concept of the subject. Through an analysis of Althusser's reading of Freud and Lacan, it examines the way in which the subject emerges as an effect of ideological apparatuses and symbolic structures, rather than as an autonomous source of agency. Special attention is given to the psychoanalytic – Althusserian interpretation of Slobodan Simić's aphorism: Whoever truly has an "I" cannot be "we." The aphorism proves to be a semantic strike, since, in conjunction with the theoretical framework, it unexpectedly shifts standard meanings. While psychoanalysis reveals a decentered, conflicted, and structured subject, Althusser shows that both *I* and *we* are products of interpellation, not natural or opposed categories. In this conjunction, the paper argues that the subject is necessary as a bearer of social reproduction, yet impossible as a source of truth, and that *I* and *we* can exist only as effects of apparatuses and encounters, never as their essences. The apparatus reproduces the signifying chain within the individual– subjectivizing it.

Keywords: Louis Althusser, psychoanalysis, subject, interpellation, ideological apparatuses, unconscious, Jacques Lacan, epistemological break, anti-humanism, signifier

[1] sergije3@gmail.com

Introduction

The question of the relationship between Althusser's theoretical intervention and the psychoanalytic tradition represents one of the most intriguing crossroads of contemporary theory, a site where two scientific revolutions meet – revolutions that shattered the humanist image of the subject and opened the possibility for a new conception of structure. From Althusser's perspective, Marx's science of social formations and Freud's science of the unconscious share key epistemological categories: rupture and decentered subjectivity. Both insist on a radical break, displace the subject in favor of structure, and lead into conflict with dominant forms of knowledge.

Althusser was among the first to insist that Marx must be read alongside Freud – not as a supplement, but as a confirmation of an anti-humanist logic that marks a profound rupture within the modern sciences. His reading of psychoanalysis, particularly through Lacan, makes it possible to gain insight into the formation of the subject and the functioning of apparatuses, into how ideology operates like the unconscious, and into why *I* and *we* are always already products of symbolic structures. Considered as a pair, *I* and *we* reveal their mutual instability and illusory character. This text seeks to reconstruct and expand these intersections, showing that Althusser's philosophy cannot be understood without psychoanalytic concepts of splitting, overdetermination, symbolic identification, decentered subject, etc. At the same time, psychoanalysis acquires a clearer politico-ideological framework when viewed through Althusser's concept of the apparatus and interpellation. Finally, through an analysis of Simić's aphorism – Whoever truly has an "I" cannot be "we" – it will be shown how an aphoristic expression can appear as a theoretical symptom and reveal a deep homology between the unconscious and ideology, between the subject and the community, between *I* and *we*.[2] Since the aphorism, in its contact with theory, leads to unexpected shifts in meaning, I called its effect a semantic strike.

Conjuncture and Conflictuality

Althusser believes that the emergence of philosophy can be linked to an encounter of constitutive elements: scientific discovery, ideology, and class struggle. For example, the encounter between a political fact – such as the formation of the Macedonian Empire and the end of the city-state – and the idea of biological science produced Aristotle's conjuncture. Althusser continues with a series of conjunctures all the way to Husserl and Heidegger. Husserl's philosophy belongs to the encounter of imperialism and the rise of the *petit*

[2] Simić, Slobodan. 2022. „Aforizmi". Politika,07.03. 2022., 13.

bourgeoisie with mathematical logic and axiomatic mathematics, while the crisis of imperialism and the development of technology constitute Heidegger's conjuncture. The series is not difficult to extend further, and in the same spirit one may suppose Althusser's own conjuncture: the fall of socialism and the disappearance of the working class, alongside the emergence of psychoanalysis and quantum physics.[3] In the text "On Marx and Freud," Althusser states that two great discoveries carried out an upheaval in the universe of the bourgeoisie's "classical epoch" – the discovery of the conditions, forms, and effects of class struggle (Marx), and the discovery of the unconscious (Freud).[4] What is important for these two scientific theories is their conflictual character. Freud's discovery of psychoanalysis is provocative: it provokes both acceptance and revision. Where there is nothing true and dangerous, there is no need for revision. The opponent penetrates its position, provokes counterattacks, and ends up in splits – Freud's theory is a schismatic science.[5] In Marx, the same dialectic is even more radical. The truth he discovered did not have "error" or "ignorance" as its opponent, but rather the organic system of bourgeois ideology as a decisive constituent part of bourgeois class struggle.[6] In the case of Freud and Marx, it is precisely the conflictuality of theory that is decisive for its scientific character and objectivity, rather than its neutrality. In this way, the positivist tradition and its attempt to occupy a "zero position", a position supposedly outside of any conflict, is called into question. Althusser appeals to a tradition that is far from occupying a "zero position." Just as an intellectual can "see clearly" only through the experience of class struggle, instructed, as Machiavelli already noted – "by the people," so Freud too was "educated" by his hysterical patients, who taught him that there existed, inscribed upon their bodies, a language of the unconscious.[7]

In the related text "Freud and Lacan," Althusser analyzes the problem of the relationship between Marxism and psychoanalysis, arguing that Freud's revolutionary theory had long been misunderstood and reduced to biologism, psychologism, or sociologism. To a great extent, Althusser's attitude toward Freud is proportional to his attitude toward Marx. Revisionist interpretations made possible the ideological exploitation of psychoanalysis, so Marxists often criticized a caricatured image of psychoanalysis rather than Freud's genuine discovery. More concretely, not only was Freud's discovery, as will be shown,

---

[3] Althusser, Louis. 2014. *On the Reproduction of Capitalism. Ideology and Ideological State Apparatuses*, 15.
[4] Altusser, Louis. 1988. „O Marksu i Frojdu", 371.
[5] Ibid., 374.
[6] Ibid., 375.
[7] Ibid., 384.

reduced to disciplines that are essentially foreign to it (biology, psychology, sociology, philosophy), but many psychoanalysts also became accomplices of this revisionism. Revisionism objectively served as the basis for an enormous ideological exploitation, in which psychoanalysis was both the target and the victim.[8]

Althusser seeks to reject ideological mystification, ambiguity, and revisionism, and to view psychoanalysis within a more authentic epistemological framework. The organic unity of practice, technique, and theory, Althusser reminds us, resembles the structure of a scientific discipline.[9] It is necessary to "return to Freud," but not to his early, uncertain intuitions, rather to the mature theory that clearly defines the specific object of psychoanalysis – the unconscious: "Lacan's first word is to say that, in principle, Freud founded a science, a new science, which is the science of a new object: the unconscious."[10] Lacan showed that psychoanalysis is indeed a science because it has its own specific object and theory, not merely a technique and a practice. Lacan's return to Freud is not a return to the innocence of childhood, but – just as in Althusser's relation to Marx – a return to a mature theory.[11] Lacan insists that psychoanalysis must not be reduced to psychology, biology, or philosophy, because it would thereby lose its specificity. He connects Freud's theory with structuralist linguistics: the unconscious is structured like a language, and its mechanisms (displacement, condensation) correspond to metonymy and metaphor, etc.[12] The process of the child's humanization – from the pre-Oedipal narcissistic phase to the Oedipus complex – takes place under the "law of the symbolic," that is, under the rule of language and culture.

Therefore, according to Althusser, all philosophical-idealist interpretations of the unconscious as a second consciousness, the unconscious as "bad faith" (Sartre), the unconscious as a cancerous residue of an archaic structure or as nonsense (Maurice Merleau-Ponty), and all interpretations of the unconscious as a biological-archetypal "id" (Jung) became what they truly are: not the beginning of any theory, but a non-existent "theory," ideological misunderstandings.[13] Psychoanalysis, therefore, does not study "natural" instincts or biology, but rather the symbolic processes through which the subject is formed. This is, without doubt, the most original part of Lacan's work and his discovery. Lacan

[8] Althusser, Louis. 1996. „Freud and Lacan", 14.
[9] Ibid., 17.
[10] Ibid., 17.
[11] Ibid., 19.
[12] Ibid., 24.
[13] Ibid., 24.

showed that the transition from (ultimately, pure) biological existence to human existence (the child into the human being) is accomplished under the Law of Order, which I shall call the Law of culture – and that this Law of culture can be identified, in its formal essence, with the order of language.[14] The Oedipus complex is a dramatic structure, a "theatrical machine," which the Law of culture imposes upon every unwilling and compelled candidate for humanity – a structure that contains within itself not only the possibility but also the necessity of concrete variations in which it exists, for every individual who manages to reach its threshold, to live through it, and to survive it.[15]

Among all thinkers belonging to the tradition of Western Marxism, Althusser most consistently insisted on the need to read Marx together with Freud. Not because psychoanalysis would be a supplement to Marxism, nor because Marxism possesses a "psychological" component that needs to be activated. On the contrary, Althusser sees in psychoanalysis the confirmation of something Marxism already contains, but which traditional Marxism often represses – an anti–humanist logic of structure, unconsciousness, and determinism without a subject. Althusser introduces the concept of the epistemological break as a key category for understanding the modern sciences. Along this line, Marx and Freud represent two revolutions that shattered the humanist notion of a unified and transparent subject. In Marx's discovery of the mode of production, relations of production determine individuals, and not the other way around. The subjects of production – workers, capitalists – are not the causes of the system, but its effects. Likewise, ideology is not "false consciousness," but a material necessity for the reproduction of class relations.

Freud's revolution lies in the fact that the subject is not a unified whole, nor the master of its own will. The unconscious functions without intention, without an author. Desire manifests itself as a structure, not as personal will. This model of the unconscious enables Althusser to show that ideology too functions according to a logic that is structural, unconscious, and material. For Althusser, ideology is not a belief, a thought, or an idea in the subject's head. It is a set of ritual practices, institutions, habits, gestures, behaviors – everything the individual does without reflection, as a "second nature." In this sense, ideology operates according to a principle similar to that of the unconscious: automatically, repetitively, without authorship, through the symbolic network in which the subject is "always already" trapped. Ideology, like the unconscious, is always active, never ceases, and cannot be abolished completely, because society cannot exist without symbolic integration.This is the psychoanalytic moment:

[14] Ibid., 25.
[15] Ibid., 29.

just as the unconscious is inscribed through the scene of the Father and the law of language, so ideology is inscribed through the apparatus – through rituals, schools, the distribution of bodies in space, ceremonies, rewards, punishments. Althusser's psychoanalytic readings shatter every illusion of the subject as a site of truth and praxis. Political action is not grounded in the "consciousness" or "raising of consciousness" of individuals, but in the displacement of apparatuses, in the creation of new interpellative structures. Politics is not the result of free will, choice, or autonomy, as humanist ideology has imposed it. Politics happens when the reproduction of the existing apparatus breaks down – when ideology can no longer articulate "normality." Subjectivation is possible only through rupture. From a psychoanalytic perspective, rupture resembles the moment when the symptom erupts from the symbolic structure. From a political perspective, rupture resembles rebellion, collective action, the emergence of the people as a political body. In this sense there is no "revolutionary subject" in and for itself; rather, the subject emerges at the moment when the contingent event of an encounter shatters existing apparatuses and exposes subjects to the traumatic Real of politics.

The connection between Althusser and psychoanalysis is not secondary; it is essential. Both theories show that the subject is not the source of action, but an effect of structure, and that structures are sustained not through reflective consciousness, but through unconscious practices, rituals, chains of signifiers, and apparatuses. Althusser provided psychoanalysis with a historical and political framework: the ideological apparatus is an institution that performs, at the level of society, what the symbolic law performs within the subject. Psychoanalysis provided Althusser with the logic of how ideology functions, and thanks to it he was able to articulate the following – though not fully to conceptualize his doctrine: interpellation is the social counterpart of Oedipal identification. At their intersection, a unique theory emerges: a theory of the subject that always appears as a response to the call of the Other, but which, in moments of rupture, can produce a new form of subjectivation – a political act without guarantee.

Interpellation and the Question of the Subject

One of Althusser's best-known concepts is interpellation. The individual becomes a subject by responding to the call of ideology: "Yes, that's me!" Freud showed that the Ego is constituted through various identifications, first with the parents and later with other figures, while in Lacan the subject emerges only as a response to the call of the Other. Althusser is aware of the ideological dimension of this entire process. Identification with the nation, the law,

rationality, ethics, tradition – all these are modalities of interpellation. This is why the subject is at once necessary for the reproduction of the order, yet impossible as an autonomous bearer of emancipation – it emerges post festum. Althusser discovers that psychoanalysis also contributes to the theory of ideology: the subject is always decentered and formed through unconscious structures, and the *I* is merely an imaginary illusion. Althusser encourages us to raise questions about the relationship between psychoanalysis and the social conditions of its emergence and application – about how the ideology of the family (fatherhood, motherhood, childhood) shapes the unconscious, and why it is necessary to connect psychoanalysis with historical materialism. This challenge, in its essence, is the same one to which Freud, in his own field, subjected a traditional legal, moral, and philosophical (that is, in the last instance, ideological) image of "man," of the human "subject." Freud, in turn, reveals to us that the real subject – the individual in his singular essence–does not take the form of an ego centered in the *I*, in "consciousness" or "existence" – whether it be the existence for itself, one's own body, or "behavior" – but that the human subject is decentered, constituted by a structure which also has a "center" only in the imaginary illusion of the ego, that is, in the ideological formations in which it "recognizes" itself.[16] Thus, Freud not only discovered the unconscious, but also that the apparatus is not a centered unity, but a complex of instances, formed through the play of unconscious repressions. The "split" of the subject, the decentering of the psychic apparatus in relation to consciousness and the ego, is accompanied by a revolutionary theory of the ego. The ego, which had previously been the seat of pure consciousness, becomes largely unconscious and participates in the conflict of repression through which those instances are formed.[17] Althusser believes that Marx's revolution corresponds to this, when he broke with the bourgeois ideological myth that imagined society as a unified and centered whole, and instead introduced a system of instances without a center.[18]

For Freud, the *I* is fundamentally social, rather than opposed to society. Freud never claims that there exists a pure, autonomous *I* that precedes the community. On the contrary: the *I* emerges in the conflict between drives (the id), norms (the superego), and reality (the external world). The superego is the internalization of society: the parental voice, the law, prohibitions, moral codes. Thus: if you have your own *I*, you have it only because a social *we* has already spoken through you. On the basis of the division of the psychic into the conscious and the unconscious, Freud finds that the repressed is the pattern of the unconscious, that the coherent *I* is a representation of mental processes in a

[16] Ibid., 31.
[17] Ibid., 385.
[18] Althusser, Louis. 1988. „O Marksu i Frojdu", 386.

single person, and that a part of the *I* is conscious and unconscious, just as the *we* ("the Superego") acts through these two instances: "Just as the child was once forced to obey its parents, so the *I* now submits to the categorical imperative of its Superego."[19]

For Lacan, the *I* is an imaginary construction, a product of the Other's gaze, but also something more than that: the result of a structural relation that can be analyzed. First, for Lacan, the *I* (ego) is of imaginary origin – it emerges in the mirror stage, through identification with the Other. This means: the *I* is an illusory wholeness formed within the field of the Other. The *I* does not stand opposed to the *we* – it is a product of the symbolic network, and thus a product of the *we*. In Lacanian terms: if you think you have "your own I," you are already completely within the *we* – within its language, its expectations, its gaze, but in such a way that the *I* emerges in rivalry with the other, as an apparatus for which every pressure of instinct will be dangerous.[20] Lacan approaches the concept of the subject from several angles. By exploring the question of what it means to be a subject, he finds that failure in this quest leads to psychosis. *We* are alienated insofar as language speaks through us as a machine, as the demand of the other (the *we*) channels our needs and enjoyments, and insofar as our desire exists exclusively as the desire of the other. Where structure ceases, the subject and the object appear. As Lacan's idea of the Other develops, the subject is also reconceptualized: in its position with regard to the Other, it assumes a certain relation to the symbolic order, until finally that relation becomes the relation the subject takes up toward the primordial trauma. But there is a reversal: to assume responsibility for the desire of the Other – precisely for that desire which brought us into the world – amounts to the existence of the subject of its own destiny: not "this happened to me," but "I did it". Where the Other pulls the strings, I must become my own cause.[21] Lacan's claim that the "subject is a signifier for another signifier" represents the most concentrated formulation of the structural turn in the theory of the subject, namely the cipher of a new theory of the subject. It indicates that the subject is not simply a psychological entity, nor an inner essence, nor an autonomous agent that falls from the heavens or emerges as a product of socio–historical development. The subject is an effect of the symbolic structure of signifiers: „The signifier, so I told you at one tum in the path, is a trace, but an effaced trace. The signifier, so I told you at another such tum, is distinguished from the sign by the fact that the sign is what

[19] Freud, Sigmund. 1986. „Ja i Ono", 302.
[20] Lakan, Žak. 1983. *Sabrani spisi,* 11.
[21] Fink, Bruce. 2009. *Lakanovski subjekt,* xi-xiii.

represents something for someone, whereas the signifier is what represents a subject for another signifier."[22]

In this seminar, the formulation does not appear in isolation as a "general definition of language," but rather within a very specific configuration: the signifier appears as an erased trace, and the subject as that which is represented only within the network of those traces. Anxiety is the signal that something of the Real is breaking through that network. Lacan first draws a strict line of demarcation from the concept of the sign. A sign represents something for someone; a signifier represents the subject – but not for some human being, rather for another signifier. This means that the "subject" is not a pre-given consciousness that uses signifiers, but only a place marked by the differential relation between two signifiers. It is precisely at this point that Lacan and Althusser become complementary. Althusser's description of interpellation – "ideology hails individuals as subjects" – does not describe merely social recognition or a psychological process, but rather an operation of the signifier: the apparatus utters S1 ("citizen!", "mother!", "brothers!"), and thereby places the individual in the position of a subject before other signifiers, that is, before ideological knowledge as a whole.[23] The subject is a position, or a "hole," in the chain of signifiers. In the first case, the signifier "citizen" places us before the signifier "law," just as the signifier "mother" places us before another signifier (the family norm), and in the third case, the signifier "brothers" places us before another signifier – "the people." At the moment when the emerging subject responds, it disappears like a spark.

Althusser's subjects are, just like Lacan's, always already split – determined by the symbolic structure that hails, shapes and sustains them.[24] This is why Lacan's subject as a signifying effect and Althusser's subject as an interpellated effect of the apparatus are not two different models, but two aspects of the same structural logic: the subject is the result of the symbolic. It comes from the place of the Other instance (the Big Other/the Apparatus), in the form of a signifier that represents the subject before the order of knowledge. Ideology is therefore not a lesson or a phantasm, but – just as in Lacan – a chain of signifiers that produces subject positions. The subject is thus simultaneously: a void between signifiers (Lacan), and a position that the apparatus occupies in the name of the subject (Althusser). The subject is at once the effective effect of the signifier and the ideological function of the apparatus: that which exists only as long as one

[22] Lacan, Jacques. 2014. *Anxiety: The Seminar of Jacques Lakan,* 62.
[23] Althusser, Louis. 2014. *On the Reproduction of Capitalism,* 190–193.
[24] Žižek, Slavoj. 1989. *TheSublimeObjectofIdeology*. A posebno na 113–129.

signifier represents it before another, that is, as long as the apparatus hails it into life as a subject.

More concretely, it is not particularly difficult to grasp the interference between Lacan and Althusser. By calling into question the privileged position of the subject, both sharply oppose humanism. Althusser sees in humanism an ideology that glorified the subject, while Lacan sees an illusion that conceals the fact that the subject is, at its core, lack, trauma, the unconscious, and split. The subject is divided between the ego and the unconscious, between the conscious and the unconscious, between the unavoidable sense of selfhood and the automatic functioning of language.[25] Althusser is particularly close to Lacan's idea that the subject is an effect of language (of the unconscious), because in Althusser the subject is a product of the ideological apparatus (of the teaching of literature, for example). Since the subject is formed in a mirror-like way, through self-recognition, the imaginary phase is a permanent condition. The differences are also even more noticeable. While Althusser locates the role of philosophy in class struggle, Lacan links the role of psychoanalysis to psychotherapy, etc.[26]

Instead of a Conclusion: Freud, Lacan, and Althusser as Interpreters of the Aphorism

Finally, let us consider the inspiring aphorism by Slobodan Simić: Whoever truly has an "I" cannot be "we." This is an aphorism uttered in an entirely different register, one that exposes the deep layers of the structure of the subject. Simić's aphorism functions as a semantic strike that hits precisely the point where major currents of twentieth-century thought intersect: Freud's psychoanalysis, Lacan's theory of the signifier, and Althusser's theory of interpellation. It is precisely in this sentence – which at first glance appears to be a simple witticism – that one can perceive the entire drama of modern subjectivity: the tension between the illusion of an autonomous *I* and the inescapable belonging to a *we*. In contact with the theoretical framework, meanings shift, cancel one another out, and unfold.

From a strictly Freudian perspective, the aphorism is difficult to defend. The *I* does not exist outside the *we*. The structure of the *I* is already social: the community lies at the root of individuality. Thus, the aphorism holds in the opposite direction: Whoever has their own "*I*" is always already part of a "*we*". The construction of the *we*, although phantasmatic, always also produces its own

[25]Fink, Bruce. 2009. *Lakanovski subjekt,* 52.

[26] Mehlman, Jeffrey. 1996. "Translator's Preface". Louis Althusser. *Writings on Psychoanalysis: Freud and Lacan,* ix.

I. Whenever *we* strive to express our uniqueness, banalities burst out of us. Paradoxically, insisting on the boundary between *I* and *we* leads to paranoia, a sense of threat, and projection – the *we* is always those others. Thus, those who "do not have their own *I*," that is, those who lack a symbolic relation to the fact that their *I* is produced as partial, split, and contradictory, fall into the demands of the totemic community: into fanaticism, nationalism, and idolatry of authority. Psychoanalytically: without the *we* you cannot be an *I*, except as a submissive object, rather than as a subject of the community. In that sense, Simić's aphorism is verified as valuable, but with one reservation: he who has his own *I* is aware of the *we* in the background.

From a Lacanian perspective, the aphorism rests on the mistaken assumption that there exists a stable, self-possessing *I* which could then be excluded from the symbolic "*we*." However, for Lacan the *I* (moi) is always an effect of the chain of signifiers, an imaginary figure of coherence that emerges retroactively through inscription into the symbolic order. Thus, *he who has his own I* is from the outset a theoretically erroneous figure, because no one "has" their own *I*; rather, the *I* is a product of the signifying chain. In Lacan's teaching, the *I* belongs to the level of imaginary identification (the mirror stage). It is necessarily external: I see an image of my wholeness, but that image comes as the result of an inscription outside of me – the gaze of the other, the signifier, the image, the fantasy, the discourse. Therefore, no subject possesses "its own" *I*. It is always already borrowed. In this sense, the aphorism is based on an imaginary fiction of the subject's self-possession, yet it brings to light something more valuable: the subject, as that which is represented by one signifier for another signifier, produces two intertwined figures – the apparent stability of the *I* and the fictive wholeness of the we. Between the *I* and the *we* lies a void waiting to be filled with meaning. Althusserian critique strikes both of these sides: the *I* and the *we* are effects of the apparatus, not natural opposites. Interpellation produces both the *I* and the *we* simultaneously. Althusser's theory of interpellation says: ideology hails us as subjects – "Hey, you there!" In that hail the individual subject and the collective imaginary (the *we*, "our people," "our community," "our church") emerge. This means that ideology simultaneously produces both subjectivity and collective identity. There is no *I* that stands opposed to the *we* – ideology generates them as two faces of the same operation. The claim that if you have your own *I*, you cannot be *we*, exposes the ideological fantasy of a homogeneous community without conflicts and differences. On the contrary, the community (the *we*) as such is already an *I* – full of cracks and contradictions. Althusser would say: this is an attempt of the apparatus to repress plurality and to close the *we* as a totality. Ideology always demands an *I* – but a disciplined one, adjusted to the apparatus. The state apparatuses (school, church, media)

produce forms of subjectivity – that is, forms of the *I*. But this *I* is always already determined: to be a "good son," later a "parent," a "team supporter," a "national subject," a "corporate worker," even though this *we* is now extremely unstable. Simić's aphorism is multilayered and rich. In accordance with its seductive formulation, it first reveals the principle of interpellation: one must be an *I*, and then it reveals even more. The *I* emerges from the community and is already socially structured, rather than simply opposed to the *we*. In this sense, the *I* now reveals the instability of the *we*, since it is its deceptive product. From an Althusserian perspective, ideology always produces *I*-subjects and the collective *we* simultaneously, and the supposed demand for the abolition of individuality is in fact a demand for the annulment and concealment of the *we*.

Literally, the aphorism *Whoever truly has an "I" cannot be "we"*, is nothing other than the explicitly stated logic of every apparatus: society demands an adaptable *I*, one that only seemingly stands opposed to the *we* – and as such, the *I* must remain unconscious of the fact that it is a product of the *we*. What matters is to "play dumb" regarding the existence of the entire process, or to be precisely that: the desirable spectator of the "I think that…" from the TV news broadcast. In Althusser's terms, this is a demand for the complete submission of subjectivity to the apparatus, and a call to cultivate the external forms of alleged individuality. However, the collective *we* is always a phantasmatic construction as well – the *I* must be part of it for it to function; the *we* is always an ideological construction: a homogenized imaginary that conceals class, gender, sexual, and generational conflicts. From Althusser's perspective, a *we* without an *I* is technically impossible, because interpellation targets individual subjects and through them forms the collective.Thus, a *we* that excludes the *I* is an empty fantasy of a totalitarian configuration – it is not a social concept but an authoritarian myth. The aphorism has led us to the authoritarian myth of becoming that *we*, just as much as to the myth of the existence of that *I*.

Within that triad – the drive, the symbolic, and the ideological – the paradox of the aphorism finds its resolution: to "have one's own I" already means to be fully immersed in the *we* that shapes us, disciplines us, and produces us. It is precisely in this contradiction – between the subjective demand for uniqueness and the structural conditions of its production – that a space opens for analysis and for questions about the subject of science, the subject of ideology, and the subject of theoretical intervention. Their construct is contradictory. Thus, in the conjunction of Althusser's theory and the psychoanalytic tradition, a space opens for a deeper understanding of the subject, one that transcends both psychological individualism and political collectivism, and it is toward such an understanding that Simić's aphorism points.

This text sought to show that the subject is neither the point of departure nor the final instance of action, but rather the place where structures, apparatuses, symbolic determinations, and contingent encounters intersect,encounters whose outcomes no individual will can guarantee. Althusser and psychoanalysis, each within its own discipline, shatter the mystifications of an autonomous *I* and of a homogeneous *we*. In doing so, it is revealed that both of these figures are products rather than foundations of social life: effects of interpellation, practice, language, and historical conjunctures.

The interference Marx-Freud-Lacan, in Althusser's key, leads to a radical consequence: the subject is necessary for the reproduction of society, yet impossible as its fully conscious creator. Political practice therefore cannot be grounded in an appeal to will, consciousness, or essential identity, but rather in the displacement of apparatuses and the creation of new interpellations that open fissures within existing structures. In moments when the *we* fractures, and the *I* reveals itself as an effect rather than a support, the possibility of a new subjectivation opens – political, theoretical, or clinical. The relation between Althusser and psychoanalysis is neither a mere analogy nor an accidental dialogue. It constitutes a unique theoretical apparatus for understanding the subject that appears through its own disappearance; a subject that acts in the intervals between the unconscious and the apparatus, between trauma and politics, between chance and structure. Only a subject that knows it is an effect can act without illusions. And only a community that acknowledges its own fragmentariness can open space for a truly political *we*.

Srđan Damnjanović
Pravni fakultet za privredu i pravosuđe u Novom Sadu
Karlovačka gimnazija

Altiser i psihoanaliza: subjekt na udaru

Apstrakt: Rad istražuje odnos Altiserove epistemologije i psihoanalitičke teorije, fokusirajući se na strukturalne i ideološke implikacije pojma subjekta. Analizom Altiserovog čitanja Frojda i Lakana, razmatra se način na koji subjekt nastaje kao efekat ideoloških aparata i simboličkih struktura, a ne kao autonomni izvor delanja. Posebna pažnja posvećena je psihoanalitičko–altiserovskoj interpretaciji aforizma Slobodana Simića: „Ko ima svoje *ja*, ne može biti *mi*". Aforizam se pokazuje kao semantički udar, jer u sprezi sa teorijskim okvirom neočekivano menja standardna značenja. Dok psihoanaliza otkriva decentriranog, konfliktnog i strukturisanog subjekta, Altiser pokazuje da su i *ja* i *mi* proizvodi interpelacije, a ne prirodne ili suprotstavljene kategorije. U tom spoju, rad argumentuje da je subjekt nužan kao nosilac društvene reprodukcije, ali nemoguć kao izvor istine, te da *ja* i *mi* mogu postojati jedino kao efekti aparata i susreta, nikada kao njihove suštine. Aparat reprodukuje u individui označiteljski lanac – subjektivirajući je.

Ključne reči: Louis Althusser, psihoanaliza, subjekt, interpelacija, ideološki aparati, nesvesno, Jacques Lacan, epistemološki prekid, antihumanizam, označitelj

Uvod

Pitanje odnosa između Altiserove teorijske intervencije i psihoanalitičke tradicije predstavlja jednu od najintrigantnijih raskrsnica savremene teorije, mesto na kojem se susreću dve naučne revolucije koje su razbile humanističku sliku subjekta i otvorile mogućnost za novu koncepciju strukture. Iz Altiserove perspektive, Marksova nauka o društvenim formacijama i Frojdova nauka o nesvesnom dele ključne epistemološke kategorije: *prekid* i *decentriranu subjektivnost*. Obe insistiraju na jednom radikalnom prekidu, pomeraju subjekt u korist strukture i vode konfliktu sa dominantnim oblicima znanja.

Altiser je među prvima insistirao na tome da se Marks mora čitati uporedo s Frojdom – ne kao dopunom, već kao potvrdom jedne antihumanističke logike koja obeležava dubok prelom modernih nauka. Njegovo čitanje psihoanalize, naročito posredstvom Lakana, omogućava uvid u formiranje subjekta i delovanje

aparata, kako ideologija funkcioniše poput nesvesnog, te zašto su *ja* i *mi* uvek već proizvodi simboličkih struktura. Posmatrano u paru, *ja* i *mi* otkrivaju međusobnu nestabilnost i iluzornost. Ovaj tekst nastoji da rekonstruiše i proširi ta ukrštanja, pokazujući da se Altiserova filozofija ne može razumeti bez psihoanalitičkih pojmova rascepa, nadodređenosti, simboličke identifikacije i decentriranog subjekta, itd. Ujedno, psihoanaliza dobija jasniji političko–ideološki okvir kada se sagleda kroz Altiserov pojam aparata i interpelacije. Na kraju, kroz analizu Simićevog aforizma: „Ko ima svoje *ja* ne može biti *mi*", biće pokazano kako se jedan aforistički izraz može pojaviti kao teorijski simptom i otkriti duboku homologiju između nesvesnog i ideologije, između subjekta i zajednice, između *ja* i *mi*.[1] Kako aforizam u dodiru sa teorijom vodi neočekivanim promenama značenja, njegov efekat sam nazvao *semantičkim udarom.*

Konjunktura i konfliktnost

Altiser veruje da se nastanak filozofije može vezati sa susret konstitutivnih elemenata: naučnog otkrića, ideologije i klasne borbe. Na primer, susret između jedne političke činjenice, kao što je to stvaranje Makedonske imperije i kraj grada–države, sa idejom biološke nauke, stvorio je Aristotelovu konjunkturu. Altiser nastavlja sa nizom konjunktura sve do Huserla i Hajdegera. Huserlova filozofija pripada susretu imperijalizma i uspona *petit bourgeoisie* sa matematičkom logikom i aksiomatskom matematikom, dok kriza imperijalizma i razvoj tehnologije čine Hajdegerovu konjunkturu. Niz nije teško nastaviti niz i u istom duhu pretpostaviti Altiserovu priliku: pad socijalizma i nestanak radničke klase, uz nastanak psihoanalize i kvantne fizike.[2]

U tekstu „O Marksu i Frojdu" Altiser navodi kako su dva velika otkrića izvršila prevrat u univerzumu „klasične epohe" buržoazije – otkriće uslova, formi i uticaja klasne borbe (Marks) i otkriće nesvesnog (Frojd).[3] Ono što je važno za ove dve naučne teorije, to je njihov konfliktni karakter. Frojdovo otkriće psihoanalize je provokativno, ono izaziva prihvatanja i revizije. Tamo gde ne postoji ništa istinito i opasno nema ni potrebe za revizijom. Protivnik prodire u njenu poziciju, provocira protivnapade i završava u rascepima – Frojda teorija je jedna šizmatična nauka.[4] Kod Marksa je ista dijalektika još radikalnija. Istina koju je on otkrio nije imala kao svog protivnika „zabludu" ili „neznanje" već organski sistem buržoaske ideologije kao odlučujući sastavni deo buržoaske klasne

[1] Simić, Slobodan. 2022. „Aforizmi". Politika, ponedeljak 07.03. 2022., 13.
[2] Althusser, Louis. 2014. *On the Reproduction of Capitalism. Ideology and Ideological State Apparatuses,* 15. Problem kvantne fizike u ovom tekstu moram ostaviti sasvim po strani.
[3] Altiser, Luj. 1988. „O Marksu i Frojdu", 371.
[4] Ibid., 374.

borbe.[5] U slučaju Frojda i Marksa upravo je konfliktnost teorije odlučna je za njenu naučnost i objektivnost, a ne njena neutralnost. Na taj način je dovedena u pitanje pozitivistička tradicija i njeno nastojanje zauzimanja „nulte pozicije", pozicije koja je navodno izvan svakog konflikta. Altiser se poziva na tradiciju koja je daleko od zauzimanja „nulte pozicije". Kao što jedan intelektualac može „progledati" samo kroz iskustvo klasne borbe, podučen, kao što je to primetio još Makijaveli, „od naroda", tako su i Frojda „odgojili" njegovi histerični pacijenti, poučivši ga kako je na njihovom telu postojao jedan upisani jezik nesvesnog.[6]

U srodnom tekstu „Frojd i Lakan" Altiser analizira problem odnosa između marksizma i psihoanalize, tvrdeći da je Frojdova revolucionarna teorija dugo bila pogrešno shvatana i svedena na biologizam, psihologizam ili sociologizam. U velikoj meri, Altiserov odnos prema Frojdu srazmeran je njegovom odnosu prema Marksu. Revizionistička tumačenja omogućila su ideološku eksploataciju psihoanalize, pa su marksisti često kritikovali karikaturalnu sliku psihoanalize, a ne Frojdovo pravo otkriće. Konkretnije, ne samo što je Frojdovo otkriće, kao što će se videti, bilo svedeno na discipline koje su mu u suštini strane (biologija, psihologija, sociologija, filozofija), nego su brojni psihoanalitičari postali saučesnici tog revizionizma. Revizionizam objektivno poslužio i kao osnova za ogromnu ideološku eksploataciju čija je psihoanaliza bila i meta i žrtva.[7]

Altiser nastoji da odbaci ideološku mistifikaciju, dvosmislenost i revizionizam, kao i da sagleda psihoanalizu unutar autentičnijeg epistemološkog okvira. Organski sklop prakse, tehnike i teorije, Altiser podseća na strukturu naučne discipline.[8] Neophodno je „vratiti se Frojdu", ali ne njegovim ranim, nesigurnim intuicijama, već zreloj teoriji koja jasno definiše specifični objekt psihoanalize – nesvesno: „Lakanova prva reč jeste da kaže da je, u načelu, Frojd zasnovao nauku, jednu novu nauku, koja je nauka o jednom novom objektu: nesvesnom."[9] Lakan je pokazao da psihoanaliza jeste nauka jer ima svoj specifični objekt i teoriju, a ne samo tehniku i praksu. Lakanov povratak Frojdu nije povratak nevinosti detinjstva, nego je, kao i u Altiserovom odnosu prema Marksu, povratak jednoj zreloj teoriji.[10] Lakan insistira da se psihoanaliza ne sme svesti na psihologiju, biologiju ili filozofiju, jer bi time izgubila svoju specifičnost. On povezuje Frojdovu teoriju sa strukturalističkom lingvistikom: nesvesno je

[5] Ibid., 375.
[6] Ibid., 384.
[7] Althusser, Louis. 1996. „Freud and Lacan", 14.
[8] Ibid., 17.
[9] Ibid., 17.
[10] Ibid., 19.

strukturisano kao jezik, a njegovi mehanizmi (pomak, kondenzacija) odgovaraju metonimiji i metafori, itd.[11] Proces humanizacije deteta – od preedipalne narcističke faze do Edipovog kompleksa – odvija se pod „zakonom simboličkog", tj. pod vlašću jezika i kulture.

Zato su, prema Altiseru, sve filozofsko–idealističke interpretacije nesvesnog kao druge svesti, nesvesnog kao „loše vere" (Sartr), nesvesnog kao kanceroznog ostatka arhaične strukture ili besmisla (Moris Merlo–Ponti), sve interpretacije nesvesnog kao biološko–arhetipskog „ida" (Jung) postale ono što zapravo i jesu: ne početak neke teorije, već nepostojeće „teorije", ideološka nerazumevanja.[12] Psihoanaliza, dakle, ne proučava „prirodne" instinkte ili biologiju, već simboličke procese kroz koje se oblikuje subjekt. To je, bez sumnje, najoriginalniji deo Lakanovog rada i njegovo njegovo otkriće. Lakan je pokazao da se prelaz iz (u krajnjem slučaju, čiste) biološke egzistencije u ljudsku egzistenciju (dete u čoveka) ostvaruje pod Zakonom Reda koji ću nazvati Zakonom kulture – i da se taj Zakon kulture može poistovetiti u svojoj formalnoj suštini sa redom jezika.[13] Edipov kompleks je dramska struktura, „teatarska mašina", koju Zakon kulture nameće svakom nevoljnom i prinuđenom kandidatu za ljudskost – struktura koja u sebi sadrži ne samo mogućnost nego i nužnost konkretnih varijacija u kojima postoji, za svakog pojedinca koji uspe da dođe do njenog praga, da je proživi i preživi.[14]

Od svih mislioca koji pripadaju tradiciji zapadnog marksizma, Altiser je najdoslednije insistirao na potrebi da se Marks čita zajedno sa Frojdom. Ne zato što bi psihoanaliza bila dopuna marksizmu, niti zato što bi marksizam posedovao „psihološku" komponentu koju treba aktivirati. Naprotiv, Altiser vidi u psihoanalizi potvrdu nečega što marksizam već poseduje, ali što tradicionalni marksizam često potiskuje – antihumanističku logiku strukture, nesvesnosti i determinizma bez subjekta. Altiser uvodi pojam epistemološkog prekida kao ključnu kategoriju za razumevanje modernih nauka. U toj liniji, Marks i Frojd predstavljaju dve revolucije koje su razbile humanističku predstavu o jedinstvenom i transparentnom subjektu. U Marksovom otkriću proizvodnog načina, odnosi proizvodnje određuju individue, a ne obrnuto. Subjekti produkcije – radnici, kapitalisti – nisu uzroci sistema, već njegovi efekti. Isto tako, ideologija nije „pogrešna svest", već materijalna nužnost reprodukcije klasnih odnosa. Frojdova revolucija sastoji se u tome da subjekt nije jedinstvena celina, niti gospodar svoje volje. Nesvesno funkcioniše bez namere, bez autora.

[11] Ibid., 24.
[12] Ibid., 24.
[13] Ibid., 25.
[14] Ibid., 29.

Želja se ispoljava kao struktura, ne kao lična volja. Ovaj model nesvesnog omogućava Altiseru da pokaže da i ideologija funkcioniše po logici koja je strukturalna, nesvesna i materijalna. Za Altisera, ideologija nije uverenje, mišljenje ili ideja u glavi subjekta. Ona je skup ritualnih praksi, institucija, navika, gestova, ponašanja – sve ono što individua čini bez refleksije, kao „druga priroda". U tom smislu, ideologija funkcioniše po sličnom principu kao nesvesno: automatski, ponavljajuće, bez autorstva, kroz simboličku mrežu u kojoj je subjekt „uvek već" zarobljen. Ideologija je, kao i nesvesno, uvek aktivna, nikada ne prestaje, i ne može se ukinuti u potpunosti, jer društvo ne može postojati bez simboličke integracije. Ovo je psihoanalitički trenutak: kao što se nesvesno ucrtava kroz scenu Oca i zakona jezika, tako se ideologija ucrtava kroz aparat – kroz rituale, škole, raspodele tela u prostoru, ceremonije, nagrade, kazne. Altiserova psihoanalitička čitanja ruše svaku iluziju o subjektu kao mestu istine i prakse.

Politička akcija se ne zasniva na „svesti" ili „osvešćivanju" individua, već na premeštanju aparata, na stvaranju novih interpelativnih struktura. Politika nije rezultat slobodne volje, izbora, autonomije, kao što je to nametnula humanistička ideologija. Politika se događa kada se raspadne reprodukcija postojećeg aparata – kada ideologija više ne može da artikuliše „normalnost". Subjektivacija je moguća samo kroz prekid. Psihoanalitički gledano, prekid je sličan trenutku kada simptom izbija iz simboličke strukture. Politički gledano, prekid je sličan pobuni, kolektivnoj akciji, pojavljivanju naroda kao političkog tela. U tom smislu nema ni „revolucionarnog subjekta" po sebi i za sebe, nego subjekat nastaje u trenutku kada kontingentni događaj susreta razbije postojeće aparate i izloži subjekte traumatskom realnom politike.

Veza između Altisera i psihoanalize nije sporedna, ona je suštinska. Obe teorije pokazuju da subjekt nije izvor delovanja, već efekat strukture, i da se strukture održavaju ne kroz refleksivnu svest, nego kroz nesvesne prakse, rituale, označiteljske lance, aparate. Altiser je psihoanalizi dao istorijski i politički okvir: ideološki aparat je institucija koja radi ono što u subjektu radi simbolički zakon. Psihoanaliza je Altiseru dala logiku funkcionisanja ideologije i zahvaljujući njoj je uspeo artikuliše sledeće, ali ne i do kraja da konceptualizuje svoje učenje: interpelacija je društveni pandan edipalnoj identifikaciji. U njihovom preseku nastaje jedna jedinstvena teorija: teorija subjekta koji se uvek pojavljuje kao odgovor na poziv Drugog, ali koji u trenucima pukotina može proizvesti novi oblik subjektivacije – politički čin bez garancije.

Interpelacija i pitanje subjekta

Jedan od najpoznatiji Altiserovih koncepta je *interpelacija*. Individua postaje subjekt tako što odgovori na poziv ideologije: „Da, to sam ja!" Frojd je pokazao da se Ja konstituiše kroz različite identifikacije,najpre s roditeljima, a potom s Drugim figurama, a kod Lakana, subjekt se javlja tek kao odgovor na poziv Drugog. Altiser je svestan ideološke dimenzije celog procesa. Identifikacija sa nacijom, zakonom, racionalnošću, etikom, tradicijom – sve su to modaliteti interpelacije. Zato je subjekt istovremeno nužan za reprodukciju poretka, ali nemoguć kao autonomni nosilac emancipacije – on nastaje post festum.
Altiser otkriva da psihoanaliza doprinosi i teoriji ideologije: subjekt je uvek decentriran i formiran kroz nesvesne strukture, a „ja" je tek imaginarna iluzija. Altiser na podstiče na pitanja odnosa psihoanalize i društvenih uslova njenog nastanka i primene, kako ideologija porodice (očinstvo, majčinstvo, detinjstvo) oblikuje nesvesno, i zašto je nužno povezati psihoanalizu sa istorijskim materijalizmom. To iskušenje, u svojoj osnovi, isto je ono kojem je Frojd, u svojoj oblasti, podvrgao jednu tradicionalnu, pravnu, moralnu i filozofsku (dakle, u poslednjoj instanci, ideološku) sliku „čoveka", ljudskog „subjekta". Frojd nam, zauzvrat, otkriva da stvarni subjekt, pojedinac u svojoj singularnoj suštini, nema oblik ega centriranog u *ja*, „svesti" ili „egzistenciji" – bilo da je reč o egzistenciji za–sebe, vlastitom telu ili „ponašanju" – već da je ljudski subjekt decentriran, konstituisan strukturom koja, takođe, ima „centar" samo u imaginarnoj zabludi ega, tj. u ideološkim formacijama u kojima sebe „prepoznaje".[15] Dakle, Frojd nije samo otkrio nesvesno, nego i da aparat nije centrirano jedinstvo, nego kompleks instanci, koje se obrazuju igrom nesvesnih potiskivanja. „Rascep" subjekta, decentriranje psihičkog aparata u odnosu na svesno i ego, praćeni su jednom revolucionarnom teorijom ega. Ego, koje je ranije bilo sedište čiste svesti, postaje većim delom nesvesno i učestvuje u konfliktu potiskivanja u kome se i obrazuju te instance.[16] Altiser veruje da je tome saobrazna Marksova revolucija, kada je on raskinuo sa buržoaskim ideološkim mitom, koji je društvo zamišljao kao jedinstvenu i centriranu celinu, i umesto nje uveo jedan sistem instanci bez centra.[17]

Za Frojda, „Ja" je u osnovi društveno, a ne suprotstavljeno društvu. Frojd nikada ne tvrdi da postoji čisto, autonomno „Ja" koje prethodi zajednici. Naprotiv: „Ja" nastaje u konfliktu između nagona (ono), normi (nad–ja) i realnosti (spoljašnjeg sveta). Nad–ja je internalizacija društva: roditeljskog glasa, zakona, zabrana, moralnih kodova. Dakle: ako imaš svoje „Ja", imaš ga samo zato što je neko

[15] Ibid., 31.
[16] Ibid., 385.
[17] Althusser, Louis. 1988. „O Marksu i Frojdu", 386.

društveno *mi* već govorilo kroz tebe. Na osnovu podele psihičkog na svesno i nesvesno, Frojd nalazi da je potisnuto obrazac nesvesnog, da je koherentno Ja predstava duševnih procesa u jednoj osobi, kao i da je deo Ja svestan i nesvestan, kao što i *mi* („Nad–Ja") deluje posredstvom te dve instance: „Kao što je dete jednom bilo prisiljeno da se pokorava svojim roditeljima, tako se Ja sada potčinjava kategoričkom imperativu svoga Nad–ja".[18]

Za Lakana je „Ja" imaginarna konstrukcija, proizvod pogleda Drugog, ali i nešto više od toga: rezultat odnosa strukture, koji se može analizirati. Prvo, a Lakana, „Ja" (ego) je imaginarnog porekla – nastaje u ogledalnoj fazi, kroz identifikaciju s Drugim. To znači: „Ja" je iluzorna celina nastala u polju Drugog. „Ja" ne stoji nasuprot *mi* – ono je proizvod simboličke mreže, dakle proizvod *mi*. Lakanovski: ako misliš da imaš „svoje Ja", već si potpuno u *mi* – u njegovom jeziku, u njegovim očekivanjima, u njegovom pogledu, ali tako da se ja javlja u nadmetanju sa drugim, kao aparat za koji će svaki pritisak instinkta biti opasan.[19] Lakan pojam subjekta posmatra iz više razloga neizostavnim – istražujući pitanje šta znači to biti subjektom, nalazi da neuspeh u toj potrazi vodi psihozi. Otuđeni smo ukoliko kroz nas govori jezik koji funkcioniše putem mašine, ukoliko zahtev drugog (mi) kanališe naše potrebe i uživanja, a naša želja postoji isključivo kao želja drugog. Tamo gde prestaje struktura, pojavljuju se subjekat i objekat. Kako se razvija Lakanova ideja drugog, rekonceptualizuje se i subjekt koji u svom položaju s obzirom na drugog zauzima određeni odnos prema simboličkom poretku, da bi na kraju taj odnos bio odnos koji subjekt zauzima prema prvobitnoj traumi. Ali, postoji obrat: preuzeti odgovornost za želju Drugog, upravo za onu želju koja nas je donela na svet, prema postojanju subjekta svoje sudbine: ne „to mi se dogodilo", nego „ja sam učinio": tamo gde Drugo vuče konce, ja moram postati svoj uzrok.[20] Lakanova tvrdnja da je „subjekt označitelj za označitelja" predstavlja najkoncentrisaniju formulaciju strukturalnog zaokreta u teoriji subjekta, naime šifru nove teorije subjekta. Ona označava da subjekt nije naprosto psihološki entitet niti unutrašnja suština ili samostalni agens koji pada sa nebesa ili se javlja kao proizvod društveno istorijskog razvoja. Subjekat je efekat simboličke strukture označitelja: "Označitelj, rekao sam vam u jednom trenutku našeg puta, jeste trag – ali izbrisani trag. Označitelj, rekao sam vam u drugom takvom trenutku, razlikuje se od znaka time što je znak ono što predstavlja nešto za nekoga, dok je označitelj ono što predstavlja subjekta za drugi označitelj."[21]

[18] Freud, Sigmund. 1986. „Ja i Ono", 302.
[19] Lakan, Žak. 1983. *Sabrani spisi,* 11.
[20] Fink, Bruce. 2009. *Lakanovski subjekt,* xi–xiii.
[21] Lacan, Jacques. 2014. *Anxiety: The Seminar of Jacques Lakan,* 62.

U ovom seminaru formulacija se ne pojavljuje izolovano kao „opšta definicija jezika“, nego u jednoj veoma specifičnoj konfiguraciji: označitelj se javlja kao izbrisani trag, a subjekt kao ono što je predstavljeno samo u mreži tih tragova. Anksioznost je signal da se nešto od realnog probija kroz tu mrežu. Lakan prvo pravi striktan rez sa pojmom znaka: Znak predstavlja nešto za nekoga: Označitelj predstavlja subjekt – ali ne za nekog čoveka, već za drugog označitelja. To znači da „subjekt“ nije unapred data svest koja koristi označitelje, nego je samo mesto označeno diferencijalnim odnosom između označitelja i drugog označitelja. Na paradigmatičnom primeru sve postaje daleko jasnije. Kada čujemo: „Hej, ti!“, mi se trenutno okrećemo, premda nismo racionalno procenili da se taj znak odnosi na nas, nego naprotiv, u trenutku reakcije postojemo subjekti poziva, $ (precrtani subjekt), ili mesto koje čeka da bude ispunjeno značenjem. Dakle, jedan označitelj („hej, ti“) nas je proizveo subjektom za drugog označitelja: „pokaži ličnu kartu“ ili „pođite sa mnom“ – a u iščekivanju tog simboličkog čina, javlja se anksioznost. Upravo na tom mestu Lakan i Altiser postaju komplementarni. Altiserov opis interpelacije – „ideologija poziva individue kao subjekte“ – ne opisuje tek socijalno prepoznavanje ili psihološki proces, nego operaciju označitelja: aparat izgovara S1 („građanine!“, „majko!“, „braćo!“), i time individuu postavlja u poziciju subjekta pred drugim označiteljima, odnosno pred ideološkim znanjem u celini.[22] Subjekt je pozicija ili „rupa“ u lancu označitelja. U prvom slučaju označitelj „građanine“ nas postavalja pred označitelj „zakon“, kao što nas označitelj „majko“ postavlja pred drugi označitelj (porodična norma), a u trećem, označitelj „braćo“ nas postavlja pred drugi označitelj – „narod“. U trenutku kada nastajući subjekt odgovori, on nestaje poput iskre.

Altiserovi subjekti su, baš kao i Lakanovi, uvek već rascepljeni – određeni simboličkom strukturom koja ih priziva, oblikuje i održava.[23] Zato Lakanov subjekt kao označiteljski efekat i Altiserov subjekt kao interpelirani efekat aparata nisu dva različita modela, već dva aspekta iste strukturalne logike: subjekt je rezultat simboličkog. On dolazi sa mesta Druge instance (Velikog Drugog / Aparata), u obliku označitelja koji predstavlja subjekta pred poretkom znanja. Ideologija time nije pouka ili fantazma već – kao kod Lakana – lanac označitelja koji proizvodi pozicije subjekta.[6] Subjekt je, dakle, istovremeno: praznina između označitelja (Lakan), i pozicija koju aparat zauzima u ime subjekta (Altiser). Subjekt je istovremeno efikasni efekat označitelja i ideološka funkcija aparata: ono što postoji samo dok ga jedan označitelj predstavlja pred drugim, tj. dok ga aparat priziva u život kao subjekta. Konkretnije, interferenciju između Lakana i Altisera nije posebno teško sagledati. Dovedeći u pitanje privilegovani

[22] Althusser, Louis. 2014. *On the Reproduction of Capitalism*, 190–193.
[23] Upućujem na klasično delo: Žižek, Slavoj. 1989. *The Sublime Object of Ideology*. A posebno na 113–129.

položaj subjekta, obojica se oštro suprotstavljaju humanizmu. Altiser u humanizmu vidi ideologiju koja je glorifikovala subjekt, a Lakan iluziju koja skriva da je subjekt u svojoj osnovi manjak, trauma, nesvesno i rascep. Subjekt je rascepljen između ega i nesvesnog, između svesnog i nesvesnog, između neizbežnog osećanja sobstva i automatskog funkcionisanja jezika.[24] Altiseru je posebno bliska Lakanova ideja da je subjekt efekat jezika (nesvesnog), jer je kod Altisera subjekt proizvod ideološkog aparata (nastave književnosti, na primer). Kako subjekt se formira ogledalno, samoprepoznavanjem – imaginarna faza je trajno stanje. Razlike su takođe još uočljivije. Dok Altiser ulogu filozofije nalazi u klasnoj borbi, Lakan ulogu psihoanalize vezuje za psihoterapiju, itd. [25]

Umesto zaključka: Frojd, Lakan i Altiser kao tumači aforizma

Na kraju, pogledajmo inspirativni aforizam Slobodana Simića: „Ko ima svoje *ja* ne može biti *mi*". Reč je o aforizmu izrečenom u sasvim drugom registru, koji razotkriva duboke slojeve strukture subjekta. Aforizam Slobodana Simića deluje kao semantički udar koji pogađa samu tačku na kojoj se ukrštaju važni misaoni tokovi XX veka: Frojdova psihoanaliza, Lakanova teorija označitelja i Altiserova teorija interpelacije. Upravo u toj rečenici, koja na prvi pogled izgleda kao jednostavna dosetka, može se videti celokupna drama moderne subjektivnosti: napetost između iluzije autonomnog *ja* i neizbežne pripadnosti *mi*. U dodiru sa teorijskim okvirom, značenja se menjaju, potiru i razvijaju. Iz striktno Frojdove perspektive, aforizam se teško može odbraniti. *Ja* ne postoji izvan *mi*. Struktura *ja* je već društvena: zajednica je u korenu individualnosti. Zato aforizam važi kontra–smeru: Ko ima svoje *ja*, uvek je već neko *mi*. Konstrukcija *mi*, premda je fantazmatska, uvek proizvodi i neko svoje *ja*. Uvek kada se trudimo da izrazimo svoju neponovljivost iz nas vrcaju banalnosti. Paradoksalno, insistiranje na granici *ja*/*mi* vodi paranoji, osećanju ugroženosti i projekciji – *mi* to su uvek oni drugi. Dakle, oni koji „nemaju svoje Ja", tj. simbolički odnos prema tome da je njihovo ja proizvedeno kao delimično, rascepkano i protivrečno, upadaju u zahteve totemske zajednice: u fanatizam, nacionalizam, idolopoklonstvo autoritetu. Psihoanalitički: bez *mi* ne možeš biti *ja*, osim kao submisivni objekat, a ne kao subjekt zajednice. U tom smislu je dragaceni Simićev aforizam verifikovan, ali uz jednu ogradu. Ko ima svoje *ja*, svestan je onoga *mi* u pozadini. Iz lakanovske perspektive, aforizam počiva na pogrešnoj pretpostavci da postoji stabilno, samoposedujuće „ja" koje bi se zatim moglo isključiti iz simboličkog „mi". Međutim, za Lakana je „ja" (moi) uvek efekat označiteljskog lanca, imaginarna figura koherentnosti koja nastaje retroaktivno, kroz upisivanje u

[24] Fink, Bruce. 2009. *Lakanovski subjekt,* 52.
[25] Sažet presek odnosa Altiser–Lakan vidi u: Mehlman, Jeffrey. 1996. "Translator's Preface". Louis Althusser. *Writings on Psychoanalysis: Freud and Lacan,* ix.

simbolički poredak. Dakle, „ko ima svoje ja“ je već u startu teorijski pogrešna figura, jer niko „nema“ svoje ja, već je „ja“ proizvod označiteljskog lanca. U Lakanovom učenju, „ja“ pripada nivou imaginarne identifikacije (stadijum ogledala). Ono je nužno spoljašnje: ja vidim sliku svoje celovitosti, ali ta slika dolazi kao rezultat upisivanja izvan mene–pogleda drugog, označitelja, slike, fantazme, diskursa. Dakle, nijedan subjekt ne poseduje „svoje“ ja. Ono je već posuđeno. U tom smislu, aforizam se zasniva na imaginarnoj fikciji samoposedovanja subjekta, ali iznosi na svetlost dana nešto dragocenije: subjekt kao ono što je reprezentovano označiteljem za drugi označitelj, proizvodi dve isprepletene figure. Prividnu stabilnost *ja* i fiktivnu celovitost *mi*. Između *ja* i *mi* nalazi se praznina koju očekuje da se popuni značenjem.

Altiserovska kritika pogađa obe ove strane: *ja* i *mi* su efekti aparata, a ne prirodne suprotnosti. Interpelacija proizvodi i *ja* i *mi* istovremeno. Altiserova teorija interpelacije kaže: ideologija nas poziva kao subjekte – „Hej, ti tamo!“ U tom pozivu nastaju: individualni subjekt i kolektivni imaginarij (*mi*, „naš narod“, „naša zajednica“, „naša crkva“) To znači da ideologija istovremeno proizvodi i subjektivnost i kolektivni identitet. Ne postoji *ja* koje stoji suprotno *mi* – ideologija ih generiše kao dva lica iste operacije. Tvrdnja da ako imaš svoje *ja*, ne možeš biti *mi*, razotkriva ideološku fantaziju o homogenoj zajednici bez konflikata i razlika. Naprotiv, zajednica (*mi*) kao takva je već *ja* – puna naprslina i protivrečnosti. Altiser bi rekao: to je pokušaj aparata da potisne pluralnost i da zatvori *mi* kao totalitet. Ideologija uvek zahteva *ja* – ali disciplinovano, prilagođeno aparatu. Aparati države (škola, crkva, mediji) proizvode forme subjektivnosti – dakle *ja*. Ali to *ja* je uvek već određeno, biti „dobar sin“, kasnije „roditelj“, „navijač tima“, „nacionalni subjekt“, „radnik korporacije“, premda je sada to *mi* krajnje nestabilno.

Simićev aforizam je višeslojan i bogat. Ne samo da shodno zavodljivoj formulaciji prvo otkriva princip interpelacije: *treba biti ja*, a zatim otkriva i više. *Ja* nastaje iz zajednice i već je društveno strukturirano, a ne naprosto suprotstavljeno *mi*. U tom smislu sada *ja* otkriva nestabilnost *mi*, jer je njegov obmanjujući proizvod. Altiserovski gledano, ideologija uvek proizvodi subjekte–*ja* i kolektiv–*mi* simultano, a da je navodni zahtev za ukidanjem individualnosti, zapravo zahtev za poništenjem i prikrivanjem *mi*. Doslovno, aforizam „ko ima svoje *ja*, ne može biti *mi*“ je samo eksplicitno izrečena logika svakog aparata: društvo traži prilagodljivo *ja*, koje se prividno suprotstavlja *mi* – i kako takvo, *ja* treba ostati nesvesno toga da je proizvod *mi*. Važno je, „praviti se lud“ u pogledu postojanja celog procesa, ili biti upravo to, poželjan gledalac „ja mislim da…“ iz TV–dnevnika. U Altiserovim terminima: to je zahtev za potpunu submisiju subjektivnosti aparatu i poziv da se neguju spoljašnje forme navodne

individualnosti. Međutim, i kolektiv *mi* je uvek fantazmatska konstrukcija – *ja* mora biti deo njega da bi on funkcionisao, *mi* je uvek ideološka konstrukcija: homogenizovani imaginarij koji skriva klasne, rodne, polne, generacijske sukobe. Iz Altiserove perspektive: *mi* bez *ja* je tehnički nemoguć, jer interpelacija cilja individualne subjekte, a kroz njih formira kolektiv. Dakle, *mi* koje isključuje *ja* je prazna fantazija totalitarnog sklopa – nije društveni pojam nego autoritarni mit. Aforizam nas je doveo do autoritarnog mita o postajanju onoga *mi,* koliko i o postojanju onoga *ja.*

U tom trouglu – nagonskom, simboličkom i ideološkom – razrešava se i paradoks aforizma: „imati svoje ja" znači već biti potpuno uronjen u *mi* koje nas oblikuje, disciplinuje i proizvodi. Upravo u toj protivrečnosti – između subjektivnog zahteva za jedinstvenošću i strukturalnih uslova njegove proizvodnje – otvorio se prostor za analizu i pitanja o subjektu nauke, subjektu ideologije i subjektu teorijske intervencije. Njihov konstrukt je protivrečan. Dakle, u spoju Altiserove teorije i psihoanalitičke tradicije otvara se prostor za jedno dublje razumevanje subjekta koje nadilazi i psihološki individualizam i politički kolektivizam, a na to razumevanje ukazuje Simićev aforizam.

Ovaj tekst je nastojao da pokaže da subjekt nije ni polazna tačka ni poslednja instanca delanja, već mesto na kojem se ukrštaju strukture, aparati, simboličke determinacije i kontingentni susreti čije ishode nijedna pojedinačna volja ne može garantovati. Altiser i psihoanaliza – svaki u sopstvenoj disciplini – razbijaju mistifikacije o autonomnom *ja* i o homogenom *mi.* Time se razotkriva da su obe ove figure proizvod, a ne temelj društvenog života: efekti interpelacije, prakse, jezika i istorijskih konjunktura. Interferencija Marks–Frojd–Lakan, u Altiserovom ključu, vodi ka radikalnoj posledici: subjekt je nužan za reprodukciju društva, ali nemoguć kao njegov do kraja svesni tvorac. Politička praksa se zato ne može zasnivati na prizivu volje, svesti ili esencijalnog identiteta, već na premeštanju aparata i stvaranju novih interpelacija koje otvaraju pukotine u postojećim strukturama. U trenucima kada *mi* puca, a *ja* se pokazuje kao efekat a ne kao oslonac, otvara se mogućnost nove subjektivacije – političke, teorijske ili kliničke. Odnos Altisera i psihoanalize nije puka analogija niti slučajan dijalog. On predstavlja jedinstveni teorijski aparat za razumevanje subjekta koji se javlja kroz svoje nestajanje; subjekta koji deluje u intervalima između nesvesnog i aparata, između traume i politike, između slučaja i strukture. Samo subjekt koji zna da je efekat – može delovati bez iluzija. I samo zajednica koja priznaje svoju fragmentarnost – može otvoriti prostor za istinsko političko *mi.*

Literatura:

Althusser, Louis. 1988. „O Marksu i Frojdu". Filozofsko čitanje Frojda. Priredio Obrad Savić. Beograd: Istraživački centar SSO Srbije, 371–397.

Althusser, Louis. 1996. "Freud and Lacan". *Writings on Psychoanalysis: Freud and Lacan*. Edited by Olivier Corpet and François Matheron. Translated and with a Preface by Jeffrey Mehlman. New York: Columbia University Press, 7–33.

Altiser, Luj. 2009. *Ideologija i dražavni ideološki aparati*. Loznica: Karpos.

Atlhusser, Louis. 2014. *On the Reproduction of Capitalism. Ideology and Ideological State Apparatuses*. Verso: London. New York.

Fink, Bruce. 2009. *Lakanovski subjekt*. Zagreb: Kruzak.

Freud, Sigmund. 1986. „Ja i Ono". *Budućnost jedne iluzije*. Zagreb: Naprijed, 267–312.

Lacan, Jacques. 2014. *Anxiety*: The Seminar of Jacques Lakan, Book X. Edited by Jacques–Alain Miller. Cambridge: Polity Press.

Lakan, Žak. 1983. *Sabrani spisi*. Beograd: Prosveta.

Simić, Slobodan. 2022. „Aforizmi". Politika (Pogledi), ponedeljak 07.03. 2022., 13.

Žižek, Slavoj. 1989. *The Sublime Object of Ideology*. London: Verso.

Merima Aranitović[1]
Karlovačka Grammar School, Sremski Karlovci

Interactivity in Psychotherapy and Psychoanalysis and the Language Structures of Ferdinand de Saussure

Agrafa VI, 7/2025
Udk: 159.9:929 Saussure F. 159.9:929 Lacan J.
https://doi.org/10.46793/Agrafa7.124A
Kratko saopštenje
Short communication

Abstract: This paper explores how insights from Ferdinand de Saussure's structural linguistics and psychoanalytic theory (especially Lacan's) can advance contemporary psychotherapy practice, particularly in the context of interactive psychoanalysis. The central idea is that language, as a network of relationships, reflects and shapes the mental structure of the subject. Through the analysis of key terms–sign, signifier, transfer, *point de capiton*–the paper shows how the therapeutic encounter can be conceived as a space of co-creation of meaning, wherein speech becomes a place of change. Using concrete vignettes, what is presented is how the identification and deconstruction of the client's logical fallacy can lead to the transformation of symptoms and subjective experience. A therapist's interactive position enables insight into the deeper layers of the unconscious and supports the formation of a new narrative about oneself.

Keywords: Ferdinand de Saussure, Jacques Lacan, interactive psychoanalysis, language structure, point de capiton, signifier and meaning, transference and countertransference, dialogue in psychotherapy

A conversation that heals

When we think about language, we can look at it as Saussure did - as a system that provides a framework, not as a mere enumeration of concepts. It is precisely this framework that makes it possible to give a new meaning to what is felt in

[1] amirems@gmail.com

psychotherapy through dialogue. The therapist here is not simply a passive observer, but someone who helps to rearrange internal forms in a joint conversation. In the early days of psychoanalysis, there is an image that has remained legendary - a patient known as Anna O. described the process as a "talking cure", recognizing that verbalization relieves symptoms.[2] In this sense, every sentence, every pause and every stressed word in therapy can shift the meaning of what is bothering us. Instead of looking for a "fixed truth", the attention is directed towards a person's use of words today. When the place of a word in a sentence changes, or when the meaning of that word changes for the client, his position also changes. Simply put, when we say something differently, we often feel differently.

The world as a network

Ferdinand de Saussure laid a foundation that is also important for therapeutic work - words do not bear meaning by themselves, they acquire their meaning in relation to other words. We understand "warm" because there is "cold"; meaning is built in differences, in relationships within the system. This idea, that the world is not comprised of a collection of isolated "things", but is a network of relationships, was taken up later in many sciences, including psychoanalysis. Although Jacques Lacan is most often referred to today when talking about language in psychoanalysis, something practical is more important for this work - in therapy, one can constantly see how one word gains the power to "retract" the entire life narrative. When that word changes, so does the storyline.

Interactivity, silence and the modern trend of returning to language

The contemporary moment is noisy - overflowing with contents, interpretations and sudden conclusions. That is precisely why something that seems small and ordinary becomes important more and more often: a sentence that is repeated, a word that a person uses using constantly, a pause that keeps occurring at the same place. In the introductory part of the Agrafa magazine, they point out to the meaning of its name: "agrafe" as a buckle or a clasp, but also "agrafa" as something unwritten, which opens up a discussion about the primacy of speech and text, and more broadly, about what it is that enters a "language" at all as a space of meaning. It also directly says there that the controversy about the primacy of the unuttered has contributed to the emergence of the classic psychoanalytic idea about the mechanism of repression. This is an important link for this paper: the uttered is not the sole thing that speaks in therapy. Interruptions, and "I can't", and "I don't know", and silences also speak.

[2] Brojer, J., Frojd, S., *Studije o histeriji*, Čigoja štampa, Beograd, 2004, p. 50.

That is why silence does not represent a void in practice. It is a tool istead. It enhances the audibility of the structure. In silence, you can see where the sentence is interrupted, where the subject changes, where the voice drops, where shame or guilt appear. Silence becomes the place where the knot surfaces. And once the knot is visible, it can be worked on.

This approach is close to Saussure's idea that meaning is not a "thing" but a relationship. In language, value is gained through differences; in therapeutic speech, meaning is created via the network of words held together, and via the point where the chain breaks. "The study of speech therefore has two parts: one essential one that has examines language, which is social in essence and independent of the individual; this study exclusively regards the mental. The other study, that is of secondary importance, is mental and physical at the same time, and it analyses the individual part of speech including phonation." [3] Although Saussure finds individual speech secondary, interactive psychoanalysis — precisely in that "individual part" — in the way the patient blames, breaks and stops his speech — finds traces of the "essential" one, that is, the unconscious structure of language. The silences and interruptions discussed above are nothing more than places where individual speech (*parole*) disobeys, allowing the analyst to hear the deeper, mental structure that governs the patient.

Ferdinand de Saussure and the anatomy of the sign and the mechanics of meaning

In order to understand how language becomes a space of change, it is necessary to return to the structure of the linguistic sign. Saussure talks about a system of signs that are interconnected so that the value of one sign is conditioned by the presence of the others. Linguistic signs are opposed to each other.

"The linguistic sign is of a complex nature. It is a combination of a voice phenomenon that signifies something (*signifiant*), with a meaning, i.e. with a signified term (*signifie*)."[4] From this, a new branch of linguistics, semiology, emerges. Duality of a sign (mental entity). A sign is not a label for a thing in the external world, but a two-sided mental entity (signifier/sound image and signified/concept). In therapy, this means that one does not work with "pure events", but with mental imprints of events in a language. As a logical continuation of the structuralist thesis stating that the elements within the system acquire value exclusively through their mutual relations, in interactive psychoanalysis the central place is occupied by the phenomenon of transfer. If we define semiology as a science that studies the life of signs in a society, then

[3] Sosir, F., *Opšta lingvistika*, Nolit, Beograd, 1989, p. 28.
[4] *Ivić, M, Pravci u lingvistici*, Državna založba Slovenije, Ljubljana, 1978, p. 107.

transfer can be seen as a specific semiotic process within the therapeutic relationship.

In this context, transference is seen not only as a mere repetition of childhood emotions, but as a displacement of the signifier:

- The analyst as a "blank character": From a structuralist perspective, the analyst represents the "zero signifier" at the beginning. His role is to accept the various meanings that the patient projects on him.
- The process of connotation: The patient adds new, connotative meanings (e.g. a father figure, an authority figure, or an abandoned child) to the analyst (primary signifier). Thus, within the interactive field, a layered sign is created that requires deciphering.
- Dialogic semiotics: In contrast to the classical approach, interactive psychoanalysis emphasises the meaning is not "buried" within the patient but is created in a shared symbolic space. Transfer represents the moment when two semiotic systems meet - the patient's and the analyst's.

Arbitrariness. The connection between a word and its meaning is not natural or necessary, but the result of community agreement. This is important because this is where the possibility of change lies: the meaning is not set in stone.

Differential value. Saussure's most radical insight is that there are no positive concepts in language, only differences. A sign acquires its value through what it is not in relation to other signs (often explained by chess analogy).[5] "He talks about how each move in chess moves only one piece. Still, the consequences that arise in this way, however minor they may seem, can decide the very outcome of the game. "It is the same in language: a linguistic change begins; it develops and then ends: in the final result it can lead to either just a reworking of details or to an essential change in the system."[6] For interactive work, this means: a symptom (e.g. "fear") does not have an isolated meaning; it acquires meaning only when it is seen in a network of relationships with other words of the subject (e.g. "father", "duty", "shame", "failure").

[5] *Ivić, M. Pravci u lingvistici* , Državna založba Slovenije, Ljubljana, 1978, p. 106.
[6] *Ibid,* p. 107.

Interactive psychoanalysis: encounter, horizon and method

Lazar Bogunović, in his paper *The relationship between traditional and interactive psychoanalysis,* [7] shows this approach through two planes: the vertical plane (theoretical) and the horizontal (practical) one. The abstract of the same text mentions the "interactive horizon of events", with positive and negative methods, as well as double occurrence within the framework of work with analysands. This horizon is not only a space of empathy, but a field in which a precise methodological operation takes place. Bogunović distinguishes two directions of action:

- Positive method: Joint observation of the rules by which the client draws conclusions about himself and the world. It is the moment in which the patient's private "grammar" of life is revealed.

- Negative method: This is where the key contribution of the interactive approach appears - detecting and correcting logical errors within the patient's speech.

Bogunović introduces the term *false logic* to describe situations in which the client uses logical shortcuts or faulty causal relationships to maintain his symptom (e.g. "Everyone has left me, so I'm beyond repair"). When this logical work is combined with Saussure's image of language as a network, a powerful and practical tool is obtained: the goal of therapy is not for the client to just tell his story one more time, but to deconstruct his false logic through joint work with the analyst. This rearranges the network relations that have created the knot - one notices where the meaning is tightened and that knot is untied with a new arrangement of words and a network of meanings, which frees the subject from a fixed, painful experience.

Lacan's redefinition: the primacy of the signifier and the logic of the unconscious

In the Lacanian perspective, the subject is not the ulterior "master" of meaning: the unconscious is read through linguistic logic, through shifts and condensations. The idea of the primacy of the signifier over the signified is often expressed by the formula S/s. In practice, this means that the meaning often "slides" under the chain of words that we utter, and that sometimes

[7] Bogunović, L. "Odnos tradicionalne i interaktivne psihoanalize", *Agrafa: časopis za filozofiju i psihoanalizu*, year III, Issue. 4, 2022, p. 99.

understanding only appears when the sentence finishes.[8] In order to stabilize the movement of meaning, Lacan introduces the concept of stitching points (*points de capiton*), that is, he inserts the signifier chain where the sliding of meaning stops and where the signifier and the signified temporarily connect. The meaning is established retroactively, so that the full meaning of the statement is often made out only upon the completion of the sentence. In analytical work, therefore, those words, expressions and signifiers that organize the entirety of the subject's narrative and strengthen its semblance of coherence carry special importance.

Imaginary, Symbolic and Real

The Saussurean model of the sign receives a clinical extension through Lacan's registers: Imaginary, Symbolic and Real. Imaginary is related to image and ego, Symbolic is the field of language, signifiers and laws, and Real is what resists symbolization (trauma, the impossible). It is suffice to say about this paper: interactive work relies mostly on the symbolic, because that is where the relationship to meaning changes.

What does it look like in practice?

When listening to the client, not only the content is listened to, but also the structure. The work can be described in three steps:

1. Mapping: Repeated words are recorded. What words stand out as a chorus?

2. Finding the knot: looking for a word or phrase that colours everything else (a connection point).

3. Intervention: asking a question or offering a new word that changes the perspective of the situation.

Examples from practice

Note: The examples are anonymous and originated from the experience of conversations within Bach therapy; they do not contain data that would reveal the clients' identity.

Example 1: "I'm always late"

The client keeps complaining about being late and that makes her feel terrible. The conversation reveals she finds her belatedness not merely a temporal matter, but a knot: "In my family, being late is shameful." The intervention separates

[8] Lacan, J., Spisi - *Izbor*, Prosveta, Beograd, 1983, p. 288.

time from shame, opens the question of "her time", and being late ceases to be a sin, and becomes a signal that she needs a rest. The pressure is alleviated.

Example 2: "I owe peace"

The client has insomnia and feels she has to please everyone. The key word is "owing". She feels that she is "paying back" her existence with love. The following question represents Intervention: "What is it exactly that you owe?" and a new word— "exchange"—is offered Relationships cease to be banking transactions, and the insomnia decreases.

Example 3: "Curse"

The client calls his life losses a "curse". As long as the problem bears that name, he remains in the position of a helpless victim. The intervention changes its name and "curse" becomes a "learned pattern". If the pattern is learned, it can be unlearned. A space of action appears.

Conclusion

Ferdinand de Saussure taught us that language is not a mere naming of reality, but a complex system of differences in which each element acquires value through its relationship with the others. Interactive psychoanalysis uses this insight as an operational tool: change in therapy is not metaphysical magic, but the precise work of deconstructing false logic and rigid linguistic knots.

This paper has shown us that healing occurs at the moment when the "agrafe" (clasp) holding the old meaning and the subject is loosened, allowing it to go from being a passive object of its destiny to becoming the author of his or her own text. If the symptom was a sign that "wrongly" communicated pain, the interactive horizon allows that sign to be redefined. In the end, as Freud guessed through slips of the tongue, language always knows more than the speaker himself. By changing words and their mutual relations, not only do we change the way we talk about the world, but we fundamentally change the inner structure of experience and the very possibility of being in that world.

Merima Aranitović
Karlovačka gimnazija, Sremski Karlovci

Interaktivnost u psihoterapiji i psihoanalizi i jezičke strukture Ferdinanda de Sosira

Apstrakt: Ovaj rad istražuje kako uvidi iz strukturalne lingvistike Ferdinanda de Sosira i psihoanalitičke teorije (naročito Lakanove) mogu da unaprede savremenu psihoterapijsku praksu, posebno u kontekstu interaktivne psihoanalize. Centralna ideja je da jezik, kao mreža odnosa, reflektuje i oblikuje psihičku strukturu subjekta. Kroz analizu ključnih pojmova – znak, označitelj, transfer, tačka prošivanja – rad pokazuje kako se terapijski susret može koncipirati kao prostor ko-kreacije značenja, gde govor postaje mesto promene. Pomoću konkretnih vinjeta prikazuje se kako identifikacija i dekonstrukcija falsologike klijenta može da vodi ka transformaciji simptoma i subjektivnog doživljaja. Interaktivna pozicija terapeuta omogućava uvid u dublje slojeve nesvesnog i podržava formiranje novog narativa o sebi.

Ključne reči: Ferdinand de Sosir, Žak Lakan, interaktivna psihoanaliza, struktura jezika, tačka vezivanja (point de capiton), označitelj i značenje, transfer i kontratransfer, dijalog u psihoterapiji

Razgovor koji leči

Kada razmišljamo o jeziku, možemo ga posmatrati onako kako je to činio Sosir: kao sistem koji daje okvir, a ne kao puko nabrajanje pojmova. Upravo taj okvir omogućava da se u psihoterapiji kroz dijalog da novi smisao onome što se oseća. Terapeut ovde nije samo pasivni posmatrač, već neko ko pomaže da se u zajedničkom razgovoru preslože unutrašnje forme.

Na početku psihoanalize stoji i jedna slika koja je ostala legendarna: pacijentkinja poznata kao Ana O. opisala je proces kao "lečenje govorom" (talking cure), prepoznajući da verbalizacija donosi olakšanje simptoma.[1] U tom smislu, svaka rečenica, svaka pauza i svaka naglašena reč u terapiji mogu da pomere značenje onoga što nas muči. Umesto traženja jedne "fiksirane istine", pažnja se usmerava

[1] Brojer, J., i Frojd, S., *Studije o histeriji*, Čigoja štampa, Beograd, 2004, str. 50.

na to kako osoba danas koristi reči. Kada se promeni mesto neke reči u rečenici, ili kada se promeni značenje koje ta reč ima za klijenta, menja se i njegova pozicija. Jednostavno rečeno: kad drugačije kažemo, često se drugačije i osećamo.

Svet kao mreža

Ferdinand de Sosir je postavio temelj koji je važan i za terapijski rad: reči nemaju značenje same po sebi, već značenje dobijaju u odnosu sa drugim rečima. "Toplo" razumemo i zato što postoji "hladno"; smisao se gradi u razlikama, u odnosima u sistemu. Ta ideja, da svet nije skup izolovanih "stvari", nego mreža odnosa, preuzeta je kasnije u mnogim naukama, pa i u psihoanalizi. Iako se danas najčešće pominje Žak Lakan kada se govori o jeziku u psihoanalizi, za ovaj rad je važnije nešto praktično: u terapiji se stalno vidi kako jedna reč dobije moć da "povuče" ceo životni narativ. Kad se ta reč pomeri, menja se i priča.

Interaktivnost, tišina i savremeni trend povratka jeziku

Savremeni trenutak je bučan: preplavljen sadržajima, tumačenjima, brzim zaključcima. Upravo zato sve češće postaje važno ono što deluje sitno i obično: rečenica koja se ponavlja, reč koju čovek stalno koristi, pauza koja stalno dolazi na istom mestu. U uvodnom delu časopisa Agrafa ističe se i značenje samog naziva: "agrafe" kao kopča ili spona, ali i "agrafa" kao nepisano, što otvara raspravu o prvenstvu govora i teksta, i šire, o tome šta sve uopšte ulazi u "jezik" kao prostor značenja. U istom mestu se direktno kaže da je kontroverza o prvenstvu neizgovorenog doprinela nastanku klasične psihoanalitičke ideje o mehanizmu potiskivanja. To je važan most za ovaj rad: u terapiji ne govori samo izgovoreno. Govore i prekidi, i "ne mogu", i "ne znam", i tišina.

Zato tišina u praksi nije praznina, nego alat: ona pojača čujnost strukture. U tišini se vidi gde se rečenica prekida, gde se menja tema, gde se glas spusti, gde se pojavi stid ili krivica. Tišina postaje mesto gde se pokaže čvor. A kad se čvor vidi, može se s njim raditi. Ovaj pristup je blizak i Sosirovoj ideji da značenje nije "stvar" nego odnos. U jeziku, vrednost nastaje preko razlika; u terapijskom govoru, smisao nastaje preko mreže reči koje se drže zajedno, i preko mesta gde se lanac prekida. „Proučavanje govora ima, dakle, dva dela: jedan, bitni, ima za predmet jezik, koji je društven po suštini i nezavisan od individue; to proučavanje je isključivo psihičko: drugo proučavanje, od sekundarnog značaja, ima za predmet individualni deo govora, to jest, uključivši tu i fonaciju: to je psiho-fizički." [2] Iako Sosir individualni govor naziva sekundarnim, interaktivna psihoanaliza upravo u tom „individualnom delu" — u načinu na koji pacijent krivi, lomi i zaustavlja svoj govor — pronalazi tragove onog „bitnog", odnosno

[2] Sosir, F., *Opšta lingvistika*, Nolit, Beograd, 1989, str. 28.

nesvesne strukture jezika. Tišina i prekidi o kojima je bilo reči nisu ništa drugo do mesta gde individualni govor (parole) otkazuje poslušnost, dopuštajući analitičaru da čuje dublju, psihičku strukturu koja pacijentom vlada.

Ferdinand de Sosir i anatomija znaka i mehanika značenja

Da bi se razumelo kako jezik postaje prostor promene, potrebno je vratiti se strukturi jezičkog znaka. Sosir govori o sistemu znakova koji su međusobno povezani tako da je vrednost jednog znaka uslovljena prisustvom ostalih. Jezički znakovi su međusobno suprotstavljeni. „Jezički znak je kompleksne prirode. To je spoj glasovnog fenomena koji se nešto označava (signifiant), sa značenjskim, tj. sa označenim pojmom (signifie).“[3] Iz toga nastaje nova grana lingvistike, semiologija.

Dvojstvo znaka (psihički entitet). Znak nije nalepnica za stvar u spoljnom svetu, već dvostrani psihički entitet (označitelj/zvučna slika i označeno/koncept). U terapiji to znači: ne radi se sa “čistim događajima”, nego sa psihičkim otiscima događaja u jeziku. Kao logičan nastavak strukturalističke teze da elementi unutar sistema dobijaju vrednost isključivo kroz svoje međusobne odnose, u interaktivnoj psihoanalizi centralno mesto zauzima fenomen transfera. Ako semiologiju definišemo kao nauku koja proučava život znakova u društvu, onda transfer možemo posmatrati kao specifičan semiotički proces unutar terapijskog odnosa.

U ovom kontekstu, transfer se ne posmatra samo kao puko ponavljanje emocija iz detinjstva, već kao pomeranje označitelja:

- Analitičar kao "prazan znak": Iz strukturalističke perspektive, analitičar na početku predstavlja "nulti označitelj". Njegova uloga je da prihvati različita značenja koja pacijent projektuje na njega.
- Proces konotacije: Pacijent na analitičara (primarni označitelj) nadograđuje nova, konotativna značenja (npr. figura oca, autoriteta ili napuštenog deteta). Tako se unutar interaktivnog polja stvara slojevit znak koji zahteva dešifrovanje.
- -Dijaloška semiotika: Za razliku od klasičnog pristupa, interaktivna psihoanaliza naglašava da značenje nije "zakopano" u pacijentu, već se ono nastaje u zajedničkom simboličkom prostoru. Transfer je trenutak u kojem se susreću dva semiotička sistema – pacijentov i analitičarov.

Arbitrarnost (proizvoljnost). Veza između reči i njenog značenja nije prirodna ni nužna, već rezultat dogovora u zajednici. To je važno jer upravo tu postoji

[3] *Milka Ivić, Pravci u lingvistici*, Državna založba Slovenije, Ljubljana, 1978, str. 107.

mogućnost promene: značenje nije zabetonirano. Diferencijalna vrednost. Sosirov najradikalniji uvid glasi da u jeziku nema pozitivnih pojmova, postoje samo razlike. Znak dobija svoju vrednost kroz ono što nije u odnosu na druge znakove (često se objašnjava analogijom šaha).[4] „ On govori o tome da svaki potez u šahu pokreće samo jednu figuru. Ali, posledice koje tako nastaju koliko god delovale sporedne mogu odlučiti o samom ishodu partije. „Tako je i u jeziku: počne jedna jezička promena, razvije se, okonča se: u krajnjem rezultatu ona može doneti ili samo prekrajanje detalja ili bitnu promenu u sistemu.“[5]

Za interaktivni rad to znači: simptom (npr. “strah”) nema izolovano značenje; smisao dobija tek kada se vidi u mreži odnosa sa drugim rečima subjekta (npr. “otac”, “dužnost”, “sram”, “neuspeh”).

Interaktivna psihoanaliza: susret, horizont i metoda

Lazar Bogunović u svom radu *Odnos tradicionalne i interaktivne psihoanalize* [6] prikazuje ovaj pristup kroz dve ravni: vertikalna ravan (teorijska) i horizontalna (praktična). U apstraktu istog teksta navodi se i “interaktivni horizont događaja”, sa pozitivnim i negativnim metodama, kao i dvostruka pojavnost u okviru rada sa analizandima. Ovaj horizont nije samo prostor empatije, već polje u kojem se odvija precizna metodološka operacija. Bogunović razlikuje dva pravca delovanja:

-Pozitivan metod: Zajedničko uočavanje pravila po kojima klijent donosi zaključke o sebi i svetu. To je trenutak u kojem se otkriva pacijentova privatna „gramatika“ života.

-Negativan metod: Ovde se javlja ključni doprinos interaktivnog pristupa – detektovanje i ispravljanje logičkih grešaka unutar pacijentovog govora.

Bogunović uvodi pojam *falsologik*e kako bi opisao situacije u kojima klijent koristi logičke prečice ili pogrešne uzročno-posledične veze kako bi održao svoj simptom (npr. „Svi su me ostavili, dakle ja sam nepopravljiv“). Kada se ovaj logički rad spoji sa Sosirovom slikom jezika kao mreže, dobija se moćan i praktičan alat: cilj terapije nije da klijent samo ispriča svoju priču još jednom, već da se kroz zajednički rad sa analitičarem dekonstruiše njegova falsologika. Time se preuređuju mrežni odnosi koji su stvorili čvor – uočava se gde je značenje

[4] *Milka Ivić, Pravci u lingvistici*, Državna založba Slovenije, Ljubljana, 1978, str. 106
[5] *Ibid,* str. 107
[6] Lazar Bogunović, „Odnos tradicionalne i interaktivne psihoanalize”, *Agrafa: časopis za filozofiju i psihoanalizu*, god. III, br. 4, 2022, str. 99

zategnuto i taj čvor se razvezuje novim rasporedom reči i mrežom značenja, čime se subjekt oslobađa fiksiranog, bolnog doživljaja.

Lakanova redefinicija: primat označitelja i logika nesvesnog

U lakanovskoj perspektivi subjekt nije potpuno "gospodar" značenja: nesvesno se čita kroz jezičku logiku, kroz pomeranja i kondenzacije. Ideja primata označitelja nad označenim često se prikazuje formulom S/s. U praksi, ovo znači da značenje često "klizi" ispod lanca reči koje izgovaramo, i da se ponekad razumevanje pojavi tek kada se rečenica završi.[7] Da bi se kretanje smisla stabilizovalo, Lakan uvodi pojam tačaka prošivanja (points de capiton), odnosno mesta u označiteljskom lancu na kojima se zaustavlja klizanje značenja i na kojima se označitelj i označeno privremeno povezuju. Smisao se pri tome uspostavlja retroaktivno, tako da se puno značenje iskaza često razabira tek po dovršetku rečenice. U analitičkom radu zato posebnu važnost imaju one reči, izrazi i označitelji koji organizuju celinu subjektovog narativa i učvršćuju njegov privid koherentnosti. [8]

Imaginarno, Simboličko i Realno

Sosirovski model znaka dobija kliničku ekstenziju kroz Lakanove registre: Imaginarno, Simboličko i Realno. Imaginarno je vezano za sliku i ego, Simboličko je polje jezika, označitelja i zakona, a Realno je ono što se opire simbolizaciji (trauma, nemoguće). Za ovaj rad je dovoljno reći: interaktivni rad se najviše oslanja na simboličko, jer se upravo tu menja odnos prema značenju.

Kako to izgleda u praksi

Kada se sluša klijent, ne sluša se samo sadržaj, već i struktura. Rad se može opisati u tri koraka:

1. Mapiranje: beleže se reči koje se ponavljaju. Koje se reči vraćaju kao refren?

2. Pronalaženje čvora: traži se reč ili fraza koja boji sve ostalo (tačka vezivanja).

3. Intervencija: postavlja se pitanje ili se nudi nova reč koja menja pogled na situaciju.

[7] Lakan, Ž., *Spisi (izbor)*, Prosveta, Beograd, 1983, str. 288.

[8] Dylan Evans, *An Introductory Dictionary of Lacanian Psychoanalysis*, Routledge, London and New York, 1996, str. 149.

Primeri iz prakse

Napomena: Primeri su anomimni i nastali iz iskustva razgovora u okviru Bahove terapije; ne sadrže podatke na osnovu kojih bi klijenti mogli biti prepoznati.

Primer 1: „Uvek kasnim"

Klijentkinja se stalno žali da kasni i zbog toga se oseća užasno. Kroz razgovor se otkriva da za nju kašnjenje nije samo pitanje vremena, već čvor: "U mojoj porodici je sramota zakasniti." Intervencija razdvaja vreme od srama, otvara pitanje "njenog vremena", i kašnjenje prestaje da bude greh, a postaje signal da joj treba odmor. Pritisak popušta.

Primer 2: „Dugujem mir"

Klijentkinja ima nesanicu i oseća da svima mora da ugodi. Ključna reč je "dug". Ona oseća da ljubavlju "otplaćuje" svoje postojanje. Intervencija je pitanje: "Šta je tačno taj dug?" i ponuda nove reči: "razmena". Odnosi prestaju da budu bankarska transakcija, a nesanica se smanjuje.

Primer 3: „Prokletstvo"

Klijent svoje životne gubitke naziva "prokletstvom". Dokle god problem nosi to ime, on ostaje u poziciji bespomoćne žrtve. Intervencija menja naziv: "prokletstvo" postaje "naučeni obrazac". Ako je obrazac naučen, može se i odučiti. Pojavljuje se prostor delovanja.

Zaključak

Ferdinand de Sosir nas je naučio da jezik nije puko imenovanje stvarnosti, već složen sistem razlika u kojem svaki element dobija vrednost kroz odnos sa drugim. Interaktivna psihoanaliza koristi ovaj uvid kao operativni alat: promena u terapiji nije metafizička magija, već precizan rad na dekonstrukciji „falsologike" i krutih jezičkih čvorova.

Kroz ovaj rad smo videli da isceljenje nastupa u trenutku kada se „agrafa" (kopča) između starog značenja i subjekta olabavi, dopuštajući mu da od pasivnog objekta svoje sudbine postane autor sopstvenog teksta. Ako je simptom bio znak koji je „pogrešno" komunicirao bol, interaktivni horizont omogućava da se taj znak redefiniše. Na kraju, kao što je i Frojd naslutio kroz lapsuse, jezik uvek zna više od samog govornika. Menjajući reči i njihove međusobne odnose, mi ne menjamo samo način na koji govorimo o svetu – mi iz temelja menjamo unutrašnju strukturu doživljaja i samu mogućnost bivanja u tom svetu.

Literatura:

Bogunović, Lazar. „Odnos tradicionalne i interaktivne psihoanalize". *Agrafa: časopis za filozofiju i psihoanalizu*, god. III, br. 4. Beograd, 2022.

Brojer, Jozef, i Sigmund Frojd. *Studije o histeriji*. Beograd: Čigoja štampa, 2004.

Evans, Dylan. *An Introductory Dictionary of Lacanian Psychoanalysis*. London and New York: Routledge, 1996.

Ivić, Milka. *Pravci u lingvistici*. Ljubljana: Državna založba Slovenije, 1978.

Lakan, Žak. *Spisi (izbor)*. Beograd: Prosveta, 1983.

Laplanš, Žan, i Žan-Bertran Pontalis. *Rečnik psihoanalize*. Beograd: Nolit, 1992.

Sosir, Ferdinand de. *Opšta lingvistika*. Beograd: Nolit, 1989.

Valentina Đekić[1]
Institut za filozofiju i interdisciplinarne studije, Novi Sad

Agrafa VI, 7/2025
Udk: 159.964.22
https://doi.org/10.46793/Agrafa7.138DJ
Pregledni rad
Review Article

Obrasci privrženosti i mogućnosti njihove promene iz ugla interaktivne psihoanalize

Apstrakt: Ljudi imaju urođenu potrebu za formiranjem snažnih emocionalnih veza sa drugima. Teorija koja objašnjava kako naši rani odnosi sa roditeljima oblikuju način na koji se povezujemo sa drugima tokom celog života naziva se teorija privrženosti, odnosno teorija afektivne vezanosti. Obrasci koje osoba izgradi unutar tih odnosa utiču na njene ljubavne veze, prijateljstva i poslovne odnose. Formirani obrasci često ne funkcionišu u korist njenog psihičkog stanja i zahtevaju promenu, koju je moguće ostvariti promenom unutrašnjeg radnog modela na osnovu kojeg se gradi afektivna vezanost. Ovaj rad se bavi mogućnostima promene unutrašnjeg radnog modela kod analizanada primenom alata interaktivne psihoanalize.

Ključne reči: Afektivna vezanost, obrasci privženosti, interaktivna psihoanaliza, promena unutrašnjeg radnog modela

Uvod

Teorija vezanosti ili privrženosti, a često je nazivaju i teorijom o afektivnoj vezanost jeste koncept koji objašnjava kako naši rani odnosi sa roditeljima oblikuju način na koji se povezujemo sa drugima kroz ceo život. Dakle, ovo je teorija koja objašnjava kako učimo, stičemo i gradimo osnovu našeg socio-emocionalnog odnosa. Istraživanjima u okviru teorije privrženosti otkriveno je da ljudi imaju urođenu potrebu za formiranjem snažnih emocionalnih veza sa

[1] vanja.stela3@gmail.com

drugima, posebno u detinjstvu. Formiranje emocionalnih veza deci, kasnije odraslim osobama pružaju osećaj sigurnosti i osnovu za istraživanje sveta. Socio-emocionalne veze koje uspostavljaju odrasli sa decom formiraju stil privrženosti deteta. Dakle, način na koji dete doživljava dostupnost, doslednost i reakciju svojih roditelja (negovatelja) odnosno značajnih osoba, formiraju stil, odnosno obrazac privrženosti koji može biti siguran, izbegavajući, anksiozan ili dezorjentisan. Sami obrasci koje osoba izgradi utiču na njegove ljubavne veze, prijateljstva i same poslovne odnose. Suštinski, teorija privrženosti ili afektivne vezanosti pokazuje da rana iskustva nisu samo prolazne faze, već imaju temelje na kojima gradimo naš odnos prema sebi, drugima i svetu.

Istraživanja iz prakse naučnika i praktičara koji se bave psihoterapijskim radom objašnjavaju zašto je razumevanje sopstvenog obrasca vezanosti prvi korak ka zdravijim i ispunjenijim odnosima kako u privatnom, tako i u profesionalnom životu. Istraživanja u teoriji o afektivnoj vezanosti otkrila su da naše navike, uverenja, obrasce vezanosti ipak možemo menjati. Upravo, tu ključnu ulogu prenošenja poruke o mogućnosti promene ali i činjenju same promene kako bi se pronašao lični put koji najviše odgovara osobi pruža interaktivna psihoanaliza svojim alatima. Jednostavnije rečeno, danas, u vremenu koje od osobe iziskuje stalno balansiranje između ličnih i poslovnih obaveza, uz izazove svakodnevnice kada su promene neizbežne ali i prirodne, posebno u domenu obrazaca afektivne vezanosti svoje mesto pronalazi interaktivna psihoanaliza nudeći putokaz ka rastu i unutrašnjem miru. Put pomoći pojedincu iz ugla interaktivne psihoanalize da razume svoj odnos i obrazac privrženosti, ali i da pronađe način kako da izvede promenu URM[2], te uvidi svoj lični put promene koji najviše odgovara njegovim potrebama, mogućnostima i shvatanjima je tema i cilj kojim će se ovaj rad baviti.

Teorija afektivne vezanosti

Teorija afektivnog vezivanja predstavlja teoriju koja se bavi pitanjem porekla i prirode čovekove osećajnosti. Ova teorija nastaje kao rezultat saradnje engleskog psihoanalitičara i psihijatra Džona Bolbija (John Boowlby, 1907–1990) i američke profesorke kliničke i razvojne psihologije Meri Ejnsvort (Marz Ainsworth, 1913-1999). Naime, sam pojam afektivne vezanosti (attachment) u naučne krugove prema onome što piše Džeremi Holms (Jeremy Holmes)[3], uveo je Džon Bolbi kako bi opisao specifičan odnos koji se u najranijem detinjstvu formira između majke i deteta i kao takav traje kroz čitav život, kao trajna psihološka veza uspostavljena između dvoje ljudi. Međutim, treba reći da Bolbi

[2] URM – unutrašnji radni model
[3] Holmes, J., *John Bowlby & Attachment theory*, Routledge, London and New York 2004.

nije prvi koji je posmatrao odnos između majke i deteta. Desetak godina pre njega psihoanaliza se bavila tim odnosom, smatrajući da uspostavljanje bliskog i kontinuiranog odnosa deteta sa majkom jeste uslov za normalan razvoj deteta. Psihoanalitički koncept, odnosno frojdovska teorija zasniva se na konceptu nagona, te da se odnos deteta sa majkom zasniva na činjenici da majka osigurava zadovoljavanje detetovih primarnih potreba[4]. Zapravo „nagoni imaju za cilj zadovoljenje, razrešavanje napetosti. Očigledno, ako se radi o nagonima za samoodržanje, sredstvo, objekat za postizanje tog cilja je hrana. Međutim, pošto je majka ta koja pruža ovaj objekat odojčetu, ona je ta koja će u frojdovskom smislu postati objekat"[5]. Slično Frojdovom modelu, imali su i predstavnici teorije socijalnog učenja „Dolard i Miler (Dollard and Miller), Sirs (Sears), Bandura i Volters (Bandura and Walters) Gevic (Gewirtz) koji u svojim spisima ravnopravno upotrebljavaju dva naziva za tu pojavu – vezivanje i zavisnost"[6]. Pomenuti predstavnici teorije socijalnog učenja su smatrali da je „vezivanje deteta za majku sekundarna pojava jer se zasniva na tome što majka zadovoljava detetove primarne potrebe kao što su glad, žeđ, potreba za toplotom i sl"[7]. Tako „fizička zavisnost malo po malo stvara psihičku; povezivanjem majke sa zadovoljavanjem fizioloških potreba emocionalno se izgrađuje psihološka potreba za drugim"[8]. Tako da su psihoanalitičari ovaj odnos konačno definisali kao *emocionalnu zavisnost*, dok Džon Bolbi nezadovoljan objašnjenjem psihoanalize i teorija socijalnog učenja, ipak preispituje prirodu odnosa i definiše ga kao *afektivnu vezanost*. Prema njegovom mišljenju afektivna vezanost jeste „specifičan, neravnopravan odnos koji se u najranijem detinjstvu formira između majke i deteta i traje kroz čitav život"[9].

Odredivši odnos deteta i majke kao *primarnu potrebu*, Džon Bolbi napušta psihoanalitičke okvire i traga za sopstvenim teorijskim konceptom bazirajući svoju hipotezu na instinktivnom ponašanju, oslanjajući se na doprinose etologa. Konačno, nakon godina istraživanja Bolbi o vezanosti kaže: „da bi se jedan odnos mogao odrediti kao odnos afektivne vezanosti, značajno je prisustvo četiri komponente, koje su manifesne u ponašanju odojčeta u odnosu sa roditeljima: *traženje blizine, baza sigurnosti, sigurno utočište i separacioni protest.* Traženje blizine označava potrebu da se bude u blizini osobe za koju smo vezani. Baza sigurnosti

---

[4] Zazo, R., *Poreklo čovekove osećajnosti*, (treće izd.), Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, Beograd 1992.
[5] Isto, str. 19.
[6] Mirič, J., i Dimitrijević, A., „Poreklo i priroda psihološke vezanosti" u Zbornik Afektivno vezivanje: eksperimentalni i klinički pristupi br. 7. (priredili J. Mirić i A. Dimitrijević), Centar za primenjenu psihologiju, Beograd 2006, str. 7.
[7] Isto", str.7.
[8] Zazo, R., *Poreklo čovekove osećajnosti*, str. 19.
[9] Stefanović Stanojević, T., *Emocionalni razvoj ličnosti*, Prosveta, Niš 2005, str. 15.

znači da figura afektivne vezanosti predstavlja za dete bazu sigurnosti iz koje istražuje sredinu. Odnosi se na kvalitete radoznalog i kreativnog istraživanja, zasnovanog na izvesnosti postojanja baze sigurnosti. Sigurno utočište znači potrebu deteta da se vrati u bezbednu blizinu svoje figure afektivne vezanosti kako bi se osiguralo u situaciji kada je suočeno sa strahom, dakle podrazumeva kvalitete traženja pomoći, utehe, podrške, nege... I separacioni protest podrazumeva anksioznost koju dete oseća kada je figura afektivne vezanosti odsutna. Ovo znači otprilike da: dete traži blizinu figure vezanosti, kada se oseća sigurnim istražuje sredinu i na nagoveštaj opasnosti želi da se vrati u sigurno utočište, negodujući ukoliko figura afektivne vezanosti tada nije prisutna[10]. Dakle, Džon Bolbi je dao nov način mišljenja o prirodi i poreklu veze koja se uspostavlja između majke i deteta, no daljem razvoju teorije doprinela je njegova saradnica Meri Ejnsvort koja je napravila i prvu *klasifikaciju afektivnih veza*, kroz istraživačke tehnike i postavila pojam *baze sigurnosti* kao osnove za rast i razvoj ličnosti. Dakle, Meri Ejnsvort i saradnici[11] kako bi testirala ideje Bolbija dizajnirala je 1969. godine istraživačke tehnike koje je koristila u laboratorijskoj proceduri „*test strane situacije*" za posmatranje kvaliteta afektivne veze između dece i njihovih majki u uslovima povišenog stresa i separacione anksioznosti. Strana situacija sastojala se od 20 – minutne procedure u kojoj učestvuju majka i dete i čiji je cilj utvrđivanje individualnih razlika u reagovanju deteta na odvajanje od majke. U test su bile uključena deca uzrasta između 12 i 18 meseci i posmatrano je kako reaguju u situaciji kratkog odvajanja i ponovnog susreta sa svojim majkama. Zapazila je da sva deca manifestuju ponašanje afektivne vezanosti, ali se kvalitet i organizacija ovog ponašanja razlikuje u zavisnosti od kvaliteta interakcije sa figurama, odnosno majkama[12].

Meri Ejnsvort[13] najpre, definiše tri osnovna tipa afektivne vezanosti:

1. *Sigurna afektivna vezanost* – deca su obično ožalošćena odvajanjem. Pri ponovnom susretu sa majkom ona pozdravljaju majku, primaju utehu kada im je pružena i onda se vraćaju igri zadovoljna. Ovakve dece je oko 66% u svetu.
2. *Nesigurna ambivalentna afektivna vezanost* - deca su visoko ozlojađena odvajanjem i ne mogu se lako umiriti pri ponovnom susretu sa majkom. Ona traže kontakt, ali pružaju otpor, šutirajući majku. Ovakve dece je oko 10 – 12 % u svetu.
3. *Nesigurno izbegavajuća afektivna vezanost* – deca pokazuju malo otvorenih znakova žalosti zbog odvajanja i ignorišu majku prilikom ponovnog susreta. Ova

[10] Stefanović Stanojević, T., *Afektivna vezanost: razvoj, modaliteti i procena,* Filozofski fakultet, Niš 2011, str. 32-33.

[11] Ainsworth, M.D.S., Blehar, M. C., Waters, E., Wall, S., *Patterns of attachment: A psychological study of the strange situation*, Hillsdale, NJ: Lawrence Erlbaum. 1978.

[12] Isto, 1978.

[13] Mirič, J., i Dimitrijević, A., „Poreklo i priroda psihološke vezanosti", 2006.

deca ostaju oprezna prema majci, i zakočena u igri. Ovakve dece je oko 20 -25% u svetu.

Kasnije Mejn i Solomon[14] saradnici Meri Ejnsvort otkrili su i četvrti tip afektivne vezanostii nazvali je:

4. Dezorjentisana ili dezorganizovana afektivna vezanost – ova grupa obuhvata decu koja pokazuju različit nivo konfuznih ponašanja, „zaleđene" ili stereotipne pokrete pri susretu sa majkom.

Na osnovu istraživanja takođe danas se zna da ne postoje u potpunosti čisti tipovi afektivne vezanosti već da svaki od navedena četiri tipa može imati i svoje modalitete. Takođe, brojna istraživanja su potvrdila da se tokom rasta i razvoja od detinjstva do odraslog doba, tip afektivne vezanosti može menjati i da nije nužno da formiran tip afektivne vezanosti u detinjstvu bude identičan onom koji se manifestuje u odraslom dobu, na primer u partnerskim vezama. Isto tako dete može formirati različite tipove afektivnih veza sa različitim osobama iz svog okruženja, na primer formira jedan tip sa jednom osobom (majkom) a sasvim drugi tip sa drugom osobom (ocem), treći tip sa nekim drugim članom porodice (babom/dedom) i itd.

Koncept unutrašnjih radnih modela (URM)

Nakon otkrića da je afektivno vezivanje relacioni odnos i urođena karakteristika ljudskog bića, trebalo je dati i objašnjenje procesa prevođenja relacionog odnosa u individualno svojstvo. Znači, trebalo je da teorija afektivnog vezivanja napravi pomak od teorije koja se bavila prirodom i poreklom čovekove osećajnosti, ka teoriji emocionalnog razvoja čoveka. Kako bi objasnio tendenciju obrasca afektivne veze, dete – roditelj, da postanu osobina deteta, Bolbi[15] je usvojio koncept *unutrašnjih radnih modela* (skraćeno URM) iz kognitivne psihologije. Smatrao je da dete internalizuje svoje iskustvo sa figurama vezanosti i na osnovu toga gradi unutrašnje radne modele bliskih veza. Takođe, smatrao je i da su ovi rani modeli locirani u dugotrajnoj memoriji, kao i da za rezultat imaju individualne razlike u ponašanju i stilovima vezanosti koja reflektuju očekivanja i verovanja o bliskim vezama. Individualne razlike nastaju kao rezultat dostupnosti i responzivnosti figure. Dakle, URM je mentalna reprezentacija individue koja omogućava formiranje afektivne veze i nastaje tako što „u prvim mesecima života dete na osnovu svakodnevnih, ponavljanih iskustava sa majkom, postepeno gradi unutrašnju predstavu o sebi i o njoj. Sklapa sliku na osnovu detalja koji se ponavljaju. U odnosu na majčinu responzivnost na njegove signale, njenu dostupnost i osetljivost za njegove potrebe, dete gradi sliku o sebi kao biću manje ili više dostojnom majčine pažnje i sliku o majci kao

[14] Isto, 2006.

[15] Stefanović Stanojević, T., *Afektivna vezanost: razvoj, modaliteti i procena,* 2011.

osobi koja je tu ili nije tu kada mu je potrebna“[16]. Ovo su znači operativni modeli zasnovani na istoriji zajedničkih odnosa. Dete se u odnosu na ove šeme adaptira i prilagođava svoje ponašanje ne bi li dobilo od značajnih drugih „ono što mu je neophodno za rast i razvoj: pažnju, kontakt i sigurnost“[17]. Navedene modele afektivne vezanosti preuzela je Meri Ejnsvort (1967)[18], eksperimentalnom procedurom ih potvrdila i značajno razradila i zaključila da kroz svakodnevna iskustva sa majkom dete formira jedan od sledećih modela afektivnog vezivanja: *Sigurna afektivna vezanost (unutrašnji radni model sigurne majčine dostupnosti*). Dete je sigurno i opušteno sa majkom koja je topla, responzivna i adekvatna što je karakteristično za sigurnu afektivnu vezu. „Sigurno dete ima URM responzivnog, pouzdanog roditelja koji može pružiti ljubav i sebe kao bića dostojnog ljubavi i pažnje i nosi ove pretpostavke kao zaštitni znak u svim drugim odnosima“ (Bowlby 1988)[19]. Ovakva deca „formiraju sliku o sebi kao o bićima koja zaslužuju ljubav i pažnju majke, a sliku o svetu kao o mestu koje je sigurno, udobno i u kome za njih ima mesta“[20]. Sa poverenjem u svet i u sebe ova deca odrastaju u sigurnu decu.

Nesigurna ambivalentna/anksiozna afektivna vezanost (unutrašnji radni model nedosledne majčinske dostupnosti). Bebe su nesigurne, ambivalentne i razvijaju URM majki kao nedosledno dostupnih. URM neće biti zasnovan na reprezentaciji sebe i drugih, već na borbi deteta da obezbedi minimum pažnje i naklonosti majke. Dakle, beba umesto da ima sigurnu bazu u majci, ona mora da iznađe način kako da privuče pažnju majke jer majka selektivno reaguje na njene signale. Tako umesto da se usresredi na istraživanje sredine, beba se bori za pažnju majke. Karakteristično za nesigurno ambivalentu afektivnu vezanost je, da je majka najosetljivija kada je beba bolešljikava i plačljiva, dok u svim ostalim situacijam je uglavnom nedostupna[21]. Beba ovde formira sliku o sebi kao o biću koje ne vredi, a o svetu kao mestu koje je lepo ali nije uvek dostupno. *Nesigurna izbegavajuća afektivna vezanost (unutrašnji radni model majke kao dosledno ne dostupne)* Ukoliko majka ni u jednoj situaciji ne reaguje na potrebe deteta, dete će prestati da šalje signale i postaće oprezno, zatvoreno i nepoverljivo i sa njom formirati nesigurno izbegavajuću afektivnu vezu[22]. Nesigurna i povučena beba kroz svoja svakodnevna iskustva razvija radni model majke kao dosledno odbijajuće. Ovo nikako ne znači da majka zanemaruje dete. Ona je prisutna ali vodi računa o

[16] Isto, str. 45-46.
[17] Isto, str. 46.
[18] Isto.
[19] Isto, str. 68.
[20] Isto, str. 69.
[21] Isto.
[22] Isto.

detetu na jedan određen način, koji nije povezan sa emocijama i signalima koje dete šalje. Ovo dete postepeno biva naučeno ponavljanim iskustvima da majka neće odgovoriti na njegove potrebe kada je to njemu potrebno i ono „razvija sliku o sebi kao o biću koje ne vredi dovoljno, a sliku o svetu kao o mestu koje nije sigurno, ni njemu naklonjeno. (...) Postaje zatvoreno, distancirano, oslonjeno uglavnom na sebe“[23].

Nesigurno dezorjentisane/dezorganizovane bebe (nekonzistentan, konfuzan radni model). Karakteristično za ovu decu je da imaju bizarno ponašanje pri ponovnom susretu sa majkom. Oni jednostavno nemaju strategiju za izlaženje na kraj sa stresom. „Na primer, dete pokušava da se penje po zidu ili se neočekivano ukoči – u svakom slučaju ponašanje je bizarno. Istraživači smatraju da ova deca roditelje doživljavaju kao uplašene ili kao zastrašujuće“[24]. Uplašeni roditelji svojim strahom uznemiravaju jer onemogućavaju dete da proveri facijalnu ekspresiju roditelja, te utvrde da li se nalaze u bezbednom okruženju. Taj strah koji dete očitava na njihovom licu, parališe ga i onespokojava ga. Sa druge strane zastrašujući roditelj je često prema detetu agresivan (verbalno ili fizički, često oba modela) i dovodi dete u sitaciju da se dete plaši upravo onoga ko bi trebalo da mu bude sigurno utočište[25]. U početku se mislilo da su ovo porodice u kojima postoji upotreba narkotika od strane roditelja, alkohola ili postoje određene psihičke bolesti. Međutim, istraživanjima je utvrđeno da deca traume ne moraju da steknu samo iz navedenih razloga, te oforme dezorjentisane afektivne veze sa roditeljima, već to mogu biti i porodice u kojima postoji neki vid zlostavljanja i događaja koji mogu izazvati traume kod deteta. Dakle, URM je sastavljen od modela sebe i modela sveta i nastaju kroz interakciju deteta sa majkom, kao odgovor na detetovu primarnu potrebu za afektivnom vezom i oni su ti koji formiraju neki od stilova afektivne veze. „Model sebe predstavlja skup očekivanja i verovanja deteta o sebi samom, do kojih ono dolazi na osnovu kvaliteta odnosa roditelja prema njemu. Model drugih, predstavlja skup verovanja i očekivanja deteta u odnosu na druge, takođe zasnovan na opaženom ponašanju roditelja prema njemu. (...) Prema teoriji afektivnog vezivanja unutrašnji radni modeli su donekle podložni promenama“[26].

[23] Isto, str. 68.
[24] Isto, str. 70.
[25] Isto.
[26] Isto, str. 47-49.

Mogućnost promene primarne afektivne vezanosti i uspostavljanje sekundarnih afektivnih veza u toku života

One se mogu menjati (odnosno URM) bilo promenom kvaliteta odnosa koji uspostavljaju ponovo sa značajnom primarnom figurom što se dešava veoma retko, bilo kroz ostvarenje sekundarne afektivne vezanosti, razvojnih promena, promena životnih okolnosti, ali i kroz sociokulturne uticaje. Sekundarne afektivne vezanosti se ostvaruju sa drugim roditeljem, koji je najčešće otac deteta, potom sa bakama, dekama, braćom, sestrama, drugim članovima porodice i familije, vršnjacima, komšijama, vaspitačicom, učiteljicom, profesorima, emotivnim i poslovnim partnerom i drugo. Ove sekundarne afektivne veze mogu doprineti pogoršanju ali i poboljšanju u odnosu na primarnu afektivnu vezu. Tako na primer, ukoliko je dete imalo lošu primarnu afektivnu vezu, sekundarnom može promeniti svoj unutrašnji radni model tako što će ostvaruti na primer sigurnu sekundarnu afektivnu vezu sa nekom drugom osobom bilo da je član porodice, vršnjak, ili neka osoba iz okruženja. Na isti način može doći i do pogoršanja uspostavljanjem sekundarne afektivne veze ukoliko je primarna afektivna veza bila na primer sigurna. Pošto je usvojeno saznanje (Ainsworth 1989; Bretherton 1987)[27] da dolazi do uspostavljanja višestrukih afektivnih veza odnosno da je moguće pored primarne imati i sekundarne postavljalo se pitanje njihove organizacije i tako je nastao koncept „*hijerarhije figura afektivne vezanosti"*. Struktura hijerarhije je određena (Loewenton 2005)[28] :

- "vremenom koje dete provodi sa osobom,
- kvalitetom brige koju pruža (responsivnost, spremnost za interakciju),
- emocionalnim ulaganjem u dete,
- socijalnim ulogama i
- doslednim prisustvom figure u životu deteta, adolescenta ili odrasle osobe".

Dominantni obrasci afektivnog vezivanja odraslih

Ipak, većina ljudi odrasta u uslovima koji su stabilni ili nepromenljivi što se tiče prvobitno formiranih radnih modela i oni ostaju kao takvi i utiču na formiranje osobina odraslih ličnosti. S druge strane oni samim tim oblikuju i ponašanja i osećanja osobe prema emotivnim i poslovnim partnerima, prema sopstvenoj deci, i sl. Naravno čiste dominantne veze uvek imaju i svoje modalitete. U svakom slučaju dominantni obrasci vezivanja odraslih imaju sledeće karakteristike: *Sigurna afektivna vezanost* – Ovo su osobe koje su sigurne u sebe sa doživljajem prihvaćenosti. Oni imaju poverenje u sebe na osnovu poverenja,

[27] Isto, str. 85.
[28] Isto, str. 86.

naklonosti i dostupnosti koju su imali od majke. Ovo su samopouzdane, autonomne ličnosti, spremne za životne rizike, ali i radosti, otvoreni za komunikaciju, istraživanje, lični rast i razvoj uopšte. „Njihovi kapaciteti da izađu na kraj sa životnim teškoćama su veliki i neopterećeni tragovima detinjstva. Svojoj deci oni prenose sigurnost, poverenje, toplinu direktnog kontakta, odnosno sposobnost adekvatnog istraživanja i testiranja realnosti. U partnerskim vezama neguju kvalitet poverenja i poštovanja"[29]. *Nesigurno/preokupirana odnosno anksiozna vezanost* - Ovo su osobe koje su kao naglašeno nezrela deca odrasla u nesamostalne, tkz. „lepljive" osobe. Kao odrasle osobe često su blokirani besom, nerazrešenim konfliktima, i skloni su preteranom uključivanju u afektivni odnos. Oni ceo život ostaju preokupirani figurom afetivnog vezivanja gde im je primarno bilo da se bore za naklonost i pažnju te osobe, a ne da razvijaju sebe upoznajući okruženje. "Kontaminirani sopstvenim očekivanjima i razočaranjima nemaju energije za adekvatno procenjivanje realnosti, za situacije „ovde i sada". Naravno, sve ovo prenose „značajnim" drugim ljudima, svojim partnerima, prijateljima, svojoj deci. I u interakciji sa njima kao da imaju „loš tajming". Znači ne reaguju na njihove želje ili potrebe, nedostupni su kad su potrebni, a čak i previše uključeni onda kada drugi to ne žele. Naročito su deca ovakvih osoba izložena njihovom pritisku i prisiljena da ispunjavaju očekivanja i potrebe ovakvih roditelja"[30].

Nesigurno /izbegavajuća vezanost - Ovo su osobe koje zbog svoje nesigurnosti i povučenosti koju su stekle u detinjstvu izrastaju u krute i uvek odbranbeno fokusirane ličnosti. Kako nisu dobili kapacitet za emocionalno reagovanje oni jednostavno ono što nisu dobili ne umeju ni da daju. Tako da druge uglavnom gledaju kroz prizmu obojenu nepoverenjem, a neretko i omalovažavanjem i cinizmom, te je za njih emotivna zatvorenost najsigurniji izbor, jer za njih svet je loš, a oni su dobri. "Pozitivna slika o sebi čini da investiraju samo u sebe, ali i u deo realnosti za koji veruju da ih neće izneveriti: u materijalna postignuća, u materijalne stvari uopšte. Uspeh na materijalnom planu potvrđuje im da je njihovo životno opredeljenje ispravnije od drugih"[31]. *Nesigurno/ dezorganizovana vezanost* - Ranije se smatralo da u ovu grupu spadaju samo odrasle osobe koje su kao deca odrastale uz psihički bolesne, filzički zlostavljane roditelje ili one koji su koristile narkotike. Međutim, istraživanja su pokazala da u ovu grupu spadaju i odrasli koji su kao deca preživela izuzetno velike traume i pri tome nisu imala mogućnost ni da primenjuju ni primarnu ni da razviju sekundarnu strategiju. Prema nalazima Meri Mejn (Main 1999)[32] „može se očekivati da će ova deca

[29] Isto, str. 79.
[30] Isto, str. 79-80.
[31] Isto, str. 79.
[32] Isto, str. 32.

odrasti u ljude sklone neadekvatnoj, preteranoj kontroli drugih, kao pokušaju osiguravanja od iracionalnih strahova, uglavnom bez adekvatnog povoda. Treba naglasiti da će u odraslom dobu ovi ljudi verovatno funkcionisati kao da pripadaju nekom od preostalih obrazaca afektivne vezanosti (odbacujući, sigurni ili preokupirani) i da će njihova dezorganizovanost i konfuzija dolaziti do izražaja samo u situacijama koje procene kao stresne i za koje i dalje nemaju strategiju prevazilaženja".

Uticaj afektivne vezanosti kod različitih profesija i na zadovoljstvo životom i karijerom

Pregledom istraživanja i referenci lako je uvideti koliko afektivna vezanost ima uticaja na izbor profesije, interakciju na radnom mestu, ali i na zadovoljstvo životom i karijerom. Tako, prema mišljenju Bartileja i njegovih saradnika (Bartley, Head & Stansfeld)[33] afektivnu vezanost možemo posmatrati kao izvor otpornosti, te u odnosu na porodičnu funkciju u izgradnji određene afektivne vezanosti osoba može biti podložna mobilnosti na poslu ili nemogućnosti napredovanja. Izbor profesije je veoma važan izazov u životu osobe posebno što se dešava u periodu formiranja identiteta. Kako sama uloga koju osoba preuzme na poslu, vremenom postaje i karakterna osobina čoveka, mnoge istraživače je zanimalo kakvu i koliku ulogu ima afektivna vezanost na izbor budućeg zanimanja. Međutim, isti istraživači napominju i da afektivna vezanost nije jedina već da postoje i neki drugi faktori koji mogu uticati na izbore u karijeri. Ipak, ona može pružiti koristan uvid u to kako osoba bira posao, kako pristupa poslu, kako komunicira sa kolegama i nadređenima. Tako na primer, na osnovu dosada rečenog može se izvesti da bi bilo očekivano da osobe koje imaju *sigurnu afektivnu vezanost* obično formiraju pozitivnu sliku o sebi i svetu u kojem žive, te od njih se očekuje i da će imati i pozitivnu sliku i o svom radnom okruženju. Takođe, kako ove osobe imaju poverenje u sebe i druge, očekivano je i da će imati i dobre komunikacione odnose sa kolegama i nadređenima, efikasno sarađivati i negovati odnose pune poverenja što će doprineti dobroj klimi na poslu i da budu zadovoljni svojim poslom. Osobe sa *nesigurno anksioznom vezanošću* zbog osećaja da nisu dovoljno dobri i korisni, uglavnom će sebe forsirati da bolje rade i ulažu više napora nego što se to traži, ali verovato će biti i skloni da traže od svojih kolega potvrđivanje i vrednovanje. Kada je reč o osobama sa *nesigurno izbegavajućom / odbacujućom vezanošću* usled straha od odbacivanja, jer oni smatraju da su dobri, ali da je njihova okolina loša, oni će uglavnom imati problem u profesionalnim odnosima. Zapravo, ove osobe će uglavnom imati problem sa

[33] Bartley, M., Head, J., & Stansfeld, S., (2007), „Is attachment style a source of resilience against health inequalities at work?", https://doi.org/10.1016/j.socscimed.2006.09.033 , 10. 09. 2025.

poverenjem u svoje kolege. Tako da od njih možemo očekivati da će težiti samostalnom radu, te zbog sklonosti ka emocionalnoj distanci može se pretpostaviti da će imati teškoća u timskom radu. Valja naglasiti da istraživanja koja su vezana za povezanost stila afektivnog vezivanja i profesionalne orijentacije, sa osvrtom na zanimanja su veoma retka. Zato se u ovom radu pravi i jedan osvrt na takođe retka istraživanja koja su se bavila vezom afektivne vezanosti i zadovoljstva životom i karijerom, kako bi se upotpunila slika o afektivnoj vezanosti i izboru zanimanja.

Jedno od istraživanja jeste i istraživanje koje je sproveo[34] koji su se bavili pitanjem koji obrazac afektivne vezanosti imaju osobe koje najčešće biraju pomagačke profesije. Pomagačke profesije su profesije koje se vezuju za polje medicine, psihologije, pedagogije, psihoterapijskog rada, defektologije, socijalnog rada i tako dalje, dakle sve one profesije kod kojih je briga o drugima i pružanje pomoći nešto što osoba smatra vrednim. Navedeni istraživači[35] istraživali su afektivnu vezanost i empatičnost kod studenata psihologije. Prema rezultatima koje su dobili ustanovili su najpre da postoji razlika između studenata pomagača i studenata nepomagača. Potom su ustanovili da je kod studenata pomagača izraženija empatija, a siguran obrazac vezivanja učestaliji, mada je dosta zastupljen i obrazac nesigurno anksiozne/preokupirane vezanosti. Zapazili su i da su stariji ispitanici pokazivali izraženiju pozitivnu sliku o sebi, da bolje regulišu bes kao i da se lakše suočavaju sa negativnim iskustvima u porodici. Ovo istraživanje pokazalo je i da su osobe ženskog pola više naklonjene da se bave psihologijom, ali i da imaju veći kapacitet za mentalizaciju i izraženiju empatiju. Rezultati istraživanja su pokazali i da osobe koje upisuju psihologiju su one koje već u sebi imaju motivaciju i sposobnost da se bave drugima. Takođe, autori su zaključili „da razlike između budućih pomagača i nepomagača ne mogu u potpunosti biti objašnjene polnom strukturom studenata ovih grupacija, pre svega zato što pomagači imaju bolje rezultate od nepomagača“[36].

Dosković[37] baveći se istraživanjem afektivne vezanosti studenata različitog profesionalnog izbora potvrdila je rezultate istraživanja koje su Aleksandar

[34] Dimitrijević, A., Hanak, N. i Milojević, S., (2011), „Psihološke karakteristike budućih pomagača: empatičnost i vezanost studenata psihologije“, https://www.researchgate.net/publication/230866251 Psiholoske karakteristike buducih pomagaca empaticnost i vezanost studenata psihologije, 16. 09. 2025. str.97.
[35] Isto, 2011.
[36] Isro, str. 97.
[37] Dosković, M., (2015), „Afektivna vezanost studenata različitog profesionalnog izbora“, https://www.psihologijanis.rs/arhiva-godisnjak/godisnjak-2015/Godisnjak-Vol-12-No-14-%282015%29-21-34.pdf, 20. 09. 2025.

Dimitrijević, Nataša Hanak i Sonja Milojević[38]. Ona je dobila rezultate koji su pokazali da ispitanici pomagačkih delatnosti (pedagogija i psihologija) pokazuju siguran obrazac vezivanja dok to nije slučaj sa nepomagačkim profesijama. Nepomagačke profesije koje studiraju studenti ekonomije i prava kod kojih je dominantan izbegavajući i preokupirani/anksiozni obrazac vezivanja, a kod studenata mašinskog i elektrotehničkog fakulteta dominira izbegavajući obrazac. Rezultati su pokazali i da je pozitivan model drugih kao i kapacitet za mentalizaciju, izraženiji u grupi studenata pomagačkih profesija nego što je to kod studetana nepomagačkih zanimanja. Takođe, rezultati su u ovom istraživanju pokazali i da postoje razlike prema polu po kojem su ispitanici muškog pola skloniji izbegavajućem obrascu vezivanja, dok su žene više sklone preokupiranom/anksioznom stilu afektivne vezanosti. Mogadam i saradnici (Moghadam, Rezaei, Ghaderi & Rostamian) [39] istraživali su afektivnu vezanost u medicini i prema njihovim nalazima siguran obrazac vezanosti je najviše zastupljen što je dobro jer im pomaže da se lakše nose sa stresom. Najmanje je zastupljen ambivalentni/anksiozni stil vezanosti što je dobro jer ove osobe teško se nose sa stresnim situacijama. Takođe, oni nisu našli da postoji razlika u vezivanju u odnosu na pol. Zapazili su i da „učestalost izbegavajućeg stila vezanosti među samcima je bila veća nego kod oženjenih/udatih osoba, što je uglavnom zbog njihovog negativnog stava prema drugima i neuspeha da uspostave i održe odnose sa drugima“[40], te ih i u profesiji čini osobama koje imaju negativan stav prema drugima i neuspeh da uspostave i održe odnose sa drugima. Međutim, ovi istraživači otišli su i korak dalje pa su ispitivali i da li afektivna vezanost ima uticaja i na sreću. Zapazili su da oni koji imaju siguran stil vezanosti su srećniji od osoba koje imaju druge stilove vezanosti kao i da su muškarci srećniji od žena. Istražujući rezilijentnost[41] i zadovoljstvo hirurga u poslu Jelena Želeskov Đorić[42] dala je pregled dosadašnjih radova u ovoj oblasti u svetu, ali i prikaz rezultata jedinstvene studije koja do sada je jedino sprovedena

[38] Dimitrijević, A., Hanak, N. i Milojević, S., (2011), Psihološke karakteristike budućih pomagača: empatičnost i vezanost studenata psihologije, https://www.researchgate.net/publication/230866251 Psiholoske karakteristike buducih pomagaca empaticnost i vezanost studenata psihologije, 16. 09. 2025.

[39] Moghadam, M., Rezaei, F., Ghaderi, E., Rostamian, N., (2016), „Relationship between attachment styles and happiness in medical students“, https://pmc.ncbi.nlm.nih.gov/articles/PMC5290766/pdf/JFMPC-5-593.pdf, 22. 09. 2025.

[40] Isto, str. 597.

[41] Rezilijentnost se definiše „kao sposobnost osobe da prevaziđe teške situacije i životne nedaće i iz njih izađe još snažnija i spremnija za buduće događaje (Stoltz 1997, prema Želeskov Đorić, (2012), *Rezilijentnost i zadovoljstvo poslom hirurga*, https://www.iksi.ac.rs/izdanja/rezilijentnost i zadovoljstvo poslom hirurga.pdf, 25. 09. 2025., str. 127.)

[42] Želeskov-Đorić, J., (2012), *Rezilijentnost i zadovoljstvo poslom hirurga* https://www.iksi.ac.rs/izdanja/rezilijentnost i zadovoljstvo poslom hirurga.pdf, 25. 09. 2025.

u Srbiji. Autorka[43] u svom istraživanju istražuje vezu afektivne vezanosti i crta ličnosti sa rezilijentnošću i zadovoljstvom osobe koja se bavi hirurgijom i lekarskim pozivom uopšte. Rezultati istraživanja pokazali su da lekari koji su sigurno vezani imaju sposobnost da rade sa pacijentima na komformističan način. Takođe, oni lakše prepoznaju i odgovaraju na potrebe pacijenata koji imaju izbegavajuću afektivnu vezanost. Potom, lekari koji imaju nesigurni ambivalentni / anksiozni afektivni obrazac vezivanja lakše razumeju potrebe anksiozno vezanih pacijenata. Dok će lekari sa izbegavajućom afektivnom vezanošću imati tendenciju da se distanciraju od situacije. Kada se uporede stilovi afektivnih vezanosti hirurga i ostalih lekara studija je pokazala da je kod hirurga prisutniji izbegavajući stil partnerske afektivne vezanosti, dok kod lekara ostalih specijalnosti preokupirani partnerski stil vezivanja. Istraživanje je pokazalo i da se hirurzi i lekari drugih specijalnosti razlikuju i po crtama ličnosti, te lekari drugih specijalnosti pokazuju veće skorove na svim dimenzijama osim na psihoticizmu[44]. Konačno, rezultati studije su pokazali da se zadovoljstvo poslom kod lekara i hirurga može predvideti na osnovu stila afektivne vezanosti kao i crta ličnosti i rezilijentnosti. Studije su pokazale i da je zadovoljstvo poslom kod svih lekara pokazalo da je povezano sa zadovoljstvom brakom, posebno kod hirurga. Kada je reč o povezanosti afektivne vezanosti i zadovoljstva životom i karijerom Kohsar i Bonab (Koohsar & Bonab)[45] su istraživali ovu vezu kod administrativnih radnika u srednjim školama. Na osnovu rezultata su zaključili da stil afektivne vezanosti može uticati na zadovoljstvo životom, navodeći da su osobe sa sigurnom afektivnom vezanošću zadovoljnije poslom i svojim životom.

[43] Isto, 2012.

[44] Psihoticizam nije isto što i psihoza. Psihoticizam je osobina ličnosti koja obuhvata agresivnost, antisocijalnost, impulsivnost, neosetljivost, neempatičnost i hladnoću.(Mercier, C., (2023), „The Elements of Psychoticism and Behavioral Dynamics in Personality Traits“, https://www.walshmedicalmedia.com/open-access/the-elements-of-psychoticism-and-behavioral-dynamics-in-personality-traits.pdf, 28. 09. 2025., str. 1.).
Psihoza je psihičko stanje (težak oblik duševne bolesti) koje karakteriše gubitak kontakta sa realnošću i može uključivati simptome kao što su sumnjičavost, halucinacije i zablude. Najčešće vrste bolesti su: shizofrenija, manično-depresivne psihoze, paranoje i dr. (Trebješanin, Ž., „Leksikon psihoanalize“, Zavod za udžbenike, Beograd 2012, str. 300.).

[45] Koohsar, A. A. H., & Bonab, B. G., (2011),“ Relation between Quality of Image of God and Mental Health in College Student“, http://dx.doi.org/10.1016/j.sbspro.2011.11.233, 29. 09. 2025.

Tepeli Tomiz i Tari Ćomal (Tepeli Temiz & Tari Comert)[46] su dobili slične rezultate, te dokazali da postoji veza između afektivne vezanosti i zadovoljstvom života. Oni su istraživali postojanje ove povezanosti kod studenata i tvrde da je danas sve više studenata koji imaju formiran nesigurni obrazac vezivanja. Kod njih je nivo zadovoljstva životom mnogo niži nego što je to kod studenata sa sigurnom vezanošću. Zapazili su i da je zadovoljstvo životom povezano i sa akademskim postignućem.

Odnos afektivne vezanosti i uspešnosti na poslu i njihove povezanosti sa sagorevanjem na poslu istraživala je i studija Tarisa i saradnika (Taris, Vîrgă, Schaufeli, van Beek & Sulea)[47]. Rezultati studije pokazuju da afektivna vezanost ima veoma veliki uticaj na formiranje organizacionog ponašanja čoveka i njegovog zadovoljstva na poslu. Tako anksiozni obrazac vezivanja je sklon sindromu sagorevanja na poslu, a negativno povezan sa radnim učinkom, dok izbegavajući obrazac vezanosti nije pokazao povezanost sa sindromom sagorevanja na poslu. Istraživači smatraju da je razlog ovakvom rezultatu kod izbegavajuće vezanosti njihova sklonost da izbegavaju probleme, da beže iz nevoljnih situacija, potiskivanju negativnih emocija te manje dožive stres. Jedna druga studija kojom su se bavili Vajz i saradnici (Wise, Alsan & Taleb)[48] koja je rađena u Turskoj istraživala je odnos afektivne vezanosti i organizacionih faktora sa zadovoljstvom zaposlenih. I ova studija je pokazala da organizacioni faktori ali i stilovi afektivne vezanosti imaju uticaja na zadovoljstvo karijerom. Prema rezultatima navedene studije, sami stilovi afektivne vezanosti mogu nezavisno od organizacionih faktora uticati na zadovoljstvo karijerom. Tako siguran obrazac afektivne vezanosti i nesiguran obrazac afektivne vezanosti imaju veliku povezanost sa zadovoljstvom karijerom. Osobe sa sigurnom vezanošću su sklonije da postižu veće uspehe na poslu, formiraju bolje interpersonalne odnose sa kolegama, lakše se suočavaju sa problemom i lakše ga rešavaju. Pojedinci sa nesigurnim ambivalentnom vezanošću skloniji su iskustvu emocionalnog i kognitivnog povređivanja od strane loših iskustava na poslu što im često narušava zdravlje. Dok osobe sa izbegavajućim obrascem vezivanja nisu

[46] Tepeli Temiz, Z.,Tari Cömert, I., (2018), „The Relationship Between Life Satisfaction, Attachment Styles, and Psychological Resilience in University Student“, https://doi.org/10.5350/dajpn2018310305
https://dusunenadamdergisi.org/storage/upload/pdfs/1585037787-en.pdf, 29. 09. 2025.
[47] Taris, T. W., Vîrgă, D., Schaufeli, W. B., van Beek, I., & Sulea, C., (2019),“ Attachment Styles and Employee Performance:The Mediating Role of Burnout“, https://www.wilmarschaufeli.nl/publications/Schaufeli/514.pdf, 29. 09. 2025.
[48] Wise, R. M., Alsan, B., & Taleb, E., (2022), „Career Satisfaction and Adult Attachment Style Among Working Adults: Evidence from Turkey“,
https://pmc.ncbi.nlm.nih.gov/articles/PMC8852889/pdf/43076 2022 Article 152.pdf, 29. 09. 2025.

pokazale povezanost sa zadovoljstvom karijerom. Nije primećena razlika između muškaraca i žena. Dakle, na osnovu rezultata navedenih studija jasno je da razumevanje obrazaca afektivne vezanosti može nam pružiti mogućnost da lakše sagledamo individualno ponašanje, odnose osobe sa drugima, organizacijsku dinamiku, subjektivno blagostanje i zdravlje. Tako siguran obrazac je povezan sa većim subjektivnim blagostanjem, dobrim veštinama suočavanja sa problemima i formiranjem zdravih odnosa sa drugima, dok anksiozni obrazac je skloniji sindromu sagorevanja. Isto tako obrasci afektivne vezanosti su povezani i sa ponašanjem na poslu, u partnerskim vezama, sa interakcijom sa drugim zaposlenim, sa izborom karijere, akademskim postignućem i radnim učinkom. U navedenim studijama je bio zastupljen i obrazac dezorganizovane afektivne vezanosti ali je u svim radovima bio izuzetno mali procenat, te iz tog razloga nije navođen. Inače, prema istraživanjima[49] ukupno na svetskom nivou negde oko 2% svetske populacije ima dezorganizovanu afektivnu vezanost, dok je sa sigurnom afektivnom vezanoću oko 61% populacije, ostatak od 37% populacije ima ambivalentnu, odnosno izbegavajuću afektivnu vezanost. Činjenica je da su afektivne veze prisutne u celom ljudskom veku i u različitim aspektima života. Sam Bolbi (1969)[50] smatrao je da se one i kada dete postane odrasla osoba ne menjaju i da čak emotivni partneri preuzimaju poziciju primarnih figura vezanosti. Međutim, osamdesetih godina prošlog veka istraživanjima afektivnih veza adolescenata i odraslih osoba kako navodi Stefanović Stanojević[51] ustanovljeno je da može doći do izvesnih promena u URM. Navedene promene mogu biti pozitivne ili negativne u odnosu na prethodno razvijen nivo URM. Znanja stečena u okviru teorije privrženosti odnosno afektivne vezanosti kao i istraživanja o njihovom uticaju na životna polja čoveka pružaju mogućnost unapređivanja blagostanja čoveka, jer se promene URM mogu dogoditi posebno pod uticajem alata psihoterapeutskog delovanja u domenu interaktivne psihoanalize.

Interaktivna psihoanaliza

Prema navodu Erića[52] „modeli klasične psihoanalize i psihoanalitičke psihoterapije, kako ih je odredio Sigmund Frojd, zasnivaju se na određenim principima i pravilima. Iz tih pravila proističe i psihoanaliza kao metod lečenja i

[49]Stefanović Stanojević, T., *Afektivna vezanost: razvoj, modaliteti i procena*, 2011.
[50] Isto, 2011.
[51]Stefanović Stanojević, T., *Emocionalni razvoj ličnosti*, 2005., Stefanović Stanojević, T., „Afektivna vezanost: razvoj, modaliteti i procena“, 2011.
[52] Erić, Lj., „Klasična psihoanaliza i psihoanalitička psihoterapija – model Sigmunda Frojda“ u Psihodinamička psihijatrija:Psihodinamički pristup u psihoterapiji, (VI tom), (urednik Lj. Erić), Službeni glasnik, Beograd 2011., str. 80.

psihoanalitička psihoterapija kao metod sličan psihoanalizi, koja se sve vreme razvoja prilagođavala potrebama pacijenata i saobražavala težnji da bude što uspešnija i efikasnija.“ Na osnovu rečenog može se zaključiti da je i sam Frojd ostavio mogućnost dopunjavanja i usavršavanja i prilagođavanja psihoanalize. Priliku za usavršavanje i dalju nadogradnju postojeće psihoanalize, video je Milan Popov[53], pridružujući dotadašnjoj psihoanalizi interaktivni koncept psihoanalize. Idejom nadogradnje u interaktivnom smislu klasične psihoanalize, omogućilo bi se uklapanje najnovijih istraživanja iz polja neuronauka i tradicionalnih i savremenih filozofskih pravaca. Ovo bi dalje dalo mogućnost za „prevazilaženje terapijskog nihilizma[54] spajanjem filozofije, medicine i psihoanalize kao najboljeg konstitutivnog puta za psihoanalizu“[55]. O samom odnosu klasične i interaktivne psihoanalize, kao i prednostima koje je iznedrio interaktivni pristup u terapijskom procesu detaljno je pisao Lazar Bogunović[56] u naučnom radu *Odnos tradicionalne i interaktivne psihoanalize* objavljenom u časopisu Agrafa.

U nastavku ovog rada pozabavićemo se mogućnostima promene unutrašnjeg radnog modela kod analizanada primenom strategija i alata interaktivne psihoanalize.Osnovni alati interaktivne psihoanalize su: ponavljanje analizandove izjave, izdvajanje značajne analizandove izjave, prihvatanje analizandove izjave, emotivna podrška, sređivanje analizandovih izjava, konfrontacija ili suprotstavljanje, klarifikacija ili rasvetljavanje, interpretacija, podrška za proradu, empatička podrška, psihoedukativna interpretacija, savet i pohvala[57]. Kako je u psihoanalizi izuzetno teško odvojiti teoriju od prakse jer se stalno prepliću, tako isto u ovom teorijskom okviru teško je reći šta je važnije terapijski savez od kojeg zavisi dalji tok upotrebe alata ili sami alati od kojih zavisi sam terapijski savez. Ipak, ne sme se zaboraviti na samo upostavljanje terapijskog saveza kao ključnog na samom početku terapijskog rada, koji bi se u slučaju povezivanja afektivne vezanosti i potrebe promene unutrašnjeg radnog modela u interaktivnoj psihoanalizi svodio kao i u klasičnoj psihoanalizi više na strategiju nego na tehniku, s tim što bi se nadogradio dodavanjem jednog posebnog elementa.

[53] Milan Popov je tvorac Interaktivne psihoanalize koja je na našim prostorima zahvaljujući pomenutom filozofu i psihoanalitičaru pojavila se u prvoj deceniji XXI veka.
[54] Više o terapijskom nihilizmu Frojd, S.(1981:230). Uvod u psihoanalizu. Novi Sad: Matica srpska.
[55] Bogunović, L., „Odnos tradicionalne i interaktivne psihoanalize“, Agrafa: časopis za filozofiju psihoanalize, 3(4), Filozofski centar za psihoanalizu, Novi Sad 2022, str. 99.
[56] Isto, 2022.
[57] Predavanja održana u okviru predmeta Interaktivna psihoanaliza (1) na specijalističkim studijama na Institutu za filozofiju i interdisciplinarne studije u Novom Sadu tokom 2022 - 2025.

Terapijski savez

Sam pojam terapijski savez u psihoterapiji predstavlja radni odnos između analitičara i analizanda i izuzetno je važan od samog početka pa sve do samog kraja terapijskog procesa. Istraživanja su pokazala da je uloga terapijskog odnosa značajnija od bilo koje specifične tehnike u proizvođenju pozitivnih terapijskih ishoda. Terapijski savez se različito definiše, ali komponente koje se povezuju sa dobrim terapijskim savezom uglavnom se odnose na to da se analizand oseća vezanim za analitičara, da analizand oseća da mu analitičar pomaže i da analizand i analitičar osećaju da zajedno sarađuju na ostvarivanju zajedničkih terapijskih ciljeva. Na pitanje šta je potrebno da bi se uspostavio dobar terapijski savez (ugovor) između učesnika u terapiji Frojd je naglašavao da je neophodno dati dovoljno vremena klijentu, pokazati ozbiljan interes za njega, razraditi pažljivo prve otpore koji iskrsavaju i izbegavati izvesne greške kao što su moralizovanje, zastupanje interesa neke treće osobe i dr. Iz ugla suportivno dinamičke psihoanalize koja je iznikla is klasične psihoanalize terapijski savez mora biti topla veza između pacijenta i terapeuta, zasnovana na empatijskom angažmanu terapeuta, na pacijentovoj sposobnosti za terapijski rad, saradničke prirode, podržavajuća za pacijenta kako bi se dosegle terapijske promene. Podrazumevajući sve navedeno iz prethodnih psihoanalitičkih pravaca, korak dalje u pogledu terapijskog saveza u psihoanalizi otišla je *interaktivna psihoanaliza*. Prema izlaganju na predavanjima[58] profesora Milana Popova (koja će biti izneta u narednim pasusima), tvorca Interaktivne psihoanalize interaktivni psihoterapeut mora znati kako uspostaviti i održavati dobar radni savez sa analizandom kako bi celokupan terapijski proces omogućio kvalitetan dijalog koji će postepeno analizanda dovesti do razumevanja onoga što mu se dešava i shvatanja da način mišljenja koji ima nije samo njegov način mišljenja i da se tu ne radi ni o magiji, niti o Bogu, već o regresiji mišljenja. Zato analitičar treba da razvije unutrašnju praksu kojom će da menja način mišljenja analizanda, te omogući analizandu da razume svoj trenutni način mišljenja u kojem se našao, što će mu na dalje, omogućiti da sebe ne dovodi više u situaciju ka specifičnim zaključcima.

Dakle, analizand obično zauzima poziciju gde smatra sebe drugačijim, i to je njegova odbrana. On je u nekom trenutku napravio svoj način mišljenja, koji je primenio jednom, pa drugi put i od trećeg puta to već postaje njegov način mišljenja, odnosno u interaktivnom smislu specifičan način mišljenja za koji sam analizand ne zna zapravo o čemu se radi, te počinje da oseća strah, što ga dovodi do specifičnih zaključaka. Znači analizand je usled ne razumevanja šta mu se suštinski dešava sa mišljenjem, prihvatio to novo stanje u pogledu mišljenja i

[58] Isto.

napravio svoj način mišljenja i primetio da je on činilac tih određenih radnji ii su radnje direktno činilac prema njemu. I kada analizand dođe na terapijsku proceduru, svaki dijalog sa njim je nemoguć jer on percipira svaki dijalog na svoj način, odnosno u svetlu zaključaka koje on ima. On ima specifičan koncept razumevanja određenih *apriori* zaključaka o prostoru i vremenu, uzročno posledičnim odnosima, prema sebi. Cilj Interaktivne psihoanalize je ovde da se analizandu da uvid da on nije sam u tome i da prihvati da su to dve forme zaključka i mišljenja. Da bi teraput uspeo da omogući uvid analizandu on mora da napravi *interaktivni terapeutski savez*, a to je savez koji podrazumeva da terapeut zajedno sa analizandom uđe u njegov način mišljenja. Znači, terapeut pravi interaktivni savez kada zajedno sa analizandom uđe u analizandov *apriori* način mišljenja, zaključivanja i počne *uzročno posledično* da posmatra taj svet oko sebe. Cilj interaktivnog analitičara je da dođe do nivoa percepcije analizanda i da uđe u regresiju zajedno sa njim na osnovu teme kojom se analizand bavi i iz toga ga izvede do pravilnijeg zaključivanja. Na pitanje kako analitičar zajedno sa analizandom ulazi u njegov način promišljanja, vrlo temeljan odgovor na svojim predavanjima daje filozof i tvorac interaktivne psihoanalize Milan Popov. Naime, prema rečima Milana Popova ljudi su navikli da razmišljaju u apstraktnoj formi i prate apstraktni diskurs. Ne prate uzročno posledični svet dešavanja. Međutim, u svakoj aktivnosti mogu se pratiti uzročno posledične stvari. Kada jednom ljudi dosegnu nivo apstrahovanja oni se trude i da u tom nivou mišljenja ostanu. Ipak, dogodi se i da neke osobe ne uspevaju zadržati nivo apstrahovanja već njihovo mišljenje iz raznoraznih razloga u nekom trenutku može regresirati. U regresivnoj fazi oni počnu obraćati pažnju na uzročno posledična dešavanja i niz drugih *a priori* elemenata koja dovode do određenih događaja i to postepeno osobu dovodi do pogrešnih zaključa. Veoma je važno da terapeut neagresivno ulazi u regresiju analizanda i lagano ga upućuje u samu regresivnost da bi analizand mogao da je razume.

Naime, naše mišljenje u početku kada se rodimo počinje da se gradi tako što percipiranjem sveta oko sebe gradimo pojmove, odnosno pojmovni aspekt. Potom, kako Žan Pijaže[59] objašnjava dolazi do razvoja konkretnog mišljenja kada je kod deteta ono što govori direktno jednako sa onim što se dešava. Znači, nema apstrahovanja. Apstrahovanje predstavlja oblik mišljenja koji je „odvučen" od tih uzročno posledičnih dešavanja. Mi u apstrahovanju se ne osvrćemo govoreći o nekom dešavanju na uzročno posledične odnose. Tokom rasta i razvoja dete razvija i svoju kogniciju i polako počinje da apstrahuje što se dešava

[59]Pijaže,Ž., (1990), „Pijažeovo gledište", u Zbornik br. 3, Kognitivni razvoj deteta, Savez društava psihologa SR Srbije, Beograd 1990, str 11-25.
Pijaže, Ž., i Inhelder, B., *Intelektualni razvoj deteta*, Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, Beograd 1996.

već kod uzrasta od oko sedme godine života. Tako dete lagano iz determinisanog načina prelazi u apstraktni način mišljenja obično u potpunosti između 11. i 15. godine života[60]. Prema navodu Milana Popova[61] u njegovim predavanjima problematika kod šizoidnih fantazija, šizofrenije, psihoze su na primer jedne od određenih regresija na *a priori* formu mišljenja, ali nastanak problema regresije može biti i u bilo kojem drugom stanju svesti, te dovesti do specifičnog mišljenja iz čega će neminovno proizaći pogrešne premise. „Zato pored deskriptivnog treba posmatrati i uzročno posledični entitet vezan sa samim pojmom, odnosno sve te kategorije koje su stalno prisutne u bilo kakvom dešavanju", navodi Popov[62] osvrćući se u daljem izlaganju na sistem stupnjeva u razvoju same svesti. „Prvo po rođenju percipiramo prostor, a zatim sa kretanjem počinjemo da pravimo određene zaključke o vremenu. Samo vreme nam je, kao ideja vremena, sistem za orijentaciju. Na osnovu toga, mi imamo u sebi određen skup zaključaka o protočnosti vremena, onoga što je bilo, onoga što je sada i onoga što će biti. Na osnovu ovoga kao obrasca, mi gradimo sve druge nove obrasce u smislu našeg funkcionisanja i bivanja. Ukoliko dođe do neke specifične uzbudljivosti (okidača) može doći do poremećaja percepcije ovih *a priori* zaključaka o prostoru i vremenu". Dakle, usled različitih problema može doći do regresije mišljenja na *a priori* elemente koji ako sinhrono i u jedinstvu funkcionišu omogućavaju apstraktno mišljenje. Regresija se kao pojam kod klasične psihoanalize koristi kada su u pitanju emotivne forme vezane za regresivnost. Međutim, prema rečima Popova[63] taj termin se može koristiti i u ovom aspektu, te upravo na ovaj način interaktivna psihoanaliza nadograđuje klasičnu psihoanalizu. Interaktivni psihoanalitičar iz ponašanja analizanda može da primeti ovakav način razmišljanja. Na primer, kada analitičar oseti analizandov strah i tada treba zajedno da analiziraju datu terapijsku situaciju. Kroz analizu analizand shvata da to nije samo njegov način mišljenja i da to nije Bog, magija itd., jer ulazeći kao analitičari u način promišljanja analizanda jasno mu pokazujemo da i mi možemo percepirati svet na isti način kao i on. Tada analizand dolazi u mogućnost prevazilaženja tog straha (iščekivanja, strepnje). On će možda i dalje uočavati te forme mišljenja ali više nema tog straha. Omogućeno saznanje da njegov način mišljenja može da bude i u takvoj formi, odnosno poziciji daje uvid analizandu i razrešava njegovu konfliktnu situaciju u kojoj se nalazio.

[60] Isto, 1990, 1996.
[61] Transkribt sa redavanja održanih u okviru predmeta Interaktivna psihoanaliza (1) na specijalističkim studijama na Institutu za filozofiju i interdisciplinarne studije u Novom Sadu tokom 2022 -2025.
[62] Isto.
[63] Isto.

Kako bi čitav postupak rasvetljavanja načina promišljanja analizanda bio jednostavniji za razumevanje samom analizandu analitičar uvek treba da fiksira jednu situaciju datog trenutka i taj kauzalni odnos da ispituje. Suštinski problemi su kategorije – po vremenu i prostoru itd. Zato analitičar treba da razvije unutrašnju praksu da menja način mišljenja, kako bi mogao pomoći analizandu jer ako analizand sazna o čemu se radi neće više osećati strah. Ukoliko ne bude razumeo može ga dovesti na pravac ka specifičnom mišljenju koje funkcioniše tako što regresira i iz sasvim drugog ugla tada počne posmatrati svet. Tada kako profesor Popov ističe analizand ne shvatajući šta mu se dešava jednostavno ide linijom posmatrajući svet u regresivnoj formi mišljenja što ga polako uvodi u specifično mišljenje. Nije potrebno mnogo vremena da specifično mišljenje ovlada analizandom, dovoljno je da uoči i počne da posvećuje pažnju, odnosno fokusira se na uzročno posledičnom svetu dešavanja i da kako Popov[64] pojednostavljeno navodi „prvi put to primeti, drugi put to isto primeti, treći put najčešće to može postati način mišljenja".

Tehnika interaktivne interpretacije

Sve vreme dok terapijski savez postoji, dakle, od početka pa do kraja terapeutskog rada sa analizandim, analitičar koristi različite tehnike odnosno alate kako bi dekodirao konflikt koji analizand ima, koji može nastati usled različitih problema koji se najjasnije mogu uočiti kroz analizu transfera i otpora, ali i mehanizama odbrane koje primenjuje analizand. Iako su svi alati podjednako važni (navedeni su kada se govorilo o mogućnostima promene unutrašnjeg radnog modela kod analizanada primenom strategija i alata interaktivne psihoanalize) i proistekli su iz klasične psihoanalize, ipak valja na ovom mestu izdvojiti alat interpretacije kao ključan.

Tehniku interpretacije koja treba da čini sastavni deo psihoanalitičke tehnike osmislio je Frojd. Ovaj termin Frojd je uveo „kako bi objasnio način na koji psihoanaliza može protumačiti latentni sadržaj sna da bi otkrila nesvesnu želju subjekta. U širem značenju, ovaj termin podrazumeva svaku psihoanalitičku interpretaciju koja ima za cilj da pomogne subjektu da shvati nesvesno značenje svojih postupaka ili iskaza, koji se ispoljavaju u vidu reči, lapsusa, snova, omaški, otpora ili kroz transfere." [65] Kako u klasičnoj tako i u interaktivnoj psihoanalizi interpretiranje ili tumačenje je najvažniji oblik psiholoških intervencija i jedna od ključnih tačaka u celokupnom psihoterapijskom procesu sa kojom je moguće ostvariti uvid u kritičnost analizanda u procenjivanju sopstvenih psihičkih

[64] Isto.
[65] Rudinesko, E., i Plon, M., *Rečnik psihoanalize,* Izdavačka knjižarnica Zorana Stojanovića Sremski Karlovci, Novi Sad 2002, str. 434, 435.

procesa i nekih dinamičkih promena. Kako se psihoanalitička teorija razvijala i obogaćivala tako se menjao oblik i sadržaj, odnosno vrsta interpretacija, te ih danas ima nekoliko koje se mogu primeniti shodno problemu analizanda i ponuditi mu alternativna gledanja na neki predmet ili podatke o tome šta oseća, misli, radi, a ne razume zašto. Kada razume zašto mu se nešto dešava analizand lakše može nešto da promeni u svojim doživljajima i ponašanju, te otvori za sebe bolju perspektivu. Cilj interpretacija je da omoguće sticanje uvida i da daju komentar na ono što se dešava i na uzroke dešavanja, odnosno da osveste analizanda u vezi sa stvarima kojih on obično nije svestan. One mogu da dovedu do svesti nešto što je ranije bilo nesvesno, ili pak mogu da objasne vezu koje analizand nije svestan, te tako analizandu omogući da stekne uvid. Kako navodi Erić[66] „ciljevi interpretacije su usmereni ka otklanjanjanju samosigurnosne funkcije simptoma". Analizandu se mora pokazati veza između njegovih simptoma, osećanja i stavova, zašto se oni pojavljuju i kakvo im je značenje. Terapeut mora da naglasi da doživljavanje simptoma nije slučajno, već da ono ima svoj izvor i svrhu. Zato se interpretacije usmeravaju na prepreke, otpore i transferna doživljavanja koja analizandu ne dozvoljavaju da se suoči sa strahom i strepnjom, onemogućavaju mu da misli o sebi i postane svestan prirode svojih nesvesnih doživljaja, te stekne uvid u samorazumevanje. Često je potrebno da terapeut prati analizandove simptome unazad u prošlost sve do njihovog izvora i početnih ispoljavanja. Osvetljavanje i osvešćivanje zaštitnih mehanizama, tj., psiholoških odbrana i otpora koji se skrivaju iza tih simptoma, vodi razrešenju konflikata.

Umesto zaključka

Kada govorimo o pomoći analizandu iz ugla interaktivne psihoanalize da razume svoj odnos i obrazac privrženosti, ali i da pronađe način kako da izvede promenu URM[67], te uvidi svoj lični put promene koji najviše odgovara njegovim potrebama, mogućnostima i shvatanjima može se reći da postoje dva načina. Najpre analitičar kao sigurna baza ostvarivši terapeutski savez pruža analizandu sigurnost i osećaj opuštenosti, jer odaje utisak toplog, responzivnog, pouzdanog roditelja koji razume, ne osuđuje i pušta svog analizanda da samostalno asocira i istražuje, ohrabrujući ga, ali obavezno nadgledajući i pomažući. Drugi način koji se paralelno dešava jeste analitičareva vešta upotreba alata odnosno raspoloživih i u datom trenutku odgovarajućih jednostavnih psihoterapijskih intervencija nadopunjujući ih interaktivnim psihoterapijskim intervencijama posebno u domenu interpretacija. Kada govorimo o interpretacijama u interaktivnoj psihoanalizi one podrazumevaju da analizand treba zajedno sa terapeutom da

[66] Erić, LJ., „Klasična psihoanaliza i psihoanalitička psihoterapija – model Sigmunda Frojda", str. 110.
[67] URM – unutrašnji radni model.

istraži tu interpretaciju, kako navodi Popov[68], tako da zajedno interpretiraju određenu problematiku. Iako je postupak primene interpretacija sličan bez obzira na problematiku analizanda, ovde će biti navedena primena u posebno delikatnim situacijama po kojima interaktivna psihoanaliza kao modul psihoanalize je specifična i po čemu je drugačija od ostalih psihoanalitičkih modula. U specifičnim situacijama na primer dezorijentisane afektivne vezanosti kada analizand može imati šizoidne fantazije, šizofreniju ili psihozu i sl., terapeut može kako bi došao do određenog odgovora postaviti i nekoliko pitanja koja će mu direktno dati uvid u problematiku kroz odgovor. Na primer, kako navodi Milan Popov neka od pitanja su: *Da li, kada ste na javnom mestu, imate osećaj da vas svi posmatraju? Da li nekad imate osećaj da predviđate budućnost?* Ili, *Da li nekada mislite da vam se neko obraća sa televizije ili radija?* Tada će analizand primetiti kako Popov[69] navodi, da terapeut postavlja pitanja koja su direktno vezana sa njegovom problematikom. Ovde se mogu dobiti različiti odgovori od analizanda. Često će analizand pokušati na lep način da odgovori u smislu: „Da, pa ima toga", možda će ubacivati termine poput „dejavu-a" itd. Terapeut polako produbljuje u tom smeru: *Da li vam se desilo da pomislite na nekog i da se on pojavi ili da pričate o nečem i u tom momentu vidite da se to dešava u vašem okruženju ili da kad želiite da uradite nešto neko baš priča o tome?* Na taj način terapeut utvrđuje kolika je regresija mišljenja nastala kod analizanda i u kojoj formi. Kada analitičar analizandu nekoliko puta nagoveštava njegovu problematiku on će početi da uviđa da terapeut direktno pogađa. Tada terapeut može pristupiti autorativnom interpretiranju, tj., ohrabriti analizanda da iznese problematiku sa kojom se suočava. Ako je analizand i dalje rezervisan analitičar objašnjava da zna kako je nastao takav način miljenja, što analizand shvata i na osnovu ovih pitanja, i da će pokušati zajedno da razreše taj problem. Na taj način analizand dobija ohrabrenje da prevaziđe strah i da se još više otvori prema terapeutu. Za terapeuta je ključno da dobije sliku subjektivnih doživljaja samog analizanda. Kada se to postigne mnogo je lakše dalje postavljati pitanja koja su složenija i za analizanda samo na prvi pogled teža. Na osnovu pokreta očiju (simboličke interpretacije) terapeut može zaključiti da kod analizanda postoji određeni strah i to je vrlo često znak da postoji ova problematika i da se mogu postavljati ova pitanja i sprovoditi ovakav način rad. Postavljanjem ovakvih pitanja i produbljivanjem se ostvaruju i horizontalne interpretacije, čime dolazimo do osnovnih postavki koje će nam omogućiti da zajedno sa analizandom interpretiramo pravilne pojmove i definicije ili da vidimo šta to analizand ne zna da bi mogao da zaključi u kakvom je aspektu. Vertikalne interpretacije će se odnositi na traženje određenih problema koji su proizveli

[68] Transkribt sa predavanja održanih u okviru predmeta Interaktivna psihoanaliza (1) na specijalističkim studijama na Institutu za filozofiju i interdisciplinarne studije u Novom Sadu tokom 2022 -2025.
[69] Isto.

bolest. Vrše se poređenja određenih prošlih doživljaja (da li su bili isti, slični ili da li su postojali) sa sadašnjim, tražeći momenat kad je nastao okidač i uzroci koji su omogućili da nastane problem (jer prvi put kad je to analizand primetio, pa drugi put kada je to primetio i treći put kada je to primetio postaje mu način mišljenja). Interpretacije sadržaja podrazumevaju interpretaciju regresivnog načina mišljenja analizanda. Potom probne interpretacije uglavnom se koriste kada terapeut analizandu iznosi svoje pretpostavke i zaključke koristeći reči možda, verovatno, moguće. O ovome je već bilo reči u ovom radu kroz situacije kada analizandu treba predložiti da pokušamo zajedno sa njim da posmatramo stvarnost. Zatim možemo pokušati da predvidimo neki događaj slično kao kod građenja interaktivnog terapijskog saveza. Nastavljamo da razgovaramo o uobičajenim temama i pokušavamo da zajedno sa analizandom uočimo ono što smo predvideli u trenucima kada se nešto slično pojavi. Terapeut usmerava analizanda da uoči stvari koje mogu da se odnose na ono što su predvideli. Cilj je da zajedno sa analizandom terapeut uđe u regresiju bez nametanja. Interpretacije odbrane u interaktivnom smislu odnose se na to da se uvide strahovi i momenti u kojima se analizand suprotstavlja terapeutovom nastojanju da mu ukaže na problematiku koja je prisutna. Osnovno pitanje koje preovladava ovde je od čega se analizand brani. Analizand treba da prihvati da su to problemi njegovog sopstvenog mišljenja. Terapeut treba da „napadne“ otpor interpretacijom i razoruža analizanda kako bi savladao svoj otpor. Potom može od koristi biti i upotreba mutacione ili transferne interpretacije ukoliko postoji potreba. Ove interpretacije nisu posebno definisane u interaktivnom smislu već kao i simboličke interpretacije se ne razlikuju u odnosu na klasični pristup psihoanalizi. Naravno, valja naglasiti da u svaku od navedenih interpretacija analitičar treba da krene veoma pažljivo kako ne bi narušio ostvareni dobar terapijski savez.

Literatura:

Ainsworth, M.D.S., Blehar, M. C., Waters, E., Wall, S., *Patterns of attachment: a psychological study of the strange situation*, Hillsdale, NJ: Lawrence Erlbaum, 1978.

Bogunović, L., „Odnos tradicionalne i interaktivne psihoanalize“, Agrafa: časopis za filozofiju psihoanalize, 3(4), Filozofski centar za psihoanalizu, Novi Sad (2022): 99-105.

Erić, Lj., „Klasična psihoanaliza i psihoanalitička psihoterapija – model Sigmunda Frojda“ u Psihodinamička psihijatrija:Psihodinamički pristup u psihoterapiji, (VI tom), (urednik Lj. Erić), Službeni glasnik, Beograd 2011, str. 79-140.

Holmes, J., *John Bowlby & Attachment theory*, Routledge, London and New York 2004.

Mirič, J., i Dimitrijević, A., „Poreklo i priroda psihološke vezanosti“ u Zbornik Afektivno vezivanje: eksperimentalni i klinički pristupi br. 7. (priredili J. Mirić i A. Dimitrijević), Centar za primenjenu psihologiju, Beograd 2006, str. 5-36.

Pijaže,Ž., „Pijažeovo gledište“, u Zbornik br. 3, Kognitivni razvoj deteta, Savez društava psihologa SR Srbije, Beograd 1990, str. 11-25.

Pijaže, Ž., i Inhelder, B., *Intelektualni razvoj deteta*, Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, Beograd 1996.

Rudinesko, E., i Plon, M., *Rečnik psihoanalize*, Izdavačka knjižarnica Zorana Stojanovića Sremski Karlovci, Novi Sad 2002.

Sigmund, F., *Uvod u psihoanalizu*, Matica srpska, Novi Sad 1981.

Stefanović Stanojević, T., *Emocionalni razvoj ličnosti*, Prosveta, Niš 2005.

Stefanović Stanojević, T., *Afektivna vezanost: razvoj, modaliteti i procena*, Filozofski fakultet, Niš 2011.

Trebješanin, Ž., *Leksikon psihoanalize*, Zavod za udžbenike, Beograd 2012.

Zazo, R., *Poreklo čovekove osećajnosti*, (treće izd.), Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, Beograd 1992.

Bartley, M., Head, J., & Stansfeld, S., (2007). „Is attachment style a source of resilience against health inequalities at work?“ Social science & medicine, 64(4), (2007): 765– 775. https://doi.org/10.1016/j.socscimed.2006.09.033, 10. 09. 2025.

Dimitrijević, A., Hanak, N. i Milojević, S., „Psihološke karakteristike budućih pomagača: empatičnost i vezanost studenata psihologije“, Psihologija, 44(2), (2011): 97-115. https://www.researchgate.net/publication/230866251_Psiholoske_karakteristike_buducih_pomagaca_empaticnost_i_vezanost_studenata_psihologije , 16. 09. 2025.

Dosković, M., „Afektivna vezanost studenata različitog profesionalnog izbora“, Godišnjak za psihologiju, 12(14), (2015): 21-34. https://www.psihologijanis.rs/arhiva-godisnjak/godisnjak-2015/Godisnjak-Vol-12-No-14-%282015%29-21-34.pdf , 20. 09. 2025.

Koohsar, A. A. H., & Bonab, B. G., „Relation between Quality of Image of God and Mental Health in College Students“, Procedia-Social and Behavioral Sciences, 29, (2022): 247-251. http://dx.doi.org/10.1016/j.sbspro.2011.11.233, 29. 09. 2025.

Mercier, C., „The Elements of Psychoticism and Behavioral Dynamics in Personality Traits.“ Journal of Foren Psychology, Vol.8 Iss.6 No:1000311, (2023): 1-2. https://www.walshmedicalmedia.com/open-access/the-elements-of-psychoticism-and-behavioral-dynamics-in-personality-traits.pdf , 28. 09. 2025.

Moghadam, M., Rezaei, F., Ghaderi, E., Rostamian, N., „Relationship between attachment styles and happiness in medical students“, Journal of Family Medicine and Primary Care. Wolters Kluwer-Medknow Publications, 5(3), (2016): 593-599. https://pmc.ncbi.nlm.nih.gov/articles/PMC5290766/pdf/JFMPC-5-593.pdf , 22. 09. 2025.

Taris, T. W., Vîrgă, D., Schaufeli, W. B., van Beek, I., & Sulea, C., „Attachment Styles and Employee Performance: The Mediating Role of Burnout“, The Journal of psychology, 153(4), (2019): 383–401. https://www.wilmarschaufeli.nl/publications/Schaufeli/514.pdf, 29. 09. 2025.

Tepeli Temiz, Z.,Tari Cömert, I., „The Relationship Between Life Satisfaction, Attachment Styles, and Psychological Resilience in University Student“, Dusunen Adam The Journal of Psychiatry and Neurological Sciences, 31(3), (2018): 274-283. https://doi.org/10.5350/dajpn2018310305, 29. 09. 2025.

Wise, R. M., Alsan, B., & Taleb, E., „Career Satisfaction and Adult Attachment Style Among Working Adults: Evidence from Turkey“, Trends in Psychology, 30(4), (2022): 763–787.

https://pmc.ncbi.nlm.nih.gov/articles/PMC8852889/pdf/43076_2022_Article_152.pdf, 29. 09. 2025.

Želeskov-Đorić, J., *Rezilijentnost i zadovoljstvo poslom hirurga*, Institut za kriminološka i sociološka istraživanja. Beograd, 2012. https://www.iksi.ac.rs/izdanja/rezilijentnost_i_zadovoljstvo_poslom_hirurga.pdf, 25. 09. 2025.

Attachment Patterns and the Possibility of Change from the Perspective of Interactive Psychoanalysis

Abstract: Humans have an innate need to form strong emotional bonds with others. The theory that explains the concept of how our early relationships with our parents shape the way we relate to others throughout life is called attachment theory, or affective attachment theory. The very patterns that a person builds within those relationships affect his love relationships, friendships and business relationships. Formed patterns often do not work for the benefit of a person's psychological state and require a change, which can be done by changing the internal working model - the basis on which the affective attachment itself is built. This paper deals precisely with the possibilities of changing the internal working model of analysands using the tools of interactive psychoanalysis.

Keywords: affective attachment, attachment patterns, interactive psychoanalysis, change of internal working model

Đorđe Vozarević[1]
Institut za filozofiju i interdisciplinarne studije, Novi Sad

Agrafa VI, 7/2025
Udk: 159.964.2:316
https://doi.org/10.46793/Agrafa7.163V
Pregledni rad
Review Article

Psihoanalitička sociologija u metodologiji nastave interaktivne psihoanalize

Apstrakt: Psihoanalitička sociologija zauzima posebno mesto u savremenoj humanističkoj misli jer povezuje unutrašnji, nesvesni svet pojedinca sa spoljašnjom društvenom strukturom, pokazujući da se lično i društveno mogu razumeti samo u međusobnoj povezanosti. Njeni koreni nalaze se u delima Sigmunda Frojda (Sigmund Freud) i Karla Marksa (Karl Marx): Frojd analizira mehanizme nesvesnog i moralne kontrole, dok Marks ukazuje na društvene i ekonomske uslove koji oblikuju svest i proizvode otuđenje. Na toj osnovi razvijaju se ideje Frankfurtske škole, posebno u radu Eriha Froma (Erich Fromm), koji povezuje psihoanalizu i humanizam i razvija koncept autentične interaktivnosti. U tom smislu, psihoanalitička sociologija postaje temelj metodologije interaktivne psihoanalize, u kojoj se nastava shvata kao zajedničko istraživanje unutrašnjih i društvenih mehanizama, a ne kao prenos gotovog znanja. Metodološki značaj ovog pristupa ogleda se u integraciji introspektivnih i sociooloških metoda, čime se razvija obrazovni model koji aktivira i emocionalnu i racionalnu dimenziju učenja. Takav pristup omogućava formiranje svesnih, empatičnih i društveno odgovornih pojedinaca, povezujući teoriju i praksu u proces samorazumevanja i društvene svesti.

Ključne reči: Sociologija, psihoanalitička sociologija, interaktivnost, interaktivna psihoanaliza, metodologija nastave, kritička teorija, alijenacija (otuđenje), autentična i neautentična interaktivnost.

[1] djole.vozarevic@gmail.com

Uvod

U ovom radu ćemo ukratko objasniti šta je psihoanalitička sociologija, prikazati mesto i značaj psihoanalitičke sociologije u raznolikosti teorija kako sociooloških tako i teorija društvene orijentacije uopšte; takođe objasnićemo i pojam interaktivnosi u psihoanalitičkoj sociologiji, koji je jedan od ključnih pojmova u sociologiji uopšte i svakoj teoriji društva; pomoću kratkog izlaganja učenja najznačajnijih predstavnika ove sociološke orijentacije, ukazaćemo na značaj psihoanalitičke sociologije u samoj metodologiji nastave interaktivne psihoanalize.

Etimologija pojmova sociologija i interaktivnost

Etimološki reč „sociologija" dolazi od latinskog socius, što znači „drug, zajednica, društvo" i grčkog logos, što znači „nauka, reč, učenje". Dakle, sociologija doslovno znači „nauka o društvu". Sociologija se od samog početka postavlja kao posebna nauka koja istražuje društveni život, odnose među ljudima, institucije i načine na koje društvo funkcioniše. Ali ono šta se smatra „društvom" i kako ga treba proučavati, zavisi od pristupa.

Dva su osnova metodološka[2] shvatanja u pristupu izučavanja društva, te stoga možemo reći da imamo i dve glavne orijentacije u sociologiji: **Sociologija činjenica**[3] koja zastupa pozitivističko shvatanje, oličena je u Ogistu Kontu (Auguste Comte), i njegovim delom „Kurs pozitivne filozofije"(1832-1842.), kao i Emilom Dirkemom (Émile Durkheim), i njegovim remek delom „Pravila sociološke metode", 1895. Društvo se sastoji od *činjenica* (zakoni, moral, običaji, institucije) koje postoje spolja i koje se mogu meriti, posmatrati i analizirati slično kao prirodni fenomeni. Ovaj pristup pravi od sociologije „pozitivnu nauku", nauku o zakonitostima društvenog života. Ovde se sociologija shvata kao objektivna nauka o spoljašnjim društvenim činjenicama. **Sociologija značenja**[4], ili, razumevajuća sociologija, čiji je glavni predstavnik i teoretičar Maks Veber (Max Weber), a njegovo glavno delo je „Protestantska etika i duh kapitalizma", 1905. Smatra da društvo nije „stvar" izvan nas, već se stalno stvara i obnavlja kroz međuljudska delovanja. Fokus nije na „činjenici" već na *značenju, razumevanju* koje akteri daju svojim postupcima. Sociolog mora razumeti motive,

[2] Haralambos, M.i Heald, R., *Uvod u sociologiju*, Globus, Zagreb, 1989, str. 469-495; Marinković, D., *Uvod u sociologiju*, Mediterran, Novi Sad, 2017. str.107-118; Šušnjić, Đ., *Metode i pismo*, UDG Podgorica, 2021.g.; Šušnjić, Đ., *Kritika sociološke metode*, Gradina, 1973.g.

[3] Šušnjić, Đ., *Metode i pismo*, UDG, Podgorica, 2021, str.27-40.

[4] Isto, str.240-247; Šušnjić, Đ., *Kritika sociološke metode*, Gradina, 1973, str.197-203.

vrednosti i smisao koji stoje iza delovanja. Sociologija se shvata kao nauka o značenju i razumevanju ljudskog delovanja.

Sociologija je samim tim, što je po definiciji nauka o društvu, i učenje o interaktivnosti u društvu, jer, *bez interaktivnosti nema društva.*

Etimološki reč "interaktivnost" potiče od dve latinske reči: "inter", između, međusobno (označava prostornu ili vremensku vezu između dva ili više entiteta). Na primer razgovor između dvoje ljudi; i reči "agere", koja znači činiti, delovati, pokretati. Glagol označava aktivno delovanje, postupanje. Od njega potiče reč "actio" (radnja, delovanje). Od ove dve navedene reči, nastaje "interactio" (međusobno delovanje). Engleski-interaction, a srpski-interakcija. Dakle, interaktivnost u svom osnovnom, korenskom smislu označava sposobnost za međusobno delovanje, u kom dvoje ili više učesnika uzajamno utiču jedni na druge, kroz razmenu informacija, energije ili materije.

Ključne karakteristike interaktivnosti su sledeće: *dvosmernost* - tok ide u oba smera (A↔B); *uzajamnost* - svaki učesnik je činioc; *dinamičnost* - proces se menja tokom vremena; *povratna sprega* - ishod jedne akcije utiče na naredne. Interaktivnost nije samo "komunikacija" već aktivno međusobno delovanje. To je temeljna ljudska karakteristika koja omogućava društvo, kulturu i civilizaciju. Čovek kao "*zoon politikon*„[5] (društveno biće) po prirodi teži interaktivnosti. Termin ζῷον πολιτικόν prvi put se jasno pojavljuje u Aristotelovom delu Politika (Πολιτικά).

Zoon politikon je u antičkoj filozofiji, pojam koji označava čoveka kao biće koje je određeno društvenošću. Čovek je društveno biće, koje oblikuje zajednicu u kojoj živi i koje je upućeno na istu. Zato je on nužno političko biće. Termin je skovao Aristotel, ali i ranije je Platon shvatao pojedinca kao političko biće. [6]

Preteče[7] i osnivači[8] sociologije

Teoretičare koji su se bavili društvom u daljoj prošlosti[9], i koji su uticali na kasniji razvoj teorije o društvu nećemo detaljno opisivati, nego ćemo samo dati prikaz vremena i mesta u kom su živeli, kao i glavne teme kojom su se bavili.

---

[5] Aristotel, *Politika*, BIGZ, Beograd, 1975, knjiga I, poglavlje 2 (1253a2–18 po Bekkerovoj paginaciji, koja je standard za citiranje Aristotela).

[6] Platon, „*Država*", BIGZ, Beograd, 1993, knjiga II, 369b–372e; Platon opisuje nastanak države (πόλις) ovim rečima:„Država nastaje zato što nijedan pojedinac nije sam sebi dovoljan, već mu je potrebno mnogo toga, i zato ljudi žive zajedno, udružujući se u zajednicu radi zajedničkog života."(Politeia, 369b–c)

[7] Marinković, D*., Uvod u sociologiju*, Mediterran, Novi Sad, 2017. str.18-23

[8] Isto, str.23-29.

[9] Tripković, M., *Sociološke teorije*, Institut za filozofiju i sociologiju, Filozofski fakultet u Novom Sadu, „Dnevnik"-„Euro preduzetnik" Novi Sad, 1992.g. str.1-31.

a) **Ibn Haldun (Ibn Khaldun 1332, Tunis-1406, Kairo**), napisao je delo „Uvod u istoriju sveta“, u kom je dao analizu društvene kohezije i cikličnog uspona i pada država.

b) **Đambatista Viko (Giovanni Battista Vico 1668, Napulj-1744, Napulj),** u svom delu „Nova nauka“ dao je doprinos filozofiji istorije kao i razvio cikličnu koncepciju društvenog razvoja.

c) **Šarl Monteskje (Charles-Louis Montesquieu de Secondat 1689, La Bred-1755, Pariz),** u delu „O duhu zakona“ napisao je uporednu analizu zakona i društava; teoriju podele vlasti; uticaj klime na društvene institucije.

d) **Anri Sen-Simon (Henri de Saint-Simon 1760, Pariz-1825, Pariz)**, je napisao „Novo hrišćanstvo“ u kom je opisao utopijski socijalizam i dao viziju industrijskog društva i rano oblikovao pozitivistički duh.

Na isti način, predstavićemo i osnivače sociologije[10]. To su teoretičari čija se dela čitaju i danas s velikim uvažavanjem, jer je njihova analitičnosti i dubina sagledavanja problema predmeta proučavanja postala standard u socioološkoj teoriji:

a) **Ogist Kont (Auguste Comte 1798, Monpelje-1857, Pariz),** napisavši del „Kurs pozitivne filozofije“, smatra se osnivačem sociologije kao nauke, a i tvorac je pozitivizma; takođe uveo je pojam „sociologija“ u upotrebu.
b) **Herbert Spenser (Herbert Spencer 1820, Derbi-1903, Brajton)** je napisao delo „Proučavanje sociologije“ u kom zastupa evolucionistički pristup društvu kao i primenu „preživljavanja najsposobnijih“ u društvenom kontekstu.
c) **Karl Marks (Karl Marx 1818, Trir-1883, London)** je autor više dela od kojih je najpoznatije „Kapital“, a osnivač je istorijskog materijalizma. Piše kritiku kapitalizma, o klasnoj borbi kao pokretaču društvenih promena. Značajna je njegova terorija otuđenja (alijenacije).
d) **Emil Dirkem (Émile Durkheim 1858, Epenal-1917, Pariz)** piše „Pravila sociološke metode“ i „Elementarni oblici religijskog života“ . Smatra se tvorcem funkcionalističkog pristupa i on je prvi koji je primenio empirijske metode u sociologiji.
e) **Maks Veber (Max Weber 1864, Erfurt-1920, Minhen)** je napisao delo „Protestantska etika i duh kapitalizma“ i on je osnivač razumevajuće sociologije. Analizirao je odnos religije i kapitalizma.

[10] Isto, str.68-96.

Savremenici Sigmunda Frojda

Sigmund Frojd (1856–1939) bio je, po osnovnom obrazovanju, **lekar-neurolog**, i ceo njegov sistem mišljenja nosi pečat duha **pozitivizma i eksperimentalne nauke 19. veka**. Njegovi savremenici iz sveta **prirodnih nauka**, neki direktni, a neki posredni, obuhvataju najvažnije ličnosti biologije, fiziologije, fizike i medicine tog vremena:

a) **Čarls Darvin (Charles Darwin, 1809–1882)**, biolog i evolucionista, zastupa teoriju prirodne selekcije i instinktivnog ponašanja. Inspiriše Frojdovo shvatanje nagona (Eros, Tanatos) kao bioloških sila i ideju o evolutivnom razvoju psihe.
b) **Herman fon Helmholc (Hermann von Helmholtz, 1821–1894)**, fiziolog i fizičar, poznat po zakonu o očuvanju energije u organizmu. Frojd preuzima od njega „energetski model" psihe, ideju da psihičke sile (libido) podležu zakonima ekonomije energije.
c) **Ernst Brike (Ernst Vilhelm fon Brike 1819–1892)**, fiziolog, radi na ideji mehaničkog tumačenja nervnih procesa. Bio je Frojdov profesor; oblikuje njegov naučni realizam kao i fiziološki pristup duševnim funkcijama.
d) **Žan-Marten Šarko (Jean-Martin Charcot 1825–1893)**, neurolog i medicinar, istražuje hipnozu i histeriju. Frojd pod njegovim uticajem otkriva da psihički faktori mogu izazvati telesne.
e) **Josef Brojer (Josef Breuer 1842–1925)**, fiziolog i medicinar, glavna ideja mu je katarktička metoda i lečenje histerije. Frojdu prenosi ideju o oslobađanju potisnutih emocija kroz govor – temelj psihoanalitičke terapije.
f) **Ivan P. Pavlov (**Иван Петрович Павлов **1849–1936)**,fiziolog, najpoznatiji po teoriji uslovnih refleksa. Bio je Frojdov metodološki savremenik i kontrast: Pavlov racionalno objašnjava ponašanje spoljnim dražima, Frojd unutrašnjim impulsima.
g) **Karl Vernike (Karl Wernicke 1848–1905)**, neuroanatom, otkrio da je centar za razumevanje govora u mozgu. Frojd se u ranim radovima o afaziji oslanja na Vernikeovu lokalizaciju moždanih funkcija.
h) **Teodor Majnert (1833–1892)**, psihijatar i neuroanatom, bavio se anatomijom mozga i teorijom o mentalnim poremećajima. Bio je Frojdov šef, koji oblikuje njegov interes za odnos između strukture mozga i psihičkih procesa.

Svi navedeni naučnici pripadaju periodu **sredine i kraja XIX veka**, kad je dominirao **mehanicistički i pozitivistički duh nauke**. S.Frojd je iz tog

konteksta preuzeo **jezik biologije, fiziologije i fizike** (energija, tenzija, ravnoteža), ali ga je **transformisao u psihološki model**. U psihoanalizi se biološko objašnjenje čoveka preobražava u **dinamičko i simboličko tumačenje ličnosti**, čime S.Frojd prelazi granicu između prirodnih i humanističkih nauka.

Podsetimo na isti način, ko su bili najznačajniji filozofi, sociolozi i psiholozi, koji su savremenici S.Frojda:

a) **Fridrih Niče** bio je filozof, rođen 1844. godine u Röckenu, u tadašnjoj Pruskoj. Umro je 1900. godine u Vajmaru, u Nemačkoj.
b) **Anri Bergson,** filozof, rođen 1859. godine u Parizu, Francuska, gde je i preminuo 1941. godine.
c) **Edmund Huserl,** filozof, rođen 1859. godine u Prostjovu, u Moravskoj (današnja Češka). Umro je 1938. godine u Frajburgu, u Nemačkoj.
d) **Bertrand Rasel,** filozof, rođen 1872. godine u Treleku, u Velsu. Preminuo je 1970. godine u Penrindedejtu, takođe u Velsu.
e) **Martin Hajdeger,** filozof, rođen 1889. godine u Meskirhu, u Nemačkoj. Umro je 1976. godine u Frajburgu, Nemačka.
f) **Emile Dirkem,** sociolog, rođen 1858. godine u Epinalu, Francuska. Preminuo je 1917. godine u Parizu.
g) **Maks Veber,** sociolog, rođen 1864. godine u Erfurtu, u tadašnjoj Pruskoj (Nemačka). Umro je 1920. godine u Minhenu, Nemačka.
h) **Georg Zimel,** sociolog, rođen 1858. godine u Berlinu, Pruska. Preminuo je 1918. godine u Strazburgu, u Nemačkoj.
i) **Karl Gustav Jung** bio je psiholog, rođen 1875. godine u Kesvilu, u Švajcarskoj. Umro je 1961. godine u Kisnahtu, Švajcarska.
j) **Alfred Adler,** psiholog, rođen 1870. godine u Rudolfshajmu (Beč), u Austriji. Preminuo je 1937. godine u Aberdinu, u Škotskoj.
k) **Ivan Pavlov** bio je psiholog i fiziolog, rođen 1849. godine u Rjazanju, u tadašnjem Ruskom Carstvu. Umro je 1936. godine u Lenjingradu, u SSSR-u.

Sve ovo nam je važno zbog šireg, **teorijskog i kulturnog konteksta u kom je S.Frojd živeo**, da bismo bolje razumeli njegovo vreme i razne uticaje koji su morali postojati kod savremenika.

Izvori psihoanalitičke sociologije - S.Frojd, K.Marx i E.From

Psihoanalitička sociologija je nastala kao **interdisciplinarna oblast** koja pokušava da poveže *psihoanalizu* (individualne mehanizme nesvesnog) sa

sociologijom (strukturama društva, kulture i institucija). Njeni koreni leže u delima S.Frojda, K.Marksa i E.Froma.

(A) Sigmund Frojd (1856–1939)

Utemeljivač psihoanalize[11], a glavna dela u kojima postavlja temelje za psihoanalitičku sociologiju su *Totem i tabu* (1913), *Psihologija mase i analiza ega* (1921), *Nelagodnost u kulturi* (1930) i *Mojsije i monoteizam* (1939).

S.Freud je prvi pokazao kako se individualna psihologija ne može odvojiti od kolektivnih fenomena, moral, religija, kultura i autoritet imaju svoje korene u psihičkim mehanizmima (Edipov kompleks, potiskivanje, superego). On nije sociolog, niti je želeo da postavlja nove temelje teoriji društva, ali je otvorio put sociološkom tumačenju društva kroz psihoanalitičke kategorije.

Pogledajmo kakav je doprinos S.Frojda za sociologiju. Prikazaćemo njegovo učenje, kako iz teorije psihoanalize tako i njegovu teoriju društva.

U delu **„Totem i tabu"** (1913), S.Frojd piše prvo veliko društveno tumačenje, mit o ubistvu praoca; piše o kolektivnoj krivici i nastanaku religije, morala i zakona. Zatim u delu „**S one strane principa zadovoljstva"** (1920), uvodi nagon smrti i piše da psiha nije vođena samo principom zadovoljstva; to je i početak antropološke i kulturne psihoanalize. U delu „**Psihologija mase i analiza ega"** (1921), Frojd piše o mehanizmu kolektivne identifikacije. Isto navodi da ego pojedinca se potčinjava autoritetu vođe a daje i objašnjenje masovne psihologije. U knjizi **„Budućnost jedne iluzije"** (1927), objašnjava religiju kao infantilnu iluziju a psihološko poreklo religijske vere u autoritet, posebno oca. Značajno delo **„Nelagodnosti u kulturi"** (1930), predstavlja vrhunac teorije: civilizacija je represija nagona a stalan je konflikt između pojedinca i kulture. Da bismo razumeli Frojdovu teoriju društva, ukratko ćemo se podsetiti njegove psihoanalitičke teorije.

S. Frojd je dinamičkom teorijom ličnosti i kulture, kao i tehnikom „terapijom razgovora", izazvao kulturni potres, ne samo u svojoj sredini, nego u svetu duha uopšte. Otac psihoanalize, je mislilac koji je svojim učenjem izvršio preokret u načinu mišljenja u 20.veku. S.Frojd je pored Fridriha Ničea postao novi „razbijač tablica" početkom XX veka. „Čovek je za Frojda složeno biće i u njemu se jasno razlikuju tri sloja: *nesvesni* (**id**-ono), *svesni* (**ego**-ja) i *nadsvesni* (**super-ego**, nad-ja).

[11] Tripković, M., navedeno delo, str. 109-113.

Ova tri sloja *bitno* se razlikuju s obzirom na sadržaj i oblik, a među njima postoje *napeti* odnosi. Narušavanje tih odnosa dovodi do *bolesti* ljudskog bića."[12]

Najniži, primarni i najveći deo je nagonski, urođeni, skriveni, nesvesni, iracionalni i nepromenljivi Id (Ono), koji je središte životne energije čoveka i koji se u zadovoljavanju nagonskih potreba rukovodi isključivo principom zadovoljstva. Izvršilac, a u isti mah i kontrolor ovog nagonskog dela je Ego (Ja), koji se, kao predstavnik razuma i sluga moćnijeg gospodara, rukovodi principom realnosti. Ego se formira u sudaru između spoljašnjeg sveta i zahteva unutrašnjeg nagonskog dela ličnosti, a trebalo bi da, na osnovu razmišljanja i realnog procenjivanja mogućnosti za zadovoljenje nagonskih potreba, poput jahača, drži na uzdi i kroti nadmoćnu snagu ispod sebe. Treći deo ličnosti S.Frojd obeležava izrazom Super-ego (Nad-ja), shvatajući ga kao unutrašnjeg moralnog sudiju ličnosti. Super-ego, koji se rukovodi perfekcionističkim principom, nastaje kao rezultat socijalizacije, odnosno porodičnog vaspitanja. Preko njega društvo kontroliše i kanališe ispoljavanje polnih i agresivnih nagona, čije bi neobuzdano izražavanje ugrozilo i sam opstanak društva. Super-ego je naslednik Edipovog kompleksa i zastupnik etičkih shvatanja društva. Ali, pošto uvek postoji nepodudarnost između ideala i stvarnosti, između zahteva svesti i stvarnih dostignuća ega, tj. sukob između Super-ega i Ega, kod čoveka se javlja osećaj krivice. Težnja da se to osećanje savlada dovodi do razvitka civilizacije, koja nastaje kao rezultat napora da se premosti ova suprotnost.

Kao suštinski nagonsko i socijalno biće, čovek. usvajajući ego-ideal (pre svega, preko interiorizacije idealizovane slike oca), savlađujući osećanje krivice i razvijajući osećanje savesti i ponosa, kroti svoju urođenu biološku prirodu, potiskuje ono što mu se zabranjuje i **preobražava (sublimiše) svoju libidonoznu energiju** u više oblike aktivnosti, **kao što su kultura, nauka ili umetnost**. Nastanak najznačajnijih društvenih pojava, a pre svega kulture, može se prema tome, dovesti u neposrednu i suštinsku vezu sa ograničenjem i uzdržavanjem od zadovoljavanja individualnih, biologistički protumačenih, nagonskih potreba. Ali, potisnute želje se nikad ne mogu sasvim izgubiti. One se stalno vraćaju u psihički život pojedinca preko snova, omaški, nesvesnih gestova i sl., i glavni su uzrok duševnih bolesti. Antagonizam i privremena ravnoteža između ova tri dela ličnosti sačinjavaju, dakle, osnov njegovog dinamizma, a ozbiljniji poremećaji na tom planu dovode do različitih psihičkih oboljenja, u prvom redu neuroza.

„Frojd ruši prosvetiteljsku veru u svemoć razuma, dok svojim vlastitim razumevanjem nesvesnoga, tu veru opravdava: i on ide od imaginativnog prema kognitivnom, od emocionalnog prema intelektualnom, od mitskog prema

[12] Šušnjić, Đ.,*Teorije kultura*, Zavod za udžbenike, Beograd 2015, str.76.

naučnom, od nesvesnog prema svesnom. Frojd, razuman čovek, pokazuje i dokazuje, na razuman način, da razum nema moći da vodi čoveka u životnim neprilikama: da je on samo sluga mnogo moćnijih nagona! Frojd ne može da porekne značaj razuma, ali oseća nadmoć nagonskog – u tom procepu ostaje trajno zarobljen."[13] „Ovim je ukratko prikazana struktura ličnosti, koja podrazumeva govor o njenim sastavnim delovima, ali i dinamičkim odnosima među njima. Id je najniži sloj u sklopu ličnosti, ego srednji, a super-ego najviši. Za tri psihološke moći u nama, za tri sprata u svakom čoveku, stari narodi su imali posebne bogove, iako su težili da ih prikažu kao razne vidove istog božanstva. Tri ključna pojma psihoanalize (id, ego, euper-ego) daju osnova za tri teorijska stanovišta: teoriju nesvesnog, teoriju svesnog i teoriju nadsvesnog ponašanja i mišljenja, to jest iracionalizam, racionalizam i moralizam. Ako ove teorijske i filozofske pojmove prevedemo u sociopsihološke, mogli bismo reći id označava masu ili gomilu (psihologija mase), ego predstavlja intelektualnu elitu (teorija saznanja), a super-ego simbolizuje svece i pravednike (etička razmatranja). Ovim nad-ja, savešću, počinje moral i kultura. Nad-ja predstavlja ideal, ono božansko u čoveku, kategorički imperativ, čast. Što je častan čovek dosledniji u svom odnosu prema drugima, to se njegov nad-ja pokazuje kao nemilosrdan tiranin, što se uočava u slučaju svetih ljudi, koji sebe okrivljuju ne samo za grešku i greh, nego i za samu pomisao na njih."[14]

Nastanak ljudskog društva

U skladu sa svojim ambicijama da se sve pojave objasne psihoanalitičkom metodom, S.Frojd je pokušao da odgovori i na pitanje kako je nastalo ljudsko društvo i koji su bili prvi oblici njegovove organizacije. Polaznu osnovu njegove simboličke „priče" o nastanku ljudskog društva čini shvatanje o Edipovom kompleksu i poređenje filogenetskog razvoja ljudskog roda sa ontogenetskim razvojem pojedinca. U pokušaju izgrađivanja vlastite teorije o nastanku ljudskog društva i osnovnih institucija na kojima ono počiva, **S.Frojd se oslanja na Č.Darvinovu ideju o prvobitnoj hordi** i shvatanju **R.Smita** (William Robertson Smith**) o totemskoj žrtvi**[15]. „Prema Č.Darvinu, porodica ili prvobitno društvo se sastojalo od malih grupa, kojima je, slično čoporu gorila, upravljao i dominirao jedan odrasli mužjak i pod čijom se vlašću nalazio izvestan broj žena i dece; a prema R.Smitu, najstariji verski akt sastojao se u zajedničkom svečanom obredu, u toku koga su članovi klana jeli totemsku životinju."[16] „Na osnovu toga, S.Frojd smatra da se ključni „događaj" za istoriju čovečanstva

[13] Šušnjić.Đ., navedeno delo, str.78.
[14] Isto, str.79.
[15] Frojd, S., *Totem i tabu*, Izdavačko preduzeće Matice srpske, Novi Sad, 1969, str.123-140.
[16] Tripković M.,navedeno delo, str.110.

odigrao onda kada je snažan i ljubomoran otac mužjak, isterao iz grupe svoje odrasle sinove da bi za sebe sačuvao sve ženke. Ali, oterani sinovi su ostali i dalje blizini očeve porodice. Jednog dana se oni ujedinjuju i ubijaju oca, a zatim ga jedu. Tako ujedinjeni oni su mogli ostvariti ono što svaki od njih pojedinačno nije bio u stanju da učini (moguće da im je pronalazak nekog novog oružja ulio samopouzdanje).“[17]

Međutim, ubijajući oca, kao predmet zavisti i mržnje, oni se istovremeno identifikuju sa njim, pošto je svaki od njih, jedući komad očevog mesa, prisvojio i deo njegove moći. Totemski obred[18] predstavlja samo neku vrstu „sećanja“ ili ponavljanja tog akta, s tim što ulogu oca ima totemska žrtva. „Ubivši oca, pobunjena braća su se, dakle, odjednom našla u protivrečnim osećanjima: utolivši mržnju i ostvarujući identifikaciju s ocem, oni su se sada predali afektivnim manifestacijama preterane nežnosti i divljenja prema njemu.“[19] Prožeti osećanjem krivice i kajanja, oni su se dobrovoljno odrekli plodova oceubistva, odbijajući da stupe u polne odnose sa očevim ženama[20] i zabranjujući ubijanje totema, koji je zamena za oca. Na osnovu ove „retrospektive pokornosti“, umrli je postao još moćniji nego za života. Ova dva tabua su se, međutim, utopila u dve potisnute želje koje sačinjavaju suštinu Edipovog kompleksa.

S.Frojdova psihoanalitička teorija nastala je kao reakcija na „optimističku“, nekritičku i apstraktnu pretpostavku, koja ima prilično snažno uporište u evropskoj filozofiji, naročito prosvetiteljskoj tradiciji, prema kojoj je čovek suštinski racionalno biće, pri čemu se zanemarila njegova biološko-nagonska i osećajno-iracionalna dimenzija. Ona je nastala i kao reakcija na pretpostavku da je ljudska ličnost celovit i neprotivrečan sistem, koji se, kao proizvod okolnosti i individualnog napora, može beskonačno menjati i usavršavati tokom celog života. S.Frojdova teorija se takođe može shvatiti kao reakcija na pretpostavku da je pojedinac apsolutno podređen društvu, da je njegov psihički život neautonoman i da društvo ne zavisi od individualnih psihičkih osobina pojedinaca od kojih je sastavljeno. Kao odgovor na takva shvatanja, S.Frojd razvija dinamički, analitički i dubinski pristup u kome su, prema vlastitim rečima, osnovni sastavni elementi učenje o otporu i potiskivanju, o nesvesnom, o etiološkom značenju seksualnog života i o važnosti doživljaja u detinjstvu, čime je izazvao pravu revoluciju u psihologiji i veoma podsticajno delovao na razvoj drugih, naučnih disciplina.

---

[17] Isto, str.111.
[18] Frojd S., *Totem i tabu*, Izdavačko preduzeće Matice srpske, Novi Sad, 1969, str.141-196.
[19] Tripković M., nav.delo, str.111.
[20] Frojd S. *Totem i tabu*, Izdavačko preduzeće Matice srpske, Novi Sad, 1969, str.141.

Priroda i kultura u delu Frojda

Ako je nagon ono zdravo (princip zadovoljstva), onda je bolesno sve što ometa da nagon bude zadovoljen (princip realnosti). Kulturne norme (običajne, verske, moralne, pravne, ideološke, logičke, estetske itd.) nadziru, potiskuju ili zabranjuju nagonima da se neometano ispolje i zadovolje. Prema tome, one su nasilje i zločin nad nagonskom prirodom čoveka, pa se prirodni čovek oseća *nelagodno u kulturi*.[21] Nagonska priroda postoji pre svake kulture i sa svakom kulturom vodi spor: između kulture i nagona dolazi do visokog napona. Da bi uopšte bilo kulture, nužno je obuzdavanje nagona. Ako se nagoni puste s lanca, to jest da se ispolje i zadovolje posve slobodno, onda smo u divljaštvu ili varvarstvu. Kultura zahteva potiskivanje nagona, a svaki nagon raste u srazmeri sa kojom se potiskuje. Frojd kaže da suština potiskivanja jednostavno se sastoji u odvraćanju nečega od svesti i držanju toga nečega na odstojanju. „Potiskivanje nije zdravo i ubrzo se pokažu posledice u obliku neuroza, psihoza i sl. Što je viši stepen kulturnog napretka, to je više takvih oboljenja, jer je češće potiskivanje. Da je kultura bolest, to je nešto što logički nužno sledi iz psihoanalitičke teorije.“[22]

Najveći nedostaci društvene teorije S.Frojda bili bi:[23]

a) **psihologizam**, jer se sve društvene pojave svode na psihičke sadržaje;
b) **biologizam**, pošto se sve psihičke pojave izvode iz urođene biološke strukture, a osnov ljudske ličnosti traži u nagonskom libidu, čije se značenje stalno proširuje da bi se objasnile raznovrsne i složene individualne i društvene pojave;
c) **mehanicizam**, pošto se odnosi između pojedinih „delova“ ličnosti shvataju kao stalni i nepromenljivi;
d) **fatalizam**, jer se u njegovom učenju pridaje sudbinski značaj detinjstvu, nakon koga se ništa bitnije ne može izmeniti u karakteru ljudske ličnosti, izuzev samih promena što ih izaziva psihoanalitičko lečenje;
e) **evropocentrizam,** pošto se univerzalizuje iskustvo zapadnoevropskog društva i kulture, ili, još uže, određenih društvenih slojeva unutar njih, mada su mnogi antropolozi pokazali da većina od tih pojava nije prisutna i u drugim i drukčijim društvima i kulturama.

Malo detaljnije smo prikazali učenje Sigmunda Frojda, jer smatramo da je ono ključno za razumevanje psihoanalitičke sociologije, pored ostalih teoretičara, čije ćemo učenje sada ukratko prikazati. Jedan od najznačajnijih, posle S.Frojda, je K.Marks.

---

[21] Jedno delo S.Frojda nosi naziv „Nelagodnosti u kulturi“
[22] Frojd, S., *Totem i tabu*, Izdavačko preduzeće Matice srpske, Novi Sad, 1969, str.80.
[23] Tripković M., nav.delo, str.112.

(B) Karl Marks (1818-1883)

Ne pripada psihoanalitičkoj tradiciji, ali je ključan za kasniji razvoj psihoanalitičke sociologije jer je uveo ideju o *društvenoj determinisanosti svesti* („društveno biće određuje svest"). Njegov uticaj se spaja s Frojdovim u frojdomarksizmu, koji je temelj psihoanalitičke sociologije 20. veka.

K.Marks[24] ističe da je **čovek aktivno, društveno biće** čija se priroda ostvaruje kroz **praksu (praxis)**, kroz materijalnu delatnost i društvene odnose. Samo kroz odnos s drugima čovek postaje čovek.[25]

Povezanost s interaktivnošću se očitava u sledećim elementima: **Rad[26] se shvata kao osnovni oblik interaktivnosti**, gde ljudi komuniciraju i saraduju kroz zajednički rad. **Društveni odnosi se posmatraju kao suština interaktivnosti** - ljudska bića postoje samo kroz mrežu međusobnih društvenih odnosa. **Medijacija se odvija kroz proizvode** - ljudi komuniciraju i prepoznaju jedni druge kroz stvari koje proizvode.

Pored ova tri elementa koji upućuju na interaktivnost, značajan, ako i ne najznačajniji je pojam **otuđenja, alijenacije,** koji nas direktno vodi ka različitim oblicima i nivoima ljudske interaktivnosti. Nekoliko nivoa alijenacije (otuđenja) koje K.Marks analizira, pokazuju kako u društvu dolazi do otuđenja - raskida prirodne, autentične ljudske interaktivnosti.

a) **Alijenacija od proizvoda rada**; čovek radnik gubi kontrolu nad onim što proizvodi i proizvod postaje strana, tuđa sila.
b) **Alijenacija od samog procesa rada**; rad postaje prisilan, ne kreativan i čovek ne ostvaruje sebe kroz rad već se poriče.
c) **Alijenacija od prirodne suštine samoga sebe**; čovek gubi svoju specifično ljudsku kreativnu prirodu i ne realizuje se kroz slobodnu, svesnu delatnost.
d) **Alijenacija od drugih ljudi**; ovo je **najvažnije za interaktivnost,** drugi ljudi postaju **konkurencija**, **sredstvo** za ostvarivanje ciljeva, prirodni odnosi saradnje zamenjuju se **odnosima konkurencije** i i**nteraktivnost postaje instrumentalna**, a ne autentična.

[24] Marinković, D., navedeno delo, str 32-34.
[25] Karl Marx razvija shvatanje čoveka kao aktivnog i društvenog bića čija se suština ne nalazi u izolovanom pojedincu, već se ostvaruje kroz praksu – materijalnu delatnost i mrežu društvenih odnosa (Marx, Ekonomsko-filozofski rukopisi iz 1844; Teze o Feuerbachu, VI)
[26] Haralambos, M.i Heald, R., navedeno delo, str.25-28.

K.Marks pokazuje kako kapitalizam narušava opšteljudsku interaktivnost pretvarajući je iz prirodnog, kreativnog odnosa međuljudske saradnje u instrumentalni, strani, konkurentski odnos. Alijenacija je upravo **stanje narušene, neautentične interaktivnosti**.

Frankfurtska škola[27]

Frankfurtska škola predstavlja jedan od najuticajnijih pravaca **kritičke teorije društva** u 20. veku. Njena misao je duboko obeležila sociologiju, filozofiju, politikologiju i kulturologiju. Osnovana je 1923.g. u Frankfurt na Majni, u Nemačkoj. Zvanični naziv Frankfurtske škole je Institut za društvena istraživanja. Osnivač i prvi direktor je bio Karl Grinberg (Carl Greenberg). Institut je zamišljen kao mesto za multidisciplinarna, marksistička istraživanja društva, nezavisna od partijske politike. Pravi intelektualni zaokret dogodio se 1930. godine, kada je **Maks Horkhajmer** postao direktor Instituta. On je oko sebe okupio grupu briljantnih teoretičara, među kojima su bili: **Theodor V. Adorno, Jirgen Habermas, Herbert Markuze, Erih From.** Pod Horkheimerovim vođstvom, Institut je usmerio svoj rad ka razvijanju "kritičke teorije društva"**.** Kada su nacisti došli na vlast 1933. godine, Institut je, zbog svog marksističkog karaktera i jevrejskog porekla većine članova, zatvoren. Njegovi članovi su emigrirali, prvo u Švajcarsku, a potom u Sjedinjene Američke Države. Institut se preselio u Njujork i bio povezan sa Univerzitetom Kolumbija. Upravo u egzilu su nastala najznačajnija dela Škole, koja su analizirala teme kao što su: Autoritarni društveni karakter (*Autoritarna ličnost* , T.Adorno), Kritika prosvetiteljskog razuma i porasta fašizma (M.Horkhajmer, T.Adorno), Kulturna industrija kao sredstvo masovne manipulacije (*Dijalektika prosvetiteljstva* , M.Horkhajmer i T.Adorno). Ova škola mišljenja istražuje kako se kroz društvene odnose i kulturu formiraju moderna društva, što je suštinski povezano sa fenomenom interaktivnosti.

Veliki doprinos škole je u tome što je ukazala da se razlikuje: **istinska interaktivnost** (koja je kritička, autentična, oslobađajuća) od **lažne interaktivnosti** (koja je kontrolisana, potrošačka, represivna). Teoretičari Frankfurtske škole su utemeljivači psihoanalitičke sociologije Učenja ove škole su direktno povezana s E.Fromovom distinkcijom "imati ili biti" i K.Marksovom teorijom alijenacije, čineći našu analizu interaktivnosti kao opšteljudskog fenomena razumljivijom i dubljom.

[27] Marinković D., navedeno delo, 221-224.

(C) Erih From[28] (1900–1980)

Bio je nemačko-američki psihoanalitičar, sociolog i filozof humanizma, čiji rad predstavlja spoj S.Frojdove psihoanalize, K.Marksove socijalne teorije i etike egzistencijalnog humanizma. U središtu njegovog opusa stoji pitanje čovekove prirode, da li je čovek samo pasivni proizvod društvenih struktura, ili je sposoban da aktivno i svesno oblikuje svoj život kroz odnose sa sobom, drugima i svetom. Temu **interaktivnosti** E.From ne razmatra kroz tehničke ili digitalne pojmove, već kao **ontološku i etičku kategoriju**. Ona podrazumeva živu, dvosmernu povezanost, između čoveka i društva, čoveka i prirode, čoveka i čoveka, ali i između čoveka i samog sebe. Za E.Froma, čovekova zrelost meri se stepenom njegove sposobnosti da **bude u interakciji**, da voli, razume, učestvuje i doprinosi, umesto da poseduje, konzumira i dominira. Nasuprot otuđenju i pasivnom posmatračkom odnosu, interaktivnost predstavlja **put ka autentičnosti i slobodi**.
Erih From razvija ideju interaktivnosti kroz 3 ključna dela: *„Bekstvo od slobode" (1941), „Zdravo društvo"* (1955) i *„Imati ili biti"* (1976). Takođe je razmatra i u delima *„Umeće ljubavi"* (1956) i *„Umeće bivstvovanja"* (1986), i nastoji da pokaže kako interaktivnost postaje temelj njegovog humanističkog pogleda na svet.

Interaktivnost kao antropološka osnova u delu E.Froma se ogleda u shvatanju da je čovek biće paradoksa[29]: odvojeno od prirode, a ipak njen deo; svesno i samostalno, ali i usamljeno. Taj jaz čovek prevazilazi kroz **odnose**, kroz interakciju. Čovek je za E.Froma jedino biće za koje je sopstveno postojanje problem koji mora da reši. Interaktivnost je, dakle, odgovor na ontološku usamljenost: kroz dijalog, ljubav i stvaranje, čovek obnavlja vezu sa svetom.

E.From tu ideju preuzima delimično od K.Marksa, koji je u radu video oblik samoostvarenja čoveka kao „društvenog bića". Ali E.From dodaje psihološku dimenziju, sposobnost za ljubav i svesnu pažnju kao osnovne oblike interaktivnog postojanja.

Društvena interaktivnost i problem otuđenja su analizirani u delu *Zdravo društvo*, gde E.From analizira moderne kapitalističke[30] strukture, koje umesto da podstiču dijalog i saradnju, proizvode **otuđenje**[31] i **lažnu interaktivnost**. Ljudi komuniciraju[32], ali ne *susreću* se; razmenjuju uloge, ali ne stvarnost. Savremeni

[28] Tripković.M., navedeno delo, str. 328-339.
[29] From E., *Bekstvo od slobode*, Naprijed, Zagreb i Nolit, Beograd 1989, str.100-144.
[30] From, E., *Zdravo društvo*, Naprijed, Zagreb i Nolit, Beograd 1989, str. 70.
[31] Isto, str.96.
[32] Isto, 128.

čovek neprestano govori, ali zapravo nikada ne komunicira; svakog dana troši stotine reči i ideja, ali ne dolazi ni do jedne izvorne misli.

Ovakvo društvo stvara „marketinški karakter", čoveka koji sam sebe vidi kao robu[33], meri svoju vrednost prema potražnji i gubi sposobnost autentičnog dijaloga. Interaktivnost u zdravom društvu, nasuprot tome, podrazumeva **aktivnu solidarnost** i **kreativnu saradnju**, u kojoj ljudi stvaraju zajednički smisao, a ne samo razmenjuju funkcije.

Najpoznatiji i najpristupačniji izraz E.Fromove filozofije interaktivnosti nalazi se u delu *Umeće ljubavi. Ljubav je paradigma interaktivnosti*. Ljubav je za E.Froma aktivna moć, sposobnost da se iz sebe ide ka drugome, ne pasivno osećanje, već čin volje, znanja i discipline. Ljubav nije pre svega odnos prema određenoj osobi; ***ona je stav, orijentacija karaktera*** koja određuje čovekov odnos prema svetu u celini.[34]

E.From razlikuje četiri osnovna elementa ljubavi, **briga, odgovornost, poštovanje i znanje**.[35] Svaki od njih podrazumeva **interakciju**: ne može se brinuti bez slušanja, poštovati bez razumevanja, voleti bez davanja. Ljubav je, dakle, najdublji oblik **dvosmernog kretanja** između „ja" i „ti", temelj autentične interaktivnosti u ljudskim odnosima.[36]

U svom kasnom delu *„Imati ili biti" (1976),* E.From sistematizuje svoju filozofiju interaktivnosti. On razlikuje *dva načina egzistencije*: Način **„imati"**[37], pasivan, posesivan, potrošački. Čovek posmatra svet spolja, pokušava da ga poseduje i kontroliše. Način **„biti"**[38], aktivan, učestvujući, interaktivan. Čovek je u odnosu, u dijalogu sa svetom.

U načinu imanja odnos prema svetu zasniva se na posedovanju i kontroli; u načinu bivanja odnos prema svetu zasniva se na deljenju, učestvovanju i davanju.

Način „biti" je suština interaktivnosti: on znači **živeti u procesu**, a ne u vlasništvu. E.From povezuje ovu ideju sa praksama meditacije, umetnosti i ljubavi, gde je čovek u punom dodiru sa sobom i drugima, bez posrednika interesa i moći. Čovek koji „ima" pokušava da prisvoji i znanje, i ljubav, i moć. On kaže: „imam veru", „imam ideju", „imam partnera", dok čovek koji „jeste" kaže: „verujem", „mislim", „volim". Ova suptilna jezička razlika otkriva ontološki pomak od pasivnog posedovanja ka aktivnom postojanju. Biti znači

---

[33] Isto, 72-89.
[34] From, E., *Umijeće ljubavi*, Naprijed, Zagreb i Nolit, Beograd 1989, str.9-13.
[35] Isto, str.29.
[36] Isto, 45-74.
[37] From, E., *Imati ili biti*, Naprijed, Zagreb i Nolit, Beograd 1989, str.79-95.
[38] Isto, str. 97-116.

proces samopreobražaja i samodelanja. To nije stanje mirovanja, već neprekidnog rađanja.

E.From jasno povezuje interaktivnost sa načinom „bivanja“: čovek koji jeste živi, deluje, komunicira, razmenjuje; čovek koji ima akumulira i brani svoje posede. Prvi stvara dijalog, drugi granice. Aktivnost u smislu bivanja znači davati život, obnavljati život, prevazilaziti razdvojenost čoveka od samog sebe. Način „biti“ postaje sinonim za **autentičnu interaktivnost**, ne dominirati, već deliti; ne posedovati, već učestvovati. To je aktivno prisustvo u svetu, u kome čovek stvara smisao kroz razmenu sa drugima.

Iako je E.From pisao u drugoj polovini XX veka, njegova misao je danas možda aktuelnija nego ikad. Digitalna komunikacija stvorila je privid povezanosti, ali i novu formu otuđenja: „klik interakcije“ bez prisustva i empatije. E.From bi verovatno rekao da živimo u **načinu imanja komunikacije**, posedujemo informacije, ali ne delimo iskustvo. Njegova ideja interaktivnosti poziva nas da obnovimo **autentični dijalog**: da slušamo, reagujemo, delimo, budemo prisutni.

U obrazovanju, E.Fromov model podseća da **učenje mora biti interaktivno**, proces razmene, a ne memorisanja. U tehnologiji, on nas opominje da **humanizujemo mašine**, da digitalna sredstva služe odnosima, a ne da ih zamenjuju. U etici, podseća da **sloboda nije izolacija**, već sposobnost da se slobodno učestvuje u zajedništvu. U filozofsko-psihološkom opusu E. Froma, interaktivnost je **osnovni princip humanog postojanja**. Ona spaja njegove uvide o ljubavi, radu, društvu i duhovnosti u jedinstvenu humanističku viziju čoveka.

Autentična interaktivnost podrazumeva aktivno prisustvo, dijalog, brigu i odgovornost. Suprotna joj je otuđenost - mehanička komunikacija, potrošnja i posesivnost. E.From nas poziva da napustimo način „imanja“ i da živimo u načinu „bivanja“ - da ne posedujemo odnose, već da ih živimo. Samo u tom procesu čovek dostiže zrelost, smisao i slobodu. Samo u procesu odnosa prema drugima, prirodi i samima sebi možemo pronaći svoje istinsko biće. Mesto Eriha Froma u psihoanalitičkoj sociologiji je **centralno i posredničko,** između Frojda i sociologije, između psihološkog i društvenog tumačenja čoveka.

Naspram S.Frojda, E.From odbacuje biološki determinizam i tezu o primatu seksualnog nagona. Umesto toga, smatra da je *temelj ljudskog bića potreba za povezanošću i smislom*, a ne libido. Naglasak pomera sa nagona na *karakter* i *socijalne odnose*.

U odnosu na K.Marksa, preuzima pojam otuđenja[39], ali ga psihološki produbljuje: čovek je otuđen ne samo od rada, već i od sebe, drugih ljudi i prirode. Smatra da kapitalizam stvara „tržišni karakter", ličnost koja vredi samo onoliko koliko može da se „proda".

Ako govorimo uopšteno o sociologiji, uvodi pojam **društvenog karaktera[40]**, kolektivni oblik ličnosti koji odgovara određenoj ekonomskoj i kulturnoj strukturi. Psihoanaliza postaje alat za razumevanje društvenih procesa internalizovanih u ličnosti.

Njegovo mesto u psihoanalitičkoj sociologiji je posredničko, on je most između klasične psihoanalize, S.Frojda i kritičke teorije Frankfurtske škole. Njegov rad je humanistički orijentisan, a cilj psihoanalitičke sociologije je oslobađanje čoveka od iracionalnih društvenih sila i ponovno uspostavljanje autentične slobode i ljubavi.

Interaktivnost kao ključni pojam u interaktivnoj psihoanalizi

„**Interaktivna psihoanaliza** je istraživački oblik filozofske prakse koja za cilj ima negovanje duše čoveka. Njen osnovni pristup je u zauzimanju interaktivnih pozicija koji omogućuje uvid u način mišljenja analizandima. Krajni cilj da se analizandima upotrebom novih dostignuća i metoda koja su postignuta na institutu omogući uvid u logičke probleme zaključivanja, a koji su nastali tokom njegovog emotivnog i psihičkog problema, čime se prevazilazi dosadašnji problemi terapijskog nihilizma u stanjima paranoje, psihoze, shizofrenije, parafrenije i dr. Nastava u specijalističkoj obuci organizuje se po temama."[41] Pod pojmom **interaktivnost** u domenu interaktivne psihoanalize podrazumevamo svojstvo komunikacionog procesa koje omogućava aktivnu i dvosmernu razmenu informacija između analizanta i analitičara, pri čemu učesnici imaju mogućnost da međusobno utiču jedni na druge, ukazujući na sadržaj i ishod kako međusobne interakcije tako i interakcije sa okruženjem.[42]

---

[39] From, E., *Zdravo društvo*, Naprijed, Zagreb i Nolit, Beograd 1989, str. 96. „Pod otuđenjem se razume način iskustva u kome ličnost doživljava sebe kao neko strano biće"

[40] Isto, str.67. „Šta se razume pod društvenim karakterom? Pod ovim pojmom ja razumem suštinu karakterne strukture koja je zajednička većini članova iste kulture, suprotno individualnom karakteru po kome se ljudi razlikuju jedan od drugog iako pripadaju istojkulturi"

[41] Popov, M., "*Pravilnik o specijalističkoj obuci interaktivne psihoanalize*", (internet), dostupno na: https://filozofija.edu.rs/wp-content/uploads/2025/01/img0333.pdf (pristupljeno 9. februara 2026).

[42] Neformalni zapisi sa predavanja prof. Milana Popova iz predmeta „Uvod u interaktivnu psihoanalizu".

Uvod u metodologiju nastave u interaktivnoj psihoanalizi

Metodologija nastave predstavlja organizovani skup principa, metoda i postupaka koji određuju način na koji se znanje prenosi, usvaja, proverava i primenjuje u okviru obrazovnog procesa. Kao deo šire pedagoške teorije, metodologija nastave podrazumeva promišljen izbor didaktičkih strategija i oblika rada koji omogućavaju postizanje definisanih obrazovnih ciljeva. Ona se ne tiče samo tehnike predavanja, već i dubinske filozofije obrazovanja: odnosa nastavnik–učenik, dinamike učenja, konteksta i prirode samog znanja.

Tradicionalno shvatanje metodologije nastave počivalo je na transmisiji znanja, gde se nastavnik posmatrao kao izvor informacija, a učenik kao pasivni primalac. Međutim, savremene teorije obrazovanja, konstruktivizam, humanistička pedagogija, fenomenološka didaktika i interaktivni modeli učenja ukazuju na to da je proces znanja pre svega proces zajedničkog otkrivanja, aktivnog učešća i iskustvenog učenja. Danas se metodologija nastave shvata kao dinamičan okvir u kojem se pažljivo kombinuju teorijski sadržaji, praktične aktivnosti, refleksija i dijalog, u cilju formiranja celovitog, kompetentnog i samosvesnog subjekta.

U humanističkim i društvenim naukama, metodologija nastave ima dodatnu složenost. Ona mora uzeti u obzir subjektivnost, iskustvo i vrednosne orijentacije samih učesnika. Nastava u ovim disciplinama ne može biti uprošćena na prenošenje fakata, već obuhvata razvoj hermeneutičkih sposobnosti, tumačenja, samorazumevanja i razumevanja drugog. U tom smislu nastava postaje proces u kojem se razvija sposobnost kritičkog mišljenja, samorefleksije i dijaloga.

Na toj osnovi zasniva se i naučno-pedagoška metodologija interaktivne psihoanalize. Pošto je reč o disciplini koja se bavi subjektivnim iskustvom, emocionalnom dinamikom i unutrašnjim životom čoveka, metodologija njene nastave mora biti prilagođena specifičnoj prirodi psihoanalitičkog procesa. Interaktivna psihoanaliza kombinuje elemente klasične psihoanalitičke tradicije, intersubjektivnih teorija, filozofske prakse i savremenih psihoterapijskih metodologija. Stoga se i sama nastava izvodi u duhu interdisciplinarnosti, dijalogičnosti i iskustvenog učenja.

Metodologija nastave u interaktivnoj psihoanalizi je **dijaloški, iskustveni i integrativni proces** čiji je cilj da obučeni terapeut ne samo usvoji teoriju i tehniku, već da razvije sposobnost za autentičnu, refleksivnu i etičku interakciju sa klijentom. Ona podučava ne samo "kako se radi terapija", već "kako je *biti* u terapiji", što je u potpunoj saglasnosti sa njenim osnovnim ciljem, negovanjem ljudske duše.

S obzirom da je interaktivna psihoanaliza definisana kao filozofska praksa, multidisciplinarni pristup i oblik psihoterapije, njena metodologija nastave je pored klasičnog predavanja, usmerena na stvaranje **iskustvenog, refleksivnog i dijaloškog prostora** u kojem se učenje ne odvija samo pukim prenošenjem činjenica, već kroz interakciju i razumevanje subjektivnosti vrši proces edukacije.

Ovo su ključni **elementi metodologije nastave u interaktivnoj psihoanalizi**, kako ih mi vidimo:

1. Filozofski dijalog kao osnova gde se filozofska praksa, kao nastava zasniva se na klasičnom predavanju i na dijalogu, a ključni cilj je uvid specijalizanda u interaktivnu poziciju. Umetnost postavljanja pitanja je važnija od davanja odgovora. Cilj je da se podstakne specijalizand na samostalno promišljanje, preispitivanje sopstvenih pretpostavki i otkrivanje sopstvenih istina. Nastavnik ne treba da drži monolog, već vodi dijalog u kome su svi specijalizandi aktivni.

2. Interaktivna i doživljajna primena gde je metodologija naravno *i iskustvena*. Učesnici, specijalizandi, ne uče samo o interakciji, već oni *uče kroz interakciju*. Upravo zbog ovog momenta nam je bilo jako važno da predstavimo psihoanalitičku sociologiju kao temeljan okvir za shvatanje pojma interakcije, koji smatramo ključnim za nastavu interaktivne psihoanalize. A nastava se odvija kroz *rad u malim grupama***,** gde grupa specijalizanada je obično od deset do dvanaest polaznika i komunikacija se može odvijati veoma kvalitetno s tim brojem polaznika. *Analiza konkretnih slučajeva iz prakse* koji se ne analiziraju samo sa teorijskog stanovišta, već se na vežbama, kroz dijalog istražuju subjektivna iskustva analizanda, koji je polaznik specijalističkih obuka.

3. Multidisciplinarna integracija u metodologiji nastave podrazumeva povezivanje različitih diskursa. Na jednom času može se čitati odlomak iz filozofskog dela, npr. Sokrata (grč. Σωκράτης), Serena Kierkegora (Søren Aabye Kierkegaard), Fridriha Ničea (Friedrich Nietzsche) i diskutovati o njegovoj relevantnosti za psihoterapiju. Može se analizirati filmski klip ili književni lik kroz psihoanalitičke koncepte. Mogu se povezivati nalazi neurobiologije sa fenomenologijom subjektivnog iskustva. Moguće je uvoditi specijalizanda u subjektivni doživljaj interaktivnih pozicija. Ovo nije samo "dodavanje" sadržaja, već njihova integrativna sinteza u cilju šireg razumevanja čoveka.

4. Fokus na negovanju duše podrazumeva da metodologija nastave mora biti transformativna, a ne samo informativna. Nastava podstiče *introspekciju i samo-svesnost* jer se specijalizand podstiče da kontinuirano preispituje sopstvene

motive, otpore i kontratransfere, na vežbama. Naglasak nije samo na tehnikama, već na razvijanju autentične, empatične i filozofski *utemeljene interaktivne pozicije* budućeg interaktivnog psihoanalitičara, terapeuta. Takođe, kroz dijalog se istražuju *etičke dileme i odgovornost analitičara* prema analizandu i njegovom "duševnom zdravlju".

5. Struktura nastavnog procesa se ogleda u dijalogu koji je centralan, ali nastava ima jasnu strukturu koja obezbeđuje kontinuitet i dubinu, kroz *teorijski okvir* koji predstavlja zbirno usvojeno znanje teorijskih koncepata iz različitih disciplina koje su polaznici specijalizandi, budući interaktivni psihoanalitičari usvojili. *Praktična vežba* ima za cilj primenu koncepata kroz rad u paru i grupi, gde su sami polaznici podeljeni, da u jednom trenutku svako bude analizand, a u sledećoj „podeli uloga" bude analitičar. *Reflektivna diskusija* je zajedničko razmatranje iskustva na grupnim vežbama, sa fokusom na ono što se *dogodilo u interakciji* i kakvo je *subjektivno iskustvo* bilo. Budući interaktivni psihoanalitičari, terapeuti, na obuci, treba da iskažu svoje slučajeve na grupnu *supervizijU*, gde se ne daju "rešenja", već se kroz dijalog otvara novo razumevanje dinamike odnosa.

6. Uloga nastavnika, terapeuta u ovoj metodologiji nije "sveznajući ekspert", već obučeni facilitator, savetodavnog dijaloga. Njegova uloga je da *stvori siguran i podsticajan prostor za istraživanje*, kako teorijskog, kroz razne stručne predmete i sadržaje, tako i praktičnog rada kroz grupne i individualne vežbe. *Nastavnik postavlja prodorna pitanja* koja otvaraju nova područja razmišljanja, pitanja čiji su odgovori na prvi pogled samorazumljivi, ali kada se ozbiljnije i temeljnije njima pristupi, shvati se prava dubina i značaj pitanja. Nastavnik *demonstrira autentičnu interaktivnu poziciju na sebi*, kroz vežbe koje vodi, kao individualne, tako i grupne. On *vodi grupu kroz proces*, ali ne kontroliše njegov ishod, ne prejudicira ga.

7. Supervizija i analiza ličnog iskustva su ključni metodološki element jer omogućava strukturisanu analizu praktičnih situacija. U okviru edukacije, supervizija se odvija kao: grupna analiza rada, individualni supervizijski razgovori, prikaz slučajeva, supervizijske radionice. Ovaj proces omogućava specijalizandima da povežu teoriju i praksu, prepoznaju svoje greške i slepe tačke, razviju profesionalnu sigurnost, izgrade lični stil analitičkog rada. Supervizija je takođe prostor u kojem se neguje lični razvoj, emocionalna zrelost i sposobnost suočavanja sa kompleksnim psihičkim sadržajima.

8. Edukacija kao proces lične transformacije je za razliku od mnogih drugih naučnih disciplina, u nastavi interaktivne psihoanalize uključena u *dimenziju lične transformacije*. Specijalizand nije samo posmatrač psihičkih procesa, već učesnik, osoba koja se menja, sazreva i razvija tokom edukacije. Metodologija nastave,

stoga, podrazumeva rad na ličnim temama, razvoj emocionalne otpornosti, integraciju vlastitog iskustva u profesionalnu praksu, uspostavljanje personalnog i profesionalnog integriteta.

Upravo ova dimenzija lične transformacije razlikuje interaktivnu psihoanalizu od akademskog proučavanja sociologije jer ona zahteva celovit angažman čoveka, a ne samo intelektualni napor.

Zaključak

Psihoanalitička sociologija predstavlja jedno od najznačajnijih područja savremene humanističke misli, jer povezuje ono što je dugo bilo odvojeno, **unutrašnji svet pojedinca** i **društvenu strukturu kolektiva**. Njen značaj u metodologiji nastave interaktivne psihoanalize ogleda se u sposobnosti da premosti jaz između individualne psihologije i društvene realnosti, pokazujući da se lično i društveno ne mogu razumeti jedno bez drugog.

a) Koreni psihoanalitičke sociologije se nalaze u delima **Sigmunda Frojda**, **Karla Marksa**. Frojd je postavio osnovu razumevanja **nesvesnih motiva ljudskog ponašanja**, naglašavajući ulogu potiskivanja, krivice i moralne unutrašnje kontrole u nastanku kulture i društva. Marks je sa druge strane ukazao na ekonomske i klasne odnose kao osnovu društvenih struktura, ali i na način na koji materijalni uslovi oblikuju svest i ideologiju. Takođe, Marks je svojim pojmom **otuđenja** doprineo razvoju pojma interaktivnosti.

b) Na tim temeljima izrastaju teoretičari **Frankfurtske škole**, **M. Horkhajmer, T. Adorno, J.Habermas**, **H. Markuze, E. From** i drugi koji su nastojali da objasne **kako moderna civilizacija proizvodi otuđenje i konformizam**. Njihov doprinos psihoanalitičkoj sociologiji leži u integraciji Frojdove psihoanalize sa Marksovom kritikom društva. T.Adorno i M.Horkhajmer su u *Dijalektici prosvetiteljstva* analizirali **autoritarni karakter** i **mehanizme masovne poslušnosti**, pokazujući da racionalnost moderne epohe može postati instrument potčinjavanja. H.Markuze je u delu *Eros i civilizacija* ponovo istakao **revolucionarni potencijal nagona**, tvrdeći da oslobođenje čoveka podrazumeva prevazilaženje represivne racionalnosti i vraćanje potisnute libidinalne energije u kreativni, stvaralački,oblik.

c) Poseban značaj u okviru ovog misaonog pravca ima **Erih From**, koji je psihoanalitičku teoriju razvio u pravcu **humanističke sociopsihologije**. E.From je spojio S.Frojdovu dinamiku nesvesnog sa

K.Marksovim shvatanjem društvenih uslova egzistencije, stvarajući koncept čoveka koji teži **autentičnosti, slobodi i ljubavi** kao osnovnim egzistencijalnim potrebama. U delima kao što su *Bekstvo od slobode* i *Zdravo društvo*, E.From pokazuje kako **savremeno društvo,** kroz tržišne odnose i potrošačku kulturu, **proizvodi emocionalno otuđenje**, ali i kako se proces samospoznaje i promene može ostvariti kroz **interaktivno učenje i dijalog**. Upravo taj aspekt E.Fromove misli čini ga ključnim za savremenu **metodologiju interaktivne psihoanalize**: nastava ne treba biti jednostrano prenošenje znanja, već prostor zajedničkog razumevanja, u kojem učenik aktivno istražuje sopstvene mehanizme potiskivanja i društvene obrasce u kojima učestvuje.

Značaj psihoanalitičke sociologije u metodologiji nastave interaktivne psihoanalize ogleda se u njenoj sposobnosti da **poveže introspektivno i socijalno**, da omogući razumevanje pojedinca kroz društvo i društva kroz pojedinca. Oslanjajući se na S.Frojda, K.Marksa, i mislioce Frankfurtske škole, posebno E.Froma, ovaj pristup otvara mogućnost **obrazovanja koje ne samo da informiše, već i transformiše**, stvarajući svesne i empatične subjekte sposobne za autentičan odnos prema sebi i drugima.

Literatura:

Aristotel, *Politika*, BIGZ, Beograd, 1975.g.

Bastide, R., *Sociologija i psihoanaliza*, Naprijed, Zagreb 1987.

Frojd, S. *Iz kulture i umetnosti*, Izdavačko preduzeće Matice srpske, Novi Sad, 1969.

Frojd, S. *Nelagodnosti u kulturi*, Izdavačko preduzeće Matice srpske, Novi Sad, 1969.

Frojd, S. *Psihologija mase i analiza ega*, Beograd, Fedon, 2006.

Frojd, S. *Totem i tabu*, Izdavačko preduzeće Matice srpske, Novi Sad, 1969.

Frojd, S. *Uvod u psihoanalizu*, Izdavačko preduzeće Matice srpske, Novi Sad, 1969.

From, E., *Bekstvo od slobode*, Naprijed, Zagreb i Nolit, Beograd 1989.

From, E., *Imati ili biti*, Naprijed, Zagreb i Nolit, Beograd 1989.

From, E., *Umijeće ljubavi*, Naprijed, Zagreb i Nolit, Beograd 1989.

From, E., *Zdravo društvo*, Naprijed, Zagreb i Nolit, Beograd 1989.

Haralambos, M.i Heald, R., *Uvod u sociologiju*, Globus, Zagreb, 1989.g.

Marinković, D., *Uvod u sociologiju*, Mediterran, Novi Sad, 2017.

Marx K., Ekonomsko-filozofski rukopisi iz 1844.godine, Beograd, Prosveta, BIGZ, 1977.

Marx K., Engels F., Izabrana djela II, Kultura Zagreb, 1950.

Platon, *Država*, BIGZ, Beograd, 1993.g.

Popov,M.," Hipoteza korelacionih odnosa asocijalnog ponašanja šizofreničara" u Agrafa V, Novi Sad, 2023. str.18 – 26.

Rudinesko, E. I Plon, M., *Rečnik psihoanalize*, Izdavačka knjižarnica Zorana Stojanovića, Sremski Karlovci, Novi Sad, 2002.

Šušnjić, Đ., *Kritika sociološke metode*, Gradina, 1973.g.

Šušnjić, Đ., *Metode i pismo*, UDG Podgorica, 2021.

Šušnjić, Đ.,*Teorije kultura*, Zavod za udžbenike, Beograd 2015.

Tripković, M., *Sociološke teorije*, Institut za filozofiju i sociologiju, Filozofski fakultet u Novom Sadu, „Dnevnik"-„Euro preduzetnik" Novi Sad, 1992.g.

Psychoanalytic Sociology in the Methodology of Teaching Interactive Psychoanalysis

Abstract: Psychoanalytic sociology occupies a distinctive place in contemporary humanistic thought, as it connects the inner, unconscious world of the individual with the external social structure. It demonstrates that the personal and the social can be understood only in their mutual interdependence. Its roots are found in the works of Sigmund Freud and Karl Marx. Freud explains the mechanisms of the unconscious, repression, and moral control, while Marx points to the social and economic conditions that shape consciousness and produce alienation. On this foundation, the ideas of the Frankfurt School were developed. Particular emphasis is placed on the contribution of Erich Fromm, who integrates Freudian psychoanalysis with Marxist humanism and develops the concept of authentic interactivity. In this sense, psychoanalytic sociology becomes the foundation of the methodology of "interactive psychoanalysis," as it transforms the learning process into a process of self-knowledge. Teaching is not

understood as the transmission of ready-made knowledge, but as a shared exploration of inner and social mechanisms that shape human consciousness and behavior. The methodological significance of this approach lies in the integration of introspective and sociological methods, including dialogue, analysis of social relations, and reflection on one's own emotional reactions. In this way, an educational model is developed that activates both the emotional and rational dimensions of learning, making the trainee an active participant rather than a passive recipient of information. Psychoanalytic sociology thus contributes to the creation of a framework in which theory and practice merge into a process of self-understanding and social awareness. Such an approach opens space for the formation of conscious, empathetic, and socially responsible individuals, thereby establishing psychoanalytic sociology as a foundation of humanistic education.

Keywords: sociology, psychoanalytic sociology, interactivity, interactive psychoanalysis, teaching methodology, critical theory, alienation, authentic and inauthentic interactivity.

TRANSLATION
PREVOD

Igor Grujičić[1]

Interaktivna psihoanaliza i sinhronicitet[2]

Interactive Psychoanalysis and Synchronicity

Apstrakt: Ovaj rad razmatra odnos interaktivne psihoanalize, kao novog oblika filozofske prakse, i Jungovog pojma sinhroniciteta. Nakon uvodnog osvrta na Jungovu definiciju sinhroniciteta i značaj Rajnovih eksperimenata u problematizaciji granica kauzalnosti, pokazuje se zašto metafizička objašnjenja sinhroniciteta ostaju nedovršena. U središnjem delu rada postavljaju se dva ključna pitanja: šta interaktivnu psihoanalizu određuje kao modalitet psihoanalize i na koji način ona funkcioniše kao oblik filozofske prakse. U tom okviru razrađuje se pojam interaktivnosti, sa posebnim naglaskom na fenomen dvostruke manifestacije, primarnog procesa, horizonta događaja i uloge kontratransfera. Potom se kroz analizu šizoidne i interaktivne pozicije pokazuje kako interaktivna psihoanaliza prevazilazi terapijski nihilizam i omogućava otvaranje prostora za rad sa psihozama. Uporedna analiza interaktivnosti i sinhroniciteta ukazuje da se jedan isti događaj može sagledati iz različitih perspektiva: kroz logiku primarnog procesa koja oblikuje zaključivanje u stanju regresije (interaktivnost), ili kroz smisaonu koincidenciju koja prevazilazi kauzalne okvire i otvara polje značenja (sinhronicitet). Na taj način, dijalog između ova dva koncepta ne zatvara raspravu, već otvara prostor za dalje razumevanje odnosa između unutrašnjeg i spoljašnjeg, subjektivnog i objektivnog.

Ključne reči: interaktivna psihoanaliza, sinhronicitet, primarni proces, dvostruka manifestacija, kontratransfer, šizoidna pozicija, horizont događaja, terapeutski nihilizam

---

[1] konsultacije@igorgrujicic.rs

[2] Ovaj rad je prvobitno objavljen u časopisu *Philosophical Practice: Journal of the APPA*, tom 20, br. 3, novembar 2025, str. 3664–3676 (https://appa.edu/journal/). Preveden je na srpski uz dozvolu American Philosophical Practitioners Association. Sva ostala prava zadržana. Prevod sa engleskog: autor.

Uvod

Od kada je princip objašnjenja čoveka i prirode postao matematički[3] uvek je bilo potrebno mnogo intelektualne hrabrosti i odgovornosti da se misli pored i mimo principa kauzalnosti u objašnjenju nekog fenomena. Karl Gustav Jung se tek nakon dve decenije promišljanja o ideji sinhroniciteta osmelio da napiše eksplicite rad o tome i to pod naslovom *Sinhronicitet kao princip akauzalnih veza* gde sam kaže: „Sa sastavljanjem ovog spisa tako reći razrešavam obećanje koje se godinama nisam usuđivao da ispunim. Izgledale su mi isuviše velike teškoće problema kao i njegov prikaz; isuviše velika intelektualna odgovornost, bez koje se ne može obraditi ovakav predmet; najzad, isuviše nedovoljna moja naučna priprema. Što sam ipak prevazišao otpor i latio se ove teme, desilo se uglavnom stoga što se, s jedne strane, iz decenije u deceniju gomilalo moje iskustvo sa fenomenom sinhroniciteta, a s druge, moja istraživanja istorije simbola, naročito onih o simbolu ribe, sve više su mi približavala problem i najzad zbog toga već dvadeset godina u mojim spisima tu i tamo nagoveštavam postojanje pomenutog fenomena, bez njegove bliže odredbe.“[4] Interaktivna psihoanaliza kao oblik filozofske prakse svoj razvojni put ima već 20 godina, pri čemu je profesor Milan Popov sa saradnicima, kako na praktičnom i kliničkom, tako i na teorijskom nivou, razvijao ideju interaktivnosti[5] koja poslednjih godina iz hipoteze prelazi u svoj teorijski okvir. Smatramo da je veza ideje interaktivnosti i Jungove ideje sinhroniciteta veoma bliska i da rasvetljavanjem jedne ujedno ocrtavamo i drugu. Kao što bi prof. Jerotić napomenuo: „Kako god rešili da sudimo o fenomenu sinhroniciteta, moramo najpre upoznati ovaj fenomen i priznati njegovu realnost“[6]

U ovom radu razmotrićemo tri puta objašnjenja sinhroniciteta: najpre empirijski (kroz Rajnove eksperimente), zatim metafizički (kroz Leibnizovu i

[3] „Matematičko objašnjenje“ znači pristup u kojem se fenomeni kvantitativno opisuju i deterministički povezuju uzrok i posledicu; od 17. veka dominira u fizici, ali savremena fizika elementarnih čestica pokazuje da potpuna odredjenost više nije moguća. Jung je bio veoma zainteresovan za implikacije kvantne teorije, posebno u korespondenciji sa Wolfgangom Pauli-jem razmatrajući njen značaj za psihološke pojave i princip sinhroniciteta. Vidi više u: C. G. Jung i Wolfgang Pauli, *Atom and Archetype: The Pauli/Jung Letters 1932–1958,* Princeton University Press, Princeton, 2014.

[4] C. G. Jung, „Sinhronicitet kao princip akauzalnih veza“, u *Duh i život,* Matica srpska, Novi Sad, 1978, str. 121. *U engleskoj verziji rada korišćeno je englesko izdanje ove studije.*

[5] Ideja interaktivnosti se razvija u kontekstu psihoanalize i u okvirima filozofske prakse. O njenom teorijskom razvoju i praktičnim doprinosima bavi se dvojezični časopis *Agrafa,* koji za cilj ima razvoj ideje interaktivnosti i interdisciplinarni pristup koji uključuje dijalog između filozofije, psihologije, psihoanalize, anatomije i neuronauke. Pristup člancima i arhivi časopisa kao i radu Instituta za filozofiju i interdisciplinarne studije dostupni su na zvaničnoj stranici: https://filozofija.edu.rs/casopis-agrafa (pristupljeno: avgust 2025).

[6] Vladeta Jerotić, O Jungu, Zadužbina Vladete Jerotića, Beograd, 2021, str. 175.

Schopenhauerovu tradiciju), i na kraju interaktivni, kroz fenomen „čuda“ koji interaktivna psihoanaliza nastoji da objasni. Time ćemo pokazati zašto interaktivna psihoanaliza može biti shvaćena i kao filozofska praksa i kao specifičan modalitet psihoanalize.

Za početak, navešćemo transkript razgovora između Junga i Ričarda Evansa iz 1957. u Cirihu, u kojem Jung objašnjava pojam sinhroniciteta i pokazuje svoju duboku zaokupiranost tim fenomenom. „**Evans**: Da budem precizniji, mislim na pojam sinhroniciteta o kojem ste govorili i koji, u ovom trenutku našeg razgovora, ima određenu važnost. Da li biste želeli da prokomentarišete sinhronicitet?

Jung: To je strašno komplikovano. Čovek ne zna ni odakle da počne. Naravno, takav način mišljenja pojavio se veoma davno, a kada je Rajn objavio svoje rezultate, pomislio sam da sada konačno imamo donekle pouzdanu osnovu da vodimo argumentaciju. Ali taj argument uopšte nije shvaćen, jer je zaista veoma težak. Kada posmatrate nesvesno, nailazite na mnogo slučajeva koji pokazuju jednu veoma neobičnu vrstu paralelnih događaja. Na primer: imam određenu misao o nekoj sasvim određenoj temi koja mi zaokuplja pažnju i interesovanje; a u isto vreme desi se nešto drugo, sasvim nezavisno, što upravo tu misao prikazuje. To je potpuna besmislica, znate, ako se posmatra iz kauzalnog stanovišta. Međutim, da u tome ima i nešto što nije besmislica postaje očigledno na osnovu Rajnovih rezultata. Postoji verovatnoća; to je nešto više od puke slučajnosti što se takav slučaj događa. Nikada nisam sprovodio statističke eksperimente osim jednog, po Rajnovoj metodi. Jedan sam uradio iz sasvim druge svrhe. Ali sam naišao na priličan broj slučajeva u kojima je bilo zapanjujuće videti da se dva kauzalna lanca događaju u isto vreme, ali nezavisno jedan od drugog, tako da se može reći da nemaju nikakve veze jedan s drugim. To je zaista sasvim jasno. Na primer: govorim o crvenom automobilu i upravo u tom trenutku pojavi se crveni automobil. A nisam ga mogao videti, jer nije bilo moguće — bio je sakriven iza zgrade sve do trenutka kada se odjednom pojavio. Mnogi bi rekli da je to puka slučajnost, ali Rajnov eksperiment dokazuje da ti slučajevi nisu samo slučajnost. Sada, bilo bi sujeverno i pogrešno reći: „Ovaj automobil se pojavio zato što je ovde bila izrečena neka primedba o crvenom automobilu; to je čudo što se pojavio crveni automobil.“ To nije čudo; to je samo slučajnost — ali takve slučajnosti se događaju češće nego što bi slučajnost dozvolila. To pokazuje da iza toga postoji još nešto.“[7]

[7] Evans, Richard, intervjuer, and C. G. Jung. 1957. Concept of Synchronicity. YouTube video, objavljen 8. juna, 2021. https://youtu.be/IUWpr0gR81A?si=PfJSS5EOhAGWf9zp, 53:20–57:50 (Preveo autor.)

Iz prikazanog transkripta postaje jasno da Jung nije govorio o sinhronicitetu samo apstraktno, već je nastojao da ga poveže sa empirijskim dokazima. Njegovo pominjanje Rajnovih eksperimenata ukazuje na potrebu da se fenomen akauzalne povezanosti ispita kroz sistematsko opažanje, što otvara put za detaljnije proučavanje eksperimenata. Istovremeno, ovo povezuje princip sinhroniciteta sa interaktivnom psihoanalizom, koja smatra da je interaktivnost univerzalni[8] ljudski fenomen.

Rajnovi eksperimetni

Rajnovi eksperimenti imaju ključan značaj jer ukazuju na granice kauzalnog objašnjenja određenih događaja, poput primera sa crvenim automobilom koji je Jung spomenuo u intervjuu, ali istovremeno pokazuju da takvi događaji ne mogu biti shvaćeni ni kao puka slučajnost.[9] Eksperiment je prilično jednostavan: koristi se špil od 25 karata, pri čemu pet karata nosi znak zvezde, pet kvadrata, pet krugova, pet talasastih linija i pet krstova. Ispitanik treba da pogodi znakove koje eksperimentator otkriva tokom serije, pri čemu između njih postoji prostorna distanca. Aparatura koja meša karte čuva se od svih i ne postoji nikakav obrazac u mešanju. Matematička verovatnoća da ispitanik pogodi pet karata je 5, dok je prosečna vrednost pogođenih karata nakon 800 pokušaja kod svih ispitanika iznosila 6,5 pogodaka. Kod nekih ispitanika prosečna vrednost je bila i preko 10, a jedan ispitanik je jednom pogodio svih 25 karata, što daje verovatnoću od 1:298 triliona. Eksperimenti su uključivali i velike prostorne udaljenosti, u nekim slučajevima do 6,500 km, koliko je udaljen Durham, Severna Karolina, od Zagreba[10]. Rezultati su pokazali da udaljenost ne smanjuje tačnost pogodaka, što implicira da u ovom fenomenu nije prisutna energija u klasičnom smislu i da događaji nisu povezani prostornim faktorima.

Eksperimenti su uključivali i pogađanje znakova kod karata koje će tek u budućnosti biti izmešane. U tim slučajevima prosečni rezultati takođe prevazilaze čistu verovatnoću, ukazujući na psihičku relativnost vremena. To

[8] Prezentovano na kongresu, NPSA, Rani mentalni razvoj, Njujork, 19–21. jun 2025; tema: „Interaktivnost kao fundamentalni ljudski fenomen“, apstrakt još nije objavljen, autor nacrta: Igor Grujičić. U okviru izlaganja izložena je ideja da interaktivnost predstavlja osnovu rane ontogenetske sinteze čulnosti i pojmovnog mišljenja, ključnu za mentalni razvoj. U kontekstu nacrta eksperimenta sa vizuelnim sadržajem, interaktivnost se razmatra kao fenomen prisutan i kada pojedinac nije svestan procesa, omogućavajući da nesvesni uticaji okruženja budu merljivi i eksperimentalno testirani. Napomena autora: U trenutku prevoda ovog teksta apstrakt je u međuvremenu objavljen u: *Neuropsychoanalysis,* 27(2), 2025, str. 225. (Taylor & Francis / Routledge), https://doi.org/10.1080/15294145.2025.2565810

[9] C. G. Jung, „Sinhronicitet kao princip akauzalnih veza“, u *Duh i život,* Matica srpska, Novi Sad, 1978, str. 135.

[10] Isto, str. 136.

znači da budući događaji mogu biti „percipirani“ i da je vreme, u ovom kontekstu, u određenoj meri abolirano psihičkom funkcijom ili uslovom. Jungu je od suštinske važnosti da pokaže kako se događaji ove vrste ne mogu posmatrati iz perspektive kauzalnosti, jer ona podrazumeva postojanje čvrstih kategorija prostora i vremena. Fenomeni poput ovih sugerišu da postoji akauzalna povezanost, odnosno sinhronicitet, koja se ne može objasniti standardnim zakonima fizike ili statističke verovatnoće.

Još jedan eksperiment koji je važno pomenuti su eksperimenti sa bacanjem kockica. Ispitanik dobije zadatak da zaželi da padne što više kockica sa određenim brojem, na primer tri. Rezultati ovih takozvanih PK (psihokinetičkih) eksperimenata bili su pozitivni, a uspeh je bio veći što je više kockica korišćeno istovremeno. Jedan od doslednih uvida iz ovih eksperimenata je činjenica da rezultati prvih pokušaja često opadaju, ali ako dođe do obnove interesa - motivacije kod ispitanika, rezultat ponovo raste. Nedostatak interesa i dosada negativno utiču na rezultate, dok entuzijazam, pozitivna očekivanja, nada i vera u mogućnost ESP-a (ekstra senzorne percepcije) doprinosi boljim rezultatima.[11]

Za Junga je važno da pokaže kako postoje događaji koji nisu ni kauzalni ni slučajni, već proizvod imaginacije (dosećanja). Ispitanik ne posmatra fizičke karte ili kockice, ali njegovi odgovori su povezani sa prirodnim lancem događaja. Motivacija, afektivno stanje ispitanika, utiče na pojavu ovih događaja, a afektivna stanja odražavaju arhetipove kolektivnog nesvesnog, tzv. *psihoid*.[12]

Eksperimenti pokazuju da prostor i vreme, kao ni fizička energija, nisu odlučujući za ove fenomene. Rezultati potvrđuju psihičku relativnost prostora i vremena i podržavaju koncept sinhroniciteta, acausalnog povezivanja događaja, koji preispituje klasične kategorije kauzalnosti. "*Neočekivani sadržaj, koji se neposredno ili posredno odnosi na objektivni spoljni događaj, koincidira sa uobičajenim psihičkim stanjem*: ovu pojavu nazivam sinhronicitet i mišljenja sam da se radi o jednoj te istoj kategoriji događaja, iako njihova objektivnost izgleda odvojena od moje svesti u prostoru ili u vremenu."[13]

Metafizičko objašnjenje

Pojava crvenog automobila, koju je Jung spomenuo u intervjuu, mogla bi se empirijski ilustrovati Rajnovim eksperimentima sa kartama i kockicama, koji pokazuju da ispitanik može „percipirati“ buduće događaje i da rezultati prevazilaze slučajnost. Ipak, Jung isti fenomen nastoji objasniti i filozofski,

[11] Isto, str. 137.
[12] Isto, str. 138-139.
[13] C. G. Jung, „Sinhronicitet kao princip akauzalnih veza“, u *Duh i život,* Matica srpska, Novi Sad, 1978, str. 149.

odnosno metafizički. Jung se osvrće, pre svega na Schopenhauerovu raspravu „O prividnoj hotimičnosti u sudbini pojedinca" iz *Parerga and Paralipomena*, gde se govori o paralelnim krugovima koji predstavljaju poprečni spoj među meridijanima. Međutim, s obzirom na to da je Lajbnicova *Monadologija* – ideja prestabilirane harmonije – snažno uticala na Šopenhauera, važno je pomenuti i ovaj aspekt. Naime, Lajbnic kaže sledeće: „No, među jednostavnim supstancijama postoji samo idealni utjecaj jedne monade na drugu, koji svoju djelotvornost može imati samo intervencijom Boga, pri čemu svaka monada s pravom može zahtijevati da se Bog, upravljajući drugima već od početka stvari, i na nju osvrne."[14] Ovaj princip pokazuje da su, u okviru monada[15], lanci događaja unapred usklađeni od Boga, a fizički uticaj jedne monade na drugu je nemoguć jer fizički svet je zapravo prafenomen sistema monada isto kao i svet duhova, odnosno psihički svet čoveka, oba prafenomena zavise isključivo od univerzalne, predestinirane harmonije samih monada. Leibnic dalje naglašava da „Tako je to samo hipoteza (usuđujem se reći dokazana) koja uzvisuje, kako to dolikuje, veličinu Boga … koja čini da svaka supstancija po svojim svestranim odnosima točno izražava sve ostale"[16], što eksplicitno potvrđuje ideju prestabilirane harmonije u kojoj su svi događaji međusobno povezani kroz Božji princip.

Schopenhauer, nadovezujući se na Leibnica, prikazuje ovu harmoniju kroz metaforu meridijana i paralelnih krugova: svaka tačka na jednom meridijanu stoji u odnosu značajnog podudaranja sa svakom drugom tačkom iste geografske širine, čime se simbolizuje istovremenost i smislenost događaja koji nisu kauzalno povezani. On piše: " Sada, ako te pojedinačne kauzalne lance učinimo preglednim pomoću meridijana koji se protežu u smeru vremena, onda se ono što je simultano i, prema tome, nije neposredno kauzalno povezano, svuda može označiti paralelnim kružnicama. Premda stvari koje leže ispod iste paralelne kružnice ne zavise odmah jedna od druge, one ipak posredno stoje u nekoj — makar i veoma udaljenoj — vezi, na osnovu međusobne povezanosti cele mreže,

[14] G. V. Lajbnic, „Monadologija", u *Izabrani filozofski spisi*, Naprijed, Zagreb, 1972, str. 269, §51. *U engleskoj verziji rada korišćeno je englesko izdanje ove studije.*

[15] Leibniz u *Monadologiji* u paragrafima 20 i 21 implicira postojanje nesvesnog: stanje u kojem „mi na sebi samima doznajemo za stanje u kojem se ne sjećamo ničega i nemamo nikakve razgovijetne percepcije." (§20) i u kojem „postoji veliko mnoštvo malih percepcija, gdje se ništa jasno ne raspoznaje" (§21). Ove formulacije ukazuju na to da monada uvek poseduje percepciju, ali da je ona često nesvesna i neprepoznatljiva. Ovaj filozofski uvid predstavlja istorijski preduslov za kasnija psihoanalitička razmatranja nesvesnog i ukazuje na važnost računanja sa nesvesnim momentom u filozofskoj praksi, jer subjekt nikada nije potpuno svestan svih unutrašnjih procesa koji oblikuju njegovo mišljenje i delanje, tj. celokupno iskustvo.

[16] G. V. Lajbnic, „Monadologija", u *Izabrani filozofski spisi*, Naprijed, Zagreb, 1972, str. 269, §59.

odnosno totaliteta svih uzroka i posledica koji se odvijaju u smeru vremena; njihovo sadašnje poklapanje je, prema tome, nužno."[17] Iako metafora meridijana omogućava razumevanje usklađenosti različitih lanaca događaja, Schopenhauer jasno ističe da ovo shvatanje ostaje alegorijsko i ne daje empirijsku potvrdu: " Međutim, sve su to samo figurativna, alegorijska shvatanja onoga o čemu se raspravlja, jer nam nije dato da najdublje i najskrivenije istine pojmimo drugačije nego pomoću slike i poređenja. Uistinu, ta skrivena sila koja upravlja čak i spoljašnjim uticajima može naposletku imati svoj koren jedino u našem sopstvenom, tajanstvenom unutrašnjem biću; jer na kraju, alfa i omega celokupnog postojanja nalazi se u nama samima."[18]

Slično tome, Jung naglašava da prestabilirana harmonija može objašnjavati simultanost događaja, ali metafizički okvir nije empirijski verifikovan: "Ovaj zaključak prevazilazi sve empirijske mogućnosti, to jest on pripisuje smisaonoj koincidenciji tako pravilno i zakonomerno prisustvo ili javljanje, da njeno utvrđivanje ili uopšte nije nužno ili da je najprostija stvar na svetu."[19] Drugim rečima, dok metafizički modeli i filozofske analogije, poput meridijana, nude elegantan konceptualni okvir, empirijska potvrda sinhroniciteta dolazi tek kroz opažanje i eksperimentalna istraživanja, poput onih koje sprovodi Rajanova škola, a ne iz same metafizike.

Jungovo „čudo" put ka interaktivnosti

Jung nam u transkriptu razgovora sa Ričardom Evansom pokazuje još jedan put kojim se može krenuti, koji on naziva „sujeverje – čudo". Naime, ako neko zaključi da se crveni automobil pojavio zato što je prethodno pomislio na crveni automobil, taj zaključak doživljava kao „čudo". Važno je naglasiti da za onog koji doživljava fenomen čuda to nije slučajnost, niti razrađuje neku metafizičku povezanost. Ono što prethodno nije objašnjeno ni kroz Rajnove eksperimente, ni kroz metafizičke koncepte, jeste da ovaj fenomen zapravo odražava interaktivnost – fundamentalni ljudski fenomen. Radi se o stalnom, nesvesnom odnosu između unutrašnjih procesa i spoljašnjeg sveta. Onaj ko vidi crveni automobil kao „čudo" jednostavno ne prepoznaje i ne razume da u osnovi tog fenomena leži interaktivnost. Interaktivna psihoanaliza nastoji da razjasni ovu povezanost, da „čudo" prestane da bude nerazumljivo i da postane fenomen koji

[17] Šopenhauer, Artur, Parerga and Paralipomena: Short Philosophical Essays. Translated and edited by Sabine Roehr and Christopher Janaway. Cambridge University Press, Cambridge, 2014, str. 190. (Preveo autor.)

[18] Šopenhauer, Artur, Parerga and Paralipomena: Short Philosophical Essays. Translated and edited by Sabine Roehr and Christopher Janaway. Cambridge University Press, Cambridge, 2014, str. 188.

[19] C. G. Jung, „Sinhronicitet kao princip akauzalnih veza", u *Duh i život*, Matica srpska, Novi Sad, 1978, str. 131.

se može empirijski i konceptualno pratiti i analizirati. Interaktivnost, kao fenomen koji omogućava razumevanje određenih regresivnih stanja i specifičnih obrazaca mišljenja, čini osnovu interaktivne psihoanalize – upravo kroz ovaj modalitet moguće je empirijski i konceptualno pratiti procese koje analizandi doživljavaju kao „čuda", uključujući i one obrasce koji se simptomatski mogu svrstati pod F29[20], a koji se javljaju kada osoba ne razlikuje unutrašnju reprezentaciju od spoljašnje realnosti.

Interaktivna psihoanaliza, kao oblik filozofske prakse, traži odgovor na dva ključna pitanja: prvo, šta je to što je čini jednim od modaliteta psihoanalize, i drugo, zašto se može smatrati oblikom filozofske prakse. Na preseku odgovora na ova dva pitanja izranja ideja interaktivnosti kao središnji pojam. Njena filozofska dimenzija ogleda se u sposobnosti da „čudo" prestane da bude nerazumljivo i da kroz fenomenološki odnos između analitičara i analizanda transformiše fenomen tako da postane dostupan empirijskoj i konceptualnoj analizi, dok kao modalitet psihoanalize omogućava ne samo praćenje i razumevanje interaktivnih procesa, već i aktivno participiranje u njima putem interaktivnog radnog saveza i specifičnog transferno-kontratrasnfernog odnosa čime se ostvaruje jedinstvena kombinacija filozofske refleksije i psihoanalitičkog rada.

Filozofska praksa

Interaktivna psihoanaliza može se razumeti kao oblik filozofske prakse jer ne ostaje ograničena na terapijski rad sa simptomima i uzrocima, već sistematski istražuje samu strukturu mišljenja i proces formiranja doživljaja stvarnosti. Njena teorijska osnova ukorenjena je u razumevanju odnosa između čulnosti i apstraktnog mišljenja, odnosno u uvidu u to kako čovek dolazi do pojma – kako formira objekat iz anarhije[21] opažaja i postepeno ga transformiše u značenje koje više nije neposredno vezano za čulni doživljaj. U tom smislu, regresija se ne posmatra kao puko patološko vraćanje na raniju razvojnu fazu, već kao filozofski relevantan događaj. Filozofski značaj tehnike interaktivne psihoanalize ogleda se u njenoj sposobnosti da identifikuje i razjasni obrasce mišljenja u kojima se briše granica između unutrašnje reprezentacije i spoljašnje realnosti. *Dvostruka*

[20] F29 označava nespecificirani psihotični poremećaj u okviru 11. revizije Međunarodne klasifikacije bolesti (Svetska zdravstvena organizacija, 2019). U ICD-10 reviziji ova kategorija je bila navedena kao "nespecificirana neorganska psihoza", pri čemu je u ICD-11 formulacija izmenjena tako što je uklonjen kvalifikator "neorganska".

[21] Ontogenetski razvoj apstraktnog mišljenja ima svoju paralelu u razvoju libida u teorijskim formulacijama Šandora Ferencija: „Na autoerotskom stupnju te evolucije seksualnost svakog posebnog tjelesnog organa ili nagonske komponente nalazi se u stanju anarhije bez ikakve usklađenosti sa drugim dijelovima organizma." Šandor Ferenci, *Thalassa*, ITP Naprijed, Zagreb, 1989, str. 24.

manifestacija[22] označava stanje u kojem analizand simultano percipira misao i spoljašnji događaj, često u prividu uzročno–posledične veze. U interaktivnoj psihoanalizi ovo stanje se ne tretira kao patološki simptom, već kao epistemološki relevantan uvid u način na koji unutrašnji misaoni procesi koegzistiraju sa opažajem stvarnosti. Primer sa crvenim automobilom ilustruje ovu pojavu: misao o automobilu i sam automobil pojavljuju se istovremeno u iskustvu, što jeste stanje dvostruke manifestacije. Međutim, za analizanda koji je regresirao ova situacija poprima dramatičan karakter. Sa jedne strane, apstraktno mišljenje i logičke strukture ostaju očuvane, dok sa druge, usled regresije, analizand gubi sposobnost da uspostavi jasan vremenski sled. Time kategorije uzroka i posledice prestaju da budu jasno razdvojene i postaju podložne permutacijama. Upravo taj proces naziva se dvostruka manifestacija. Kao rezultat, analizand izvodi zaključke koji su spoljašnjem posmatraču iracionalni, ali su unutar njegove interne misaone strukture potpuno logični. Tako, analizand može izjaviti: „Ja predviđam budućnost, ono što mislim to se dešava" (predstavno mišljenje), ili: „Ono o čemu mislim će se desiti" (predvidno mišljenje). Za njega su to nesumnjivo istinite tvrdnje.

Da bismo razumeli ovaj fenomen, potrebno je zauzeti poziciju fenomenologa u odnosu na fenomen. Kada, na primer, telefon zazvoni, običan posmatrač povezuje zvuk sa spoljašnjim uzrokom — nečijom akcijom u okruženju. Međutim, analizand može zaključiti drugačije: nastala je misao da telefon zvoni, a zatim se zaista čuo zvuk telefona. Na osnovu toga, on zaključuje da je njegova misao prouzrokovala realni događaj. Ovaj primer jasno pokazuje mehanizam predstavnog mišljenja i način na koji funkcioniše zaključivanje u dvostrukoj manifestaciji.

Interaktivni psihoanalitičar zauzima poziciju fenomenologa koji razume mehanizme interaktivnosti koji analizandovu situaciju čine dramatičnom, dok sam analizand o tim mehanizmima nema nikakvo znanje. On i dalje ima osećaj da je njegovo apstraktno mišljenje potpuno nezavisno od čulnosti, pa apsolutno veruje u vlastite zaključke i njihove posledice, koje gotovo neizostavno izazivaju strah. Upravo zato interaktivna psihoanaliza dvostruku manifestaciju ne posmatra isključivo kao simptom, već kao ključnu tačku u kojoj postaje moguć analitički rad, jer otvara horizont uvida u specifičnu logiku regresivnog mišljenja. Na delu je specifičan odnos prema vremenu, prostoru i unutrašnjoj reprezentaciji sveta, a kroz interaktivnu psihoanalizu analizand postepeno osvaja

[22] Kao što naglašava Popov: „Analizandi doživljavaju novonastalu situaciju kao novi horizont događaja, pa se može reći da je u takvoj situaciji došlo do regresije mišljenja na apriorne elemente koji ga čine." Popov, Milan, „Hipoteza korelacionih odnosa asocijalnog ponašanja šizofreničara." u *Agrafa 5,* Filozofski centar za psihoanalizu, Novi Sad, 2023. str. 26. (U engleskoj verziji rada citiran je tekst na engleskom iz časopisa *Agrafa).*

sposobnost razumevanja i kontrole nad ovim misaonim procesima što predstavlja put iz šizoidne pozicije[23] ka interaktivnoj poziciji[24], pri čemu je razlika upravo u znanju – u sposobnosti prepoznavanja i razumevanja odnosa između unutrašnje reprezentacije i spoljašnje stvarnosti.

Interaktivna psihoanaliza, u okviru filozofske prakse, koristi fenomenološku participaciju: analitičar se svesno izlaže horizontu događaja analizanda, ulazi u njegov misaoni svet i kroz aktivno prisustvo i interakciju učestvuje u dvostrukoj manifestaciji koju doživljava analizand. Time se misaoni proces i perceptivno iskustvo ne posmatraju samo intelektualno, već postaju empirijski i konceptualno dostupni. „Na taj način, interaktivna psihoanaliza pruža doprinos izvršenju zadatka psihoanalize - da metafiziku prevede u metapsihologiju, za koji je opremljena bolje od bilo koje druge psihoanalitičke škole, zato što je ona interdisciplinarni oblik filozofske prakse."[25]

Lou Marinoff, jedan od najistaknutijih predstavnika filozofskog savetovanja, naglašava: „U filozofskom savetovanju fokus je na sadašnjosti — i na usmerenosti ka budućnosti — a ne na prošlosti, kao što je slučaj u većem delu tradicionalne psihoterapije."[26] Filozofsko savetovanje, prema ovom shvatanju, podrazumeva primenu filozofskih metoda i koncepata na svakodnevne probleme i životne situacije, sa ciljem dubljeg razumevanja sebe, drugih i sveta. Interaktivna psihoanaliza proširuje ovaj okvir time što misaoni proces i iskustvo stvarnosti ispituje kroz neposredno učestvovanje u regresivnim stanjima. Dijalog, refleksija i kritička analiza ovde se kombinuju sa fenomenološkom

---

[23] Šizoidna pozicija označava stanje u kojem analizand doživljava *dvostruku manifestaciju*: misao i spoljašnji događaj pojavljuju se simultano i u prividnoj uzročno–posledičnoj vezi. Specifičnost ove pozicije ogleda se u gubitku jasnog vremenskog i prostornog okvira, što dovodi do konfuzije u razlikovanju unutrašnje reprezentacije i spoljašnje stvarnosti. U tom stanju dolazi do brkanja uzroka i posledice i do nemogućnosti uspostavljanja jasnog vremenskog sleda, pa analizandovi zaključci postaju proizvod *predvidnog* i *predstavnog mišljenja*.

[24] Interaktivna pozicija predstavlja stanje u kojem analizand, uz podršku analitičara, postepeno stiče sposobnost da prepozna i razume logiku sopstvenih misaonih procesa. Ono što u šizoidnoj poziciji deluje kao nerazumljiva i zastrašujuća dvostruka manifestacija, u interaktivnoj poziciji postaje prepoznato kao univerzalni mehanizam funkcionisanja ljudske percepcije i mišljenja. Analizand uči da je moguće svesno ući u takvo stanje, a da pritom nema razloga za strah, jer razume da se radi o opštem i fundamentalnom ljudskom fenomenu. Time se otvara prostor da i analitičar, u interaktivnom horizontu događaja, može svesno i kontrolisano deliti to iskustvo, što omogućava stabilizaciju i dublji uvid.

[25] Prica, Aleksandar, „Ontološka pozicija Frojdove psihoanalitičke teorije unutar filozofije duha." u *Agrafa 5*, Filozofski centar za psihoanalizu, Novi Sad, 2023, str. 103. (U engleskoj verziji rada citiran je tekst na engleskom iz časopisa *Agrafa).*

[26] Lu Marinof, *Plato, Not Prozac! Applying Philosophy to Everyday Problems*, HarperCollins, New York, 1999, str. 16. (Preveo autor.)

participacijom, što omogućava transformaciju nerazumljivih „čuda“ u empirijski i konceptualno razumljive pojave.

U praksi, filozofska dimenzija interaktivne psihoanalize ogleda se u sposobnosti da se analizand vodi ka razumevanju sopstvenih misaonih procesa, ka prepoznavanju granica između unutrašnje reprezentacije i spoljašnje stvarnosti, te ka postepenom razvoju interaktivnog uvida – trenutka kada zaključci postaju svesno razumljivi i podložni kritičkoj refleksiji. Ova kombinacija filozofske refleksije i fenomenološke participacije potvrđuje interaktivnu psihoanalizu kao inovativnu praksu na preseku filozofije i psihoanalize.

Psihoanalitički modalitet

Filozofska dimenzija interaktivne psihoanalize ogleda se u njenoj sposobnosti da transformiše “čudo” u fenomen dostupan konceptualnoj i empirijskoj analizi, dok se njen psihoanalitički modalitet otkriva u kliničkom radu, gde interaktivnost postaje temelj terapeutske tehnike i strukture analitičkog odnosa. Interaktivna psihoanaliza nije samo filozofska praksa – ona jeste i psihoanaliza u punom terapeutskom smislu te reči. To je modalitet psihoanalize jer deluje unutar osnovne strukture psihoanalitičkog odnosa: kroz transfer, kontratransfer, regresiju, otpor, mehanizme odbrane, interpretaciju i uvid, ali ih redefiniše kroz specifičan epistemološki okvir interaktivnosti. Za razliku od klasične psihoanalize, koja pretpostavlja asimetričan odnos između analitičara i analizanda, interaktivna psihoanaliza zahteva da analitičar, pored teorijskog razumevanja, poseduje sposobnost da svesno i kontrolisano ulazi u regresivno stanje – da se na izvestan način susretne sa analizandovom stvarnošću iznutra. Taj čin nije simbolički, već stvaran: analitičar ulazi u fenomenološki horizont događaja[27] u kojem važe drugačiji zakoni percepcije, mišljenja i uzročnosti.

U tom horizontu analizand više nije sam u svom misaonom obrascu – sada je tu i psihoanalitičar koji ne posmatra, već učestvuje, ne interpretira spolja, već deli iskustvo. Upravo ta pozicija omogućava ono što interaktivnu psihoanalizu čini specifičnim psihoanalitičkim modalitetom: formiranje istinskog terapeutskog

[27] Više o tome videti u: Urošević, Svetlana, „Epistemička intersubjektivnost u interaktivnoj psihoanalizi.“ u Agrafa 6, Filozofski centar za psihoanalizu, Novi Sad, 2024.

saveza koji ne počiva samo na transferu, već na prethodnom kontratransferu[28] – na tački gde terapeut doživljava ono što i analizand. Tek nakon što terapeut uđe u analizandov svet i podeli njegovo iskustvo dvostruke manifestacije u horizontu događaja, može se uspostaviti autentičan radni savez.

Sledeća faza analitičkog rada podrazumeva edukaciju[29] analizanda o mehanizmima interaktivnosti. Slično kao što je terapeut prvo teorijski usvojio proces regresije, a zatim kroz lično iskustvo ovladao njenim fenomenološkim zakonitostima, sada i analizand dobija priliku da postepeno ovlada sopstvenim misaonim procesima. Time se otvara prostor za izlazak iz regresije. Međutim, regresija se nikada ne pojavljuje slučajno – ona je mehanizam odbrane u odgovoru na ozbiljan unutrašnji konflikt.

[28] „Svesno usmeravanom demaskiranju takozvanog transfera i kontratransfera kao skrovišta najznačajnijih prepreka dovršetku svake analize, čovek gotovo biva uveren da nijedna analiza ne može uspeti sve dok se ne prevaziđu lažne i navodne razlike između "analitičke situacije" i običnog života, kao i nadmenost i osećaj superiornosti — koji se još uvek mogu pronaći među analitičarima — u odnosu na pacijenta." Šandor Ferenci, *The Clinical Diary of Sándor Ferenczi*, ed. Judith Dupont, trans. Michael Balint and Nicola Zarday Jackson, Harvard University Press, Cambridge, MA, 1988. str. 129. (Preveo autor.) Interaktivna psihoanaliza polazi upravo od ovog Ferencijevog uvida: kontratransfer nije smetnja koja analitičara udaljava od rada, već polazišna tačka bez koje se ne može ući u svet analizanda. Da bi se probio terapijski nihilizam — osećaj da pacijenta nije moguće razumeti niti uspostaviti autentičan radni savez — neophodno je da se analitičar nađe u *horizontu događaja* zajedno sa analizandom. Tek kada se analitičar usudi da bude deo tog misaonog sveta, da deli iskustvo dvostruke manifestacije i specifičnu logiku analizanda, moguće je da analizand ostvari transfer što je i preduslov za radni savez, a samim tim i psihoterapiju kao takvu.

[29] Ono što se u shizofrenim stanjima ispoljava kao dvostruka manifestacija može se posmatrati i kroz prizmu Panksepovog sistema igre: osnovnog afektivnog mehanizma koji u normalnom razvoju omogućava diferencijaciju između sopstva i sveta. Kada je taj proces narušen, "igra" se pretvara u patološko brisanje granica, gde se unutrašnja reprezentacija i spoljašnja realnost mešaju u prividnom jedinstvu. Na taj način, i u okvirima nespecifičnih psihoza (F29) možemo govoriti o regresiji - jednog opšteljudskog fenomena, čime se razumevanje interaktivnosti pokazuje kao most između kliničkog i filozofskog pristupa. Interaktivna psihoanaliza koristi upravo ovaj princip u edukaciji analizanda: terapeut ulazi u "igru" misli i opažanja — da bi razumeli šizoidnu poziciju "kao da" je ona opšti oblik ljudske percepcije, a ne izolovani poremećaj. Time analizand uči da iz stanja zatvorenosti pređe u stanje slobode intelektualnog i emocionalnog igranja, ali bez straha, jer razume da je ta igra urođena i univerzalna. Kao što Panksep zaključuje: „Igrati se znači istraživati, otkrivati i eksperimentisati… Dakle, igrati se znači i učiti." Jaak Panksep, *Affective Neuroscience: The Foundations of Human and Animal Emotions*, Oksfordska univerzitetska štampa, Njujork, 1998. str. 283–284). U tom igračkom pristupu terapeut i analizand zajedno kroje novi horizont razumevanja — tu se aktivira uvid i formira istinski radni savez. Pojam "igra" detaljno je razmatran i u okviru neuropsihoanalize (videti: Mark Solms i Oliver Turnbull, Mozak i unutrašnji svet, Klio, Beograd, 2019.)

Otuda i prisustvo otpora[30], kako na svesnom, tako i na nesvesnom nivou: povlačenje u specifičan misaoni svet doživljava se kao zaštita. Uz to, prisutni su i primarni i sekundarni dobici bolesti[31] – prvi omogućava privremeni beg od egzistencijalnih teškoća, dok drugi uključuje promenu dinamike odnosa sa okruženjem, gde analizand odjednom postaje objekt brige, a ne zahteva ili agresije.

Izlazak iz regresije moguć je tek kroz formiranje uvida – trenutka u kojem analizand počinje da prepoznaje i razumeva mehanizam dvostruke manifestacije i menja stav prema sopstvenom mišljenju i doživljavanju sveta. Uvid je ono što leči[32], jer vraća analizandu osećaj kontrole nad misaonim procesom i otvara mogućnost integracije. Kako primećuje Bogunović, „Jak radni savez kao osnov ovakve postavke daje mogućnost i da se transferni problemi svedu na minimum (…) Samim tim interaktivni psihoanalitičari moraju tokom obuke prilagoditi sopstveno gledište logičkim pravilima ako žele adaptaciju i razvitak sopstvene ličnosti.“[33]

Pošto smo u prethodnim poglavljima odredili interaktivnost kroz odgovor na dva ključna pitanja – šta je čini oblikom filozofske prakse i na koji način predstavlja poseban modalitet psihoanalize – sada možemo preći na završno razmatranje. Da bismo u zaključnom poglavlju sumirali razlike i srodnosti između interaktivnosti i sinhroniciteta, najpre ćemo prikazati uporednu tabelu, a zatim ponuditi detaljno tumačenje njenih elemenata.

---

[30] “Termin se u psihoanalizi upotrebljava da označi skup reakcija analzanda čija ispoljavanja, u okviru lečenja, predstavljaju prepreku za odvijanje ispitivanja“ Elizabet Rudinesko i Mišel Plon, *Rečnik psihoanalize*, Izdavačka knjižarnica Zorana Stojanovića, Novi Sad, 2002, str. 725.

[31] Predstavlja jedan od modaliteta *otpora* ali zbog svoje specifičnosti u teškoćama koje zadaje tokom terapeutskog procesa zahteva da ga preciznije objasnimo, dakle primarna dobit od bolesti „nastaje posle razrešenja intrapsihičkog konflikta stvaranjem neurotskog simptoma“, dok sekundarna dobit od bolesti je „oblik otpora koji se ispoljava kada simptomi, u početku neprijatni i nepoželjni, asimilacijom ulaze u psihološku organizaciju obolelog i služe da on od njih izvuče što više psiholoških koristi (pažnju, brigu, negu…)“ Ljubomir Erić, *Psihodinamička psihoterapija: Psihodinamički pristup u psihoterapiji*, tom 6, Službeni glasnik, Beograd, 2011, str. 117–118.

[32] “Međutim, ukoliko mu praktično kroz primere u Vašem i njegovom govoru ukažete na postojanje istih, čime se bavi interaktivna psihoanaliza, i uspete da demistifikujete analizandove zaključke o nastalom odnosu izmeću njegovog govora i okruženja, tada ćete primetiti i promenu u stavu analizanda u korist normalnog apstraktnog mišljenja.” Popov, Milan, „Hipoteza korelacionih odnosa asocijalnog ponašanja šizofreničara.“ u *Agrafa 5*, Filozofski centar za psihoanalizu, Novi Sad, 2023. str. 25p20.

[33] Bogunović, Lazar, “Odnos tradicionalne i interaktivne psihoanalize.” u *Agrafa: 4*, Filozofski centar za psihoanalizu, Novi Sad, 2022, str. 103-104.

Zaključna razmatranja: interaktivnost i sinhronicitet

Tabela – Uporedni prikaz interaktivnosti i sinhroniciteta

Perspektiva	Polazište	Uzrok	Objašnjenje fenomena	Uloga subjekta	Status uzročnosti	Ontološka perspektiva
Interaktivnost	Kliničko-filozofska praksa	Pokušaj rekonstrukcije	Primarni proces u regresiji dovodi do pogrešnog (ali logičnog unutar tog sveta) zaključivanja – „predvidnog/predstavnog mišljenja“	Subjekt (analizand) pogrešno projektuje misaoni sadržaj u spoljašnji svet	Uzročnost je iskrivljena, ali još prisutna u formi „unutrašnjeg uzroka“	Teži da bude opšteljudski fenomen – logika do logike
Sinhronicitet	Arhetipska teorija i psihoidne strukture	Afektivno stanje	Dva događaja se poklapaju na smislen i simboličan način bez kauzalne veze – „lomljenje kauzalnosti“	Subjekt je nosilac afekta koji povezuje arhetipski sadržaj i događaj u stvarnosti	Uzročnost je suspendovana vreme-prostor je zamenjena značenjem	Teži da bude deo fizike uz vreme, prostor i kauzalnost

Tabela jasno pokazuje kako se interaktivnost i sinhronicitet razlikuju, ali i prepliću u pokušaju da objasne vezu između unutrašnjeg i spoljašnjeg sveta. Interaktivnost polazi iz kliničko-filozofske prakse i utemeljena je u regresiji na primarni[34] process. U tom okviru, analizand u pokušaju rekonstrukcije stvarnosti dolazi do „predvidnog“ ili „predstavnog mišljenja“ – zaključivanja koje je pogrešno, ali u logici tog misaonog sveta ostaje potpuno konzistentno. Subjekt je ovde aktivan: on projektuje svoje misaone sadržaje u spoljašnji svet, pa je uzročnost, iako iskrivljena, i dalje prisutna u formi unutrašnjeg uzroka.

[34] Frojd u *Tumačenju snova* jasno pravi razliku između primarnog i sekundarnog procesa, naglašavajući da: „Primarni proces teži za pražnjenjem nadražaja (…) da bi uspostavio identitet percepcije; sekundarni proces je ovu nameru napustio i mesto nje preuzeo drugu da bi postigao identitet mišljenja.“ Sigmund Frojd, *Tumačenje snova,* knj. 2, Matica srpska, Novi Sad, 1979, str. 252. Primarni proces, koji je u osnovi nesvesnog, ontogenetski je prvi i prethodi sekundarnom koji je vezan za svesno mišljenje i načela realnosti. On predstavlja pre-logički oblik mišljenja, čiji su glavni mehanizmi kondenzacija, pomeranje i simbolička ekvivalencija. Dok primarni proces teži neposrednom pražnjenju nagonske energije, sekundarni proces je podređuje logičkom mišljenju i odlaganju zadovoljenja. Upravo u odnosu ova dva procesa može se razumeti i mehanizam potiskivanja, kao i činjenica da regresija postaje moguća kroz povratak sa sekundarnog na primarni način funkcionisanja.

Ontološki, interaktivnost se shvata kao opšteljudski fenomen, logika do logike, koja osvetljava samu strukturu mišljenja. Nasuprot tome, sinhronicitet je ukorenjen u arhetipskoj teoriji i psihoidnim strukturama, a uzrok mu je afektivno stanje koje povezuje unutrašnje i spoljašnje. Fenomen se objašnjava kroz smisleno i simboličko poklapanje događaja koji nisu u kauzalnoj vezi, što se može nazvati „lomljenjem kauzalnosti". Subjekt je ovde nosilac afekta koji spaja arhetipski sadržaj i događaj u realnosti, ali je njegova uloga posrednička, a ne projektivna. Za razliku od interaktivnosti, ovde je uzročnost suspendovana i zamenjena značenjem: prostor i vreme gube primat pred simboličkom korespondencijom. Na ontološkom planu, sinhronicitet pretenduje da bude dodatak fundamentalnim kategorijama fizike, ravnopravan vremenu, prostoru i kauzalnosti, dok interaktivnost ostaje fenomen ljudskog mišljenja i komunikacije.

Sve što je do sada razmatrano — sa izuzetkom pitanja motivacije u Rajnovim eksperimentima — odnosilo se na Jungovo poimanje sinhroniciteta u njegovom teorijskom okviru. Analizirali smo ga kao koncept koji preispituje granice kauzalnosti, kao pokušaj metafizičkog zasnivanja paralelnih događaja i, konačno, kao fenomen koji u interaktivnoj psihoanalizi dobija specifično mesto u razumevanju interaktivnosti. Međutim, ostaje otvoreno pitanje: na koji način događaji koje Jung podvodi pod sinhronicitet neposredno utiču na terapeutski rad? Drugim rečima, kako se teorija sinhroniciteta prenosi u kliničko iskustvo i šta znači za proces analize kada se nesvesni sadržaji pojavljuju u obliku smisaonih koincidencija?

Odgovor na ovo pitanje Jung je najjasnije prikazao kroz poznati klinički primer koji je kasnije postao paradigmatičan za objašnjenje sinhroniciteta u praksi — slučaj *Zlatni skarabej* naime „Jedna mlada pacijentkinja u odlučnom trenutku terapijskog postupka sanjala je da je dobila na poklon zlatnog kotrljana (skarabej). Dok mi je prepričavala njen san, ja sam sedeo leđima okrenut zatvorenom prozoru. Iznenada sam iza mene začuo šum kao da neko tiho otvara prozor. Okrenuo sam se i video da neki leteći insekt od spolja udara o prozorsko staklo. Otvorio sam prozor i uhvatio insekta. Radilo se o najbližoj analogiji sa zlatnim skarabejom, naime o Scarabeide (zlatica), Cetonia aurata, insekt koji je, suprotno svojim navikama, baš u ovom trenutku osetio potrebu da prodre u tamnu sobu. Moram reći da mi se ovakav slučaj nije desio ni pre ni posle ovog događaja, a da je tadašnji san pacijentkinje ostao u mom sećanju kao unikum."[35]

Ovaj primer pokazuje kako nesvesno pronalazi svoj izrazaj u stvarnosti, potvrđujući Jungov pojam psihoida kao granične instance između psihičkog i

[35] C. G. Jung, „Sinhronicitet kao princip akauzalnih veza", u *Duh i život,* Matica srpska, Novi Sad, 1978, str. 141.

fizičkog. Slučaj skarabej paradigmatično osvetljava kliničku funkciju sinhroniciteta: on probija odbrambene mehanizme, razobručava rigidna uverenja i omogućava da se analizand otvori prema procesu analize. Sinhronicitet, dakle, ne ostaje samo teorijska kategorija, već postaje klinički faktor koji olakšava prelazak iz stanja otpora u stanje receptivnosti, čime se uspostavlja autentičan radni savez između analitičara i analizanda.

Interaktivna psihoanaliza, međutim, polazi iz suprotnog ugla. Ona ne čeka da se dogodi izuzetan događaj smisaone koincidencije kako bi se analizand otvorio, već već u samom početku ulazi u horizont događaja zajedno sa njim — naročito kada je analizand u šizoidnoj poziciji i nesposoban za diferencijaciju unutrašnje reprezentacije i spoljašnje stvarnosti. Terapeut, koristeći metode interaktivne psihoanalize, od samog starta pristupa analizandu kroz interaktivni radni savez, u kojem kontratransfer postaje polazna tačka razumevanja. Time se analizand postepeno izvodi iz solipsističkog zatvaranja u sopstveni misaoni svet i uvodi u zdravije i funkcionalnije interagovanje sa stvarnošću. Na taj način interaktivna psihoanaliza ono što je kod Junga izuzetak pretvara u metodu i tehniku — stalno prisutno polje interaktivnog susreta.

Literatura:

Agrafa: 6, Filozofski centar za psihoanalizu, Novi Sad, 2024. https://filozofija.edu.rs/casopis-agrafa.

Bogunović, Lazar, „Odnos tradicionalne i interaktivne psihoanalize.“ u *Agrafa: 4*, Filozofski centar za psihoanalizu, Novi Sad, 2022.

Evans, Richard, intervjuer, and C. G. Jung, 1957, *Concept of Synchronicity*, YouTube video, objavljen 8. juna, 2021. https://youtu.be/IUWpr0gR81A?si=PfJSS5EOhAGWf9zp.

Ljubomir, Erić, *Psihodinamička psihoterapija: Psihodinamički pristup u psihoterapiji,* tom 6, Službeni glasnik, Beograd, 2011.

Šandor Ferenci, *The Clinical Diary of Sándor Ferenczi*, ed. Judith Dupont, preveo Michael Balint i Nicola Zarday Jackson, Harvard University Press, Cambridge, MA, 1988.

Šandor Ferenci, *Thalassa*, ITP Naprijed, Zagreb, 1989.

Sigmund Frojd, *Tumačenje snova*, knj. 2, Matica srpska, Novi Sad, 1979.

Grujičić, Igor, „Interactivity as a Fundamental Human Phenomenon.“ u Neuropsychoanalysis: 27, br. 2, Taylor & Francis, 2025. https://doi.org/10.1080/15294145.2025.2565810

Jung, C. G., *Duh i život*, Matica srpska, Novi Sad, 1978.

C. G. Jung i Wolfgang Pauli, *Atom and Archetype: The Pauli/Jung Letters 1932–1958*, Princeton University Press, Princeton, 2014

Jerotić, Vladeta, *O Jungu*, Zadužbina Vladete Jerotića, Beograd, 2021.

G. V. Lajbnic, „Monadologija“, u *Izabrani filozofski spisi*, prev. Milan Kangrga, Naprijed, Zagreb, 1972.

Lu Marinof, *Plato, Not Prozac! Applying Philosophy to Everyday Problems*, HarperCollins, New York, 1999.

Jaak Panksep, *Affective Neuroscience: The Foundations of Human and Animal Emotions*, Oksfordska univerzitetska štampa, Njujork, 1998.

Popov, Milan, „Hipoteza korelacionih odnosa asocijalnog ponašanja šizofreničara.“ u *Agrafa 5*, Filozofski centar za psihoanalizu, Novi Sad, 2023.

Prica, Aleksandar, „Ontološka pozicija Frojdove psihoanalitičke teorije unutar filozofije duha.“ u *Agrafa: 5*, Filozofski centar za psihoanalizu, Novi Sad, 2023.

Elizabet Rudinesko i Mišel Plon, *Rečnik psihoanalize*, Izdavačka knjižarnica Zorana Stojanovića, Novi Sad, 2002.

Svetska zdravstvena organizacija, *International Classification of Diseases for Mortality and Morbidity Statistics (11th Revision)*, Svetska zdravstvena organizacija, Ženeva, 2019. Dostupno na: https://icd.who.int/.

Šopenhauer, Artur, *Parerga and Paralipomena: Short Philosophical Essays*. Preveo i uredio Sabine Roehr i Christopher Janaway. Cambridge University Press, Cambridge, 2014.

Mark Solms i Oliver Turnbull, *Mozak i unutrašnji svet*, Klio, Beograd, 2019.

Urošević, Svetlana, „Epistemička intersubjektivnost u interaktivnoj psihoanalizi.“ u *Agrafa* 6, Filozofski centar za psihoanalizu, Novi Sad, 2024.

CRITIQUES, STUDIES, REFLECTIONS
KRITIKE, STUDIJE, OGLEDI

Žarko Trebješanin[1]
Univerzitet Metropolitan, Fakultet za ekonomiju, finansije i administraciju (FEFA), Beograd

Agrafa VI, 7/2025
Udk: 159.964.2:929 Freud S.
https://doi.org/10.46793/Agrafa7.204T
Naučna polemika
Scientific debate

Interaktivnost u Frojdovoj psihoanalizi

Apstrakt: Rad analizira interaktivnu prirodu psihoanalitičkog postupka u Frojdovoj teoriji i praksi, osporavajući rasprostranjene zablude o pasivnosti analitičara i jednostranosti analitičkog procesa. Polazeći od Frojdovih tekstova o „divljoj psihoanalizi", tehničkim pravilima analitičkog rada i ulozi govora u terapiji, pokazuje se da je psihoanaliza od svog nastanka zasnovana na intenzivnoj i višeslojnoj interakciji analitičara i analizanda. Posebna pažnja posvećena je verbalnoj komunikaciji, radu na otporima, kao i ključnim fenomenima transfera i kontratransfera kao centralnim oblicima terapijske interakcije. Analiza ukazuje da se psihoanalitički tretman može razumeti kao proces naknadnog „vaspitanja" za prevladavanje unutrašnjih otpora i izgradnju zrelijih obrazaca emocionalnog povezivanja. Time se Frojdova psihoanaliza sagledava kao temelj kasnijih relacijskih i intersubjektivnih pristupa, čime se potvrđuje njena trajna relevantnost u savremenom razumevanju psihoterapijskog odnosa.

Ključne reči: psihoanaliza, interaktivnost, Frojd, transfer, kontratransfer, otpor, psihoanalitički odnos, terapijska komunikacija

Interaktivnost

Već dugo se kao o nečem fundamentalno novom govori o interaktivnom odnosu u psihoanalizi u okviru brojnih novijih izdanaka psihoanalize kao što su interpersonalna psihoanaliza Salivena, socijalna psihoanaliza Froma, psihoanaliza objektnih odnosa Vinikota, relacionalna psihoanaliza Stivena

[1] zarko.trebjesanin13@gmail.com

Mičela ili intersubjektivna psihoanaliza Strolova. Mislim da vredi da se podsetimo da je psihoanaliza od svog nastanka bila i ostala interaktivna.

Postoji još uvek popularni narativ, naivna predstava o analitičkom postupku u mašti neupućenih ljudi, po kojoj analitičar, pacijentu već na prvoj seansi, odmah razotkriva nesvesne nagone, konflikte i komplekse. Čim se, dakle, pacijent požali na svoje simptome, analitičar mu, bez ustezanja „saspe istinu u lice" – da je „seksualno inhibiran", da „mrzi oca", da je „erotski vezan za majku" itd. A onda tako „prosvećeni" pacijent naprasno, namah i ozdravi! Po ovoj laičkoj, široko rasprostranjenoj predstavi, u psihoanalizi gotovo da nema interakcije.

U osnovi ovog pogrešnog shvatanja leži verovanje „da bolesnik pati od neke vrste neznanja, pa da mora ozdraviti ako mu se to neznanje poništi" tumačenjem. Ovo karakteristično pogrešno shvatanje koje predstavlja pravu karikaturu psihoanalize, Frojd je nazvao „divljom psihoanalizom". Ovakve grube, „divlje" interpretacije ne samo da neurotičaru ne pomažu, već mogu i da mu ozbiljno škode. Otvoreno bacanje „istine" u lice, već psihički uzdrmanom pacijentu pre je otrov nego lek. „Kad bi znanje nesvesnog za bolesnika bilo toliko važno koliko neiskusan u psihoanalizi misli da jeste, onda bi za ozdravljenje moralo da bude dovoljno ako bolesnik sluša predavanja ili čita knjige. Ali te mere imaju taman toliko uticaja na simptome nervoznih patnji koliko i na glad podela jelovnika u gladnoj godini. Poređenje je primenljivo čak i preko svoje prve upotrebe, pošto saopštavanje nesvesnog bolesniku redovno ima za posledicu da se konflikt u njemu zaoštrava a tegobe se povećavaju"[2], smatra Frojd.

Interpretacija koja ne uzima u obzir otpor i mehanizme odbrane, već samo nesvesne želje i nagone, ne može biti lekovita. Nestručno, „čeprkanje" po nesvesnom pacijenta može samo da pojača njegove patogene konflikte i da mu poveća otpore i strahove. Tek kada se u analitičkom razgovoru, tokom dugog niza seansi, prorade, razlabave i uklone nesvesni otpori, tek tada se otvara mogućnost za postepeno osvešćenje sadržaja potisnutog u nesvesno. A to znači, dakle, da je moguće razotkriti patogeno nesvesno samo u procesu vrlo žive, intenzivne i zahtevne interakcije u vidu verbalne, neverbalne i empatičke komunikacije u koju su aktivno uključena oba zainteresovana subjekta, posvećena istom, zajedničkom cilju.

Osim opisane zablude o „divljoj" psihoanalizi, postoji i zabluda da je analitičar tobož „pasivan". Prema Frojdovim „savetima lekaru" početniku u psihoanalizi, psihoanalitičar je „kao ogledalo", on je neutralan, objektivan u odnosu na pacijenta. Ali to ne znači da je i pasivan! Analitičar je uzdržan i odmeren, on se

[2] Frojd, S., „Observations on 'Wild' Psychoanalysis", u *Collected Papers,* Hogarth Press, London, 1971.

uzdržava od kritike i prenagljenih interpretacija. Ali, on aktivno sluša i pažljivo posmatra držanje, gestove pacijenta, analizira šta kaže i kako to kaže, tumači omaške, snove, simptome i strpljivo prorađuje otpor (postepeno, uvremenjeno i dozirano). Pažnja analitičara nije namerna, selektivna, napregnuta, usiljena, već pre neusiljena, flotantna, plutajuća („slobodno lebdeća pažnja"). On u toku seanse s pacijentom komunicira ne samo svojim svesnim, već i nesvesnim i predsvesnim kanalom i pridržava se pravila: „Drži na odstojanju sve svesne uticaje na svoju moć zapažanja i potpuno se prepusti svom nesvesnom pamćenju ili, izraženo čisto tehnički: slušati i ne brinuti da li se nešto zapaža"[3]

Analitičar ima obavezu i da neprestano vrši samoanalizu, da kontroliše sopstvene emocije, komplekse i želje, kako se analitičko „ogledalo" ne bi zamutilo. Jer ukoliko je manje svestan svojih „slepih mrlja", utoliko je veća opasnost da se ovi nekontrolisano upletu i da kontaminiraju njegova tumačenja.

Zabluda je misliti da svako može biti analiziran. Interaktivna priroda psihoanalitičkog postupka određuje ko može a ko ne da se podvrgne analizi, odnosno koje su indikacije i kontraindikacije za psihoanalitičku psihoterapiju. Analizand mora imati niz osobina koje su preduslov za složenu komunikaciju sa analitičarom: razvijene kognitivne sposobnosti, inteligenciju, introspekciju, verbalnu sposobnost zatim, osobinu komunikativnosti i saradljivosti itd., piše Frojd u svom nepotpisanom članku „Psycho-Analytic Method[4]".

Interakciju analitičar – analizand, njihovu dvosmernu komunikaciju započinjao je analitičar saopštavanjem osnovnog pravila (pričati slobodno bez cenzure, sve što analizandu pada na pamet – bez obzira koliko to bilo nelogično, apsurdno, besmisleno, asocijalno, sramno, odvratno, bolno, strašno, neprijatno itd.), a na to je analizand odgovarao slobodnim asocijacijama. Analitičar na analizandovo saopštenje (asociranje) aktivno reaguje: on sluša, pamti, obrađuje i analizira izneti materijal nastojeći da otkloni svoja subjektivna doktrinarna uverenja, osluškujući pri tome i analizandovo nesvesno.

Najveći deo psihoanalize čine neobična kazivanja pacijenta o svojim snovima, fantazmima, sećanjima itd. Pacijent skokovito, asocijativno priča svoju stvarnu i zamišljenu životnu priču, analitičar ga sluša, pamti, analizira i tumači mu skriveni smisao, dakle razgovara s njim. Glavna poluga u psihoanalitičkom lečenju sastoji se u razmeni reči, verbalnom dijalogu analitičar – pacijent. To „lečenje razgovorom" (Ana O.) može nekom izgledati kao čarolija. Ali Frojd nije potcenjivao snagu reči. Reč je „moćan instrument, sredstvo kojim mi uzajamno

[3] Frojd, S., „Recommendations to Physicians Practicing Psycho-Analysis" (1912), u *Collected Papers,* Hogarth Press, London 1971.
[4] Frojd, S., „Freud's Psycho-Analytic Method" (1904), u *Collected Papers,* Hogarth Press, London 1971.

saopštavamo svoja sopstvena osećanja, put kojim utičemo na druge. Reči mogu učiniti neiskazivo dobro ali i naneti strahovite povrede", piše Frojd u studiji "The Question of Lay Analysis"[5].

Tu nema mistike. Cilj analitičarevog napora – osvešćenje – utemeljen je na razmeni misli, namera i emocija pomoću reči. Pojedinac koji nije kadar da uđe u ovu blagotvornu interakciju i da svoju nevolju sagleda i razgovetno i jasno iskaže u razgovoru, ostaje zauvek zarobljen svojom nesrećom. On uzalud pati, nemoćan da se izvuče iz mreže sopstvenih nagonskih impulsa, nesvesnih strahova, konflikata i mehanizama odbrane. Tek uz pomoć drugog, analitičara, on je u stanju da spozna prirodu i poreklo svoje patnje, nastale davno u socijalnoj interakciji sa njemu značajnim ljudima u detinjstvu. Psihoanalitičar omogućava obolelom, vraćajući mu putem lekovitog razgovora izgubljenu reč, da povrati iščezlu prošlost, zaboravljene želje i one nepristupačne delove sopstvene ličnosti. On to uspeva u razgovoru, tumačenjem omaški, snova, ponašanja pacijenta u analizi. Posao analitičara usmeren je i na otkrivanje i proradu otpora. Celokupni psihoanalitički tretman može se razumeti, piše Frojd u članku „On Psychotherapy", kao „naknadno vaspitanje za prevladavanje unutrašnjih otpora"[6].

Posebna i izuzetno važna vrsta otpora je transfer, čije je tumačenje u psihoanalizi od presudne važnosti. Transfer i kontratransfer predstavljaju jedan od najvažnijih vidova interakcije u psihoanalizi. Snažna iracionalna emocionalna, po svom poreklu infantilna vezanost pacijenta za analitičara otkriva davno zaboravljene želje i konflikte iz ranog detinjstva u sadašnjoj situaciji. Oni se, dakle, u analitičkoj situaciji reaktualizuju i odigravaju. Tumačenje transfera omogućava analitičaru da kroz aktuelno ponašanje pacijenta dospe do jezgra njegove sadašnje neuroze, a to je neprevaziđena dečja neuroza. U transferu se, dakle, stvaraju nova izdanja starih konflikata. Pacijent se ponaša na infantilan način, dok analitičar pokušava da ga dovede do drugačijih rešenja konflikata i do zrelijih obrazaca ponašanja. Tako transfer „postaje bojište na kome treba da se sretnu sve sile koje se bore", piše Frojd. Sav libido i svi različiti vidovi otpora i mehanizama odbrane koncentrišu se na terapeuta, tako da se sada javlja nova, veštački stvorena neuroza – neuroza transfera. Zahvaljujući tumačenjima analitičara pacijent će postati svestan porekla i smisla transfernog odnosa. Na taj način, tim obrtom „od najjačeg oružja otpora, transfer postaje najjači instrument analitičkog lečenja."[7]

---

[5] Frojd, S., *The Question of Lay Analysis*, Hogarth Press, London 1937.
[6] Frojd, S., „On Psychotherapy" (1904), u *Collected Papers*, Hogarth Press, London 1971.
[7] Frojd, S., *The Question of Lay Analysis* (1926), u *The Standard Edition*, Hogarth Press, London 1987.

Kontratransfer je spontana, nevoljna, nekontrolisana, nesvesna emocionalna reakcija analitičara na transfer pacijenta. To je normalna pojava u svakoj vrsti psihoterapije, samo što se ona jedino u psihoanalizi prepoznaje, analizira i drži pod kontrolom. Manifestacije kontratransfera su raznovrsne, od prekidanja pacijentovog kazivanja, pa preko preuranjenih i netaktičnih interpretacija, sve do preterano agresivnog, krutog ili, pak, bolećivog, preterano popustljivog odnosa prema pacijentu. Kontratransfer postaje štetan samo kada terapeut ne prepozna njegove manifestacije i kad nije u stanju da ga kontroliše. Tada se ispoljava u vidu sporog napredovanja, zastoja ili prekida terapije. Ukoliko se svesno ovlada kontratransferom, on može biti moćno oruđe u spoznaji naročito neiskazanih, nesvesnih afekata i misli pacijenata do kojih se nekada može samo intuitivno doći.

Prema tome analizand kroz interakciju, u komunikaciji sa analitičarom uviđa svoje pogrešne, infantilne, nesvesne i neurotične obrasce ponašanja u socijalnim, međuljudskim odnosima. Ali, takođe, kroz interaktivnu praksu tokom terapije izgrađuje svoje nove, autentične, svesnije, zdravije, zrelije i delotvornije načine emocionalnog povezivanja i interakcije sa drugima (partnerom, srodnicima, prijateljima i kolegama).

Literatura:

Frojd, S., „Freud's Psycho-Analytic Method" (1904), u *Collected Papers*, Hogarth Press, London, 1971.

Frojd, S., „On Psychotherapy" (1904), u *Collected Papers*, Hogarth Press, London, 1971.

Frojd, S., „Observations on 'Wild' Psychoanalysis" (1910), u *Collected Papers*, Hogarth Press, London, 1971.

Frojd, S., „Recommendations to Physicians Practicing Psycho-Analysis" (1912), u *Collected Papers*, Hogarth Press, London, 1971.

Frojd, S., *The Question of Lay Analysis*, Hogarth Press, London, 1937.

Frojd, S., „The Question of Lay Analysis" (1926), u *The Standard Edition*, Hogarth Press, London, 1987.

Interactivity in Freudian Psychoanalysis

Abstract: This paper analyzes the interactive nature of the psychoanalytic process in Freud's theory and practice, challenging widespread misconceptions about the analyst's passivity and the supposed one-sidedness of the analytic procedure. Drawing on Freud's writings on "wild psychoanalysis," technical rules of analytic work, and the role of speech in therapy, the paper demonstrates that psychoanalysis has, from its inception, been grounded in an intensive and multilayered interaction between analyst and analysand. Special attention is devoted to verbal communication, the working-through of resistance, and the key phenomena of transference and countertransference as central forms of therapeutic interaction. The analysis suggests that psychoanalytic treatment can be understood as a process of subsequent "education" aimed at overcoming internal resistances and developing more mature patterns of emotional relatedness. In this way, Freud's psychoanalysis is presented as a foundation for later relational and intersubjective approaches, confirming its lasting relevance for contemporary understandings of the psychotherapeutic relationship.

Keywords: psychoanalysis, interactivity, Freud, transference, countertransference, resistance, psychoanalytic relationship, therapeutic communication

Suzana Dimitrijević-Branković[1]
Institut za filozofiju i interdisciplinarne studije, Novi Sad

Agrafa VI, 7/2025
Udk: 159.964.22:616.3
https://doi.org/10.46793/Agrafa7.210DB
Originalni naučni rad
Original Scijentific Paper

Nesvesno kao interaktivni proces interocepcije, mikrobiote i psihoanalitičkog tela

Apstrakt: Ovaj rad istražuje razvoj i savremeno razumevanje odnosa između gastrointestinalnog trakta, emocija i nesvesnog, polazeći od hipoteze da se nesvesno može posmatrati kao interaktivni proces koji povezuje biološko, psihološko i mikrobiološko telo. Istorijski pregled — od humoralne ravnoteže u antičkoj medicini, preko dualističkog razdvajanja tela i svesti u prosvetiteljstvu, do Frojdovog uvida u telesno poreklo nagona — ukazuje na trajni povratak ideje o jedinstvu tela i psihe u različitim teorijskim okvirima. Savremena neuronauka, naročito kroz istraživanja interocepcije, potvrđuje da su emocije i svest utemeljene u telesnim procesima, dok osa creva-mozak, uključujući vagus nerv i enterički nervni sistem, pokazuje ulogu gastrointestinalnog trakta u regulaciji raspoloženja, motivacije i samosvesti. U taj dijalog ulazi i mikrobiota kao kompleksan sistem koji putem neuralnih, endokrinih i imunoloških mehanizama utiče na emocionalne i interoceptivne procese. Razvojem pojma psihobiotika, mikrobiota se sve više razume kao aktivni modulator afekta i nesvesnog. U tom okviru, rad doprinosi konceptualizaciji interaktivnog nesvesnog kao dinamičkog prostora u kome se biološki i psihički nivoi ne razdvajaju, već funkcionišu u jedinstvenoj ravni, dok se interocepcija pojavljuje kao ključna osa na kojoj se fiziologija prevodi u emociju, a emocija u smisao.

Ključne reči: interocepcija; osa creva-mozak; mikrobiota; psihobiotici; afekat; telesno nesvesno; interaktivna psihoanaliza

[1] suzana.dimitrijevic62@gmail.com

Uvod

Telo se u različitim tradicijama razumevalo kao više od biološkog organizma, kao prostor u kojem se prepliću iskustvo, značenje i nesvesno. Kroz istoriju zapadne misli, odnos prema telu oscilirao je između dva ekstrema: između mističkog jedinstva prirode i duha i mehaničkog pogleda u kojem je čovek sveden na zbir organa i funkcija. U toj oscilaciji, gastrointestinalni trakt - prostor u kojem telo neposredno „stupa u odnos sa svetom" kroz disanje, ishranu i afektivne reakcije - ostao je istovremeno centralan i teorijski marginalizovan. Od Hipokrata i Galena, koji su u digestivnim procesima videli osnov telesne i duševne ravnoteže, preko Descartesovog razdvajanja tela i svesti, do Freudovog povratka telesnim izvorima psihičkog, gastrointestinalni trakt prati promene u razumevanju čoveka i njegove subjektivnosti.

Savremena neuronauka ponovo usmerava pažnju na telo kao jedan od izvora svesti. Istraživanja interocepcije kao sposobnosti mozga da opaža i interpretira unutrašnje telesne signale, ukazuju da se emocionalni i kognitivni procesi oblikuju kroz kontinuiranu razmenu signala između mozga i visceralnih sistema. Afekti, kako ističu Solms[2] i Panksepp[3], nisu sekundarni proizvodi kognicije, već primarni izrazi života iznutra, odnosno, svesni tonovi telesnih procesa koji čine osnovu subjektivnog iskustva. Na taj način, savremena neurobiologija se približava Freudovom uvidu da je ego telesni, te da se svest o sebi prvobitno formira na nivou osećanja, a ne refleksivne misli. U tom kontekstu, gastrointestinalni trakt se ne može svesti na funkciju varenja, već se pojavljuje kao važan interoceptivni domen u kojem se prepliću biološki i afektivni procesi. Savremeni koncept ose creva-mozak pokazuje da signali koji putuju vagusnim nervom iz stomaka u mozak učestvuju u regulaciji emocija, odluka i svesti o sopstvenom telu.[4] Još složenija dimenzija otkriva se kroz mikrobiotu - zajednicu mikroorganizama koja ne samo da učestvuje u metabolizmu, već i utiče na raspoloženje, stres i afekte putem neurohemijskih i imunoloških puteva.[5] U tom svetlu, mikrobiološka perspektiva psihe ne poništava psihoanalitičku, već je dopunjuje. Ako nesvesno nije isključivo mentalno, već i telesno, onda mikrobiota predstavlja njegov biološki sloj - *telo unutar tela*, sloj koji komunicira putem signala

---

[2] Solms, M., *The Hidden Spring: A Journey to the Source of Consciousness*, Norton, New York, 2021, str. 82.

[3] Panksepp, J., *Affective Neuroscience: The Foundations of Human and Animal Emotions*, Oxford University Press, New York 1998., str. 41.

[4] Craig, A. D., „How do you feel? Interoception: The sense of the physiological condition of the body", *Nature Reviews Neuroscience*, 3(8), 2002., str. 655; Mayer, E. A., „Gut feelings: The emerging biology of gut-brain communication", *Nature Reviews Neuroscience*, 12(8), 2011., str. 453.

[5] Cryan, J. F. i Dinan, T. G., „Mind-Altering Microorganisms: The Impact of the Gut Microbiota on Brain and Behaviour", *Nature Reviews Neuroscience*, 13(10), 2012., str. 701.

koje mozak prevodi u afekte, a afekti u značenje. Ovakvo razumevanje omogućava razvoj psihoanalitičkih pristupa koji telo ne tretiraju kao pasivni objekat, već kao aktivnu dimenziju psihičkog procesa. Emocionalni procesi postaju vidljivi kao ritmovi unutrašnje komunikacije između nervnog sistema, mikrobiote i svesti. Zato ovaj rad polazi od jednostavnog, ali dubokog pitanja: da li se nesvesno može posmatrati kao proces koji obuhvata ne samo psihoanalitičko, već i biološko, mikrobiotsko telo?

Odgovor na to pitanje traži se kroz mapiranje evolucije pogleda na gastrointestinalni trakt, razvoj pojma interocepcije, neuronaučna istraživanja ose creva-mozak i novije koncepte psihobiotika. Cilj rada nije da zameni psihoanalitički jezik biološkim, već da pokaže da se iza oba nalazi isti dijalog: dijalog tela i svesti, u kojem biološko postaje nosilac smisla, a nesvesno postaje interaktivno.

1. Evolucija pogleda na gastrointestinalni trakt: od humoralne ravnoteže do interocepcije i nesvesnog

1.1. Humoralna tradicija i filozofija tela

U antičkoj medicini i filozofiji, telesni sokovi (*humores*) predstavljali su temelj za razumevanje fizičkog i emocionalnog zdravlja. Hipokrat i Galen razvili su model u kojem su četiri osnovna soka - krv, flegma, žuta i crna žuč - održavali dinamičku ravnotežu organizma. Neravnoteža među njima bila je uzrok bolesti, ali i poremećaja temperamenta: višak crne žuči, na primer, povezivan je s melanholijom, dok je višak krvi davao afektivno pozitivan karakter.[6]

Telo je u toj tradiciji shvatano kao mikrokosmos univerzuma, dok su digestivni procesi tumačeni kao pokazatelji unutrašnje ravnoteže. Creva su smatrana važnim mestom regulacije telesnih i emotivnih stanja, dok je zdravlje shvatano kao sklad telesnih i duševnih ritmova. Slične ideje nalazimo i u istočnim učenjima o životnoj energiji - *qi* u kineskoj i *prana* u indijskoj tradiciji - gde su disanje, varenje i emocije povezani u jedinstveni proces cirkulacije energije kroz telo.[7]

Možemo reći da se najranije teorije o gastrointestinalnom traktu mogu tumačiti kao preteče savremenog pojma interocepcije, jer polaze od pretpostavke da osećanja imaju telesni temelj i da unutrašnje promene čine sastavni deo emocionalnog iskustva.

---

[6] Porter, R., *The Greatest Benefit to Mankind: A Medical History of Humanity*, W. W. Norton, New York 1997., str. 56.

[7] Kaptchuk, T. J., *The Web That Has No Weaver: Understanding Chinese Medicine*, McGraw-Hill, New York 2000., str. 34.

1.2. Freudov pogled na telesno i afektivno

Krajem XIX veka, u okviru psihoanalize, Freud vraća telo u centar psihičkog života. U *Projektu za naučnu psihologiju* (1895), on pokušava da psihičke procese objasni pomoću telesnih mehanizama kretanja energije. Njegov pojam „somatskog izvora nagona“[8] označava da svaka psihička potreba potiče iz telesnog uzbuđenja koje se u svesti javlja kao afekt ili želja. Freud time uvodi shvatanje tela kao izvora nesvesnih procesa, u kojem kvantumi telesne energije (*Quanten der Erregung*) nalaze svoj psihički izraz. Time naglašava da doživljaj sopstva počinje u osećanju telesnih granica i unutrašnjih tenzija.

Ovaj uvid, koji je bio filozofska preteča savremenog pojma interocepcije, nalazi potporu u kasnijim neurofiziološkim modelima emocija Jamesa (1884)[9] i u savremenim neuronaučnim istraživanjima o „prediktivnom telu“. [10]

Freudovo shvatanje da se afekti uvek vraćaju telu, kroz simptom, somatizaciju ili nagon, predstavlja važnu osnovu za savremeno razumevanje emocija kao procesa koji povezuju fizičko i psihičko.

1.3. Savremena biologija i povratak creva u centar pažnje

U drugoj polovini XX i početkom XXI veka, zahvaljujući napretku neurofiziologije i mikrobiologije, gastrointestinalni trakt se ponovo prepoznaje kao neuropsihološki organ. Otkriće enteričkog nervnog sistema[11] pokazalo je da creva poseduju složenu mrežu od oko 100 miliona neurona zbog čega se često opisuju kao autonomni „drugi mozak“.

Ova mreža ne samo da koordinira varenje, već učestvuje u regulaciji raspoloženja, donošenju odluka i afektivnom tonu. Savremena istraživanja[12, 13] pokazuju da interoceptivne informacije iz viscera utiču na moždane oblasti zadužene za svesnost i emocije, posebno u insularnom i prefrontalnom korteksu.

---

[8] Freud, S., „Instincts and Their Vicissitudes“ u *The Standard Edition of the Complete Psychological Works of Sigmund Freud*, Vol. 14, Hogarth Press, London 1957., str. 562.
[9] James, W., „What is an Emotion?“, *Mind*, 9(34), 1884., str. 188
[10] Seth, A. K., „Interoceptive Inference, Emotion, and the Embodied Self“, *Trends in Cognitive Sciences*, 17(11), 2013., str. 565; Barrett, L. F. i Simmons, W. K., „Interoceptive Predictions in the Brain“, *Nature Reviews Neuroscience*, 16(7), 2015., str. 419.
[11] Gershon, M. D., *The Second Brain: A Groundbreaking New Understanding of Nervous Disorders of the Stomach and Intestine*, HarperCollins, New York 1998., str. 1.
[12] Craig, A. D., „How do you feel? Interoception: The sense of the physiological condition of the body“, *Nature Reviews Neuroscience*, 3(8), 2002., str. 655.
[13] Critchley, H. D. i Harrison, N. A., „Visceral influences on brain and behavior“, *Neuron*, 77(4), 2013., str. 624.

Pored neuroanatomskih otkrića, i mikrobiološka istraživanja doprinose „povratku creva“ i kroz koncept ose mikrobiota-creva-mozak[14] pokazuju da sastav crevne mikrobiote utiče na raspoloženje, stres-reakcije i kognitivne procese.

Uvođenje pojma *psihobiotika*[15] otvara mogućnost da se bakterije i njihovi metaboliti posmatraju kao učesnici u emocionalnoj regulaciji i neuroplastičnosti. Na taj način, savremena biologija se približava nekim uvidima antičke medicine, ukazujući na ulogu creva u povezivanju telesnih procesa sa emocionalnim i kognitivnim funkcijama.

Put od humoralne ravnoteže do interocepcije pokazuje da razumevanje psihe počinje u telu, a da su creva možda najstariji medijum između telesnog i nesvesnog. U tom smislu, savremena nauka ne odbacuje metafore prošlosti, već ih prevodi u jezik neurofiziologije i mikrobiote. Time se otvara prostor za dijalog između psihoanalize, neuronauke i filozofije tela - dijalog koji, kao i digestivni proces, povezuje unutrašnje i spoljašnje, svesno i nesvesno, biološko i simboličko.

2. Interocepcija: unutrašnja osa komunikacije između tela i svesti

2.1. Šta je interocepcija?

Interocepcija označava sposobnost organizma da opaža, interpretira i integriše unutrašnje telesne signale koji potiču iz viscera, kardiovaskularnog, respiratornog, endokrinog i gastrointestinalnog sistema[16]. Ovi signali ne predstavljaju samo „fiziološku pozadinu“ svesti, već aktivno učestvuju u oblikovanju osećanja, motivacije i samosvesti[17].

U funkcionalnoj arhitekturi interocepcije centralno mesto imaju moždano stablo i diencefalon, sa projekcijama ka insuli i anteriornom cingularnom korteksu (ACC). Insula se često opisuje kao „kortikalno sedište tela u svesti“, odnosno

[14] Cryan, J. F. i Dinan, T. G., „Mind-Altering Microorganisms: The Impact of the Gut Microbiota on Brain and Behaviour“, *Nature Reviews Neuroscience*, 13(10), 2012., str. 701; Dinan, T. G. i Cryan, J. F., „Gut instincts: Microbiota as a key regulator of brain development, ageing and neurodegeneration“, *The Journal of Physiology*, 595(2), 2017., str. 489; Cryan, J. F., O'Riordan, K. J., Sandhu, K., Peterson, V. i Dinan, T. G., „The gut microbiome in neurological disorders“, *Nature Reviews Neuroscience*, 21(12), 2020., str. 701.

[15] Stilling, R. M., Dinan, T. G. i Cryan, J. F., „Microbial genes, brain and behaviour – Epigenetic regulation of the gut-brain axis“, *Genes, Brain and Behavior*, 13(1), 2014., str. 69.

[16] Craig, A. D., „How do you feel? Interoception…“, str. 655.

[17] Isto, str. 658; Khalsa, S. S. i Lapidus, R. C., „Can interoception improve the pragmatic search for biomarkers in psychiatry?“, *Frontiers in Psychiatry*, 7, 2016., str. 121.

region u kojem interoceptivni signali dobijaju subjektivni karakter[18], dok ACC povezuje telesne senzacije sa emocionalnim značenjem i motivacionim odgovorima.[19]

2.2. Afekat kao interoceptivni izraz

Savremena neuropsihoanaliza i afektivna neuronauka spajaju neurobiološke procese sa psihoanalitičkim razumevanjem afekta. Za Solmsa, afekat je „svesno iskustvo tela", odnosno, subjektivni izraz interoceptivnih promena koje mozak registruje kao zadovoljstvo, strah, tugu ili bes. Posmatrajući na taj način, afekat se može razumeti kao primarni oblik svesti, način na koji organizam „zna da postoji" [20]. Panksepp identifikuje sedam osnovnih afektivnih sistema (potraga, strah, bes, briga, panika/tuga, žudnja i igra), duboko ukorenjenih u subkortikalnim mrežama i homeostatskim potrebama. Time se emocije pokazuju kao ukorenjene u interoceptivnoj regulaciji, a ne kao čisto kognitivne konstrukcije[21].

Afekti su dakle, prema Solmsu i Pankseppu, centralna komponenta nesvesnih procesa, kroz koju se telesna stanja prevode u subjektivno značenje.

2.3. Freud i interocepcija

Freudov koncept nagona (Trieb) već sadrži intuitivnu anatomiju interocepcije. U *Tri rasprave o teoriji seksualnosti* i u *Nagonima i njihovim sudbinama*[22], nagon je „zahtev tela upućen duši", odnosno, somatski impuls koji traži psihičko zadovoljenje. Taj impuls ima somatski izvor, intenzitet i cilj, što ga čini fiziološkim ekvivalentom interoceptivnog signala doživljenog kao afekat.

Izjava da je „ego pre svega telesni ego"[23] može se tumačiti kao anticipacija savremenih nalaza prema kojima se svest o sebi razvija iz opažanja unutrašnjih telesnih stanja.[24] Na taj način, Freudova teorija nagona dobija empirijsku potporu u modelima interoceptivnog predviđanja i afektivne svesti.[25]

---

[18] Seth, A. K., „Interoceptive Inference, Emotion, and the Embodied Self", str. 565.
[19] Critchley, H. D. i Harrison, N. A., „Visceral influences on brain and behavior", str. 624.
[20] Solms, M., *The Hidden Spring*, str. 82.
[21] Panksepp, J., *Affective Neuroscience*, str. 121.
[22] Freud, S., „Instincts and Their Vicissitudes", str. 562.
[23] Freud, S., *The Ego and the Id*, Norton, New York 1961., str. 26.
[24] Craig, A. D., „How do you feel – now? The anterior insula and human awareness", *Nature Reviews Neuroscience*, 10(1), 2009., str. 59; Seth, A. K., „Interoceptive Inference, Emotion, and the Embodied Self", str. 565.
[25] Barrett, L. F. i Simmons, W. K, „Interoceptive Predictions in the Brain", str. 419; Solms, M., *The Hidden Spring*, str. 82.

2.4. Interoceptivna svest i regulacija

Interoceptivna svest podrazumeva ne samo percepciju signala iz tela, već i njihovu emocionalnu i kognitivnu regulaciju. Veća svesnost unutrašnjih stanja (npr. srčanog ritma, disanja) povezana je sa stabilnijom emocionalnom regulacijom i manjom anksioznošću[26].

Prakse mindfulnessa, svesnog disanja i somatske psihoedukacije pokazuju pojačanu aktivaciju insule/ACC i ukazuju da se interoceptivna pažnja može trenirati, jačajući integraciju između visceralnih senzacija i svesnog doživljaja.[27] Ovaj okvir zbližava tradicije telesne pažnje i savremene neuronaučne modele svesti, pokazujući da interocepcija nije samo neurofiziološki proces, već egzistencijalna sposobnost osećanja sebe iznutra.

Dosadašnja teorijska razmatranja ukazuju da interocepcija ima ključnu ulogu u povezivanju telesnih stanja sa afektivnim i svesnim procesima. Ipak, da bi se razumela puna složenost tog procesa, potrebno je sagledati i njegov neurofiziološki mehanizam, odnosno način na koji mozak i telo ostvaruju dvosmernu komunikaciju kroz osu creva-mozak.

3. Interocepcija i neurofiziološka osa creva-mozak

Savremena neuronauka sve jasnije pokazuje da su emocionalni, kognitivni i telesni procesi povezani putem mreže signalizacije koja spaja mozak i unutrašnje organe. Ova mreža, poznata kao osa creva-mozak (gut-brain axis), funkcioniše kao dvosmerni komunikacioni sistem: signali o fiziološkom stanju tela prenose se ka centralnom nervnom sistemu, dok moždani odgovori oblikuju funkcije gastrointestinalnog trakta. U središtu ove dinamike nalazi se interocepcija - sposobnost mozga da opaža, integriše i interpretira unutrašnje telesne signale.[28]

Interocepcija obuhvata širok spektar informacija: srčani ritam, respiraciju, peristaltiku, napetost mišića, termoregulaciju i energetske statuse. Ona istovremeno učestvuje u homeostatskoj regulaciji i predstavlja osnovu subjektivnih osećanja.[29] Strah, na primer, nije samo kognitivna procena opasnosti, već i visceralni „ton tela“ (ubrzan puls, stezanje u grudima, „grč u

[26] Khalsa, S. S. i Lapidus, R. C., „Can interoception improve the pragmatic search…“, str.121.
[27] Farb, N. A. S., Segal, Z. V. i Anderson, A. K., „Attentional modulation of primary interoceptive and exteroceptive cortices“, *Cerebral Cortex*, 23(1), 2015., str. 114.
[28] Craig, A. D., „How do you feel? Interoception…“, str. 655; Critchley, H. D. i Harrison, N. A., „Visceral influences on brain and behavior“, str. 624; Mayer, E. A., „Gut feelings: The emerging biology of gut-brain communication“, str. 453.
[29] Craig, A. D., „How do you feel? Interoception…“, str. 655; Critchley, H. D. i Harrison, N. A., „Visceral influences on brain and behavior“, str. 624.

stomaku“). Još je James (1884)[30] naglasio da emocije proizlaze iz percepcije telesnih reakcija a savremena istraživanja potvrđuju da su svest o telu i emocionalna svest dve strane istog procesa.

3.1. Neuroanatomska osnova interoceptivnih procesa

Aferentna vlakna parasimpatičkog i simpatičkog sistema, među kojima vagus nerv ima ključnu ulogu, prenose visceralne signale ka mozgu; oko 80% vagalnih vlakana je aferentno[31]. Signali se prvo integrišu u nucleus tractus solitarii (NTS) u moždanom stablu, a potom prosleđuju ka talamusu i korteksu, posebno insuli i anteriornom cingularnom korteksu (ACC).

Insula se opisuje kao primarni interoceptivni korteks koji integriše signale o stanju tela „iznutra“ sa prednjom insulom kao čvorištem svesnog doživljaja interoceptivnih promena.[32] ACC povezuje te senzacije sa afektivnom vrednošću i motivacijom[33]. Studije snimanja mozga pokazuju da veća interoceptivna svesnost prati jaču aktivaciju insule/ACC i bolju emocionalnu regulaciju; obrnuto, smanjena interoceptivna preciznost povezana je sa anksioznošću, depresijom i depersonalizacijom[34].

3.2. Enterički nervni sistem (ENS) kao periferna osnova interocepcije

ENS, često opisivan kao „drugi mozak“, čini mreža od približno 10^8 neurona u mienteričkom i submukoznom spletu, sa aferentnim/eferentnim neuronima, interneuronima, neurotransmiterima i refleksnim lukovima koji omogućavaju autonomnu kontrolu motiliteta, sekrecije i lokalnih odgovora[35]. Kroz vagus i simpatička vlakna, ENS kontinuirano šalje informacije o mehanici (distenzija), hemijskom sastavu, imunološkom statusu sluznice i stanju mikrobiote.

Posebno je značajno da oko 90% ukupnog serotonina potiče iz creva, što potvrđuje neurohemijsku integraciju gastrointestinalnog trakta (GIT-a) u afektivnu regulaciju. Preko istih puteva, mikrobiota moduliše oslobađanje neurotransmitera i vagalni ton, posredno utičući na emocionalna stanja[36].

---

[30] James, W., „What is an Emotion?“, str. 188.
[31] Berthoud, H.-R. i Neuhuber, W. L., „Functional and chemical anatomy of the afferent vagal system“, *Autonomic Neuroscience*, 85(1–3), 2000., str. 1;
[32] Craig, A. D., „How do you feel? Interoception…“, str. 655; Craig, A. D., „How do you feel – now?“, str. 59.
[33] Critchley, H. D. i Harrison, N. A., „Visceral influences on brain and behavior“, str. 624.
[34] Khalsa, S. S., Adolphs, R., Cameron, O. G. i dr., „Interoception and mental health: A roadmap“, *Biological Psychiatry: Cognitive Neuroscience and Neuroimaging*, 3(6), 2018., str. 501.
[35] Craig, A. D., „How do you feel? Interoception…“, str. 655.
[36] Cryan, J. F. i Dinan, T. G., „Mind-Altering Microorganisms…“, str. 701.

3.3. Vagus, polivagalna regulacija i emocionalni ton

Vagus ima ključnu ulogu u povezivanju somatskih i psihičkih procesa: pri stresu se smanjuje vagalni tonus, dok se u stanju sigurnosti (npr. tokom sporog disanja) povećava, što snižava puls i napetost. Polivagalna teorija[37] nudi klinički heuristički okvir evolutivno diferenciranih autonomnih stanja (dorzalni vagus - „zamrzavanje", simpatikus - borba/bekstvo; ventralni vagus - socijalno angažovanje). Teorija je široko uticajna, ali u pojedinim segmentima i dalje predmet empirijskih rasprava.

Sve zajedno ukazuje da emocije nisu isključivo „mentalne", već se oblikuju kroz dinamične interoceptivne i autonomne procese. U ovom okviru, mikrobiota postaje treći činilac: putem metabolita, neuroimunih i neuroendokrinih mehanizama utiče na ENS i vagus, oblikujući afektivni ton.

4. Mikrobiota i psihobiotici u regulaciji afekta i interocepcije

Savremena istraživanja otkrivaju da u osi creva-mozak učestvuje i treći, dugo zanemarivan akter - mikrobiota, kompleksna zajednica mikroorganizama koja živi u digestivnom traktu. Ovaj „mikrobiološki organ" komunicira sa nervnim, endokrinim i imunološkim sistemom domaćina, čineći deo šire mreže bioloških i psiholoških interakcija[38].

Koncept psihobiotika, mikroorganizama koji mogu povoljno uticati na mentalno zdravlje putem ose mikrobiota-creva-mozak, omogućava novo razumevanje odnosa između bioloških procesa i psihičkih stanja, proširujući raspravu o interocepciji i na mikroskopski nivo. U ovom poglavlju mikrobiota se razmatra kao potencijalni biološki činilac koji posredno utiče na afektivne i kognitivne procese

4.1. Osa mikrobiota-creva-mozak: mehanizmi komunikacije

Osa mikrobiota-creva-mozak predstavlja dvosmerni biohemijski i neurofiziološki sistem koji povezuje mikroorganizme u crevima sa centralnim nervnim sistemom domaćina. Ova složena mreža komunicira putem više međusobno povezanih kanala - neuralnih, endokrinih, imunoloških i

[37] Porges, S. W., *The Polyvagal Theory*, Norton, New York 2011., str. 133.
[38] Rajilić-Stojanović, M., Dimitrijević, S. i Golić, N., „Lactic acid bacteria in the gut" u *Lactic Acid Bacteria: Microbiological and Functional Aspects*, CRC Press/Taylor & Francis, Boca Raton 2024., str. 421.

metaboličkih - koji zajedno omogućavaju stalnu razmenu informacija između mikrobiološkog ekosistema i mozga.[39]

Neuralni put čini osnovnu komunikacionu osu mikrobiota-mozak i pretežno se odvija putem vagusnog nerva, glavnog senzornog kanala interoceptivnih impulsa. Kroz njega se prenose signali o stanju gastrointestinalnog trakta, dok pojedini bakterijski metaboliti, naročito masne kiseline kratkog lanca (SCFA) kao što su butirat i propionat, mogu direktno stimulisati vagalne završetke. Takva stimulacija menja aktivnost centara u moždanom stablu i limbičkom sistemu, čime se modulišu emocionalne reakcije i stresni odgovor. [40] Na taj način, mikrobiota može doslovno „govoriti mozgu" putem vegetativnog nervnog sistema, utičući na afektivni ton i interoceptivnu svest.

Endokrini put podrazumeva uticaj mikrobiote na osu hipotalamus-hipofiza-nadbubrežna žlezda (HPA), ključnu u regulaciji stresa. Promene u sastavu mikrobiote mogu povećati ili smanjiti lučenje kortizola, glavnog hormona stresa, čime se utiče na emocionalnu reaktivnost i kognitivnu funkciju[41]. Na primer, disbalans u crevnom mikrobiomu (disbioza) povezan je sa hroničnim stresom, anksioznošću i depresijom, dok njegovo obnavljanje probioticima dovodi do smanjenja HPA aktivacije i uravnoteženja afektivnog odgovora.

Imunološki put ostvaruje vezu između mikrobiote i mozga preko citokina i inflamatornih medijatora. Mikroorganizmi u crevima regulišu propustljivost crevne barijere i utiču na sistemski inflamatorni tonus. Kada se ta ravnoteža naruši, dolazi do povećane produkcije proinflamatornih citokina (IL-6, TNF-α) koji mogu preći krvno-moždanu barijeru i menjati neuronsku aktivnost u regijama odgovornim za emocije[42]. Time se ukazuje na direktnu povezanost između upalnih procesa i poremećaja raspoloženja, posebno depresivnih stanja. Na taj način, imunološki signali funkcionišu kao svojevrsni „biohemijski jezik" putem kojeg mikrobiota utiče na emocionalnu i interoceptivnu dinamiku.

Metabolički put obuhvata sintezu neuroaktivnih supstanci koje proizvode crevne bakterije. Mikrobiota ima sposobnost da sintetiše i modifikuje ključne neurotransmitere - serotonin, dopamin, GABA, kao i triptofanske metabolite -

[39] Dinan, T. G. i Cryan, J. F., „Gut instincts…", str. 489; Cryan, J. F. i dr., „The gut microbiome in neurological disorders", str. 701.
[40] Cryan, J. F. i Dinan, T. G., „Mind-Altering Microorganisms…", str. 701; Bercik, P., Park, A. J., Sinclair, D. i dr., „The anxiolytic effect of Bifidobacterium longum in mice is mediated via the vagus nerve", *Gastroenterology*, 141(2), 2011., str. 599.
[41] Dinan, T. G. i Cryan, J. F., „Gut instincts…", str. 489.
[42] Foster, J. A. i Neufeld, K. M., „Gut-brain axis: How the microbiome influences anxiety and depression", *Trends in Neurosciences*, 36(5), 2013., str. 305.

koji deluju na centralni nervni sistem i učestvuju u regulaciji raspoloženja[43]. Oko 90% serotonina u organizmu stvara se u enterohromafinskim ćelijama creva, što mikrobioti daje centralnu ulogu u neurohemijskoj osnovi emocija.

Pokazano je da mikrobiota utiče ne samo na digestivne i metaboličke procese, već i na afektivne i interoceptivne funkcije organizma, čineći creva ključnim interfejsom između telesnog i psihičkog života.

Ovi komunikacioni kanali ukazuju da mikrobiota ima integrativnu funkciju u regulaciji afekta, učestvujući u oblikovanju emocionalnog iskustva kroz istu fiziološku mrežu koja povezuje telo i svest. Time ona postaje ne samo deo digestivnog sistema, već i učesnik u emocionalnoj samoregulaciji i nesvesnom procesiranju.

4.2. Eksperimentalni i klinički dokazi o uticaju mikrobiote na emocije

Razumevanje veze između mikrobiote i emocionalnih procesa postalo je jedno od centralnih pitanja savremene neuronauke i psihobiologije. Brojna istraživanja pokazuju da promene u sastavu crevne mikrobiote mogu direktno uticati na emocionalno ponašanje, stresnu reaktivnost i funkciju mozga, potvrđujući njenu ulogu u regulaciji afekta.

Eksperimenti na životinjama pružili su prve dokaze o ovoj povezanosti. Studije na germ-free miševima, životinjama odgajanim bez mikrobiote, pokazale su da odsustvo crevnih mikroorganizama dovodi do povećane anksioznosti, poremećaja stresa i smanjene socijalne interakcije[44]. Nakon kolonizacije normalnom mikrobiotom, njihovo ponašanje se delimično normalizovalo, što ukazuje da mikrobiota igra važnu ulogu u razvoju i funkciji nervnog sistema.

U klasičnom eksperimentu Bravo i saradnici (2011)[45] pokazali su da primena probiotskog soja *Lactobacillus rhamnosus* (JB-1) kod miševa dovodi do smanjenja anksioznosti i depresivnog ponašanja, uz istovremeno povećanje ekspresije GABA receptora u limbičkim regijama mozga. Ključno, ovaj efekat nestaje nakon vagotomije, čime je potvrđeno da se uticaj mikrobiote na emocije posreduje upravo putem vagusnog nerva, glavnog kanala interoceptivne komunikacije između creva i mozga.

---

[43] Strandwitz, P., „Neurotransmitter modulation by the gut microbiota“, *Brain Research*, 1693(Part B), 2018., str. 128.

[44] Diaz Heijtz, R., Wang, S., Anuar, F. i dr., „Normal gut microbiota modulates brain development and behavior“, *PNAS*, 108(7), 2011., str. 3047.

[45] Bravo, J. A., Forsythe, P., Chew, M. V. i dr., „Ingestion of Lactobacillus rhamnosus (JB-1) regulates emotional behavior and central GABA receptor expression in a mouse via the vagus nerve“, *PNAS*, 108(38), 2011., str. 16050.

Slični rezultati potvrđeni su i kod ljudi. Funkcionalna istraživanja snimanja mozga su pokazala da konzumacija fermentisanih mlečnih proizvoda koji sadrže probiotike može promeniti aktivnost insule i prefrontalnog korteksa, regija koje su uključene u interoceptivnu i emocionalnu obradu[46]. U ovim studijama ispitanici su prijavljivali smanjenu subjektivnu napetost i bolju kontrolu raspoloženja, što sugeriše da probiotici utiču ne samo na fiziološke, već i na perceptivne komponente afekta.

Klinički nalazi dodatno potvrđuju ovaj odnos. Randomizovane studije pokazuju da primena određenih probiotičkih sojeva - najčešće *Bifidobacterium longum*, *Lactobacillus helveticus* i *Lactobacillus rhamnosus* - može smanjiti simptome depresije i anksioznosti, naročito kod pacijenata sa blagim do umerenim oblicima.[47] Istovremeno, opaženo je smanjenje koncentracija kortizola i inflamatornih markera u plazmi, što ukazuje na istovremeno delovanje kroz endokrini i imunološki put. Pored probiotika, i ishrana bogata vlaknima i fermentisanim namirnicama pozitivno utiče na mikrobiotu i emocionalno blagostanje, čime se potvrđuje interoceptivna povezanost između digestivnih i afektivnih procesa.

Zanimljivo je da efekti mikrobiote nisu ograničeni samo na smanjenje patoloških simptoma. Studije sugerišu da uravnotežen mikrobiom doprinosi i povećanju otpornosti na stres (resilience), boljoj emocionalnoj fleksibilnosti i stabilnijoj percepciji unutrašnjih telesnih stanja[48]. Ovi rezultati doprinose razumevanju mikrobiote kao dinamičkog modulatora emocionalnog tonusa, koji putem interoceptivnih mreža utiče na našu sposobnost da osećamo, reagujemo i regulišemo afekte.

Eksperimentalni i klinički dokazi pokazuju da mikrobiota deluje kao biološki posrednik između telesnog i psihičkog sveta, doprinoseći regulaciji emocija kroz istu osu koja povezuje telo, mozak i svest. Time, mikrobiota postaje ne samo biološki faktor mentalnog zdravlja, već i važan element u razumevanju interoceptivnih procesa koji se odvijaju ispod praga svesnog opažanja.

4.3. Mikrobiota i interoceptivna svest: most ka psihoanalizi

Sve veći broj istraživanja potvrđuje da mikrobiota ne utiče samo na fiziološke i biohemijske procese, već i na način na koji doživljavamo sopstveno telo.

---

[46] Tillisch, K., Labus, J., Kilpatrick, L. i dr., „Consumption of fermented milk product with probiotic modulates brain activity“, *Gastroenterology*, 144(7), 2013., str. 1394.

[47] Sarkar, A., Lehto, S. M., Harty, S., Dinan, T. G., Cryan, J. F. i Burnet, P. W. J., „Psychobiotics and the manipulation of bacteria-gut-brain signals“, *Trends in Neurosciences*, 39(11), 2016., str. 763; Wallace, C. J. K. i Milev, R., „The effects of probiotics on depressive symptoms in humans: A systematic review“, *Annals of General Psychiatry*, 20 (1), 2021., str. 25.

[48] Dinan, T. G. i Cryan, J. F., „Gut instincts…“, str. 489.

Promene u mikrobioti, bilo usled stresa, ishrane ili bolesti, povezane su sa izmenama u interoceptivnoj svesnosti - sposobnosti da precizno opažamo unutrašnje signale i da ih emocionalno integrišemo.[49] Ova povezanost omogućava razumevanje psihosomatskih i afektivnih poremećaja, ali i mogućnosti za njihov tretman.

Iz perspektive interoceptivne neurofiziologije, mikrobiota i mozak ne komuniciraju samo kroz hemijske signale već i kroz ritam - udisaje, pokrete creva, otkucaje srca, varijabilnost pulsa. Ti ritmovi čine osnovu našeg doživljaja postojanja, ono što Antonio Damasio naziva „pozadinom osećanja živosti"[50]. Kada je mikrobiota u ravnoteži, ovi unutrašnji ritmovi postaju koherentni - telo se oseća „u skladu sa sobom", što se subjektivno doživljava kao emocionalna stabilnost i vitalnost. Suprotno tome, disbalans mikrobiote često je praćen telesnim napetošću, anksioznošću ili osećajem „odsečenosti od tela", što može predstavljati somatski izraz psihičkog konflikta.[51]

Ovi uvidi imaju značajne implikacije za psihoterapiju i psihoanalitičku praksu. Ako je mikrobiota sastavni deo interoceptivnog sistema, onda i psihoterapijski rad s telom (disanjem, fokusiranom pažnjom ili svesnim jedenjem) ne utiče samo simbolički, već i biološki. Prakse poput mindfulness meditacije, somatskog osvešćivanja i terapija koje uključuju regulaciju disanja i senzorne povratne informacije dokazano utiču na varijabilnost srčanog ritma i tonus vagusa, ali i na sastav mikrobiote[52]. Na taj način, proces emocionalne integracije koji se odvija tokom terapije može biti praćen i realnim biološkim promenama - mikrobiološkim, neurohemijskim i interoceptivnim.

Ovaj novi sloj povezuje interaktivnu psihoanalizu sa savremenom neuronaukom: ono što se nekada posmatralo kao simbolička konverzija psihičkog u telesno, sada se može tumačiti i kao dinamička interakcija živih sistema - neuronskog, mikrobiološkog i emocionalnog.

U tom svetlu, mikrobiota postaje most između nesvesnog i svesnog tela: ona utiče na emocionalnu rezonancu, tonus afekta i kapacitet za osećanje. Kroz rad na interoceptivnoj svesti, kroz slušanje tela, regulaciju disanja, prepoznavanje

[49] Mayer, E. A., „Gut feelings: The emerging biology of gut-brain communication", str. 453; Khalsa, S. S. i dr., „Interoception and mental health…", str. 501.
[50] Damasio, A. R., *The Feeling of What Happens: Body and Emotion in the Making of Consciousness*, Harcourt Brace & Company, New York 1999., str. 58.
[51] Foster, J. A. i Neufeld, K. M., „Gut-brain axis…", str. 305; Craig, A. D., „How do you feel? Interoception…", str. 655.
[52] Bastiaansen, J. A., Meijboom, R. i Huijbregts, S. C. J., „The gut-brain axis: Mindfulness, microbiota, and mood", *Frontiers in Psychiatry*, 11, 2020., str. 1169.

unutrašnjih senzacija, moguće je ostvariti dublju integraciju između biološkog i psihičkog života.

Tako se, u kontekstu psihoanalize, mikrobiota može posmatrati ne samo kao fiziološki entitet, već i kao simbolički sugovornik u dijalogu tela i svesti. Upravo u toj interakciji, gde mikroorganizmi, nervni impulsi i emocije koegzistiraju, nalazi se novi horizont za razumevanje interaktivnog nesvesnog: prostora u kojem biologija i psiha više nisu suprotstavljene, već čine jedinstveni sistem međusobne regulacije i smisla.

Zaključak

Put od humoralne medicine do savremene neuronauke pokazuje da razumevanje psihe nikada nije moglo biti odvojeno od razumevanja tela. Od antičkih koncepata ravnoteže sokova, preko Freudovog pojma „telesnog ega", do savremenih modela interocepcije i ose mikrobiota-creva-mozak, kroz istoriju se razvija ista osnovna ideja: da je psihički život utemeljen u telesnom iskustvu. U tom smislu, interocepcija se može razumeti kao središnja tačka povezivanja bioloških procesa, emocija i svesti, odnosno, kao proces kroz koji telesna stanja dobijaju subjektivno značenje.

Afekti, kako ih tumače Panksepp i Solms, predstavljaju svesne izraze interoceptivnih promena, primarne signale koji spajaju homeostazu i osećanje. Freudov koncept nagona kao „zahteva tela upućenog duši" dobija u savremenoj neuronauci dodatno fiziološko razjašnjenje: nagon se može razumeti kao interoceptivni impuls, dok afekt predstavlja njegov svesni ton.

Telo se, u tom okviru, ne može posmatrati kao pasivni medijum psihe, već kao aktivni učesnik u oblikovanju svesti, dok interocepcija predstavlja unutrašnji prostor u kojem se telesni i psihički procesi susreću.

Osa creva-mozak dodaje ovoj slici novu dubinu. Vagus nerv, enterički nervni sistem i insula čine mrežu koja povezuje visceralne senzacije sa emocionalnim značenjem. Ono što se u svakodnevnom govoru opisuje kao „osećaj u stomaku" ima stvarnu neurofiziološku osnovu: creva komuniciraju sa mozgom putem istih puteva koji oblikuju i našu emocionalnu svest.

Ova slika postaje još složenija kada se u obzir uključi mikrobiota - zajednica mikroorganizama koji koegzistiraju sa čovekom i utiču na njegov nervni, imunološki i endokrini sistem. Mikrobiota se u tom kontekstu ne može svesti samo na metabolički entitet, već se može posmatrati kao mikroskopski korelat afektivne regulacije. Kroz svoje metaboličke i neuroaktivne proizvode, ona utiče na raspoloženje, stres-odgovor i interoceptivni ton, doprinoseći emocionalnoj stabilnosti ili disbalansu.

Koncept psihobiotika dodatno osvetljava ovu povezanost: pokazuje da se biološko može modulirati da bi se uticalo na psihičko, i obrnuto. Mikrobiološki ekosistem, nervni sistem i svest učestvuju u zajedničkom procesu samoregulacije, u kojem interoceptivni dijalog postaje ključan za emocionalno zdravlje. Na simboličkom planu, mikrobiota se može posmatrati kao nevidljivi sloj nesvesnih procesa, koji utiče na afekte, nagone i raspoloženja izvan neposredne svesne kontrole. Ovi uvidi imaju važne implikacije za savremenu psihoterapiju i za razvoj interaktivnih psihoanalitičkih pristupa. Ako je interocepcija temelj svesti, a mikrobiota deo njenog biološkog jezika, onda terapijski proces postaje prostor gde se može uspostaviti koherencija između biološkog i psihičkog. Telo, disanje, ishrana i afekti više nisu periferni aspekti, već osnovni kanali komunikacije između svesti i nesvesnog. Rad na interoceptivnoj svesti, kroz somatsku pažnju, regulaciju disanja ili promenu odnosa prema telu, može se razumeti i kao rad na nesvesnim procesima, jer zahvata sam temelj afektivnog značenja. Na kraju, možemo reći da čovek nije samo jedinstvo tela i duha, već i ekosistem odnosa - između ćelija, mikroorganizama, nervnih mreža i emocionalnih stanja. U tom ekosistemu, nesvesno se ne pojavljuje kao zatvorena dubina psihe, već kao interaktivno polje u kojem telo, mozak i mikrobiota neprestano učestvuju u procesima međusobne regulacije i značenja. Razumevanje tih dijaloga ne menja samo način na koji mislimo o emocijama i bolesti, već i način na koji razumemo šta znači biti živ: osećati sebe, disati sa svetom i deliti svoju unutrašnjost sa milijardama drugih bića koja nas, doslovno, nastanjuju.

Literatura:

Barrett, L. F. i Simmons, W. K., „Interoceptive predictions in the brain", *Nature Reviews Neuroscience*, 16(7), 2015.

Bastiaansen, J. A., Meijboom, R. i Huijbregts, S. C. J., „The gut-brain axis: Mindfulness, microbiota, and mood", *Frontiers in Psychiatry*, 11, 2020.

Bercik, P., Park, A. J., Sinclair, D. i dr., „The anxiolytic effect of Bifidobacterium longum in mice is mediated via the vagus nerve", *Gastroenterology*, 141(2), 2011.

Berthoud, H.-R. i Neuhuber, W. L., „Functional and chemical anatomy of the afferent vagal system", *Autonomic Neuroscience*, 85(1-3), 2000.

Bravo, J. A., Forsythe, P., Chew, M. V. i dr., „Ingestion of Lactobacillus rhamnosus (JB-1) regulates emotional behavior and central GABA receptor expression in a mouse via the vagus nerve", *PNAS*, 108(38), 2011.

Damasio, A. R., *The Feeling of What Happens: Body and Emotion in the Making of Consciousness*, Harcourt Brace & Company, 1999.

Craig, A. D., „How do you feel? Interoception: The sense of the physiological condition of the body", *Nature Reviews Neuroscience*, 3(8), 2002.

Craig, A. D., „How do you feel - now? The anterior insula and human awareness", *Nature Reviews Neuroscience*, 10(1), 2009.

Critchley, H. D. i Harrison, N. A., „Visceral influences on brain and behavior", *Neuron*, 77(4), 2013.

Cryan, J. F. i Dinan, T. G., „Mind-altering microorganisms: The impact of the gut microbiota on brain and behaviour", *Nature Reviews Neuroscience*, 13(10), 2012.

Cryan, J. F., O'Riordan, K. J., Sandhu, K., Peterson, V. i Dinan, T. G., „The gut microbiome in neurological disorders", *Nature Reviews Neuroscience*, 21(12), 2020.

Diaz Heijtz, R., Wang, S., Anuar, F. i dr., „Normal gut microbiota modulates brain development and behavior", *PNAS*, 108(7), 2011.

Dinan, T. G. i Cryan, J. F., „Gut instincts: Microbiota as a key regulator of brain development, ageing and neurodegeneration", *The Journal of Physiology*, 595(2), 2017.

Farb, N. A. S., Segal, Z. V. i Anderson, A. K., „Attentional modulation of primary interoceptive and exteroceptive cortices", *Cerebral Cortex*, 23(1), 2015.

Foster, J. A. i Neufeld, K. M., „Gut-brain axis: How the microbiome influences anxiety and depression", *Trends in Neurosciences*, 36(5), 2013.

Freud, S., „Instincts and their vicissitudes", u: *The Standard Edition of the Complete Psychological Works of Sigmund Freud*, Vol. 14, 1957.

Freud, S., *The Ego and the Id*, Norton, 1961.

Gershon, M. D., *The Second Brain: A Groundbreaking New Understanding of Nervous Disorders of the Stomach and Intestine*, HarperCollins, 1998.

James, W., „What is an emotion?", *Mind*, 9(34), 1884.

Kaptchuk, T. J., *The Web That Has No Weaver: Understanding Chinese Medicine*, McGraw-Hill, 2000.

Khalsa, S. S. i Lapidus, R. C., „Can interoception improve the pragmatic search for biomarkers in psychiatry?", *Frontiers in Psychiatry*, 7, 2016.

Khalsa, S. S., Adolphs, R., Cameron, O. G. i dr., „Interoception and mental health: A roadmap", *Biological Psychiatry: Cognitive Neuroscience and Neuroimaging*, 3(6), 2018.

Mayer, E. A., „Gut feelings: The emerging biology of gut-brain communication", *Nature Reviews Neuroscience*, 12(8), 2011.

Panksepp, J., *Affective Neuroscience: The Foundations of Human and Animal Emotions*, Oxford University Press, 1998.

Porges, S. W., *The Polyvagal Theory*, Norton, 2011.

Porter, R., *The Greatest Benefit to Mankind: A Medical History of Humanity*, W. W. Norton, 1997.

Rajilić-Stojanović, M., Dimitrijević, S. i Golić, N., „Lactic acid bacteria in the gut", u: *Lactic Acid Bacteria: Microbiological and Functional Aspects*, 2024.

Sarkar, A., Lehto, S. M., Harty, S., Dinan, T. G., Cryan, J. F. i Burnet, P. W. J., „Psychobiotics and the manipulation of bacteria-gut-brain signals", *Trends in Neurosciences*, 39(11), 2016.

Seth, A. K., „Interoceptive inference, emotion, and the embodied self", *Trends in Cognitive Sciences*, 17(11), 2013.

Solms, M., *The Hidden Spring: A Journey to the Source of Consciousness*, Norton, 2021.

Stilling, R. M., Dinan, T. G. i Cryan, J. F., „Microbial genes, brain and behaviour - Epigenetic regulation of the gut-brain axis", *Genes, Brain and Behavior*, 13(1), 2014.

Strandwitz, P., „Neurotransmitter modulation by the gut microbiota", Brain Research, 1693(Part B), 2018.

Tillisch, K., Labus, J., Kilpatrick, L. i dr., „Consumption of fermented milk product with probiotic modulates brain activity", *Gastroenterology*, 144(7), 2013.

Wallace, C. J. K. i Milev, R., „The effects of probiotics on depressive symptoms in humans: A systematic review", *Annals of General Psychiatry*, 20(1), 2021.

The Unconscious as an Interactive Process Integrating Interoception, the Microbiota, and the Psychoanalytic Body

Abstract: This paper examines the historical development and contemporary reconceptualization of the relationship between the gastrointestinal system, emotion, and the unconscious. It advances the hypothesis that the unconscious may be understood not as a static psychic repository but as an interactive process emerging at the intersection of biological, psychological, and microbiological dimensions of embodiment. The analysis traces shifting perspectives on the digestive system across intellectual history. In ancient medicine, bodily fluids and humoral balance were considered foundational to temperament and affect. Enlightenment dualism later separated body and mind, relegating visceral processes to a merely mechanical domain. Freud's metapsychology reintroduced the body as foundational to psychic life, particularly through the notion of drives and the idea that the ego is "first and foremost a bodily ego." Across these

transformations, the body-psyche connection repeatedly re-emerges, though under different conceptual frameworks. Contemporary neuroscience, particularly research on interoception, offers empirical grounding for this reconnection. Interoception refers to the organism's capacity to sense, interpret, and integrate signals originating from internal physiological systems, including the cardiovascular, respiratory, endocrine, and gastrointestinal systems. These signals do not merely form a background to consciousness; they contribute actively to the construction of emotional experience and self-awareness. Neural pathways linking visceral afferents to the insular cortex demonstrate that subjective feeling states arise from dynamic mappings of bodily processes. Emotion, from this perspective, is not imposed upon the body but emerges from embodied regulation. The gut-brain axis further expands this framework. The enteric nervous system, often described as a "second brain," contains an extensive neuronal network capable of semi-autonomous functioning. Through bidirectional communication involving the vagus nerve, endocrine signaling, and immune pathways, the gastrointestinal tract participates in mood regulation, motivational states, and stress responsiveness. This challenges models that isolate affective life within the central nervous system alone. Recent microbiome research introduces an additional layer of complexity. The gut microbiota-a vast and metabolically active community of microorganisms-interacts with neural, endocrine, and immune systems, influencing affective regulation and behavioral patterns. The concept of psychobiotics reflects this shift, identifying specific microbial strains with potential modulatory effects on anxiety, depression, and stress reactivity. At the microbiological level, biochemical signaling cascades contribute indirectly to emotional tone and bodily stability, suggesting that the unconscious may also involve regulatory processes occurring below the threshold of subjective awareness. By placing neurobiological findings in dialogue with psychoanalytic concepts of the body and affect, this paper proposes a model of the interactive unconscious. In this model, biological and psychic processes are not hierarchically separated but dynamically co-constitutive. Interoception functions as the internal axis of this interactivity: the site where physiological regulation becomes affective meaning, and where embodied processes acquire symbolic and motivational significance. This integrative framework offers a conceptual bridge between neuroscience and psychoanalysis, suggesting that the unconscious can be reinterpreted as a dynamic field linking body, brain, and microbiota rather than as a purely intrapsychic domain. Such an approach expands both the epistemological scope of psychoanalytic theory and the interpretive reach of contemporary neuroscience.

Keywords: interoception; gut-brain axis; microbiota; psychobiotics; affect; bodily unconscious; interactive psychoanalysis

Aleksandar Mrđen[1]
Institut za filozofiju i interdisciplinarne studije, Novi Sad

Agrafa VI, 7/2025
Udk: 159.9:616-085
https://doi.org/10.46793/Agrafa7.228M
Stručni rad
Professional work

Biohemijska i farmakološka interaktivnost i interakcije psihofarmaka

Apstrakt: Interaktivnost i interakcija imanentne su u celokupnoj pojavnosti i ljudskoj egzistenciji. U svim aspektima života moguće je uočiti njihovo prisustvo. Njihova priroda i dejstva omogućavaju razumevanje funkcionisanja elemenata u prirodi, kao i odnosa među ljudima. Polazeći od pravca interaktivne psihoanalize, rad razmatra biohemijske odnose u ljudskom telu i identifikuje postojeće interakcije u somatskom sistemu, kao i farmakološke aspekte interakcija koje nastaju između različitih jedinjenja i lekova. Posebno se analizira način na koji prisustvo psihofarmaka u organizmu dovodi do složenih interaktivnih procesa koji utiču na njihovo dejstvo. Poseban akcenat stavlja se na interakcije psihofarmaka, čija je primena indikovana kod različitih duševnih stanja i oboljenja, a koja su relevantna i za polje interaktivne psihoanalize.

Ključne reči: interakcija, interaktivnost, farmakologija, psihofarmaci

Uvod

Interakcija je odnos između bar dve ili više pojava bilo koje vrste. Akcija jedne prema drugoj ili uzajmna akcija između njih. Nečim inicirana. Posledično dovodeći do reakcije određene vrste, sa mogućnošću da se tu zaustavi ili nastavi niz dejstava, međudejstava. Ta međudejstva mogu biti različita po afinitetu, jačini, dinamici odnosa, vrsti dejstva i ishodu posledica.

[1] mrdjenaleksandar.dr@gmail.com

Takve pojave razumevamo među odnosima između nebeskih tela u Svemiru pod dejstvom sile gravitacije, koja deluje i na planeti Zemlji, našem ljudskom staništu. Ovde interaktivnost prepoznajemo na makroplanu ne samo prema zakonima fizike kao što je pomenuta gravitaciona sila, već i biološke u smislu na primer lanca ishrane, ili hemijskih zakona u vidu recimo fermentacije na primer grožđa kojim nastaje vino. Osim interakcija na makroplanu u domenu prirodnih zakona, interakciju različitih karakteristika uočavamo i na društvenom i psihološkom planu, kako između manje ili veće grupe ljudi, direktno ili indirektno, tako i između neka dva pojedinca. Konačno, interaktivnsti, kako nastalih usled prirodnih zakona, tako i psiholoških zakonomernosti (razjašnjenih ili ne) uočavamo i u samom pojedincu. Oni mogu biti posledica uticaja iz sredine, a mogu biti svojstvena i odigravana unutar samog pojedinog čoveka.

Biohemijska interaktivnost

Polupropustljivost membrana omogućava razmenu usled gradijenta pritiska i koncentracije materije koje su prisutne, dolaze i odlaze u i iz citoplazme i njenih organela, obavljajući delove jednog većeg i složenijeg procesa prometa materije i energije, pa se onda u jedru razdvoje hromozomi, i od jedne nastanu dve ćelije-ćerke, zauzevši skladno mesto u tkivu, ostavljajući međućelijski kontakt u vodenom medijumu međućelijskog prostora. Nakupine istovrsnih ćelija, čineći istoimeno tkivo, sastavni su deo jednog organa, zajedno sa drugovrsnim ćelijama koja pak obrazuju istoimena tkiva, u genetski predodređenom skladnom međuodnsu, da tako omogućavaju morfofunkcionalnost tog organa, koji obavlja svoju posebnu ulogu u pripadajućem organskom sistemu, pa su onda svi ti organski sistemi integrisani u jedan organizam, ljudsko telo.

Ovaj početni pasaž ovog dela rada na svoj način je u najkraćem povezao relaciju između ćelije i organizma, tkiva, organa, organskih sistema, kao i njihovu genetsku i morfofunkcionalnu povezanost kroz metabolizam,tj. promet materije i energije, koja proističe iz brojnih i različitih međuodnosa i uticaja, pa prema tome, isto se može reći - svojevrsnoj interaktivnosti među njima. Sve je u telu u direktnoj ili indirektnoj povezanosti. Izdvojimo nekoliko primera,tj onih koji su u vezi sa telesnim kontrolnim sistemima, a to su endokrini, imunološki i nervni,tzv. neuro-endokrino-imunološki sistem regulacije i kontrole. Kada je reč o endokrinom sistemu,tj. sistemu žlezda sa unutrašnjim lučenjem, te su žlezde smeštene u različitim delovima tela. One produkuju hormone. Hormoni, svaki prema svojim svojstvima, igra određenu ulogu u telu (npr. insulin se luči u endokrinom pankreasu i pod njegovim uticajem glukoza ulazi u ćelije, što je neophodno da se kroz proces njene razgradnje stvori adenozin-tri-fostat (ATP), jedinjenje koje je izvor energije za metabolizam u ćeliji). Ono što je kod njih posebno interesantno za našu temu jeste njihov uzajamni odnos,tzv. sistem negativne povratne sprege,tj. da lučenje jednog hormona pojedine žlezde deluje

na produkciju određenog hormona druge žlezde, pa da putem krvi nivoi hormona tih žlezda, preko receptora deluju povratno suzbijajući prekomernu produkciju, i time održavaju unutrašnji balans dejstva – homeostazu. Usled različitih bolesti na njima može doći do odstupanja od funkcije i produkcije hormona, bilo u smislu smanjene ili povećane funkcije ednokrinih žlezda. Primena određenih lekova, pa i sintetskih hormona kod nedostatka u telu kao supstitucione terapije, reuspostavlja se homeostaza.

Imuni (odbrambeni) sistem se deli na nespecifični (npr. koža) i specifični. Specifični imunitet ze deli na humoralni (B limfociti; imunoglobulini) i celularni (T limfociti ; razne vrstama ćelija,npr. ćelije pamćenja, ćelije prirodne ubice). Takođe, imunitet delimo na pasivan i aktivan, kao i na prirodni i veštački. Tako je prirodni aktivni imunitet preboljevanje od infektivne bolesti kada telo stvara antitela protiv mikroba kao antigena, a veštački aktivni je vakcinacija. Prirodni pasivni je kada novorođenče preko majke dobija njene gotove imunoglobuline, a pasivni veštački kada se dobij serum,tj. gotova antitela protiv određenog antigenog uzročnika. Imunitet se razvija još pre rođenja, kada se stvara tolerancija na sopstvene antigene na koje se ne stvaraju antitela, nego će ona da se stvaraju samo protiv stranih antitela. Međutim, moguće je da u telu dođe do imunološke neadekvatne reakcije po tipu auto-imunog mehanizma kada imunitet domaćina stvara autoantitela protiv sopstvenih antigena, kada govorimo o autoimunim bolestima (na primer insulin zavisni dijabetes melitus, reumatoidni atritis, više sistemskih bolesti vezivnog tkiva, a posebo je interesantan slučaj reumatske groznice kada zbog nedovoljnog lečenja streptokokne angine imunitet nastavlja da stvara antitela protiv ovog soja bakterije, a pošto je taj strani antigen vrlo sličan sa nekim domaćim antigenima, to ta antitela počinju da se ponašaju kao autoantitela napadajući zglobove i srčane zaliske). U ostalom, bolesti kao što je agamaglobulinemija čine nedostatnim imunitet što je nespojivo sa životom, dok virus HIV-a ima sklonost, tropizam prema T limfocitima, i kako ih uništava to dovodi do sindroma stečene imunodeficijencije, AIDS-a. Interakcija, međuodnos imuniteta unutar samog organizma sa samim sobom kao i uzajamno sa mikrobiološkim noksama. Alergijske reakcije (burna imuno-hiperreakcija) po tipu anafilaktičkog šoka, usled masivnog oslobađanja i dejstva histamina, dovodi do sistemske reakcije skupljanja disajnih putev i osećaja gušenja, kao i do širenja krvnih sudova u sistemskoj cirkulaciji što dovodi do hipotenzije i cirkulatornog šoknog stanja. Ovo se koriguje pre svega što hitnijom primenom adrenalina, koji preko receptora može da istovremeno koriguje oba ova vitalno ugrošavajuća nastala poremećaja.

Nervni sistem koji delimo na centalni i periferni, kao i na somatski i autonomni, najsloženije je strukturiran deo tela, čije funkcionisanje reguliše i kontroliše,tj. u vezi je i međuodnosu sa ostalim funkcijama tela. Tako recimo, vitalne funkcije

disanja i srčanih otkucaja što omogućava cirkulaciju krvi a preko toga distribuciju kiseonika, ugljen-dioksida, hranljivih materija i razgradnih produkata, obavljaju se u respiratornom sistemu, plućima, odnosno u kardiovaskularnom sistemu, srcu. Međutim centar za disanje i centar rada srca se nalaze u CNS-u, tačnije u produženoj moždini. Oštećenje tih centara ili na primer interakcija benzodiazepina i alkohola, dovode do depresije disanja. Ili endogena intoksikacija usled metaboličke acidoze kod dekompenzovanog dijabetes melitusa dovodi do dijabetičke kome praćene tipičnim nepravilnim disanjem. Psihički stres će osim dejstva na pojačanu produkciju hormona stresa (adrenalina, kortizola) može usloviti još različitih, mnogobrojnih reakcija u telu, što je individualno aspektovano (pojačano lučenje želudačnog soka, preznojavanje, crvenilo ili bledilo kože, ubrzan rad srca, promene u disanju i peristaltici creva, širenju zenica, osećaju straha, panike, ukočenosti tela ili pak mogućnošću nadprosečno brzog trčanja, bežanja. Refleksi su jedna od ključnih osobenosti nervnog sistema i delimo ih na urođene i stečene, zatim na fiziološke i patološke. Refleksi su bitni za samo telo, ne primer kao refleks gutanja i drugi, ali su uslovni refleksi osnova i procesa učenja, kao bitnih za čoveka u sklopu njegovih kognitivnih funkcija. Neurotransmiteri i neuromodulatori su ona jedinjenja koja deluju u nervnom sistemu, stvarajući se u telu, prenoseći se neuronima koji su povezani sinapsama, a njihov efekat se ostvaruje preko složenih receptorskih sistema. Pri tome su jedni sa ekscitatornim (pobuđujućim) dejstvo kao npr. glutamat, a neki sa inhibitornim dejstvom u CNS-u, kao gama-amino buterna kiselina (GABA) na benzodiazepinskim receptorima. Nedostatak dopamina srećemo u neurološkom oboljenju Parkinsonizam, a povećane vrednosti dopamina u duševnim bolestima, kod šizofrenije. Nije stvar samo do nivoa vrednosti, već i do toga koji receptori su dominantno uključeni u ovoj biohemiji mozga, što ima i hereditarni aspekt. Opijati kao na primer morfin imaju opijatno dejstvo u mozgu. Ali to je moguće zato što u mozgu već prirođeno postoje opijatni receptori. Zašto ih je priroda stvorila i zbog čega? Ne zato da bi čovek rekreativno konzumirao narkotike, već zato što postoje endogene opijatne supstance koje imaju svoju analgetičku funkciju određenog kapaciteta. Isto važi i za benzodijazepinske receptore. Dakle, ako je priroda u telu stovorila receptore, kao „brave“, odna je stvorila i „ključeve“ za njih,tj. adekvatne endogene supstance koje deluju na njih. Sve to, kao kratka pregledna ilustracija sugeriše interaktivnost materije i njene funkcionalnosti sa svojim posebnostima ali one su u direktnom ili indirektnom, jednostavnom ili složenom međuodnosu, bilo u fiziološkim ili patofiziološkim procesima. Dodajmo na kraju ovog dela da se sprovođenje dejstva u nervnom sistemu odvija przo u sadejstvo pomenutih neurotransmitera, a da kretanje elektrolita na ćelijskim membranama omogućava tzv. akcioni potencijal sa depolarizacijom i repolarizacijom u svom

ciklusu, te da pobuđevanje zahteva odgovarajući prag dejstva kako bi delovao po principu – sve ili ništa.

Farmakološka interaktivnost (interaktivnost lekova)

U modernoj medicini nije moguće izbeći propisivanje jednom bolesniku većeg broja lekova istovremeno; prema tome, polifarmacija – polipragmazija je trend. U ambulantnoj praksi pored lekova koje propisuje lekar, bolesnici često uzimaju i simptomatske lekove i suplemente koji ne idu na recept, već se kupuju. U bolničkim uslovima broj lekova koje bolesnik dobije tokom hospitalizacije veći je nego u ambulantnim uslovima i kreće se od 10-20. Usled toga se naglo povećava i rizik da jedan lek utiče na dejstvo drugog.[2]

Interakcija lekova jeste pojava da neki lek menja farmakoliške ili toksikološke efekte lekova. Kada je interakcija lekova pod kontrolom lekara, i kada ih on racionalno primenjuje u terapiji onda postoje dve vrste interakcija: Sinergizam – ako jedan lek pojačava dejstvo drugog leka ili se ona sabiraju. Aditivni sinergizam je kad se dejstva lekova sabiraju jer deluju preko istog mehanizma (npr. aspirin i paracetamol). Praktični značaj ovakvih kombinacija je da se terapijska dejstva sabiraju, a neželjena ne jer su različita. Potencirajući sinergizam je kada jedan lek pojačava dejstvo drugog odnosno njegov maksimalni efekat. Među njima su najpoznatiji sledeći primeri: trimetoprim (koji je bakteriostatik) pojačava antibakterijsko dejstvo sulfometoksazola, i u preparatu pod nazivom Bactrim ova kombinacija deluje baktericidno. Fenotiazini potenciraju analgetičko dejstvo opijata kao što je fentanil u toku procedura kao što je neuroleptanalgezija. Diuretici (koji povećavaju nivoe renina u plazmi) potenciraju antihipertenzivno dejstvo ACE inhibitora, koji najbolje deluju kod bolesnika sa povišenim nivoom renina, pa su zato i opšterasprostranjene njihove fiksne kombinacije.

Antagonizam – ako jedan lek smanjuje ili poništava dejstvo drugog leka i to na više mogućih načina. Hemijski antagonizam je kad molekuli dva leka stupaju u hemijsku reakciju u organizmu. Tako deluju hemijski antidoti (npr. deferoksamin blokira jone gvožđa, dimerkaptopropanol blokira jone teških metala žive i olova). Fiziološki antagonizam je antagonizam suprotnih efekata koje ostvaruju lekovi koji deluju kao dva agonista ali na različitim receptorima. Tako histamin izaziva bronhokonstrikciju stimulišući histaminske H_1-receptore, a salbutamol bronhodilataciju stimulišući adrenergičke $beta_2$-receptore. Farmakološki antagonizam je kada dva leka konkurišu za istu vrstu receptora, pri čemu jedan deluje kao agonist, a drugi kao antagonist. Pri tome postoje dva tipa farmakološkog antagonizma: kompetitivni, i to kompetitivni reverzibilni

[2] Kažić, T, *Klinička farmakologija*, drugo izdanje, Integra, 2002, str. 47-51

(povratni) i kompetitivni ireverzibilni (nepovratni), kao i nekompetitivni farmakološki antagonizam. Kompetitivni reverzibilni antagonizam je kada se lekovi vezuju za receptore slabim jonskim vezama, koje se lako raskidaju dodavanjem leka agoniste u većoj dozi ili koncentraciji. Na tom principu je:nalokson antagonist morfinu i drugim opijatima jer konkurišu za opijatne μ-receptore; atropin muskarinu kod trovanja gljivama jer konkurišu za M-receptore; antihistaminici sprečavaju bronhospazam izazvan histaminom konkurišući za H_1-receptore u disajnim putevima, itd. Kompetitivni ireverzibilni antagonizam je kada se lek antagonist vezuje za receptor jakim kovalentnim vezama, koje odolevaju višku agonista, a maksimalni odgovor na primenu leka agoniste je uvek znatno snižen. Ovaj tip antagonizma nije karakterističan za farmakologiju, a lekovi koji su takvo dejstvo imali napušteni su (npr. fenoksibenzamin koji blokira alfa-receptore u krvnim sudovima konkurišući noradrenalinu). Ovaj vid antagonizma je karakterističan za dejstvo otrova, inhibirajući enzime ireverzibilno, dok je kod lekova proces dejstva reverzibilan. *Nekompetitivni antagonizam* nastaje kada nema konkurencije za receptore, već antagonist negde kasnije prekida niz reakcija preko kojeg endogeni ligand – hormon ili transmiter, reguliše funkciju organa. Po tom principu antagonisti kalcijuma blokiraju Ca-kanale, smanjuju influks Ca jona neophodan za održavanje toničnog uticaja noradrenalina na vaskularne glatke mišiće preko alfa-receptora, usled čega nastaje vazodilatacija.

Interakcije lekova su pobudile veliko interesovanje, sa namerom da se što bolje i preciznije detektuju. To nije lako postići i potrebno je kontinuirano praćenje, analiza i registrovanje tih pojava.

Učestalost interakcija – od ukupnog broja neželjenih dejstava lekova 7% je zbog interakcije, a 4% smrtnih ishoda usled neželjenih dejstava je usled interakcija lekova. [3] Kritični lekovi – U interakcijama učestvuje bar po dva leka, pa ih valja imenovati radi razumevanja kao – glavni lek i lek izazivač, podstrekač interakcije.Glavni lekovi pripadaju dvema grupama: -Lekovi sa malom terapijskom širinom, čiji toksični efekti nastaju već pri malom povećanju doze aktivne supstance,tj. aktivne frakcije leka; -Lekovi kod kojih i mala promena doze mnogo menja terapijsko dejstvo, a važni su u interakcijama pri kojima se smanjuje njihova efikasnost.Jedan ili oba uslova ispunjavaju lekovi: antidijabetici, antiartimici, antihipertenzivi, antikonvulzivi, antikoagulansi, aminoglikozisni antibiotici, cititiksički lekovi, kardiotonici, imunosupresivi. U kliničkom pogledu najvažnije su interakcije lekova iz ovih grupa.-Lekovi izazivači interakcija mogu biti i lekovi blagog dejstva (npr. antacidi, aspirin) ili sastojci hrane (alkohol, mlečni proizvodi), kao i drugi specifični lekovi jakog ili vrlo jakog dejstva. Oni

[3] Isto, str. 47-51

se mogu svrstati u četiri kategorije:-Lekovi koji se u visokom procentu vezuju za proteine plazme - npr.aspirin, fenilbutazon, sulfonamidi, pa mogu da potisnu neki od glavnih lekova i da se znatno poveća koncentracija slobodne frakcije u krvi; -Lekovi koji menjaju brzinu metabolizma glavnih lekova: npr. rifampicin i antikonvulzivi (fenobarbiton, fenitoin, karbamazepin) indukuju enzime u jetri, ubrzavaju metabolizam glavnih lekova i smanjuju njihovo dejstvo; a lekovi poput cimetidina, eritromicina, inhibitora MAO (mono-amino oksidaze), metronidazol, inhibiraju enzime u jetri, usporavaju metabolizam glavnih lekova i pojačavaju njihovo dejstvo i toksičnost;-Lekovi koji smanjuju renalnu funkciju i renalne klirense glavnih lekova pa potenciraju njihovo dejstvo i toksičnost i lekovi koji deluju ostalim manje važnim mehanizmima.

Farmaceutske interakcije ili inkopatibilnosti nastale in vitro, u rastvorima za infuziju ili u špricu kad se pomešaju rastvori za injekciju. U najboljoj nameri da se pacijent poštedi većeg broja injekcija ili da se osoblju olakša davanje parenteralne terapije, spravljaju se „kokteli" koji sadrže i do 5-6vrsta lekova:glukoza,elektroliti, vitamini, antibiotici u raznim koncentracijama i sa raznim vrednostuma pH. [4] Tada mogu nastati fizičke i hemijsle promene lekova koje vode smanjivanju i gubitku aktivnosti glavnog leka ili vidnim promenama izgleda rastvora. Ove interakcije se izbegavaju time što se pridržava određenih pravila: ne dodavati lek infuziji, osim u rastvore NaCl ili glukoze, izbegavati mešanje lekova u infuziji, osim kad se zna da je bezbedno, pročitati uputstvo proizvođača pre davanja infuzije, kada se lek ipak daje u infuziju treba dobro promešati i proveriti da nije nastupila neka promena (zamućenje, talog, promena boje), pripremiti rastvor za infuziju neposredno pred upotrebu, a izuzeci su gotovi infuzioni preparati, koristiti dva infuziona mesta ako se moraju davati dva leka istovremeno a nije izvesno da su kompatibilni, obeležiti jasno ime i dozu leka na boci za infuziju, kao i vreme početka i kraja infuzije, konsultovati eksperte kada nešto nije jasno. Farmakokinetičke interakcije su one koje se dešavaju u nekoj od faza: resorpcije, distribucije, metabolisanja, eliminacije, usled čega može doći do promene dejstva glavnog leka, bilo da to dejstvo oslabi ili se pojača. U fazi resorpcije sastojci hrane ili drugi lekovi uglavnom usporavaju prelazak lekova u cirkulaciju ili smanjuju biološku iskoristljivost glavnih lekova stvarajući u crevima nerastvorljive komplekse (mleko, antacidi). Posledice su slabljenje dejstva lekova ali nema dramatičnih posledica osim kada su akteri interakcija digitalis ili oralni antikoagulansi.U fazi distribucije (raspodele) najznačajnije interakcije su posledice potiskivanja glavnog leka koji je bio vezan za proteine plazme u vrlo visokim procentu (≥99%) kao oralni antikoagulansi, fenitoin, oralni antidijabetici. Njih mogu potisnuti aspirin, ostali nesteriodni antiinflamatorni lekovi (NSAIL) ili sulfonamidi. Posledice ovakvih interakcija su

[4] Isto.

pojačanje dejstva i toksičnosti, a one se mogu izbeći pravilnim izborom lekova i postepenim, a ne naglim uvođenjem novog leka u terapiju. U fazi metabolizma postoji najviše mogućnosti za interakcije lekova, budući da su lekovi u najvećem broju lipidne supstance koje se metabolišu u jetri, koristeći pri tome često iste metaboličke puteve,tj. konkurišući za iste grupe enzima. U tom kontekstu je recimo opasno kombinovati triciklične antidepresive sa fenotiazinima jer ih metabolišu iste grupe enzima pa fenotiazini povećavaju toksičnost antidepresiva. U ovoj fazi je najviše isticana nespecifična inhibicija oksidativnih enzima jetre pod uticajem inhibitora mono-amino oksidaze (iMAO) kao podloga za ispoljavanje pojačane toksičnosti velikog broja lekova, pa su zato iMAO morali biti napušteni novim i selektivnim lekovima. Ističe se i konkurencija za iste metaboličke puteve između eritromicina i roksitromicina sa jedne strane i astemizola i terfenadina sa druge, u kojoj antibiotici usporavaju metabolizam antihistaminika, povećavaju njihove koncentracije u plazmi i prouzrokuju opasne ventrikularne aritmije. Interakcija alopurinola sa azatioprinom i 6-merkaptopurinom ima značaja u lečenju leukemija, kada se alpurinol daje da spreči sekundarnu hiperurikemiju izazvanu ubrzanom citolizom pod uticajem citotoksičnih lekova, jer alopurinol selektivno inhibira enzim ksantin-oksidazu koja inače metaboliše azatioprin i 6-merkaptopurin, pa se doze ovih lekova moraju znatno smanjiti.U fazi eliminacije (izlučivanja) su interakcije česte jer lekovi konkurišu jedni drugima za procese aktivnog transporta ili sekrecije u tubulima. Zato se u plazmi povećavaju koncentracije glavnih lekova i pojačava njihovo dejstvo i toksičnost. Tim mehanizmima diuretici furosemid i bumetanid pojačavaju toksičnost aminoglikozida, hinidin i nifedipin toksičnost digoksina, tiazidni diuretici litijuma, itd. [5] Farmakodinamske interakcije Karakteristika ovog tipa interakcija jeste da akteri stupaju u interakciju ili na mestu dejstva (direktne) ili na dva različita mesta (indirektne). Direktne interakcije se dešavaju kad glavni lek i izazivač deluju na isti organ kao sinergisti ili antagonisti. Beta-blokatori i verapamil mogu izazvati dekompenzaciju srca jer se sumiraju njihova kardiosupresivna dejstva, koja se ne javljaju kada se ti lekovi daju pojedinačno. Beta-blokatori koji se koriste u kardiologiji smanjuju bronhodilatatorno dejstvo beta$_2$-agonista salbutamola ili fenoterola kod bolesnika koji imaju i bronhijalnu astmu. Na taj način aminoglikozodni antibiotici potenciraju dejstva mišićnih relaksanata na nivou neuro-mišićne spojnice. Najpoznatije u ovom domenu je interakcija između alkohola i lekova koji depresiraju dejstvo CNS-a. Indirektne interakcije se dešavaju kad lek izazivač na posredan način menja dejstvo glavnog leka. U tom smislu izmena sastava krvne plazme i ekstracelularne tečnosti nastala pod uticajem diuretika (hipokalemija) menja osetljivost membrane ćelija miokarda i povećava toksičnost digitalisa, i smanjuje efikasnost dejstva antiaritmika I grupe. Osim toga, hipovolemija nastala usled dehidracije ili

[5] Isto.

primene diuretika, potencira vazodilatatorno,tj. antihipertenzivno dejstvo ACE inhibitora što može izazvati simptomatsku hipotenziju sa vrtoglavicom i sinkopom. [6]Svaki pojedini slučaj treba proučiti pažljivo uzimajući u obzir ne samo lekove, već i organizam bolesnika kao sredinu u kojoj se odigrava interakcija.

Psihofarmaci i njihova interaktivnost

U psihofarmake ubrajamo grupe lekova u lečenju neuroza – anksiolitike, u lečenju afektivnih poremećaja – antidepresive, u lečenju psihoza – antipsihotike. Svaka od ovih grupa lekova ima više predstavnika i podgrupa, sa sličnim ili različitim mehanizmima dejstva koji dovode do poželjnih promena u dejstvu određenih neurotransmitera. Ovi lekovi se po pravilu ne daju istovremeno, te je i verovatnoća njihovih interakcija ređa. Postoji međutim češća i realnija okolnost kada pacijent uzima neki od tih lekova, a da pri tome zbog istovremeno postojeće neke druge, hronične somatske bolesti uzima lekove za njihovo lečenje, te se tada mogu javiti interakcije između njih. Uz to, istovremena primena supstanci poput alkohola, hrane kao što je sir ili nekih suplemenata mogu takođe da igraju ulogu u pojavi klinički značajnih i nepoželjnih interakcija.Interesantno je da alkohol, koji je neka vrsta prirodnog anksiolitika, sa supstancom koja se zove disulfiram pravi u telu interakciju zbog promena u metabolisanju u jetri, kada se povećano stvara mravlja kiselina i posledično dovodi do neprijatnih vegetativnih, pa i po život opasnih reakcija,tzv. disulfiramske reakcije. Ta okolnost je iskorišćena za tzv. averzivnu terapiju, terapiju odvraćanja.[6] Naime bolesnik koji se leči od alkoholizma, a uz sopstveni pristanak, prolongirano pod kontrolisanim uslovima uzima disulfiram, svestan da ako bi istovremeno uzeo i alkohol, izazvao bi kod sebe tu disulfiramsku reakciju. U praksi, takav bolesnik u početku po pravilu ne izdrži i uzme i alkohol, pa kada iskusi tu reakciju, ona stvara kod njega motivaciju da vremenom prestane sa konzumiranjem alkohola. Inhibitori monoaminooksidaze (MAO inhibitori ili iMAO) su klasa snažnih antidepresiva i lekova za Parkinsonovu bolest koji deluju blokiranjem enzima monoaminooksidaze, čime se povećava nivo neurotransmitera (serotonin, dopamin, noradrenalin) u mozgu. Kada se istovremeno lekovima iz ove grupe tokom obeda unese sir, zbog supstance tiramin, doći će do hipertenzivne reakcije,tj. povećanja krvnog pritiska. Ako se sa benzodiazepinima konzumira i alkohol, to će depresirati disanje usled dejstva na centar za disanje.Lekovi nalokson i naltrekson su blokatori opijatnih receptora, pa deluju kao svojevrsni antidoti kod stanja nakon upotrebe narkotika, a takođe oni mogu izazvati i apstinencijalni sindrom kod narkomana.Odrežena stanja koja se očituju kao neželjena dejstva leka, mogu se smatrati i rezultatom interaktivnog odnosa

[6] Isto.

između leka i tela. Na primer tardivna diskinezija. Tardivna diskinezija je poremećaj pokreta koji se manifestuje nevoljnim, ponavljajućim pokretima, najčešće lica (usne, jezik, vilica) i ekstremiteta, a nastaje kao posledica dugotrajne upotrebe antipsihotika (lekova za blokadu dopamina). To je jatrogeno stanje koje može biti trajno, a ključni rizični faktori su starija životna dob i veće doze lekova. Ili isto pri primeni antipsihotika, zbog njihovog dejstva može doći do hormonskih promena u smislu da se kod muškaraca razvija ginekomastija, a kod žena čak usled time izazvane produkcije prolaktina pojava laktacije iz dojki. Sredstva koja imaju halucinogeno dejstvo, na primer LSD, dovešće do prolaznih halucinacija. Haluciniranje se pak, endogeno, bez spoljnog hemijskog stimulansa sreće pre svega kod šizofrenije, ali i kod epilepsije i alkoholiza. Dugogodišnji alkoholni abuzus konačno može dovesti do promena u CNS-u po tipu delirijum tremensa i Korsakovljeve psihoze. Ovo su neki od primera interaktivnost i neželjenih dejstava psihofarmaka koji se češće sreću u praksi.

U vezi sa farmaceutskom interaktivnošću, diazepam ostaje stabilan 6-8 sati u slanim i dekstroznim rastvorima. Kada je reč o metaboličkim interakcijama, tu treba imati na umu da se u hepatocitima (jetrenim ćelijama nalaze posebni enzimski sistemi – citohrom P 450 (CYP_{450}) i da oni imaju takozvane izoenzime preko kojih se metabolišu razna jedinjenja u telu, pa i lekovi, a među njima i psihofarmaci. [7] Pojedini lekovi idu samo preko pojedinih izoenzima, dok se druge grupe lekova metabolišu preko više izoenzima. Svi oni lekovi koji se metabolišu preko određenog izoenzima, ako se uzimaju istovremeno, mogu uticati jedni na druge bilo u smislu da se ubrza ili uspori njihov metabolizam, što rezultira u smanjenju ili povećanju njihove doze, a to je posebno važno kod onih lekova koji imaju[7] usku tzv. terapijsku širinu, jer lako može doći do tako izazvanog predoziranja sa sledstvenim neželjenim dejstvima. Ipak, ta interaktivnost se može desiti čak i među nekim istovremeno datim lekovima koji se metabolišu preko različitih izoenzima. Konkretno triciklični antidepresivi se metabolišu i preko izoenzima CYP1A2 i preko izoenzima CYP2D6. Neuroleptici (antipsihotici) idu oreko CYP2D6, kao i selektivni inhibitori preuzimanja serotonina (SSRI) koji su posebna vrsta antidepresiva. Benzodiazepini idu preko CYP3A, dok njihov predstavnik diazepam ide preko CYP2C19. Takođe treba navesti da se u sklopu metaboličke interaktivnosti, kao što je već pomenuto, može podstaći indukcija (ubrzanje) metabolizma kao što npr. barbiturati utiču na lekove kao što su hlorpromazin, kortikosteroidi, kumarinski oralni antikoagulansi. Inhibicija metabolizma lekova usled interakcije sreće se npr. u istovremenoj primeni cimetidina i diazepama ili MAOi sa hranom bogatom tiraminom, kao i amfetaminom. Na nivou eliminacije, kao završne

[7] Graham-Smith D.G. Aronson J.K. *Clinical pharmacology and drug therapy*. Oendogxford University Press Third edition published 2002. Section one Chapter 10:105-17

farmakokinetske faze interakcija će se ispoljiti pri primeni diuretika i litijuma (antimanik) ili izmešu aktivnog uglja i tricikličnih antidepresiva. Kod farmakodinamske interaktivnosti (interakcija na mestu dejstva leka, odnosno aktivne supstance) razlikujemo pojavu direktne i indirektne interakcije lekova. Primer za direktnu je dejstvo alkohola i tricikličnih antidepresiva Dovodeći do produženje tzv. reakcionog vremena. Za indirektnu interaktivnost možemo navesti primere: litijuma ili MAOi u odnosu na SSRI ili opioidnog antagoniste u odnosu na opijatne analgetike. Barbiturati, grupa lekova koja je do pojave benzodiazepina bila indikovana za lečenje neuroza, odnosno anksioznosti, a danas je indikovana pre svega u terapiji epilepsija i u anesteziji, snažno potenciraju aktivnost enzima preko već pomenutoh enzimskog sistema CYP_{450} (CYP2C19 i CYP3A) te su i oni odgovorni za ovaj vid (metaboličkih) interakcija. Kod primene antipsihotika, kao rezultat idiosinkrazije (nenormalna reakcija na lekove ili hranu koja se javlja odmah pri prvom kontaktu, često usled nedostatka enzima, specifična, često genetski uslovljena reakcija preosetljivosti, a ne alergija) može se ispoljiti tzv. antipsihotički maligni sindrom, koji je sličan sindromu maligne hipertermije (visoka febrilnost koja se teško može regulisati) praćena rigidnošću muskulature, konfuzijom, reverzibilna (popravljiva) ali ako dovede do srčane ili bubrežne insuficijencije može biti fatalna. Ovo je neželjeno dejsvto, a mi to možemo označiti i kao primer interakcije između leka i tela. Za triciklične antidepresive (TCA) možemo upotpuniti podetka u vezi interakcije. Oni dakle interreaguju sa alkoholom, anesteticima, antihipertenzivima, nesteroidnim antiinflamatornim lekovima (NSAIL), a TCA ne bi trebalo davati sa MAOi. Inače MAOi osim sa hranom bogatom tiraminom (sir) kada dovode do hipertenzije, sa lekom petidinom, koji je opijatni analgetik mogu uzrokovati hiperpireksiju (visoko povičenu telesnu temperaturu) pračenu nemirom, komom, hipotenzijom[8].

[8] Rang H.P. Dale M.M. i sar. *Farmakologija*. DATA STATUS, peto izdanje 2005. 4 36, 37, 38:515-49

Tabela 1: Značajne interakcije lekova (za lečenje afektivnih poremećaja)[9]

Antidepresivi/lekovi za afektivne poremećaje	Lek sa kojim ulazi u interakciju	Učinak
Triciklični antidepresivi	Adrenalin (i ostali simpatomimetici)	Pojačan učinak. Opsano
	Alkohol	Pojačana sedacija
	Antiaritmici	Rizik od ventrikularnih aritmija
	Antikonvulzivi	Sižen prag za konvulzije i možda snižena serumska koncentracija tricikličnih antidepresiva
	Inhibitori MAO	Teška hipertenzija
	Fluoksetin	Povećana koncentracija u plazmi
SSRI	Antikoagulansi	Pojačan učinak
	Inhibitori MAO	Opasno
	Litijum	Oprez; moguć serotoninski sindrom
Inhibitori MAO	Akohol, fermentisana pića, hrana bogata tiraminom	Hipertenzivna kriza
	Antihipertenzivi	Pojačan učinak
	Antikonvulzivi	Snižen prag za konvulzije
	Levodopa	Hipertenzivna kriza
	Simpatomimetici	Hipertenzivna kriza
Neuroleptici	Anestetici	Hipotenzija
	Antikonvulzivi	Snižen prag za konvulzije
	Antiaritmici	Rizik od ventrikularnih aritmija
	Astemizol, Terfenadin	Rizik od ventrikularnih aritmija
Litijum	NSAIL	Povećana koncentracija litijuma
	SSRI	Oprez; moguć serotoninski sindrom
	Diuretici	Povećavaju koncentraciju litijuma u plazmi, posebno tiazidi
	iACE	Povećana koncentracija litijuma
	Sumatriptan	Moguća toksičnost na CNS

Diskusija

U prezentovanom tekstu rada pošli smo od pojma interaktivnosti kao univerzalne pojave. Ona je prisutna u raznim primerima u prirodi. Takođe, što je i cilj našeg rada, ona je svojstvena čoveku. Mi slo u dosadašnjem delu pokušali da navedemo primere koji su svojstveni ljudskom telu kao izraz biohemiskih procesa. Takođ smo predočili aspekte vezane za interakcije kod primene lekova, kako između samih lekova u fazama farmakokinetike i farmakodinamije, tako i

[9] Walker R Edwards C *Klinička farmacija i terapija* Školska knjiga Zagreb 2004. 27:419

u aspektu interakcije između leka i organizma, što je klinički značajno i poznato kao neželjena dejstva (kada isključimo i interaktivnost u užem smislu nastalu između samih lekova. Na kraju smo predočili interakcije koje su u vezi sa primenom lekova iz heterogene grupe psihofarmaka, kao posebno interesantne, jer razmatra interakcije onih lekova koji deluju na psihu,tj. utiču da duševna stanja. Ovde sada možemo postaviti pitanje korelativnosti, pa i interakcije između tela i psihe, odnosno između molekula i misli kao reprezenata materije i psihe. Možemo li dakle da se sada, makar i u pokušaju zapitamo da li postoji, i ako postoji ta veza, gdese ona eventualno nalazi i kakve su joj odlike?

Neurotransmiteri se mogu shvatiti kao biohemijski mostovi. Misli nisu samo apstraktni pojmovi; svaka misao prati električni impuls i lučenje neurotransmitera (molekula poput dopamina, serotonina). Kada pomislimo npr. na nešto strašno, mozak šalje signal nadbubrežnoj žlezdi da luči adrenalin. Iako je „strah" misao (molekul uma), on izaziva ubrzan rad srca i znojenje dlanova (biološka reakcija).

Neuroplastičnost je pomjam kojim bi izrazili relaciju između uma i mozga tj. da um menja mozak. Dugo se verovalo da je mozak „fiksiran", ali danas znamo za neuroplastičnost. Dugotrajni obrasci razmišljanja (poput učenja nove veštine ili praktikovanja meditacije) fizički menjaju strukturu mozga, stvarajući nove sinaptičke veze. Dakle, naša „nematerijalna" pažnja direktno preoblikuje „materijalnu" sivu masu. Psiho-neuro-imunologija, koju smo pominjali u delu o biohemijskim interakcijama uz sadejstvo endokrinog sistema, jeste „osovina" preko koje naša psiha utiče na imunitet. Hronični stres (misao o brizi) održava visok nivo kortizola, koji fizički oslabljuje bele krvne ćelije. Na taj način, molekuli stresa direktno određuju koliko će telo biti otporno na mikroorganizme. Iako je ceo nervni sistem uključen, ključna „raskrsnica" je hipotalamus. On deluje kao prevodilac koji signale iz korteksa (gde se obrađuju misli) pretvara u hormonske instrukcije za ostatak tela. Dakle, moglo bi se reći da je misao proces, a molekul sredstvo. Oni su dve strane istog novčića – jedna je softver (um), a druga hardver (telo). Telo i psiha su celina, kao i misli i molekuli. Oni nisu amorfno slivena celina, već posebnosti koje se povezuju, pržimaju,a u njihovom morfo-funkcionalnom postojanju deluju zakonitosti i uzajamnsti u održavanju psiho-fizičke homeostaze – to sve biva usled njihove povezanosti kroz interakciju.

Zaključak

Interakcija je univerzalna i raznorodna pojava u prirodi i životu. Čoveka odlikuje telo i psiha, pa se u celosti interaktivnost pojavljuje i deluje među ljudima i unutar čoveka. Biohemijsko funkcionisanje u ljudskom telu u svoj svojoj zakonomernosti i složenosti prožima interakcija uslovljena dejstvom prirodnih zakona. Te pojave se odvijaju i fiziološkim i u patofiziološkim stanjima i

procesima. Kao takve one će menjati respondibilnost, odgovor organizma. Primenom lekova prema dijagnozi,tj. indikaciji se, usled mehanizma dejstva njihovih aktivnih supstanci, deluje na postojeće procese u organizmu kako bi se korigovala, normalizovala bolešću narušena homeostaza. Pri tome je nekada potrebno davati više lekova istovremeno, a tada dodatno postoji mogućnost interakcije među njima, koja neki put mogu imati poželjan efekat po tipu sinergizma i antagonizma, a neki put neželjena, koja mogu biti češća ili ređa, manje ili više opasna po zdravlje i život. Te interakcije između pojedinih lekova se mogu desiti i in vitro(npr. U infuzionom rastvoru) i in vivo (u telu). U telu se interakcije lekova mogu desiti u svim fazama farmakokinetike (dejstvo organizma na lek) tj. na nivou apsorpcije, distribudije, metabolizma i eliminacije. Takođe, do interakcije može doći i na nivou farmakodinamije (dejstvo leka na organizam), tj. na nivou receprora na koje deluju mojekule lekova.

Psihofarmaci su brojna, značajna grupa lekova koja deluje na receptore neurotransmitera kako inhibitornih, tako i ekscitatornih, usled čega se postižu promene u biohemiji na nivou CNS-a, usled čega se manje ili više menja psiha onoga koji uzima propisane lekove. Postoji i u ovim grupama lekova (anksiolitici, antidepresivi, antipsihotici) mogućnost interakcije, kao i interakcije sa nekim drugim lekovima za druge indikacije, kada zbog komorbiditeta osoba treba da ih takođe uzima kada i psihofarmake. Empirijski, a prethodno kroz predkliničke i kliničke studije je detektovan profil dejstva lekova iz ovih grupa, kao i za ostale lekove, te se mogu predvideti moguće neželjene interakcije, a time se one mogu prevenirati izbegavanjem takve primene, već naći zamensku terapiju gde je taj rizik izbegnut a poželjni efekat sačuvan. Ili, ako to nije moguće, onda primenjivati uz monitoring, kako bi se medikacija držala pod kontrolom. Može se konstatovati da u okolnostima kompletne terapije kod psihijatrijskih dijagnoza, na delu imamo interakciju između primene psihofarmaka i terapije razgovorom, psihoterapije, odnosno psihoanalize.

Literatura:

Kažić T. *Klinička farmakologija*, drugo izdanje, Integra, 2002.

Graham-Smith D.G. Aronson J.K. *Clinical pharmacology and drug therapy*. Oendogxford University Press Third edition published 2002. Section one Chapter 10-

Rang H.P. Dale M.M. i sar. *Farmakologija*. DATA STATUS, peto izdanje, 2005.

Walker R Edwards C *Klinička farmacija i terapija* Školska knjiga Zagreb 2004.

Biochemical and Pharmacological Interactions of Psychopharmaceuticals

Abstract: Interactivity and interaction are immanent in all aspects of natural processes and human existence. Their presence can be observed across different domains of life, where they contribute to an understanding of both the functioning of natural systems and human relationships. Drawing on the framework of interactive psychoanalysis, this paper examines biochemical processes in the human body, with particular emphasis on interactions within the somatic system and on pharmacological interactions between different compounds and medications. It explores how the presence of psychopharmaceuticals in the organism gives rise to complex interactive processes that influence their effects and overall functioning. Special attention is devoted to interactions involving psychopharmaceuticals, whose use is indicated in various mental states and disorders, and which are also relevant to the field of interactive psychoanalysis.

Key words: interaction, interactivity, pharmacology, psychopharmaceuticals

Darko Zubović[1]
Institut za filozofiju i interdisciplinarne studije, Novi Sad

Agrafa VI, 7/2025
Udk: 111.1:159.9
https://doi.org/10.46793/Agrafa7.243Z
Pregledni rad
Review Article

Ontološke pretpostavke interaktivnog dijaloga hrišćanske religije, nauke i psihoanalize

Apstrakt: Religija, kao konstitutivna dimenzija ljudskog postojanja, predstavlja trajni antropološki fenomen. Polazeći od čovekove sposobnosti refleksije i slobode, rad razmatra religiozno iskustvo kao realan aspekt njegovog telesno–duhovnog bića. Iz neurobiološke perspektive, iskustvo se shvata kao dinamična interakcija genetskih i sredinskih faktora, što otvara prostor za interdisciplinarno razumevanje religioznosti. U kontekstu savremene fragmentacije znanja, ukazuje se na potrebu za integrativnim teorijskim okvirom. Kao plodno polazište predlaže se razlikovanje filozofske i hrišćanske ontologije, uz distinkciju između strukture i identiteta bića. U tom okviru razmatra se saradnja nauke, religije i psihoanalize, pri čemu se psihoanaliza tumači kao hermeneutički posrednik između empirijskog i duhovnog diskursa.

Ključne reči: ontologija, metafizika, identitet, struktura, neuronauka, nauka, materija, duh, religija, teologija, psihoanaliza

Opšti pregled

Čovek je biće koje uspostavlja dinamičan odnos sa okolinom, pri čemu se svet ne pojavljuje kao neutralna datost, već kao polje susreta sa drugim — osobama, simbolima i institucijama. Sposobnost samorefleksije omogućava odnos i prema spoljašnjem i prema unutrašnjem svetu, čime se formira dvostruka perspektiva:

[1] zubovic.r.darko@gmail.com

subjektivna i intersubjektivna. U tom okviru značenja se ne zatiču kao data, već nastaju u odnosu razlika ličnosti i kroz odgovor subjekta, dok čovek kao svesno biće aktivno učestvuje u konstituisanju stvarnosti i kulture. Stvarnost pritom ostaje nepredvidiva, a zajednički se oblikuje u susretu različitih perspektiva. Težnja ka stabilnom i večnom proizlazi iz iskustva prolaznosti i egzistencijalne nesigurnosti, te se može razumeti kao osnov religiozne motivacije unutar sveta ličnosti. Zahvati nad prirodom ne mogu se svesti na tehničko-instrumentalnu racionalnost, budući da su istorijski oblikovani religijskim i simboličkim strukturama. Religija u tom smislu deluje kao interpretativni okvir koji oblikuje kolektivnu percepciju prirode — kao sakralne ili kao sile podložne upravljanju. Takvi obrasci mogu generisati napetost između čoveka i prirode, naročito u asketskim praksama, ali ne nužno kroz njeno negiranje, već kroz reinterpretaciju u skladu sa vrednosnim orijentacijama. Takođe, duhovne prakse svojim uticajem mogu se dovesti u vezu sa promenama u funkcionalnoj organizaciji nervnog sistema, što potvrđuju istraživanja neuroplastičnosti, bez redukcionističkog svođenja duhovnog iskustva, dok na širem planu, religijski i etički obrasci utiču na odnos prema prirodi, uključujući i ekološke posledice koje su pokrenute čovekovim načinom posmatranja stvarnosti.

Savremena neuronauka dodatno produbljuje razumevanje čoveka, ukazujući na plastičnost neuralnih mreža koje se, pod uticajem genetskih i sredinskih faktora, kontinuirano reorganizuju kroz iskustvo, odnose, traumu, učenje i kulturni kontekst. Ovo potvrđuje da ljudsko ponašanje nije fiksirano, već dinamično i razvojno uslovljeno.[2] U susretu sa fizičkim okruženjem, unutrašnjim mentalnim događajima i kulturno-duhovnim sadržajima, čovek se razvija kao biće čija se nervna organizacija ne može razumeti izolovano od iskustva. Neuronska plastičnost, naročito izražena u ranim razvojnim fazama, omogućava da sredinski i relacijski faktori budu utisnuti u samu fizičku strukturu nervnog sistema, stvarajući trajne predispozicije za kasniji subjektivni doživljaj, emocionalnu regulaciju i obrasce ponašanja. Time se ponašanje ne pojavljuje kao neposredna reakcija na svet, već kao rezultat istorijski i razvojno uslovljene neuropsihičke organizacije individue.[3] U tom smislu, moglo bi se oprezno reći da je neuronauka, na planu interaktivnosti, postala svojevrsni reprezent mogućih susreta i razumevanja između duhovnih, humanističkih i prirodnih nauka. Svedočeći promenama i reakcijama na sredinske i društvene uslove, neuronaučni uvidi deluju poput mozaika koji se postepeno oblikuje kroz iskustvo, što ilustruju i tvrdnje Marka Solmsa i Olivera Turnbulla da su subjektivni umni doživljaji

[2] William T. Greenough, Jeffrey E. Black, and Charles S. Wallace, "Experience and Brain Development," *Child Development* 73, no. 1 (2002): 1–23.
[3] Mark Solms i Oliver Turnbull, *Mozak i unutrašnji svet: Uvod u neuronaučno proučavanje subjektivnih iskustava*, Clio, Beograd, 2019. str 203–220.

jednako stvarni kao i telesni, budući da proizvode realne posledice, te da se realnost ne može svesti na puku vidljivost.[4]

Uvidi koji uzimaju u obzir pomenute rezultate i pretpostavke otvaraju široko polje razumevanja i saradnje nauke sa drugim oblastima, budući da se kreću u smeru sagledavanja čoveka i njegove tvarnosti na znatno sveobuhvatniji način, koji u svoj okvir uključuje i religiju kao opšti ljudski fenomen i relevantnu antropološku činjenicu. Stoga se čovek, sa svojim unutrašnjim svetom koji obuhvata i dimenziju duhovnog rada, može posmatrati kao biće koje ima specifičnu ulogu u razvoju i dinamici materijalnog sveta, „*budući da je sposoban da zauzme pozitivan ili negativan stav, dobar ili loš odnos prema stvarnosti koja ga okružuje, jer raspolaže slobodom kakvu nijedno drugo materijalno biće nema.*"[5] Voljni procesi, iako neposredno nevidljivi, posredstvom mentalnih aktivnosti proizvode uočljive promene u prirodi, odnosno u njenim vidljivim aspektima. Kao ilustracija ovakvih tvrdnji mogu se navesti i emocionalni procesi, čiji se učinci manifestuju kroz konkretne promene u ponašanju i odnosu prema svetu.[6] Konfrontacija između religijskog i naučnog pogleda na svet ne može se adekvatno razumeti ukoliko se zadrži isključivo na nivou metodoloških razlika i istorijskih sukoba. Ovaj sukob u svom temelju počiva na razlikama u ontološkim i metafizičkim pretpostavkama o prirodi bića, stvarnosti i njihovoj promenljivosti. U klasičnim metafizičkim formulacijama, religijski diskurs davao je prioritet večnom i nepromenljivom, što je rezultiralo shvatanjem istine kao nečega što stoji izvan istorije i izvan vremena, te ne podleže promenama. Ontologija, posredstvom tradicije i nasleđa filozofske metafizike, na izvestan način „zamrzava" značenja i potiskuje istorijski karakter bića. Ona ne podstiče postavljanje pitanja, već redukuje biće na nešto već dato; kako Hajdeger primećuje, takav ontološki pristup zamagljuje činjenicu da je ljudsko postojanje privremeno[7]i istorijski uslovljeno.[8] U okviru hrišćanske teološke interpretacije često se javlja tendencija da se čovek, kao biće u vremenu, poistoveti sa tradicionalnim filozofsko-metafizičkim predstavama o stabilnom i dovršenom biću. Nasuprot tome, savremena nauka, naročito nakon Darvinove teorije evolucije, razvija model zasnovan na procesualnosti, evoluciji i kontingenciji, što proizvodi značajne

[4] Isto, str. 269.

[5] Jovan Zizjulas, *Dogmatske teme: Izraz „dogma" i njegovo značenje* (Novi Sad: Beseda, 2009): 294–295.

[6] Mark Solms i Oliver Turnbull, *Mozak i unutrašnji svet: Uvod u neuronaučno proučavanje subjektivnih iskustava*, Clio, Beograd, 2019. 269.

[7] Sa hrišćanskog stanovišta, prolaznost nije samo empirijska činjenica već ontološka mogućnost da se čovek odvoji od Boga. Vidi, Athanasius Alexandrinus, *De Incarnatione Verbi*, §§4–5, in J.-P. Migne, ed., *Patrologiae Cursus Completus, Series Graeca*, vol. 25 (Paris: Imprimerie Catholique, 1857), cols. 104–108.

[8] Martin Heidegger, *Being and Time* (Oxford: Blackwell, 1962): 41–49.

epistemološke posledice. U takvom ontološkom okviru formiraju se i pojedini religijski stavovi koji čoveka posmatraju kao ontološki fiksiran i delimično večan entitet, dok se ideja naučnog razvoja smatra nespojivom sa teologijom. Takva interpretacija može se razumeti kao izraz filozofske helenizacije hrišćanske teologije. U odnosu nauke i religije, problem nastaje kada se naučne hipoteze predstavljaju kao apsolutna tumačenja stvarnosti. Redukcionističko shvatanje čoveka kao isključivo biološkog bića ponavlja istu epistemološku grešku koju kritikuje. Na dubljem nivou, interaktivnost u antropološko-filozofskom kontekstu uvodi teološku hermeneutiku koja čoveka razume kao biće odnosa. Ovakvo stanovište blisko je psihoanalitičkom shvatanju subjektivnosti, jer se i psihoanalitički proces zasniva na otkrivanju relacione strukture ljudskog bića. Čovek se tako pokazuje kao otvoreno i dinamično biće čije se postojanje ostvaruje u mreži odnosa. I u psihoanalizi i u hrišćanskoj teologiji subjekt se konstituiše u odnosu sa drugim, što izražava temeljno načelo: nema subjekta bez drugog.[9] Ovakav pristup otvara prostor za podudarne uvide koji se potvrđuju u praksi, na primeru čoveka „bačenog u svet“, koji, uprkos različitim filozofskim, psihoanalitičkim i antropološkim perspektivama, prolazi kroz slična iskustva i suočava se sa životnim problemima određenim istom prirodom i njenim zakonitostima.

Dve ontologije bića

Postavljanjem problema na filozofski nivo moguće je uočiti neke od ključnih odlika hrišćanskog etosa, čije se različito razumevanje može pokazati kao plodan teorijski okvir za razmatranje odnosa, ali i napetosti, između religijskog i naučnog pogleda na svet. Kako bi se ove razlike u pristupu adekvatno sagledale, neophodno je ukazati na distinkciju između filozofske i hrišćanske ontologije. Ontološke pretpostavke koje proističu iz ovih različitih okvira imaju značajan uticaj na formiranje teorijskih stavova koji teže da se nametnu kao konačni i nepromenljivi. Angažovanje filozofske metafizike kao primarnog hermeneutičkog okvira za tumačenje hrišćanstva, ukoliko nije kritički preispitano u svetlu autentičnog crkvenog predanja, dovodi do niza konceptualnih poteškoća u razumevanju sveta i čoveka, naročito u odnosu na savremena naučna dostignuća. Takva interpretacija hrišćanske ontologije, snažno oslonjena na kategorijalni aparat antičke filozofije, pokazuje se kao naročito problematična u suočavanju sa savremenim naučnim paradigmama i u

[9] „Ličnost se ne može zamisliti sama po sebi, već samo u odnosu prema drugome.” Vidi, Jovan Zizjulas, *Dogmatske teme: Izraz „dogma“ i njegovo značenje* (Novi Sad: Beseda, 2009), 59.

promišljanju odnosa između nauke i hrišćanske religije.[10] Radi jasnijeg razumevanja razlika, ali i ograničenja koja proističu iz ovih teorijskih pristupa i koja imaju neposredne epistemološke i antropološke posledice, u nastavku će biti razmotrene ključne odlike oba okvira.

Ontologija, shvaćena kao nauka o biću i o onome što je istinito u biću, javlja se već kod starih Helena, koji su u prirodi uočavali smrt kao promenu koja dovodi do nestanka pojedinačnih bića.[11] Neprestane promene u svetu, nestajanje i umiranje bića, kao i traganje za onim što je stalno i istinito, podstakli su stare Helene da potraže temeljnu istinu bića. Svet su doživljavali kao večan, dok su konkretna bića, koja se u njemu pojavljuju i nestaju, smatrana smrtnima. Ona prolaze i umiru — „sve teče", kako zapaža Heraklit (τὰ πάντα ῥεῖ). Priroda se razumevala kao uzrok svega postojećeg, dok je pitanje vremena sagledavano u okviru večnog, cikličnog ponavljanja, koje dovodi do promena u prirodi i do opšte prolaznosti. U tom kontekstu postavlja se ključno ontološko pitanje: šta je ono što je u bićima neprolazno i večno i što im omogućava postojanje?[12] Predsokratovci, koji su prirodu posmatrali na ovaj način, kao i Platon i kasniji novoplatonisti, razmatraju promene u prirodi iz perspektive vremena i konstatuju da je „*vreme kretanje u odnosu na večnost, koja je nepokretna i statična, i kao takva uzrok je promena u prirodi a tu su promenu stari Heleni poistovećivali sa smrću*."[13] Platon uviđa da je Bog stvorio svet po uzoru na ideje koje već postoje kao večni obrasci,[14] čime se uspostavlja ontološka osnova za razlikovanje duhovnog i materijalnog. Ideje se shvataju kao duhovne stvarnosti i kao izvorni temelj svega postojećeg, dok je svet oblikovan prema njima i njihovo ostvarenje se prepoznaje u konkretnim materijalnim bićima. Za Helene su sva bića definisana prema svojoj prirodi, ali istovremeno determinisana večnim zakonima i idejama. Smrt se, u tom okviru, ne razume kao apsolutni prestanak, već kao promena načina postojanja, budući da se postojanost bića obezbeđuje kroz večnost ideja, koje, iako umne po svom poreklu, ostaju na izvestan način uključene u kosmički poredak stvarnosti. Bog, u ovakvom filozofskom okviru, postavlja se unutar horizonta tvarnosti i shvata se kao onaj koji oblikuje svet polazeći od već „predpostojeće materije", na osnovu večnih ideja, čime se, u izvesnom smislu, dovodi u odnos zavisnosti prema samom činu stvaranja.[15] Takva misaona tradicija može se uočiti i kod ranih hrišćanskih otaca, poput Origena i Justina

[10] Više na ovu temu, videti, Georgios I. Mandzaridis, *Hrišćanska etika I: Osnovna načela i savremena problematika* (Kragujevac, 2011), 107, 115.
[11] Grčki filozof Aristotel se smatra osnivačem ontologije.
[12] Ignatije Midić, *Problem smrti u hrišćanskoj ontologiji* (Požarevac, 2012), 18.
[13] Isto, str. 24.
[14] Plato, „Timaeus" preveo. Donald J. Zeul, u *Plat, Complete Works,* ed John M. Cooper i D.S. Hutchinson (Indianapolis: Hackett Publishing Company, 1997): 1227-1228, 28a-28b.
[15] Ignatije Midić, Problem smrti u hrišćanskoj ontologiji, (Požarevac, 2012):18-28.

Mučenika,[16] kod kojih preovladava platonovski način poimanja sveta i koji nude jedan teorijski model hrišćanske egzegeze prema kojem se sve zbiva i nastaje saglasno božanskim mislima.[17]Naročito snažan uticaj ovog shvatanja, kao svojevrsna misaona okosnica, prenosi se u hrišćansko bogoslovlje posredstvom Svetog Avgustina. Avgustin oblikuje svoje razumevanje Boga oslanjajući se na ontološki okvir Platona: Bog se shvata kao um (νοῦς) koji u sebi sadrži ideje svega stvorenog i koji, na osnovu predpostojećih večnih misli, stvara svet. Taj božanski um poseduje „sećanje, znanje i ljubav", koje Avgustin dovodi u vezu sa trima božanskim ličnostima, shvaćenim analogno večnim idejama — kao stvarnostima koje, iako međusobno razlikovane, ne napuštaju okvir tvarnosti.[18] Iz takvog ontološkog modela proizlazi i shvatanje prema kojem je čovekov um nalik božanskom umu, pri čemu se ljudski um razume kao ono što je, na izvestan način, izdvojeno ili „otpalo" iz večnog uma.

Bog se u ovom ontološkom okviru shvata kao onaj koji sve obuhvata u sebi i koji predstavlja istinsku stvarnost. Priroda je, nasuprot tome, propadljiva: ona se vraća večitoj prirodi, dok se um vraća svetu ideja. Svet ideja predstavlja istinu bića i poseduje izvornost i istinsku vrednost. Ovakva ontologija može dovesti do toga da se materijalnost doživi kao nešto sporedno, grubo ili nečisto, dok večni zakoni bivaju shvaćeni kao odvojeni i „uzdignuti" iznad sveta, a čovek se pritom „rastavlja" na sastavne delove — na ono što je božansko i opstaje nakon propasti materijalnog tela, i na ono što je prolazno. U tom okviru, u um se vraća samo onaj deo čoveka koji je, navodno, oduvek pripadao božanskom umu i koji stoga poseduje ontološki status.[19] Slične pretpostavke mogu se uočiti i u savremenim religijskim stavovima različitih tradicija, naročito u pokretima koji u prevelikoj meri afirmišu značaj isključivo „idejnog", duhovnog sveta, shvaćenog kao „neki drugi svet". Takva shvatanja neretko podrazumevaju spremnost na radikalno potiskivanje ili čak uništavanje sopstvenog tela kao manje vrednog, ali i tela drugog, naročito onog koji se ne prepoznaje kao pripadnik iste religijske zajednice. U tim slučajevima, umesto da razmatra pitanje kako svet postoji i kuda se kreće, teologija se povlači u sferu moralizma. Ovakvi obrasci mogu se manifestovati u rasponu od ekstremnih asketskih praksi, koje dovode do

[16] Vidi, Ignatije Midić, *Problem smrti u hrišćanskoj ontologiji* (Požarevac, 2012), 45. pozivajući se na izvore, Justin Mučenik, *Prva apologija* 20 (PG 6:357c; 417a). Takođe, Origen, *Contra Celsum* (PG 14:56c–d; 568b–c); Henri Crouzel, *Origène et Plotin* (Paris: Desclée, 1991), 53.

[17] Isto, str. 44.

[18] Isto, str. 113.

[19] Kretanje u smeru negiranje materijalnosti, presudan uticaj imali su gnosticizam, kao i suptilnije prisustvo platonizma i neoplatonizma. Više o tome u Vasilije Vasiljevič Bolotov, "Šema i sadržaj gnostičkih sistema i pokušaj njihove klasifikacije," u *Istorija Crkve u periodu do Konstantina Velikog*, ur. Episkop žički Hrizostom (Kraljevo, 2009), 160.

iscrpljivanja i negacije telesnosti, pa sve do pojava religijski motivisanog nasilja, kakvo se sreće kod pojedinih fundamentalističkih pokreta.[20] Takvo razumevanje Boga, sveta i čoveka, uz brojne istorijske modifikacije i prilagođavanja, provlači se kao misaona nit kroz značajan deo hrišćanskog teološkog mišljenja koje se udaljava od autentične ontologije. U tim interpretacijama, mesto nestvorenog biva zamenjeno stvorenom ljudskom mišlju, što se može razjasniti kroz analizu osnovnih hrišćanskih ontoloških pretpostavki.[21]

Za razliku od filozofske ontologije, hrišćanska ontologija — koja je u savremenoj teološkoj recepciji manje zastupljena, ali se unutar strože akademske teološke tradicije prepoznaje kao autentična — polazi od drugačijih ontoloških pretpostavki koje čine temelj hrišćanske teološke misli. Ovaj pristup utemeljen je na egzegetskim i dogmatskim izvorima hrišćanskog predanja i nudi konceptualni okvir koji, u ravni praktičnog delovanja, ne vodi nužnoj suprotnosti sa savremenim naučnim pretpostavkama, već omogućava njihovo produktivno sagledavanje unutar šireg teološko-antropološkog horizonta. Polazeći od ovakvih ontoloških i egzegetskih pretpostavki, hrišćanska ontologija se ne zadržava na statičkom razumevanju bića kao jednom zauvek datom činu postojanja, već razvija dinamičko i istorijsko shvatanje ličnosti. Biće se u ovom okviru ne tumači isključivo kroz prizmu svog porekla, niti se stvaranje razumeva kao završen događaj smešten isključivo u prošlost, već kao proces koji se kontinuirano ostvaruje u vremenu i usmerava ka svom cilju, odnosno ispunjenju. Ovakav pristup podrazumeva da se odnos Boga, sveta i čoveka ne iscrpljuje u početnom aktu stvaranja, već obuhvata celokupni tok postojanja, uključujući razvoj i tvorevinu koja se preobražava, krećući se ka svom eshatološkom ispunjenju. U tom kontekstu postaje razumljiva tvrdnja da *„hrišćanska ontologija ne prevazilazi samo stvaranje, već i samu misao o stvaranju; ona se ne odnosi isključivo na početak bića, već uključuje i njihov razvoj i kraj"*.[22]

Prema učenju Svetih otaca, svet je stvoren *ni iz čega* (*ex nihilo*). Pre nego što je Bog započeo čin stvaranja, nije postojalo apsolutno ništa, odnosno ne-biće. Svaki pokušaj dodatnog objašnjavanja ili diferencijacije unutar uzroka stvaralačkog čina pokazuje se kao problematičan, budući da bi nužno uvodio pretpostavku nekakvih predpostojećih elemenata. Svet, odnosno celokupna

[20] Vidi, Mandzaridis, I. G., „Hrišćanska etika I – osnovna načela i savremena problematika", (Kragujevac, 2011), 203.

[21] „...ἄκτιστος ἡ θεία φύσις, κτιστή δὲ ἡ τῶν γεγονότων οὐσία"- (Božanska priroda je nestvorena, dok je suština nastalih bića stvorena) Gregorius Nyssenus, „Contra Eunomium", liber I, cap. 42, u *Gregorii Nysseni Opera*, vol. I ur. W. Jaeger, (Brill, Leiden, 1960): 152–153.

[22] Mandzaridis, I. G., „Hrišćanska etika I – osnovna načela i savremena problematika", (Kragujevac, 2011), 203.

materija, ima apsolutni početak, kao i čovek u svojoj celovitosti. Materija se u ovom ontološkom okviru ne razumeva kao nešto negativno ili manjkavo, već kao stvarnost obdarena potencijalom razvoja. Materija, odnosno tvar, preko čoveka, shvaćenog kao njena „kruna“,[23] dobija mogućnost usmerenja ka svom cilju.[24] Ona se u čoveku i preko čoveka usavršava, te se njen razvojni potencijal naročito prepoznaje u ljudskom telu, koje ima svoj eshatološki smisao i konačno usmerenje ka Bogu. U tom kontekstu, telo se ne posmatra kao prolazno i bezvredno, već kao ono koje će biti očuvano i preobraženo; isto važi i za ličnost čoveka, odnosno dušu, koja se ne može razumeti kao potpuna bez tela. Otuda se i telo i ličnost čoveka shvataju kao pozvani na spasenje.[25] Duša čovekova, uključujući um i ličnost, sastavni je deo čovekovog bića i ne predstavlja deo božanskog bića. Ona je usmerena ka stalnom usavršavanju i ka zadobijanju zajednice sa Bogom u odnosu ljubavi, što se ispunjava u eshatološkoj perspektivi. Bog, u odnosu na tvorevinu, ostaje potpuno Drugi: nestvoren i apsolutno slobodan u odnosu na svet i materiju. Svet i materija, sa druge strane, pozvani su ka Bogu, odnosno ka usavršavanju koje obuhvata i duhovnu i telesnu dimenziju. Upravo zato se „čovekovo duhovno“ razume kao stvoreno, te kao takvo ne može biti ontološki izjednačeno sa Bogom, gde u odnosu prema Njemu ima izvesnu „materijalnost“- „*Biblijsko iskustvo nam pokazuje da je Bog apsolutno slobodno biće"*[…] B*og kao ličnost svojom slobodom, koju projavljuje kao ljubav prema bićima dovodi bića iz nebića stvara ih ni iz čega...*[26]

Pogrešne posledice helenističke metafizike u okviru hrišćanske misli dovele su do potiskivanja i prezira tvorevine. Ovaj problem naročito se ispoljio u moralizmu koji negira realnost ljudskog tela i potire pozitivan odnos prema materiji, karakterističan za autentično hrišćansko shvatanje sveta. Stvoreni svet se u tom kontekstu svodi na prolazni dekor, umesto da se razume kao stvarna i smisleno uređena stvarnost. Kada se materija shvati na ovakav način, teologija se povlači iz dijaloga sa naukom i zatvara u moralistički diskurs. Religioznost, svedena na privatni aranžman bez zajedničkog i normativnog okvira, otvara prostor različitim patološkim pojavama, koje se u pokušaju samoopravdanja izražavaju kroz religijski individualizam ili kroz neku vrstu „subjektivne discipline“. Ukoliko se materija svede na nešto sumnjivo i ontološki nedostojno, nauka gubi svoju dublju ontološku dimenziju i svodi se na puko tehničko objašnjavanje pojava. Iako je patristička misao u svojoj osnovi saglasna sa

[23] Izraz se često koristi u teološkim opisima hrišćanske antropologije jer posmatra čoveka kao onog koji je u biblijskim izveštajima poslednji stvoren i predstavlja „*krunu*“, stvaranja kao najsavršenije biće, biće odnosa sa Bogom i razuma.
[24] Jedan od odlika hrišćanskih čuda jeste očuvanost tela svetitelja, koju Crkva tumači kao potvrdu autentičnosti učenja i afirmacije materije.
[25] Ignatije Midić, *Problem smrti u hrišćanskoj ontologiji* (Požarevac, 2012): 35–37.
[26] Isto, str. 36.

dinamičnim kosmičkim kretanjima i promenama, teorija evolucije se u takvom okviru često doživljava kao pretnja, a ne kao izazov za produbljeno teološko promišljanje.

Psihoanaliza kao dijalog religije i nauke

Interaktivnost se može razumeti kao težnja ka celovitosti, otvorenosti i smislu, ostvariva u oblastima u kojima nauka nije redukcionistička, a religija ne negira materijalnost. Integracija horizontalne dimenzije nauke, dubinske dimenzije subjektivnosti i psihoanalitičkog uvida, te vertikalne dimenzije religije, omogućava celovitije razumevanje čoveka. Psihoanaliza zauzima graničnu poziciju između nauke i religije: kao interpretativna disciplina, bavi se unutrašnjim iskustvom i pojmovima tradicionalno vezanim za religiju. Kao takva, deli zajednički antropološki prostor sa religijom, ali i ostaje u dijalogu sa naukom. Religija, usmerena na metafizički horizont, gubi egzistencijalnu relevantnost bez uporišta u konkretnom subjektu, dok psihoanaliza omogućava uvid u procese internalizacije i transformacije religijskog iskustva. Zahvaljujući svojoj interpretativnoj otvorenosti i osloncu na naučna dostignuća, psihoanaliza integriše različite perspektive i može se opravdano razumeti kao hermeneutički most između naučnog i religijskog diskursa. Ovde se ne radi o pukom pomirenju religijskog i naučnog diskursa, već o uspostavljanju horizonta susreta[27] između religije i nauke — prostora koji ostaje otvoren za nove mogućnosti i za rađanje smislenosti.

U savremenim raspravama o odnosu religije i nauke često se polazi od pretpostavke njihove epistemološke i metodološke suprotstavljenosti, pri čemu se psihoanaliza neretko smešta ili u okvir naučnog redukcionizma ili u polje religijskog iskustva. Nasuprot takvim pojednostavljenjima, psihoanaliza se, zahvaljujući svojoj interpretativnoj otvorenosti i refleksivnom odnosu prema pojmu subjekta, može razumeti kao mesto dijaloga između religijskog i naučnog diskursa. Kako bi se ponudila slika sveta koja omogućava potpunije razumevanje stvarnosti, moguće je pretpostaviti da nauka i religija zajedno čine strukturu ljudskog saznanja koja zahteva širu integraciju. U tom kontekstu, razmatranje konkretnih praksi može imati posebnu heurističku vrednost. Tako se, na primer, hrišćanska monaška praksa može sagledati kao prostor u kojem se prepoznaje niz „psihoanalitičkih“ zahvata usmerenih na rad u unutrašnjem, subjektivnom

[27] Pojam „Hermeneutički most”, koristimo u smislu interpretativnog posredovanja između različitih horizonata razumevanja. Gadamerovim pojmom stapanja horizonta istina se ne svodi na metodološku objektivnost, već nastaje u dijalogu razumevanja. Hans-Georg Gadamer, *Istina i metoda: Osnovi filozofske hermeneutike* (Sarajevo: IRO Veselin Masleša, 1978): 300–307.

prostoru ličnosti. Ukoliko se ova praksa razume kao antropološka nit, a ne kao puki skup običajnih verskih pravila potkrepljenih normativnim teološkim modelom, otvara se mogućnost dubljeg uvida u unutrašnje procese subjekta. Ovi procesi prepoznaju se u radu sa mislima, afektima, željama, osećanjem krivice, kao i u složenom odnosu između iskustva, tumačenja i istine. Važno je naglasiti da psihoanaliza nije religija, niti je religija oblik psihoanalize, budući da bi zanemarivanje ove razlike vodilo ili ka psihologizaciji religije ili ka sakralizaciji psihoanalize. U tom kontekstu neophodno je ukazati na razliku između **strukturalnog nivoa** (načina na koji nešto funkcioniše) i **identitetskog nivoa** (onoga što nešto jeste). Različiti sistemi mogu deliti iste elemente ili sličnu strukturu, prepoznatljivu u ljudskom iskustvu, moralnim normama ili odnosu prema prirodnom okruženju, ali to ne znači da oni nužno imaju i isti identitet. Drugim rečima, „***sastav ne određuje identitet***."[28] Psihoanaliza čuva svoju epistemološku autonomiju time što opisuje načine na koje subjekt funkcioniše, ali se ne upušta u definisanje ontološkog statusa subjekta: *„Kao što statua nije identična komadu bronze koji je konstituiše…"* [29] Na sličan način, religiozno iskustvo može biti predmet psihološke analize, a da se pritom ne zadire u ontološki problem ličnosti. Fleksibilnost koja se u tom kontekstu pojavljuje kao posredni prostor između religije i nauke ima svoje ključno uporište u filozofiji. Filozofija, zahvaljujući širini svog interesovanja i sopstvenoj refleksivnoj praksi, prostire se i na polje psihoanalitičkog promišljanja, nudeći horizont razumevanja koji, u krajnjoj liniji, osvetljava i oblikuje našu percepciju stvarnosti.

Prethodno poglavlje, u kojem su razmatrana dva različita ontološka pristupa, od kojih je jedan karakterističan za filozofsko nasleđe, ukazalo je na način na koji je taj pristup neposredno uticao na ontološki identitet tvarnog sveta. U tom okviru, materijalnost se razumeva kao bleda slika večnosti, u potpunosti zavisna od sveta ideja, koji se shvata kao istina bića i kao nosilac izvorne i istinske vrednosti. Prema tom shvatanju, sve što se odvija unutar struktura tvarnosti nužno funkcioniše u skladu sa ontološkim zakonitostima sveta ideja, te se svaki zahvat na nivou materije razumeva kao narušavanje samog identiteta stvari. Ukoliko se izgradi kulturni model identiteta koji se oslanja na određena duhovna iskustva, tada i sama antropološka struktura biva prinuđena da prati takve pretpostavke, koje često prevazilaze realne mogućnosti prirode subjekta. Važno je naglasiti da smo, razmatrajući autentično razumevanje Boga u svetootačkoj tradiciji i

[28] E. J. Lowe, *The Possibility of Metaphysics: Substance, Identity, and Time* (Oxford: Clarendon Press, 1998), 107.

[29] Lowe daje opis između konstitucije i indetiteta , jasno prikazujući da opis funkcionalne ili strukturalne organizacije nekog fenomena ne određuje njegovu ontološku kategoriju. Određena skulptura je sačinjena je od bronze koja je konstituiše, ali nije identična materijalu bronzi. Takođe i religija nije identična psihološkim strukturama koje prate religijsko iskustvo. Takođe psihoanaliza nije ontološka teorija nekog subjekta. Vidi isto, str. 119-127

odgovarajući ontološki pristup, upravo nastojali da izvršimo otklon od ovakvog oblika religijske redukcije razvoja čovečanstva.[30]

Određena redukcionistička shvatanja stvarnosti prenela su se i na razumevanje nauke, naročito u oblasti evolucije. U periodima snažnog crkvenog uticaja na Zapadu, takvi pristupi često su ograničavali naučni rad. Ipak, važno je naglasiti da ova ograničenja, karakteristična za teokratske sisteme, najčešće nisu imala stvarno uporište u samim biblijskim tekstovima[31] Problem se dodatno usložnjavao u onim slučajevima kada je nauka sama poprimala ideološki karakter i započinjala da negira duhovnu dimenziju stvarnosti. Sa druge strane, psihoanaliza, kao i njen utemeljivač Sigmund Frojd, bili su izloženi snažnim kritikama iz tada dominantnih naučnih krugova. Očigledna nemerljivost psihoanalitičkih uvida, nemogućnost njihove jasne empirijske verifikacije, naglašavanje unutrašnjih, nesvesnih procesa, koji su po svojoj prirodi privatni i simbolički posredovani, kao i metapsihološke pretpostavke, izazivali su snažno odbacivanje u naučnim krugovima prethodnog veka. U tom kontekstu često se može govoriti o pojavama naučnog dogmatizma. Istovremeno, iz određenih crkvenih krugova mogli su se čuti izrazito negativni stavovi prema psihoanalitičkoj teoriji i praksi. Psihoanaliza je često tumačena kao „surogat religije", odnosno kao pokušaj njenog funkcionalnog nadomeštanja u radu sa čovekom. Iako su obe usmerene ka rehabilitaciji pojedinca, njihov odnos se neretko pretvarao u konfrontaciju, često podstaknutu ideološkim, a ne teorijsko-empirijskim nesuglasicama. Takvi sukobi mogu se razumeti kao izraz dublje antropološke težnje ka večnom i stabilnom, što često vodi ka gotovo automatizovanom zauzimanju dogmatskih stavova u različitim oblastima ljudskog delovanja. Sam pojam *dogme*,[32] posmatran etimološki, u tom pogledu postaje naročito zanimljiv za dalju analizu.

Tokom prethodnih decenija uočljivi su značajni rezultati na polju razvoja neuronaučnih pristupa subjektivnim iskustvima, oslonjenih na produbljena saznanja o anatomiji i funkcionalnoj organizaciji mentalnog aparata. Unutrašnji svet subjektivnih iskustava, koji obuhvata svesnost postojanja, dugo je bio

[30] Vidi prethodno poglavlje ovog rada- „ Dve ontologije bića"

[31] Tvrdnje koje negiraju promene u prirodi, takođe, karakterističan primer su naivne tvrdnje koje se odnose na oblik i položaj Zemlje u kosmosu koje su proteklih vekova poprimile ozbiljne razmere.

[32] Izraz „dogma" potiče od grčkog glagola „**δοκεῖν**" (*dokein*) je infinitiv glagola **δοκέω** (*dokéō*), koji znači: misliti-mišljenje, smatrati, imati utisak. U klasičnoj filozofiji često se koristi u značenju „imati mišljenje" (kao kod Sokrata: *δόξα* – mišljenje, od istog korena). Krajnji cilj mišljenja nije bio da se nametne kao poslednja reč. Poststrukturalistički posmatrano- „doveli smo stvar do suviška značenja" Vidi, Jovan Zizjulas, *Dogmatske teme: Izraz „dogma" i njegovo značenje* (Novi Sad: Beseda, 2009), 14.

pretežno predmet psihoanalitičkog razmatranja, dok je u okviru prirodnih nauka bio potisnut na margine istraživačkog interesovanja. Subjektivna mentalna stanja, poput svesti, emocija i sanjanja, naučnici su dugo smatrali neprikladnim temama za ozbiljno istraživanje moždanih procesa.[33] Napredak tehničkih dostignuća omogućio je razvoj sofisticiranih metoda funkcionalnog snimanja moždanih aktivnosti, čime su otvorene nove mogućnosti za uvid u suptilnu dinamiku materijalnih procesa u mozgu. Istovremeno, razvoj molekularne neurobiologije omogućio je detaljnije razumevanje funkcionisanja neurona i razmene molekula na ćelijskom nivou.[34] Ova dostignuća su, možda i neočekivano, doprinela smanjenju distance između psihoanalitičkih uvida i savremenih neuronaučnih perspektiva. Razvoj savremene neuronauke, koja se u svom formativnom periodu distancirala od disciplina poput psihoanalize, doveo je, možda neočekivano, do postupnog približavanja i delimičnog usklađivanja njihovih istraživačkih perspektiva. Neuropsihološka istraživanja pokazala su da sistemi u mozgu koji učestvuju u regulaciji afekta, motivacije i emocionalnog odgovora imaju primarnu ulogu u formiranju subjektivnog doživljaja, pri čemu su mnogi od tih procesa operativni ispod praga svesne kontrole. Dalja istraživanja ukazuju na to da su jezgrovni afektivni i motivacioni sistemi oblikovani tokom dugotrajnog evolutivnog razvoja, u skladu sa osnovnim potrebama opstanka.[35]Ova činjenica omogućava razumevanje brojnih automatizovanih emocionalnih reakcija i obrazaca ponašanja koji se ispoljavaju pre refleksivne obrade i racionalne kontrole. Na taj način, savremena neuronauka pruža empirijski okvir za razumevanje nesvesnih procesa, koji su u psihoanalizi od samog njenog početka prepoznati kao konstitutivni za psihički život. U tom smislu, afekti se ne mogu razumeti isključivo kao sekundarni produkti kognitivnih procesa, već kao temeljni organizatori psihičkog iskustva, koji povezuju telesne, neurobiološke i simboličke dimenzije subjektivnosti. Time se otvara zajednički teorijski prostor u kojem neuronauka i psihoanaliza, polazeći iz različitih metodoloških okvira, doprinose celovitijem razumevanju čoveka kao bića čije se iskustvo oblikuje u stalnoj interakciji između mozga, tela i nesvesne dinamike. Ovakav pristup omogućava da se razlika između empirijskog objašnjenja i hermeneutičkog razumevanja ne sagledava kao nepremostivi jaz, već kao produktivna napetost, koja u zaključnom razmatranju potvrđuje potrebu za interdisciplinarnim dijalogom u proučavanju afektivnog i nesvesnog života.

[33] Mark Solms i Oliver Turnbull, "Budućnost neuropsihoanalize: prednosti subjektivne nauke," u *Mozak i unutrašnji svet: uvod u neuronaučno proučavanje subjektivnih iskustava*, Clio, Beograd, 2019, 17.
[34] Vidi isto, str. 17.
[35] Vidi isto, str.18.

Završne napomene

Savremena nauka obeležena je fragmentacijom znanja i polarizacijom odnosa, što ukazuje na potrebu za integrativnim okvirom koji obuhvata antropološku i egzistencijalnu celovitost čoveka. Teorijski modeli, kroz kognitivne i interpretativne strukture, imaju dugoročne praktične posledice, oblikujući individualno i kolektivno delovanje. U tom kontekstu, psihoanaliza razotkriva nesvesnu dinamiku koja posreduje između iskustva, značenja i ponašanja, dok neuronauka potvrđuje da su uverenja i iskustva neuronski organizovani i utiču na odlučivanje. Mentalni fenomeni imaju neurološku osnovu, ali svest ostaje kompleksan problem. Razvoj neuropsihoanalize dodatno povezuje ove uvide, potvrđujući relevantnost psihoanalize. Hrišćanska duhovnost afirmiše materiju kao promenljivu, ali pozitivnu stvarnost usmerenu ka cilju, u izvesnoj saglasnosti sa naučnim shvatanjima razvoja života. Duhovna praksa, posebno u monaškoj tradiciji, svedoči o transformaciji ličnosti, što predstavlja izazov i za neuronauku. Sličnosti između asketskih i psihoanalitičkih praksi ukazuju na zajedničko interesovanje za unutrašnju dinamiku čoveka, dok razlikovanje strukture i identiteta doprinosi prevazilaženju teorijskih nesporazuma uz očuvanje religijskog identiteta. Interaktivnost, kao opšti ljudski fenomen, otvara prostor interdisciplinarne saradnje i razumevanja čoveka kao bića odnosa, koje u dijalogu i razvoju ostvaruje svoju duhovnu i materijalnu dimenziju.

Literatura:

Athanasius Alexandrinus. *De Incarnatione Verbi*. In *Patrologiae Cursus Completus, Series Graeca*, vol. 25, edited by J.-P. Migne, cols. 104–108. Paris: Imprimerie Catholique, 1857.

Bolotov, Vasilije Vasiljevič. "Šema i sadržaj gnostičkih sistema i pokušaj njihove klasifikacije." U *Istorija Crkve u periodu do Konstantina Velikog*, uredio Episkop žički Hrizostom. Kraljevo, 2009.

Crouzel, Henri. *Origène et Plotin*. Paris: Desclée de Brouwer, 1991.

Gadamer, Hans-Georg. *Istina i metoda: Osnovi filozofske hermeneutike*. Sarajevo: IRO Veselin Masleša, 1978.

Greenough, William T., Jeffrey E. Black, and Charles S. Wallace. "Experience and Brain Development." *Child Development* 73, no. 1 (2002): 1–23.

Gregorius Nyssenus. *Contra Eunomium*. In *Patrologiae Cursus Completus, Series Graeca*. Vol. 45. Edited by J.-P. Migne. Paris: Imprimerie Catholique, 1863.

Heidegger, Martin. *Being and Time*. Translated by John Macquarrie and Edward Robinson. Oxford: Blackwell, 1962.

Justin Martyr. *Apologia I*. In *Patrologiae Cursus Completus, Series Graeca*. Vol. 6. Edited by J.-P. Migne. Paris: Imprimerie Catholique, 1857.

Lowe, E. J. *The Possibility of Metaphysics: Substance, Identity, and Time*. Oxford: Clarendon Press, 1998.

Mandzaridis, Georgie I. *Hrišćanska etika I: Osnovna načela i savremena problematika*. Kragujevac, 2011.

Maximus Confessor. *Ambigua ad Ioannem*. In *Patrologiae Cursus Completus, Series Graeca*. Vol. 91. Edited by J.-P. Migne. Paris: Imprimerie Catholique, 1865.

Midić, Ignatije. *Problem smrti u hrišćanskoj ontologiji*. Požarevac, 2012.

Plato, „Timaeus" preveo. Donald J. Zeul, u *Plat, Complete Works,* ed John M. Cooper i D.S. Hutchinson (Indianapolis: Hackett Publishing Company, 1997)

Solms M. Turnbul O. "Genetski I sredinski uticaji na mentalni razvoj" *u Mozak i unutrašnji svet- uvod u neuronaučno proučavanje subjektivnih iskustava,* Clio, Beograd, 2019.

Solms M. Turnbul O."Budućnost i neuropsihoanaliza- prednosti subjektivne nauke" *u Mozak i unutrašnji svet- uvod u neuronaučno proučavanje subjektivnih iskustava,* Clio, Beograd, 2019.

Zizjulas, Jovan. *Dogmatske teme: Izraz „dogma" i njegovo značenje*. Novi Sad: Beseda, 2009.

The Ontological Presuppositions of an Interactive Dialogue between Christianity, Science, and Psychoanalysis

Abstract: Religion, as a constitutive dimension of human existence, represents a persistent anthropological phenomenon. Proceeding from the human capacity for reflection and freedom, this paper examines religious experience as a real aspect of the human corporeal–spiritual being. From a neurobiological perspective, experience is understood as a dynamic interaction of genetic and environmental factors, thereby opening a space for an interdisciplinary understanding of religiosity. In the context of the contemporary fragmentation of knowledge, the need for an integrative theoretical framework is emphasized. As a fruitful point of departure, a distinction is proposed between philosophical and Christian ontology, along with a differentiation between the structure and the identity of being. Within this framework, the cooperation of science, religion, and psychoanalysis is considered, with psychoanalysis interpreted as a hermeneutical mediator between empirical and spiritual discourse.

Keywords: ontology, metaphysics, identity, structure, neuroscience, science, matter, spirit, religion, theology, psychoanalysis

Aleksandra Kuzmanović [1]
Institut za filozofiju i interdisciplinarne studije, Novi Sad

Agrafa VI, 7/2025
Udk: 159.9:929 Lacan J.
https://doi.org/10.46793/Agrafa7.257K
Stručni rad
Professional work

Lakanovsko promišljanje subjekta - Eros i poetsko sopstvo u delu „Ka lepoti: Erotološko čitanje Sapfine poezije“

Apstrakt: Osnovna namera rada jeste analiza i promišljanje specifičnosti Lakanovog pojma subjekta, razumevanje jezika nesvesnog, kao i razmatranje poezije kao forme jezika koja predstavlja prirodnog saveznika nesvesnog, uz poseban naglasak na želji kao ključnom pojmu lakanovske etičke misli. Poezija se posmatra kao privilegovan diskurs kroz koji se izražavaju nesvesne istine subjekta, kao slobodna dijalektička igra između neizrecivog i jezika. U tom smislu, poetsko nije samo izraz estetičkog, već i psihoanalitički put ka nesvesnom. Jezik i nesvesno nalaze se u dinamičnom dijalektičkom odnosu. Pre svake analize pojmova, ističe se da Lakan kao svoj ključni zadatak postavlja razumevanje i pravilno tumačenje Frojdovog učenja, kao i njegovu odbranu od površnih interpretacija. Želja se određuje kao pokretačka sila subjekta, ono što kod Frojda odgovara pojmu Erosa. Kroz analizu Sapfine poezije u delu „Ka lepoti“, Eros se razume kao potres tela i govora — ne kao harmonična sila, već kao ambivalentna moć koja istovremeno uključuje užitak i bol, razlažući subjekt.

Ključne reči: Lakan, želja, jezik, nesvesno, poezija, subjektivnost, Eros, poetsko sopstvo

Uvod

Frojdovo promišljanje koje zauzima veoma značajno mesto u psihoanalitičkom diskursu tiče se onog nesvesnog. Može se reći da je u centru zbivanja kod Frojda upravo to nesvesno. Za Lakana Frojdovo nesvesno ima takvu strukturu koja na

[1] alexqthree@yahoo.com

bezbroj načina utiče na ono što govorimo i činimo, delamo, koje progovara iz dubine sopstva, čime se razotkriva i postaje pristupačno za psihoanalizu. Nesvesno kao takvo želi da bude saslušano u svakodnevnom razgovoru, jeziku, pisanoj reči, ali i kroz naše snove, ono jednostavno traži i pronalazi puteve za artikulaciju.

Lakan u „Spisima" daje primer metafore *Platonove pećine*, ali njene malo izmenjene verzije: „Svaki put kada stignemo do pećine nesvesnog ona se zatvara. Jedini način na koji joj možemo pristupiti jeste da već budemo unutra."[2] Nesvesno je jezik u kome se krećemo i to nesvesno ima čije korene pronalazi svoju simboličku, ali i imaginarnu ravan. Nesvesno je strukturisano kao jezik i to je Lakanova najpoznatija misao, čije korene pronalazimo u lingvistici. Jezik je, dakle, jedini medij psihoanalize, bar onako kako ga Lakan tumači. Nesvesno je, strukturisano kao jezik, a sam jezik je taj koji stvara nesvesno i to je njegov dijalektički put. Lakan smatra da: „lingvističko posredovanje seže dublje od analitičkog dijaloga."[3] Subjekt je taj koji izbegava da se suoči s istinom o sebi, jer je istina ta koja je neprijatna, ona je uglavnom potisnuta, ali i nesvesna. Trebamo se usuditi pogledati u oči nesvesnom, a to nije jednostavno i predstavlja jednu nelagodu bića. Subjekt je nesvestan do koje mere su reči te koje su ga oblikovale. On se konstruiše kroz susret sa velikim Drugim i nema saznajnog puta sopstva bez drugog. Subjekt se, dakle, sve više ostvaruje u Drugome i on tu već ne sledi više od polovine sebe. Želju će tako pronalaziti u metonimiji govora, metaforama, u simbolima, rascepljenu i raspršenu.

Prema Lakanu veliko Drugo deluje na simboličkom nivou. Čovek se rađa unutar simboličkog poretka koji predstavlja velikog Drugog. Ovakav Drugi odnosi se na autoritete bilo koje vrste, apstraktne ili pak konkretne, kao što su npr. Bog, priroda, zatim vladajuće strukture u društvu poput države, političkih partija, pa sve do nauke, kao funkcije znanja i moći. „Ono što tražimo u govoru jeste odgovor drugoga. Da bi me drugi priznao, ja izričem ono što će biti. Da bih ga pronašao, ja ga zovem po imenu koje on mora prihvatiti ili odbiti da bi im odgovarao."[4]

Veliko Drugo je topos govora subjekta i taj govor je poruka koja je upravo i njemu samom upućena, smatra Lakan. Nema saznajnog puta sopstva, Ja, bez drugoga i ono je mesto u kom se subjektivitet obrazuje. Međusobna povezanost subjekta i Drugog koncipirana je željom. Čovekova želja, kako to Lakan kaže, nalazi smisao u želji drugoga; njegov cilj je taj da bude prihvaćen i uvažen od strane drugog. I upravo njegova želja nalazi svoj oblik u želji drugoga. Lakanova

[2] Aničić, D., *Uvod u delo Žaka Lakana*, Karpos, Beograd, 2019, str. 50.
[3] Ibid, str. 57.
[4] Ibid, str. 67.

etička misao je povezana s njegovim vlastitim viđenjem subjektivnosti i želje. Želja o kojoj Lakan govori je nesvesna, što naravno ne znači da u realitetu ne postoji svesna želja, već naprosto nesvesno je centralno mesto psihoanalize.

Dijalektika želje i poetsko nesvesno

Da bismo bolje razumeli Lakanovo promišljanje subjektivnosti kao i poetskog, najpre se moramo pozabaviti analizom pojma koji je ključan upravo u ovom horizontu posmatranja, a to je, naime, pojam želje; a uz analizu ovog pojma zakoračićemo putevima helenske književnosti kroz delo „Ka lepoti. Erotološko čitanje Sapfine poezije" teoretičarke Jelene Pilipović, koja ovde obrađuje i povezuje sledeće fenomene: lepotu, eros ali i logos o samom erosu. Kako nam prenosi Miloš N. Đurić, Sapfa je jedna od najznamenitijih pesnikinja u istoriji grčke poezije, a sam Platon ju je u jednom od svojih epigrama nazivao Desetom Muzom, a neki su je kasnije nazivali i ženskim Homerom. I pored mnogobrojnih glasina i raznih kontroverzi o njenom životu koje su se provlačile, Sapfa je smatrana za jednu od najvećih pesnikinja, a isto tako i za jednu od najznamenitijih žena svih vremena, navodi Miloš N. Đurić. „O njezinu karakteru pisane su rasprave kroz celu istoriju; pa još i u današnje vreme iako je vetar vremena daleko u prošlosti razvejao i prah i delo Sapfino, taj karakter kao psihološki problem uznemiruje ispitivače starine"[5]

Želja (fran. désir) je zapravo pojam za kojeg možemo sa sigurnošću reći da centar Lakanove psihoanalitičke misli. Kako bi se ovaj pojam bolje razumeo iz Lakanovog tumačenja potrebno ga je dijalektičkim putem definisati, kao i sam problem s kojim se subjekt susreće u simboličkom poretku, dok pokušava da transcendira svoju želju, da je iznese u postojanje, u svet spoljašnjosti, ravan svesnog i doveo do realiteta.

Želja je ono što pokreće subjekt da se konstituiše unutar simboličkog poretka; on je taj koji je podložan metamorfozama i u njemu je uvek želja u bivstvenosti. Odgovor sopstva na realitet. Želja je pokretač kod subjekta, dakle, ono što je Frojdov *eros*, životnost, energeia. Eros i njemu podudarni fenomeni žudnje. Logos erosa je princip stvaranja sveta, moć rađanja i kretanja. Kao helenski bog, Eros je bog prirode, kod Hesioda je najlepši bog među besmrtnim bogovima, princip postanka svega, bitak bića ili ono što bi bio *proton philon* – ono prvo što se voli. Eros je možemo reći žudnja za lepotom, žudnja za lepim, beskonačnim i konačnim. Eros jeste i ljubav prema mudrosti, a mudrost spada u one lepe stvari. Voleti mudrost i biti mudar znači biti filozof.

[5] Đurić, Miloš N., *Filozofski spisi*, Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, Beograd, 1997, str. 37.

U *Erotološkom čitanju Sapfine poezije* nailazimo na „mali rečnik želje" kako navodi autorka, a koji nastoji da predstavi različitost među fenomenima: *eros*, *potos*, *himeros*. Značenje ovih fenomena se uzajamno prepliću, a simbolički predstavljaju mladost, lepotu i upućenost na boginju Afroditu. *Potos* bi odgovarao onome što je čežnja, a *himeros* onome što je žudnja tj. želja. Kod oba fenomena u osnovi je strasna želja koja je usmerena ka različitostima.

Prepuštam glasu Platonovog Sokrata da to razjasni:

„A himeros pak duguje svoje ime struji koja na najsnažniji način obuzima dušu; kako neobuzdano teče, i to stremeći ka čemu, i kako zahvata dušu neobuzdanošću svog toka, nazvan je himeros. Pređimo sada na patos , čije ime ukazuje na to da ne pripada sadašnjosti već nečemu što je negde drugde i odsutno, te je stoga naziv patos dat onome što se nazivalo himeros kad je njegov predmet bio prisutan, a čim iščezne, to isto osećanje dobije ime patos."[6]

Nepostojanje želje za Lakana je gotovo nemoguće, jer bi to predstavljalo neku vrstu alijenacije subjekta od samog konteksta u kom se nalazi, koji ga pokreće i predstavlja. U sapfijskoj viziji subjekta fenomeni poput psihičkog postoje u isto vreme i unutar i izvan sopstva. Sopstvo se nalazi u posmatranju sebe samog, samorefleksiji, ali je isto tako izvan, oko sebe i svoje spoljašnjosti, kada u svom diskursu za sadržaj ima pojam erosa, a onda i pojam himerosa kao želje i patosa kao čežnje. Sopstvo i glas se prelivaju jedno u drugo. Želja se artikuliše kroz govor, dakle, subjekt ima potrebu da želju artikulacijom prenese u postojanje. Raznolika stanja subjektiviteta poput žudnje, čežnje, zavisti i ljubavi, kao raznovrsni odnosi stapaju se. Njihovo kretanje u simboličkom prostoru se prepoznaje kao osećanja subjektivnosti. „Sapfijsko sopstvo, pri dubljoj analizi, otkriva se kao rasejano, a sapfijski glas kao usmeren ka raznim promenljivim, često varljivim i prikrivenim, objektima."[7]

Kako se nagoveštava u ovom delu, u svetu eolske pesnikinje žena je ta koja privlači drugo biće, bilo ono ljudsko ili pak božansko, ukoliko nalikuje cvetu, to i postaje, a ostaju u prisutnosti osobine poput dopadljivosti, ljupkosti i one pobuđuju želju drugoga. Čovekova želja je uvek želja Drugoga, kako nam to Lakan zna reći. Subjekt nije u mogućnosti da se odbrani od uticaja Drugog, jer se rađa unutar samog jezika. Teško mu je odbraniti se od simbola, od označitelja, od označenog itd. Da bi želja samoga subjekta bila prepoznata ona mora moći biti artikulisana u samom govoru, a upravo je subjekt taj pomoću kojeg se želja ospoljava, odnosno izvodi u postojanje, a na način tako što ga artikuliše. Jasno

[6] Pilipović, J., *Ka lepoti: Erotološko čitanje Sapfine poezije*, Akademska knjiga, Novi Sad, 2016, str. 20.
[7] Ibid, str. 29.

nam je da se govor i želja ne podudaraju, a nesvesno ostaje nepoznato. Ljudskom govoru nije funkcija da prenese neku poruku, nego gotovo uvek počiva na simboličkom. Želja u raznolikim formama ostaje u nesvesnom, a subjekt je taj koji ima potrebu da je iznese u postojanje. Ona ne može da postoji bez objekta želje, odnosno uzroka same želje, bilo da je u nesvesnom ili da se otelovljava kroz simboličko; jer upravo simbolički poredak nije nešto što postoji nezavisno od individue, on je taj koji održava neprekidnu aktivnost individue. Iz Lakanovske perspektive poezija i nesvesno jedno drugo podupiru, a na način jezika. Kako navodi J. Pilipović u *Ka lepoti* u Sapfinom poetskom svetu sopstvo zavisi od oka i uha drugog, u tom smislu biti opažan značilo bi biti voljen, za razliku od Platonovog. U svetu njegovih dela subjekt nije zavisan od tuđeg, već od vlastitog pogleda, najpre čulnog, a onda i umnog: „…opažanje čulima vodi ljubavi, koja ljubavnika može uzdignuti ka natčulnom svetu u kome se naprotiv, opaža umom, a time i ka jedinom istinskom vidu življenja, ka kontemplaciji inteligibilnih oblika, eidosa.“[8]

Možemo reći da je drugi značajan u integrisanju vlastitog bića i da nema onog episteme, nema tog saznajnog puta sopstva bez drugoga. Lakan smatra da se subjekt odvaja od drugog, dakle, prvi objekt ljubavi – majka, nezadovoljenjem zahteva za ljubavlju, a od čije želje je zavisio upravo njegov život. Nakon zadovoljenja potreba, a koje bivaju artikulisane u samom zahtevu, kao i samog nezadovoljenja žudnje za ljubavlju, u subjektu se tada javlja ono što ostaje kao razlika kada se prvo oduzme od drugog, a ta razlika je zapravo sama želja.

Sapfini stihovi prenose tugu za voljenima koji su nekada bili prisutni i koji su tek svojim odsustvom postali željeni. I upravo tu je onaj Lakanovski momenat Realnog, jer Realno se i javlja kao odsutnost, dakle, tek onda kada više nema drage nam osobe ona je za nas realno prisutna. Dijalektika same želje počiva na odsutnosti, i s obzirom da je smeštena u simboličkoj ravni kao takva uslovljena je Drugim. Želja upravlja subjektom na način tako što je smeštena između zahteva i potreba. Ukoliko je želja nezadovoljena svodimo je na potrebu, a sama potreba artikuliše zahtevom. Čovek pribegava mehanizmu projekcije kako bi izdržao nemogućnost spoznaje želje, ali i sopstva. A ako se potreba artikulisana zahtevom zadovolji, ono što ostaje je nezadovoljena želja za ljubavlju, kaže Lakan, i na kraju taj nedostatak zapravo jeste želja. I tako želja smeštena između zahteva i potreba nastavlja da upravlja samim subjektom šetajući kroz različite registre svesnog i imaginarnog. U odnosu na drugost odsustvo se osmišljava i čini svrhovitim i realno postaje stvarnost subjekta. *Žuđena žena* kako navodi J. Pilipović[9] u Sapfinim pesmama opisana je simbolički kao izvor svetlosti; tumači

[8] Ibid, str. 137.
[9] Ibid, str. 89.

da i sam Hajdeger[10] uočava distinkciju između prisutne svetlosti koja izvire, emanacija pored sjaja i topline, i one udaljene, nedostižne i hladne svetlosti, one kategorije realiteta.

Hajdegerova vizija koja je možda na neki način pesimistička i koja nije u saglasnosti sa Sapfinom, skreće pažnju s nekih ključnih, a pre svega skrivenih pojmova poetesine erotologije, a to je pojam drugosti. Na to nam ukazuje i Lakan da je ljudski subjekt rođen u stanju bespomoćnosti i kao takav nije sposoban da zadovolji sopstvene, već zavisi od Drugog. Da bi beba zadobila pomoć Drugog – majke, ona mora da izrazi vokalno svoje potrebe npr. svojim plačem. Dalje, kako smatra, potreba koja se artikuliše kroz reč jeste zahtev. Zahtev dobija dvostruku funkciju u prisustvu Drugog i to način kako Drugi simbolizuje ljubav, tako zahtev postaje artikulacija potrebe i zahtev za ljubavlju. U tom smislu Lakan smatra da Drugi može staviti objekte, koje sam subjekt zahteva, njemu na raspolaganje, kako bi zadovoljio svoje potrebe, međutim, ipak ne može da mu pruži tu apsolutnu ljubav za kojom žudi. Kada se zadovolje potrebe artikulisane zahtevom, ostaje ona nezadovoljena žudnja za ljubavlju i kao taj ostatak je njegova želja. S obzirom da je smeštena između zahteva i potreba, želja nastavlja da upravlja samim subjektom. Želja ima samo jedan objekat, a to je objekat *malo a* i upravo on je uzrok želje. Nesvesno je jezik u kom se krećemo, kaže Lakan.

U delu „Ka lepoti" Jelena Pilipović upućuje na fragmente iz Hajdegerovog dela „Na putu ka jeziku" gde je zapisano sledeće: „Hladna svetlost potiče od sijanja lune (selanna). Unaokolo njenog svetljenja, kao što kaže starogrčki stihovi, zvezde postaju blede i čak hladne. Sve postaje „mesečinasto". Stranac koji korača kroz noć zove se „mesečinac". Sestrin „mesečinasti glas", koji uvek odjekuje kroz duhovnu noć…"[11] Hajdeger nam u ovom zapisu postavlja jednu vrstu zagonetke, jedno enigmatsko značenje, a kako J. Pilipović smatra, ne naprosto poetiku, nego hermeneutiku skrivenih značenja. Njegov je govor, dakle, govor o jeziku bića. Pripisujući mesecu starogrčki oblik Selanna, J. Pilipović tumači Hajdegerovu misao i to kako je skriveni predmet njegovih misli Sapfina slika noćnog neba u fragmentima kojima se navodi. Opisujući nam selane i zvezde, on pokušava da opiše hladnoću, taj hladni sjaj svetlosti o kojima sama eolska pesnikinja prećutkuje, tajnovito skriva. Mesečeva svetlost je hladna, dakle, ne daje nam ambivalentnost koje sunce ima, kao dobroćudnog i zloćudnog nebeskog bića. Može se zaključiti da za razliku od sunca, Helija, mesec, odnosno *Selana* ne greje svojom prisutnošću. Blagodet koju nam emituje prostire se na udaljenosti, gospodareći plimom, a zvezdama oko sebe daje jednu „nelagodnu inferiornost"[12] i na taj način ih baca u senku. Imajući u vidu Lakanovsku misao,

[10] Ibid.
[11] Ibid, str. 88.
[12] Ibid, str. 89.

želja se nalazi u realnom registru, prisustvo hladne svetlosti se obezvređuje, odsustvo se osmišljava i tako čini svrhovitim. Realno je ono što je nemoguće, što nam izmiče i shodno tome ne može se smestiti ni u imaginarni ni u simbolički poredak.

U Sapfinim pesmama, te božanstvene Sapfe, *žuđena* žena, kako je ona naziva, opisana je kao izvor svetlosti, kao trag, gde kroz Hajdegerovsku perspektivu dalje tumači razliku između bliske svetlosti, odnosno te prisutne svetlosti koja izvire (emanatio) i koja čini toplinu, imaginarno ili simboličko, ali i udaljene hladne i nepovratne svetlosti, i promišljajući dalje izvodi zaključak da je upravo ta hladna svetlost izvor rasta poezije – jezika. „Putnici koji slede stranca vide sebe odmah odvojene „od drugih" koji su za njih „drugi". Drugi – to je vrsta raspadnute forme čoveka."[13] Drugi, u stihovima Sapfine poezije, još nisu postali drugi, smatra autorka. Struktura subjekta je od samog početka zasnovana na rascepu. Subjekt je moguće subjektivirati samo ukoliko se dogodi rascep samog subjekta. Ono što se događa ovim rascepom jeste izlaz iz takozvane simbiotičke faze, faza u kojoj je dete vezano za majku i ono ne uočava granice između svog i majčinog tela, dakle, jedna nemogućnost razlikovanja sebe od drugog. Lakanovski subjekt je rascepljen, a uzrok tom rascepu jeste jezik. Dete preko faze ogledala ulazi u imaginarni poredak i da bi postao subjekt potrebno mu je da upozna i simbolički poredak. Imajući u vidu da je dete koje je u imaginarnom poretku bilo objekat majčine želje, tj. njen falus, prelaskom u simboličko ono postaje svesno da postoji ukazivanje na to da samo poseduje falus. Naime, svet o falusu, Lakanovski rečeno, postaje treći činilac, veze deteta sa roditeljima i koji uvodi neke od dimenzija temporalnosti - prošlosti, ali i budućnosti. Dete tako ulazi u simbolički poredak i na taj način postaje subjekt jezika utvrđujući i vlastitu poziciju.

Eros i poetsko sopstvo

U Sapfinim fragmentima, kako navodi J. Pilipović, upisana božanska ljubav Eros, Patos, Himeros, Himnej, kao i Afrodita, predstavljaju zapravo dvostruke konstrukte. S jedne strane, nose božanski identitet formiran u Homerovim i Hesiodovim epovima, a s druge strane, poseduju neku vrstu bivstvenosti čija je vrednost u tome što se razvijaju iz emotivne stvarnosti i sa njom se povezuju. Imenujući neko osećanje Sapfin glas ga pretvara u jedno konkretno božanstvo i jedno apstraktno postojanje. Time što emotivno stanje predstavlja kao božanstvo, odnosno posebno biće, pravi distancu između njega i „poetskog sopstva", kao i time što ga pretvara u stvar logosa i tako ga izdvaja iz sfere čulnosti. Eros je neraskidivo povezan s govorom i jezikom, a znamo da filozofija isto tako bez govora ne može postojati. Lakan u tom smislu kaže: „…nema

[13] Ibid.

govora bez odgovora, čak ako ga dočekuje samo ćutanje, pod uslovom da govor ima jednog slušaoca i da je to jezgro njegove funkcije u analizi."[14] Erotska težnja i emocionalna tenzija kod Sapfe nisu neposredno izražene, one su izražene kroz slike tela, prirode, odsustva itd. J. Pilipović nam predstavlja Sapfin poetski svet, tumačeći fragmente *eolske poetese*, kroz analizu jedne od najznačajnijih erotoloških pesama u fragmentu 130, a koji predstavlja savršen primer spajanja univerzalnog i ličnog, a čije objašnjenje, kako navodi, kao da jednostavno izmiče samom umu: „Eros koji razdvaja udove, iznova me grabi, slatko – gorki stvor, nesavladiv."[15]

U Sapfinoj poeziji Eros se pojavljuje kao „slatko-gorki" (*γλυκύπικρον*) stvor, istovremeno kao izvor užitka i bola, prisustva i gubitka. Ova oksimoronska priroda Erosa ne označava samo emotivnu ambivalenciju, već duboku strukturalnu napetost želje. U ovom fragmentu uočavamo odnos ljubavi i želje, a iz Lakanovske perspektive može se reći da subjekt želi ono što želi, Drugi, a onda „Eros koji…iznova me grabi" ukazuje na to da želja nikada ne može biti zadovoljena, ona je večna i konstantna u tom svom pritisku, smatra Lakan. Suština same želje i jeste u njenom reprodukovanju, a ne u pukom ispunjenju, ona je tu iznova i iznova prisutna. Želja se u poeziji otkriva kroz metonimijsko kretanje označitelja u govoru lirskog subjekta. U Lakanovoj teoriji označitelj osnovni pojam u strukturi jezika i psihe. Označitelj je reč, zvuk ili znak koji upotrebljavamo da bismo označili nešto, a pojam ili stvar naziva označenim.

Sam početak fragmenta nam predočava da je Eros sila koja je zgrabila poetski subjekt i u potpunosti je nadmoćna nad njim. Eros je predstavljen kao sila, kao delanje, činjenje. Čovek kao takav rađa se unutar jezika, koliko god je u htenju nije u mogućnosti da se odbrani od uticaja Drugog, odnosno nije u mogućnosti da se odbrani od uticaja reči, simbolizacije, označenog, kao i označitelja. Borba sa Erosom je u navedenom fragmentu, ali isto tako i vlastitih ispunjavajućih želja. Realno je, dakle, ono što nije moguće zamisliti u kojem se nespoznatljiva želja generiše i ostaje dosledna registru u kom bivstvuje. Eros, dakle, kao *nesavladiv stvor,* kako se u fragmentu navodi, odjednom iznenada zahvata biće, ali mu se u isto vreme i prikrada. On je taj koji deluje i iz unutrašnjosti na samo biće „rasipajući energetske veze koje skupinu tkiva čine čovekom"[16] i razdvaja udove.

Ono što je interesantno iz perspektive psihoanalize je epistemološki momenat da drugi nešto žele i zahtevaju od nas, a što naime strukturira samu prirodu želje u njenom kretanju. Iz Lakanovske perspektive želja je uočljiva , ona je tu prisutna čak i onda kada je nismo svesni. Ljubav je u poetskom sopstvu ta koja je vezana

[14] Lakan, Ž., *Spisi,* Prosveta, Beograd, 1983, str. 27.
[15] Ibid, str. 113,
[16] Pilipović, J., *Ka lepoti: Erotološko čitanje Sapfine poezije*, Akademska knjiga, Novi Sad, 2016, str. 114.

za propitivanje Drugog subjekta, koji čini njegovo centralno mesto. Nema ljubavi bez želje, smatra Lakan. I da je etički momenat taj koji ukazuje na krivicu prepuštanja želji, čovek je kriv samo zato što se prepustio želji. Želja, u lakanovskoj teoriji, svoj smisao nalazi u želji drugoga, jer je njegov primarni cilj da bude priznat od strane drugog. Iako je „nesavladiv" Eros je ipak simbolički stavljen kao čulni oset doživljaja ukusa, pretvarajući ga u nekakvu stvar za jedenje, nakon zalogaja hrane, obroka ili ispijanja samog nektara. Eros kao simbol kosmološke mere i koji potiče iz haosa, prvobitno treba biti doživljen kao sladak. *Eolska pesnikinja* Sapfa nam Eros predstavlja kao ljubav, kao jedan fenomen, energiju; ljubav – želju zamišlja kao drugost kojoj je izloženo biće i koja uspeva da prodre do njega, do njegove dubine. Eros je uzdizanje ka lepoti i silaženje u to lepo. Platon je u erosu našao put ka svetu ideja i zbog toga je svakako bliži umetnosti. Eros je manifestacija čulnog sveta, stvaralački nagon koji „drži a ne ruši svet čak i onda kad povezuje dušu sa najudaljenijim svetom pojmova."[17]

Od Hesioda i „Teogonije", preko Arhiloha do Sapfe, Eros je taj koji poništava sva razumna htenja, narušava slobodu bića, sve ono što čini suštinu sopstva. Kao što i sam Frojd smatra eros je ono što nas pokreće, jedan od dva suprotstavljena nagona - nagon života, pored nagona smrti i kao takav on nas pokreće i integriše. Ovo Frojdovo shvatanje podseća na mišljenje antičkog filozofa Empedokla, koji je davno ukazao na značaj večite borbe između dve sile, ona koja sve ujedinjuje – sile ljubavi i sile koja razjedinjuje, mržnje koja vlada čitavim univerzumom, prenosi nam Ž. Trebješanin u „Frojdov pojam Erosa".[18] On je, naime, personifikacija životne sile, ljubavi. Platon je naglašavao duhovni aspekt Erosa, ljubavi, ljubavi prema saznanju, lepoti, umetnosti, itd. Nakon Platona Frojd je dosta pisao o ovom nagonu i za njega je Eros predstavljao ljubav u najširem smislu. Čovek u ljubavi oživljava sopstvo u drugom biću. Pojam Erosa je veoma značajan za psihoanalizu, za razumevanje različitih emocionalnih stanja subjekta. Stanje zaljubljenosti Frojd definiše kao metamorfoza energije Erosa odnosno, pretapanje ego libida na objekat. Ž. Trebješanin smatra da su Eros i kultura u jednom sinergijskom odnosu, ali isto tako mogu biti i u antagonističkom.

Dalje, želju možemo posmatrati kao htenje, kao motiv, energeiu – Eros, a ona jeste centar koji je zapravo samo nesvesno. Nemanje želja za Lakana bi bilo gotovo jednako nemogućem. Nemati želju bi podrazumevalo potpunu

[17] Savić Rebac, A., *Antička estetika i nauka o književnosti*, Kultura, Beograd, 1955, str. 33.
[18] Treješanin, Ž., *Frojdov pojam Eros i njegov značaj za psihoanalizu (fundamentalnu i primenjenu)*, Fakultet za ekonomiju, finansije i administraciju, Beograd, 2023, str. 16. (https://doi.org/10.18485/fpn psi alfa kult.2023.3.ch3)

alijenaciju subjekta od svega što ga pokreće i što ga čini. Iako bi trebali razdvojiti dimenzije ljubavi i želje, zapravo nema ljubavi bez želje.

U mnogim sačuvanim fragmentima, kako navodi J. Pilipović, Sapfo predstavlja ljubav u odnosu između imanentnog i transcendentnog: „…ljubavlju je je poetsko sopstvo odazvano na onaj svet – u neutaženoj žudnji gotovo da umire (fr. 31)“.[19] Kroz Sapfine pesme o ljubavi i erosu provlači se i jedan fenomen koji je prema pesnikinji neodvojiv od ljubavi, a to je fenomen ubeđivanja. U njenim stihovima se pojavljuje boginja ubeđivanja takozvana Peito, utkana u Afroditu, ali se takođe može pronaći i u prvoj Sokratovoj besedi u Fedru. Može se steći utisak da su sasvim nasumično retoričke veštine postale sadržaj koji se odnosi na ono erotološko, ali neko dublje sagledavanje pokazuje da je zapravo taj retorički momenat, momenat umeća ubeđivanja u svojoj osnovi vezan za sam koncept ljubavi, jer „ubeđivanjem se može zadobiti ljubav, uprkos volji.“[20] Kod Platona, retorika i sofistika nisu baš zauzimale zavidna mesta, jer se smatralo da takva umeća narušavaju subjektivnost, ne obogaćuju mnogo duh i ne omogućavaju potpunu vladavinu nad samim sobom i vezuju se izvorno za ljubav.

U čitavoj helenskoj poetskoj tradiciji, Eros je taj koji se suprotstavlja umnom rasuđivanju, slobodnom izboru, volji, odlučivanju, dakle sve one moći koje čine temelj sopstva. U poređenju s Platonom, J. Pilipović kaže: „možda se pesnikinja s Lezbosa najprisnije zbližava sa atinskim filozofom ne onim tokovima svoje poezije koji ljubav vode u susedstvo smrti, niti onima koji je usložnjavaju i granaju u trijadne odnose, već onima koji fenomen erosa dovode u srodništvo sa lepotom.“[21]

Zaključak

Iz Lakanove perspektive kao što smo naveli prethodno u radu, poezija i nesvesno podupiru jedno drugo, oni su u jednom dijalektičkom odnosu koji je utemeljen na jeziku. Imajući u vidu da je nesvesno strukturisano kao jezik poezija onda postaje privilegovano mesto njegovog ispoljavanja. U poetskom govoru, što smo videli kod Sapfe, značenje je fragmentisano i često isprepleteno raznolikim idejama, aluzijama koje zapravo nadilaze svesne intencije subjekta. Takva vrsta višeslojnog poetskog izraza omogućava da se nesvesno artikuliše u jeziku kroz simboličko, kroz određene metafore i metonimije. Poezija nije ta koja otkriva nesvesno u psihološkom smislu, nego ga iznosi, ospoljava njegovo delovanje u samoj strukturi jezika. Poezija nije ta koja govori o nesvesnom, poezija je ta koja progovara iz nesvesnog. Kroz same pukotine jezika otvara se

[19] Ibid, str. 132.
[20] Ibid, str. 133.
[21] Ibid, str. 141.

prostor za ono skriveno odnosno nesvesno. Lakan smatra da poezija ima nameru da dođe do istine subjekta, kroz ono što se ne može sasvim izraziti jezikom, ali se može makar naslutiti, naslutiti u tom smislu da poetski govor može prizvati ono što je potisnuto u dubini sopstva, skriveno i zaboravljeno od njega. Ona je svoje mesto našla između simboličke i realne ravni i na taj način otvara prostor u kojem se ono nesvesno izražava. Poetsko, dakle, otvara jezik ka onome što je kroz sopstvo neizgovoreno, što je zatvoreno i potisnuto, ali silno želi da artikuliše kroz jezik i upravo kroz jezik nalazi svoj put. Psihoanalitičko iskustvo nam otkriva u tom nesvesnom čitavu strukturu jezika. Usmerenost i otvorenost ka našem okruženju, putem simbola i jezika, je ono što utiče na naše razumevanje sopstva, ali i razumevanja sveta. U tom smislu kaže Lakan: "Zbilja, kako govor može da iscrpi smisao govora ili, rečeno rečnikom oksfordskog logičkog pozitivizma, smisao smisla – ako ne u činu koji ga stvara? Tako se geteovsko preokretanje njegovog prisustva u izvoru stvari: "Na početku beše čin", preokreće i samo: na početku je doista bila reč (verbe), i mi živimo u njenoj tvorevini, ali čin našeg duha je ono što država ovu tvorevinu tine što je neprestano obnavlja."[22]

Literatura:

Aničić, D., *Uvod u delo Žaka Lakana*, Karpos, Beograd, 2019.

Đurić, Miloš N., *Filozofski spisi*, Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, Beograd, 1997.

Kovačević, F., *Lakan u Podgorici*, Centar za građansko obrazovanje, Podgorica, 2010.

Lakan, Ž., *Spisi*, Prosveta, Beograd, 1983.

Lakan, J., *XI Seminar Četiri temeljna pojma psihoanalize*, Intro Naprijed, Zagreb, 1986.

Pilipović, J., *Ka lepoti: Erotološko čitanje Sapfine poezije*, Akademska knjiga, Novi Sad, 2016.

Savić Rebac, A., *Antička estetika i nauka o književnosti*, Kultura, Beograd, 1955.

Trebješanin, Ž., *Frojdov pojam Eros i njegov značaj za psihoanalizu (fundamentalnu i primenjenu*) https://doi.org/10.18485/fpn_psi_alfa_kult.2023.3.ch3

[22] Lakan, Ž., *Spisi*, Prosveta, Beograd, 1983, str. 53.

Lacanian Reflections on the Subject – Eros and the Poetic Self in the Work *"Towards Beauty: An Erotological Reading of Sappho's Poetry"*

Abstract: The primary aim of this paper is to analyze and reflect on the specificity of Lacan's conception of the subject, to understand the language of the unconscious, poetry as a form of language that functions as a natural ally of the unconscious, and desire as a key concept in Lacanian ethical thought. Poetry is a privileged discourse through which the unconscious truths of the subject are expressed-a free dialectical play between the unsayable and language. Thus, the poetic is not merely an aesthetic expression but also a psychoanalytic path toward the unconscious. Language and the unconscious stand in a dialectical relation. Prior to any conceptual analysis, it must be emphasized that Lacan set as his principal task the understanding and proper interpretation of Freud, including the defense of Freudian ideas against superficial readings and interpretations. Desire is the driving force of the subject—what Freud calls Eros; through the analysis of Sappho's poetry in *Towards Beauty*, Eros is experienced as a disturbance of both body and speech, not as a harmonious force but as an ambivalent power -simultaneously pleasure and pain, an experience that disintegrates the subject.

Keywords: Lacan, desire, language, the unconscious, poetry, subjectivity, Eros, poetic self

Sandra Šok[1]
Institut za filozofiju i interdisciplinarne studije, Novi Sad

Agrafa VI, 7/2025
Udk: 159.923.3
https://doi.org/10.46793/Agrafa7.269S
Stručni rad
Professional work

Ogledalo tijela: narcizam i plesna subjektivnost

Apstrakt: U suvremenom plesnom prostoru narcistička dinamika iščitava se kroz intenzivnu usmjerenost na vlastiti imidž, estetiku i kontrolu pokreta, neograničen broj ponavljanja te prekomjernu identifikaciju s idealnim odrazom u ogledalu. Pitanje identiteta kod plesača prožeto je napetošću između stvarnog tijela (le corps réel) i fantazmatskog, imaginarnog 'tijela užitka' (le corps jouissant) koje opisuje Lacan, dok Freudov primarni i sekundarni narcizam omogućuje razumijevanje unutar mehanizama samoljublja i otuđenja.[2]

Ključne riječi: narcizam, identitet, stvarno i imaginarno, izolacija, ranjivost, paranoja, sinthome, Lacan, Freud

Ogledalo i fragmentacija identiteta

Lacanov *ogledalni stadij* smatra kritičnim za formiranje 'Idejnog Ja' (ideal-I) koji subjekta poistovjećuje s koherentnim odrazom, premda ta refleksija nadilazi intrinzično stanje rascjepa u okviru jednog „ja" i nesavršenost tijela. U plesnoj dvorani ogledalo stvara iluziju integriteta -„gledam, dakle jesam"-, ali i upućuje na pukotine subjektivnosti-fragmentarnost stvarnog tijela i nemogućnost potpune kontrole svakog pokreta. Bruce Fink ukazuje da se u tom trenutku subjekta „između jezika i jouissance" oblikuje pojedinčevo orkestriranje u fantazmi, u vlastitoj slavi, dok stvarni osjećaj tijela ostaje potisnut[3]. Lacan

[1] sandrasok2000@gmail.com
[2] Freud, Sigmund. 'On Narcissism. An Introduction'. SE (Vol.14), 74-75, 2014.
[3] Fink, Bruce. 'Lacanski subjekt. Između jezika i jouissance', 69-72, 2009.

razrađuje kako se naše predstavljanje svijeta, ponajprije preko slike i zrcalnog odraza sukobljava s Freudovim principom stvarnosti i formom znanja[4]. Problem slike kod Lacana se može svesti na nekoliko ključnih točaka:

a. *ego kao imaginarna konstrukcija slike.* Za Lacana je ego ono što Freud stavlja na mjesto ID-a i super ega[5]- jedna imaginarna tvorevina[6]. Formira se u 'ogledalnom stadiju' kad se dijete prvi put prepozna kao cjelovito biće u ogledalu. No, ta 'cjelovitost' je iluzija, složena od fragmenata vlastitog tijela i služi kao temelj za identifikaciju Ega. Slika, koja se, prema duhu teorije, promatra kao oslabljeni osjet utoliko što manje sigurno svjedoči o stvarnosti, smatra se odjekom i sjenom osjeta te se posljedično poistovjećuje s njegovim tragom, engramom. U poglavlju *Beyond the Reality Principle* Lacan prikazuje da su upravo te imaginarne slike (odnosi s vlastitim odrazom) ono što često nadiđe realne potrebe i logiku stvarnosti i to u obliku ponavljajućih impulsa ('repetition compulsion') koji se rjeđe mogu objasniti isključivo principom ugode ili stvarnosti.

b. ponavljanje kao iznimka od principa zadovoljstva. Freud je kod ponavljajuće prinude primijetio kako subjekti iznova proživljavaju traumatična stanja čak i kad ona ne donose nikakvu svjesnu 'zadovoljštinu'. Po Lacanovoj teoriji ti su neurotski obrasci povezani uz slike prošlih iskustava, kao dio fantazmatskog odraza. Takvo ponavljanje imaginarnog i realnog ne dovodi pojedinca nigdje, jer je odnos između narušen[7].

c. slika spram stvarnog svijeta. Lacan uvodi diferencijaciju između 'Le corps imaginaire', forma i proporcije tijela kakve ih vidimo u ogledalu (ego-slika)[8] i 'Le corps réel' kao tijelo-objekt, kao glasni, asimetrični, pulsirajući organizirani sustav. Ponavljanjem u imaginarnom, subjekti ostaju zauvijek zarobljeni u idealiziranoj slici i ne uspijevaju integrirati vlastitu tjelesnu stvarnost što time uzrokuje i psihosomatske simptome.

d. funkcija slike ega o paradoksu zahtjeva stvarnosti. U Freudovom smislu nameće funkciji ega da odgodi zadovoljenje nagona i prilagodi se vanjskim ograničenjima, dok Lacan pokazuje da taj princip slabi kad ego preuzme

[4] Lacan, Jacques. 'Écrits'. Norton & Company, New York & London, 74, 1966.
[5] Freudove osnove strukture psihe: ID-instinktivni dio, prisutan od rođenja i vođen principom zadovoljstva; EGO-racionalni dio psihe, posrednik između IDa i SUPEREGA i vanjske stvarnosti. Vođen principom stvarnosti. Zadužen za odluke. SUPEREGO- moralna svijest, razvija se kroz odgoj i društvene norme, sadrži ideale, osjećaj krivnje te kritizira ego kad ne slijedi moralna pravila.
[6] Ibid., 62.
[7] Lacan, Jacques. 'Écrits'. Norton & Company, New York & London, 213-216, 1966.
[8] 'Imaginary means the *symbolic* takes hold in even the deepest recesses of the human organism'. (Lacan, 6, 1966).

kontrolni subjekt te tada reagira na vlastiti imaginarni odraz brže nego na stvarne događaje. Ljudska stvarnost u neurozi jest ta da ta slika ega zapovijeda ponavljanjem unatoč tomu što realno ima štetne posljedice. Freudov koncept narcizma je 'značajan psihološki razvojni fenomen u normalnom seksualnom životu ljudi, libidinalna dopuna egoizmu u sklopu nagona samoodržanja[9]. Taj se koncept mijenjao tijekom godina. Prva je faza seksualna, odnosi se na pojedinca koji ostaje u fazi ljubavi, voli sebe i svoje tijelo, dolazi do autoerotičnosti, a samim tim postoji i mogućnost i razvoja homoseksualnosti. Oni nisu u stanju da usmjere svoje emocije prema ljudima supotnog spola. Smatrao je da se to događa zbog utjecaja instinkta za samoodržanjem. No, slijedi složeniji koncept narcizma kad se libido povlači iz objekta i kreće prema egu. Za njega 'libido je ispoljavanje seksualnog nagona u psihičkom životu čovjeka, dok je nagon energetski naboj koji je izvor pokretačke aktivnosti i nesvjesnog psihičkog djelovanja'[10]. Ovaj nas 'problem slike' kod Lacana usmjerava na to da shvatimo kako imaginarno / predstava, ogledalo, slika uvijek prijeti da iscrpi ono što Freud naziva realno-stvarnim impulsom. Terapijski, rad na rasplitanju te fiksirane slike ega (u radu s ogledalom) omogućuje povratak uspostavljene ravnoteže između slike stranog tijela.

Lacanova teorija ogledalnog stadija opisuje ključan trenutak u razvoju djeteta kad se ono prvi put prepozna u ogledalu i stvara imaginarni koncept 'JA'. To iskustvo ima trajan utjecaj na način na koji pojedinac doživljava vlastito tijelo, ostavljajući naslijeđe idealizirane slike ega na kojoj ćemo inzistirati cijeli život. Oko osmog do osamnaestog mjeseca dijete je još bez potpune motoričke koordinacije i vidi sebe u ogledalu kao cjelovitog subjekta koje mu obećava koherentnost tijela. Ta idealizacija uvodi nacrt ega koji će prožimati sve kasnije odnose prema sebi[11]. Identifikacija s odrazom simultano osnažuje ego (dajući osjećaj jedinstva) i istovremeno uvodi pukotinu, jer stvarno tijelo (le corps réel) ostaje fragmentirano, ranjivo i nesavršeno. Tu nastaje rascjep između Imaginarnog i Realnog, a subjekt je podijeljen. Ogledalna identifikacija uspostavlja imaginarni poredak kojim subjekt gradi svoj 'narativ o sebi', ali taj narativ funkcionira kroz fiksiranje na sliku-ideal (ideal-ja), što generira osnovne fantazije i obrasce ponavljanja. Kasniji narcizam, fiksacije i napetosti u odnosu na tuđi pogled mogu se pratiti unatrag do labilnosti identiteta iz ogledalnog stadija, gdje subjekt prvi put uvježbava emocije ispred svojeg vlastitog odraza gdje slika-ideal postaje trajni orijentir. Ogledalna cjelovitost nije stvarna stabilnost ega, nego vječna iluzija tzv. 'trajni fragment' na koji se subjekt stalno oslanja, iako je cijelo vrijeme svjestan

[9] Erić, Ljubomir. 'O Narcizmu', u: Y i Kultura II, Beograd, 91, 2018.
[10] Popov, Milan. 'Narcizam i vođe', u Y i Kultura II, Beograd, 185, 2018.
[11] Lacan, Jacques. 'Écrits' Norton & Company, New York & London, 76, 1966.

(ili nesvjestan) da je riječ o laži. Taj jaz između imaginarne cjelovitosti i stvarne fragmentiranosti stoji u središtu Lacanove analize ega.

Bruce Fink ukazuje da se u tom trenutku subjekta 'između jezika i jouissance' oblikuje fantazmatsko uživanje u vlastitoj slavi, dok stvarni osjećaj tijela ostaje potisnut. Ističe da se subjekt, zarobljen između jezičnog poretka (simbolički registar) i neuspjelog užitka (realnog registra), u pravilu povlači u fantazmatsku sliku vlastitog sjaja u 'eksterijerni užitak' ili jouissance koju mu pruža identificiranje s realnom slikom/ega. To 'fantazmatsko uživanje' ima nekoliko važnih implikacija: *distanciranje od stvarnog tijela* subjekt u ključnom trenutku ogledalnog identificiranja biranjem idealne slike-ega u biti kažnjava vlastito 'tijelo-objekt' koje ne može doseći tu koordinaciju i sklad. Ego je imaginarni objekt, 'kristalizacija ili sedimentacija slika koje individuum ima o svom vlastitom tijelu i slika o samom sebi koje mu povratno pružaju drugi'[12]. Fink napominje da se pravo, tjelesno i senzoričko iskustvo-sve ono što Lacan naziva - le corp réel-svjesno ili nesvjesno potiskuje kako bi se održala fantazmatska iluzija besprijekornog tijela; *-jouissance kao ostatak uzročnosti-* princip zadovoljstva je ono što ostaje izvan ili ispod granica jezika i simbola, nešto sudbinsko i destruktivno što se ne može u potpunosti artikulirati. Fantazmatsko uživanje u slici-sjaju pokušava uhvatiti dio tog neukroćenog principa, ali ga i istovremeno odgurne natrag u Realno, gdje ono biva ponovno potisnuto i uzrok je kasnijih neurotskih ponavljanja. *-fantazma kao obrambeni čin-* taj zamišljeni prizor vlastitog uspjeha i slave funkcionira kao obrambena struktura koja drži ono Realno na distanci. Realno je za Lakana nemoguće predvideti, kontrolirati. Uvijek iznenađuje. 'Realno je trauma, u kojoj se osećamo rascepljeno'[13]. Čim bi subjekt dopustio nesimboliziranom principu zadovoljstva da ispliva u svijest, doživio bi prekid fantazmatskog ego-sjaja, praćen bolnim tjelesnim osjećajima i egzistencijalnim prazninama. Žudnju u osobi ne pobuđuje u tolikoj mjeri gledani predmet, koliko samo gledanje, odnosno žudnja Drugog kao čista žudnost. Žudnja nema objekt, po svojoj je biti u stalnoj potrazi za nečim drugim i ne postoji predmet koji je može ugasiti. Ona je dijametralno suprotna regresiji, traži uvijek više, uvijek neki nastavak, uvijek više žudnje[14].

Izolacija, usamljenost, egoizam

Narcistički plesač sklon je stvarati svoj „svjetovni teatar" (theatrum mundi), no istovremeno se udaljava od autentične socijalne interakcije. Slavoj Žižek opisuje

[12] Fink, Bruce. 'Lacanski subjekt. Između jezika i jouissance', 94, 2009.
[13] Peličić, Irena. 'Interaktivna psihoanaliza kroz Lacanovo učenje' u: Agrafa, Vol 4, 5, Časopis za filozofiju psihoanalize., 163, 2023.
[14] Fink, Bruce. 'Lacanski subjekt. Između jezika i jouissance', 102-103, 2009.

kako egoizam, potaknut stalnom potrebom za ogledanjem, dovodi do „prikrivenog nasilja“ nad vlastitim ja te stalna samokritika postaje oblik samosabotaže[15]. Ova unutarnja borba često rezultira usamljenosti, jer plesač ne uspijeva uspostaviti međusobno zrcaljenje s partnerima ili publikom. Slavoj Žižek u O nasilju-Šest pogleda sa strane izdvaja ono što naziva ‘subjektivnim’ ili ‘skrivenim’ nasiljem, koje proizlazi iz egoistične potrebe da se stalno potvrđujemo ispred vlastitog ogledala. Žižek upozorava da se naš ‘unutarnji sudac’ (superego) najčešće aktivira u trenucima samopromatranja-svaki nesavršen pokret ili misao postaje povod za mentalno izricanje kazne. Najopakije je ono nasilje koje je na prvi pogled nevidljivo, nasilje nitokuda, koje ‘se doživljava naspram nulte točke ne-nasilja kao narušavanje ‘normalnog stanja stvari’[16], koje vršimo sami nad sobom te neprestana samokritika i samosabotaža proizlaze iz pokušaja držanja idealne slike-ega, usklađene sa zahtjevima ogledala. U stalnoj borbi da se održi idealizirana slika-ega, subjekt ne dopušta uskakivanje Drugog, jer bi svaki tuđi pogled mogao razotkriti pukotine u iluziji. Egoizam po autoru nije tek povlačenje u sebe ili djelovanje protiv sebe, već nasilno izbacivanje Drugog iz vlastitog simboličkog polja, a svaki pogled izvan našeg ogledala prepoznaje pukotine u iluziji i biva protjeran. Bez istinskog zrcaljenja izvan vlastitog bića, subjekt ostaje zarobljen u ‘teatru svijeta’ gdje sve što vidi prema sebi dolazi iz vlastite galerije ogledala, a nikad iz živog susreta. Narcistička usamljenost nije puka fizička samoća, nego održivost istinskog zrcaljenja: subjektu ostaje samo vlastiti odraz, hladna slika ega, dok živi, empatični kontakt sa svijetom ne postoji. Žižek ju opisuje kao tiho, ali silovito nasilje samo nametnute zatvorenosti: svaka misao o sebi postaje ispitivanje i kazna, jer nema vanjskog oka koje bi ublažilo oštrinu samoprosuđivanja[17]. Time autor povezuje narcističku samosvijest s oblikom unutarnjeg nasilja-nevidljivog, ali podmuklo prisutnog, koje perpetuira usamljenost i tajno onemogućuje istinski odnos, kako sa sobom, tako i s drugima.

Sadomazohistička perverzija i nasilje nad “ja”

Freudovo čitanje sadomazohizma vidi u narcističkom perfekcionizmu nasilje koje subjekt vrši nad svojim tijelom kroz strogo i skrupulozno, čak kroz paranoidno ponavljanje pokreta sve dok se ne postigne „čistoća forme“, što vodi do boli i psihičke iscrpljenosti. Lacan u *Kant with Sade* (jedno od njegovih najprovokativnijih i filozofski najradikalnijih eseja) govori o Lacanovoj vezi između etike Immanuela Kanta i perverzije markiza de Sadea, što se čini

[15] Žižek, Slavoj. ‘O nasilju. Šest pogleda sa strane’, Zagreb, 75, 2008.
[16] Ibid,. 8.
[17] Ibid., 56.

paradoksalno, ali je ključno za razumijevanje žudnje, zakona, superega i užitka (jouissance). Lacan također govori i o „neprekidnom testiranju granica“ koje se u plesu manifestiraju kroz ritualizirane perpetuirane sheme, gdje se agresija i poniženje miješaju sa žudnjom za premoći. Kako da gledamo na perverziju? Kad god ju poželimo definirati ispada da je na pola puta između psihoze i neuroze, anomalija suprotna dobrom moralu, no i dalje predstavlja nešto drugo. 'Njena struktura ostaje perverzna čak i kada su sa njom povezana dela društveno odobrena i prihvaćena. Perverzni subjekt vrlo dobro zna slovo zakona; drugim rečima, on zna šta Drugi želi, direktivno sledi Drugog. Pervert ne uživa za račun vlastitog zadovoljstva, već za zadovoljstvo Drugog'[18]. U članku *Kant with Sade* Lacan opisuje kako se u ritualiziranoj ponavljajućoj shemi peverzije i poniženje spajaju sa žudnjom za premoći[19]. Lacan tvrdi da Sade izvodi Kantov zakon do krajnjih posljedica. Sadeov perverzni lik ne traži zadovoljstvo u klasičnom smislu, već u "obavljanju dužnosti" da uživa, čak i kad je to destruktivno ili nasilno. Lacan u završnom djelu *Écrits*, u odjeljku o etici psihijatrije, Lacan evocira sličan izraz neprekidnog, ritualiziranog ponavljanja kao jezgru sadomazohističke dinamike. Moglo bi se reći kako Sade predstavlja ovdje 'dosljednog Kantovca'. Lacan ističe da je superego, koji izgleda kao moralna instanca, nasilan i sadistički: on ne samo da zapovijeda, već i uživa u zapovijedanju, a subjekt uživa u patnji koju to proizvodi. Sade nije u proturječnosti sa zakonom. Sam zakon je ono što naređuje da se uživa, i time proizvodi agoniju, patnju i internaliziranu sadomazohističku strukturu. Ovo poglavlje pokazuje kako Freud prepoznaje u perfekcionizmu latentni mazohistički element koji gura subjekt u nasilje prema vlastitom tijelu, dok Lacan nadograđuje tu ideju opisom ritmičkog iskušavanja granica kao paradigme sadomazohističke perverzije, u kojem se agresija i užitak stapaju u jednu čvrstu fantazmatsku formu. U kontekstu plesa, osobito discipliniranih, perfekcionističkih umjetnika, Lacanova analiza pokazuje da ponavljanje, stroga forma, unutarnji imperativi nisu samo stvar tehnike, nego su često manifestacije perverznog superega. Plesač koji beskrajno ponavlja pokret kako bi ga "usavršio", i pri tome trpi fizičku ili psihičku bol, može biti zarobljen između Kantove etike forme i Sadeovskog imperativa užitka kroz bol[20].

[18] Damnjanović, Srđan. 'Dijalektika perverznog i filozofski theatrum mundi. '68 između Lacana i Kanta. Kriza i kritike racionalnosti u: Naslijeđe '68, Zagreb, 170., 2019.
[19] Lacan, Jacques. 'Écrits'. Norton & Company, New York & London, 648, 1966.
[20] Evans, Dylan. 'A Dictionary of Lacanian Psychoanalysis', Routledge, London & New York, 51-52, 2006.

Paranoja - neprijatelj prema nesavršenosti

Kad plesač shvati nemogućnost postizanja idealnog tijela, u Freudovom smislu javlja se superego-paranoja: subjekt projicira vlastitu krivnju na okolinu-pod za vježbanje postaje „izdajnik", publika „okidač" njegovih pogrešaka. Taj paranoični jaz razara improvizacijski potencijal i kontinuirano nastavlja s izolacijom. Narcisoidni plesači kontroliraju ili vode plesnu rutinu jer ih prirodno i predvidljivo privlače partneri kojima nedostaje samopoštovanja, samopouzdanja i niskog samopoštovanja. S takvim dobro usklađenim partnerom, sposobni su kontrolirati i plesača i ples. Slično svom ovisnom partneru, ovaj plesač je također duboko privučen ljubavnikom koji mu se čini poznatim: nekim tko mu dopušta da vodi ples, a istovremeno mu dopušta da se osjeća kao da ima kontrolu, kompetentan i cijenjen. Narcisoidni plesač se osjeća najugodnije kada ga se ili potiče ili mu se dopušta da hrabro i odlučno pleše, dok istovremeno privlači pažnju i pohvale drugih. Kada se recimo ovisni i narcis sretnu, ples se odvija besprijekorno. Narcis bez napora održava vodstvo dok onaj drugi automatski i dragovoljno slijedi. Njihove uloge im se čine prirodnima jer ih zapravo vježbaju cijeli život. Ples je savršeno koordiniran: partner koji ugađa prirodno i refleksno odustaje od svoje moći, a partner kojem se dopušta napreduje zahvaljujući moći i kontroli. Oboje se osjećaju kao da su ovaj ples vježbali cijeli život[21]. Taj proces produbljuje unutarnji jaz (nepremostivu razliku) jer 'ovisni' plesač prestaje vjerovati vlastitim osjećajima i motorici, a improvizacijski impuls, koji bi trebao biti spontan i oslobađajući, umjesto toga nadomiješta strahom od stalne evaluacije i eventualnog kažnjavanja od strane okoline. Ovaj mehanizam 'super-ego paranoje' vodi do; stalne opreznosti, jer se svaki pokret preispituje u trenu izvedbe, što paralizira spontanost; izolacije budući da 'okidač' može biti bilo tko ili što u okolini plesač se povlači u vlastiti unutarnji prostor; samokritike kao nasilje gdje povećana samokritika funkcionira kao unutarnje kažnjavanje tijela, na neki perfidni način paralizira tijelo te dovodi do psihičke iscrpljenosti i blokade kreativnosti. Prema Evansu i Lacanu, *ego* je prvenstveno struktura izgrađena kroz ogledalni stadij i vezana uz imaginarni registar. Ego nije izvor istine ili samosvijesti, već je rezultat identifikacije sa spekularnim odrazom, dakle, ego je fantazmatski konstrukt. On je često mjesto obrane, ne znanja; ego se opire nesvjesnom, i zato ga Lacan ne slavi, već ga problematizira. Superego kod Lacana nije samo unutarnji "moralni glas", već naređujući, perverzni, sadistički glas. On ne govori 'nemoj uživati', već 'moraš uživati!', čime postaje mučitelj subjekta. Lacan ga vidi kao drugu stranu zakona, njegovo tamno naličje. Lacan vidi psihozu (uključujući paranoju) kao posljedicu foreclusion – izbacivanja Simboličkog Oca (zakona, „imenovanja-očeva") iz

[21] Rosenberg, Ross. 1-2, www:HumanMagnetSyndrome.com

simboličkog poretka[22]. Paranoični subjekt nije integrirao Očev zakon, i zato istinu svijeta projicira van sebe, doživljava druge kao progonitelje. Egzistira osjećaj da je subjekt sam cilj tuđe pažnje, kritike ili kontrole. Iako Evans ne koristi doslovno izraz „težnja ka savršenstvu", on paranoični perfekcionizam implicitno povezuje sa superegom i narcističkim egom[23]. Perfekcionizam se pojavljuje kao posljedica pokušaja da se ispravi nesklad između idealnog Ja i realnog Ja. U Lacanovom okviru perfekcionizam je obrambena formacija ega, koji teži održavanju iluzije koherentnosti. Kada se ta koherentnost naruši (npr. nesavršenim pokretom, greškom), dolazi do paranoične regresije ili superego-agresije. U slučaju narcističkog, perfekcionističkog plesača, Ego želi savršen odraz u ogledalu (imaginarna cjelina). Superego mu naređuje da nastavi dalje, da uživa u bolnom ponavljanju („nije dovoljno dobro, ponovi još!"). Paranoja se javlja kad on projekcijom pripisuje krivnju drugima: „Ogledalo mi laže", „Pod me sabotira", „Publika me osuđuje". Težnja prema savršenstvu postaje autodestruktivna – ples više nije kreativni izraz, nego kazna.

Treći put: ogledalo kao terapeutski instrument

Na tragu *Dancing Beyond the Mirror Stage*, moguće je transformirati ogledalo iz instrumenta narcističke agonije u prostor terapijskog susreta. Prvi korak jest promjena fantazmatskog okvira: plesač se poziva da identificira pukotine u odrazu kao „sinthome" (kao tjelesni zapis vlastite ranjenosti) element subjektivnog užitka gdje subjekt može artikulirati svoju jedinstvenu kreativnost, a ne težnju za idealom[24]. Lacanov sinthome u plesnoj dvorani može postati kreativan generator novih motoričkih obrazaca, a ne opsesivni krug perfekcije. Kada plesač koristi ogledalo za vježbu sinthome-pisane koreografije-svjesno uključivanje nesavršenih pokreta kao ravnopravnih dijelova tijela užitka – on njeguje eudaimoničku dobrobit: osjećaj samorealizacije i smisla, ključan u pozitivnoj psihologiji. U plesnoj terapiji ogledalo može biti ne samo izvor narcističke napetosti nego i sredstvo za ulazak u stanje tijeka (*flow*) koje je Mihály Csíkszentmihályi opisao u svom intervjuu *Reflections on the flow of life* (2019) kao "optimalno iskustvo": duboku usredotočenost i uživanje u aktivnostima koje balansiraju izazov i vještinu. Fink skreće pažnju da je na terapijskoj razini cilj otkriti i razgraditi tu fantazijsku zabludu: kroz rad s jezikom i simbolima postupno se omogućuje subjektu da jouissance ne vidi više kao izvor slavljenja ega, nego da ga prihvati u svojoj cjelovitosti, uključujući i bolnu dimenziju tijela stvarnosti. Tek tada se počinje prikazivati i rušiti lažni tron idealnog ega i rekonstruirati le corps réel kao mjesto istinske subjektivnosti i zdravlja. Fink

[22] Evans, Dylan. 'A Dictionary of Lacanian Psychoanalysis', Routledge, London & New York, 202-203, 2006.
[23] Ibid., 137.
[24] Ibid., 191-192.

razlikuje dva aspekta subjekta: subjekt kao talog značenja i subjekt kao prodor u realno. Kroz terapijski rad, cilj je omogućiti subjektu da prepozna i razgradi fantazmatske zablude koje ga vežu za idealizirani ego. 'U otuđenju Drugo dominira ili zauzima mjesto subjekta'[25]. Ovaj proces uključuje prihvaćanje jouissance (užitka) u njegovoj cjelovitosti, uključujući i bolne aspekte stvarnosti, što vodi ka dekonstrukciji lažnog ideala ega i rekonstrukciji *le corps réel* kao mjesta autentične subjektivnosti i zdravlja. Lacan odbacuje lažno postojanje ega i neuhvatljivu egzistenciju koju omogućuje fantazma, jer niti jedno od ovo dvoje ne može prenijeti subjekt na suprotnu stranu neuroza. U oba slučaja subjekt ostaje kastriran i podređen Velikom Drugom[26].

Sinthome-koreografija nije samo puko ponavljanje, nego i stvaranje subjektivne nesavršenosti i 'pucanja' ega-slike, koje se zapravo otvara kao prostor kreativnosti, vrsta dijaloga između psihoanalize i plesa. Lacan tvrdi da je James Joyce spriječio psihozu stvarajući, putem svog pisanja, ono što on naziva sintomom. Lacan definira psihozu kao razdvajanje elemenata koji čine psihu - *stvarnog, imaginarnog i simboličkog*[27] - u kojem imaginarni element prijeti da će iskliznuti. Lacan tvrdi da je ovaj sintom četvrti element u psihi koji djeluje na tijelo (koje oblikuje imaginarno) kontaktirajući stvarno, održavajući imaginarno na mjestu i psihu povezanom. Čini se da pri kraju ovog poglavlja dolazimo nekako intuitivno do zaključka da ples više uključuje tijelo nego pisanje. Ples je možda umjetnost koja najvjerojatnije stvara sintome, jer je bliže povezan s imaginarnim (putem tijela) i stvarnim. Drugim riječima, ples, poput psihoanalize, može pomoći ljudima da obuzdaju miješanje stvarnog, a zatim naučiti ljude koji ne mogu plesati kako plesati, stvarajući prostor kreativnosti. Psihoanaliza postaje poput plesa. *Tjelesna integracija pukotina* zahtijeva neprestani rad pred ogledalom koji uključuje prepoznavanje i prihvaćanje nesavršenosti (prekinute linije, neočekivani padovi) i ugraditi u koreografiju kao punopravne geste. Zatim, primijeniti *transfer fantazme u plesnu igru* gdje ogledalo prestaje biti samo figurativno ogledalo ego, nego postaje i igračka za fantazmu. Ponavljanje oslobađa, a ne iscrpljuje, upravo zato što je osmišljeno kao virtualno premiještanje granica 'ja'. Tijelo u plesu ne „pokazuje" ego, nego izvodi ono što ego pokušava sakriti. U tom smislu, ples postaje tjelesni zapis vlastitog identiteta, način da se subjekt

[25] Fink, Bruce. 'Lacanski subjekt. Između jezika i jouissance', 79, 2009.
[26] Ibid., 83-84.
[27] Stvarno, Imaginarno i Simboličko predstavljaju tri temeljne dimenzije ljudske subjektivnosti: 1. IMAGINARNO-svijet slika, ogledala, identifikacije, počinje sa stadijem ogledala te dominiraju narcizam i zavsit. Ukratko radi se o slici egu; SIMBOLIČKO svijet jezika, zakona, uređeno kao struktura jezika, metafora. Odvija se nesvjesno i donosi ograničenja. Ukratko radi se o jeziku-zakonu; STVARNO ono što se ne može simbolizirati, predstaviti ili izgovoriti. Predstavlja traumu, tijelo, van zakona, simptomi nemira. Ukratko predstavlja 'rupu', nešto sto nam stalno izmiče.

„održi“, ne kroz razumijevanje, nego kroz ponavljanje i izvedbu vlastitog poretka boli, užitka i identiteta. To istovremeno prikazuje gestu ranjavanja, ali i boli (Lacan, 1966, 75-80).

Mihály Csíkszentmihaly u svom članku o tijeku u *Flow: The Psychology of Optimal Experience* (1990) definira *flow* (tijek) kao stanje potpune uronjenosti u aktivnost. '*Flow* je stanje u kojem su ljudi toliko uronjeni u neku aktivnost da ništa drugo kao da nije važno; samo iskustvo je toliko ugodno da ga ljudi prakticiraju čak i uz veliku cijenu, radi samog djelovanja.'[28] Ovaj navod ilustrira autotelnu prirodu flowa: aktivnost je sama po sebi svrha, a ne sredstvo za neku vanjsku nagradu. Ključni uvjeti za potpunu uronjenost u trenutak su:

- jasan cilj i povratna informacija gdje plesač vidi svoj odraz i momentalno korigira pokret;
- balans izazova i vještine gdje su zadaci u ogledalu dovoljno teški da potaknu na angažman, ali ne i preteški da obeshrabre;
- potpuna koncentracija gdje se ogledalo prikazuje kao sredstvo ravnoteže između unutarnjeg doživljaja tijela i vanjskog vizualnog feedbacka;
- gubitak osjećaja samosvijesti i vremena gdje plesač za vrijeme flowa prestaje razmišljati o 'nesavršenosti' ega i u potpunosti je usredotočen u kretanje.

Ogledalo u plesnoj terapiji možemo postaviti ne samo kao mjesto suočavanja s idealnom slikom-ega, nego i kao portal u stanje tijeka gdje ples postaje autotelno, introspektivno i jedinstveno kreativno iskustvo i praksa. Autor ističe da se autotelne **(** grč. *auto* = sam, *telos* = svrha) aktivnosti one koje su same sebi svrha, koje radimo radi same radosti, a ne vanjskih nagrada – karakteriziraju jasnim ciljem, neposrednom povratnom informacijom i osjećajem kontrole nad akcijama.
U radu s narcisoidnim plesačima i ogledalom autorica A. C. Albright istražuje kako tijelo u plesu proizvodi, podriva i otkriva identitet. Bavi se pitanjima gledanja i ogledanja te kako pogled (i ogledalo) oblikuje doživljaj sebe u plesu i utjelovljenom praksom odnosno kako tijela „pričaju“ kroz pokret, što je i temelj njezine metodologije. Govori o narcističkoj konstrukciji ega kroz pogled te što je korisno u radu s plesačima koji su osjetljivi na sliku o sebi. Uključuje feminističku i filozofsku kritiku tradicionalnog načina podučavanja plesa i kako ogledalo može biti sredstvo opresije ili oslobađanja, ovisno o kontekstu. Uvodi također somatske pristupe kao alat za dekonstrukciju tjelesne slike te smatra da svaki zadatak u ogledalu započinje konkretnom mjerljivom intencijom (npr.

[28] Csíkszentmihályi, Mihaly. 'Flow: The Psychology of Optimal Experience. u: www.researchgate.net, 4, 1990.

kratki improvizacijski zadatak u ogledalu, kako zamahnuti petokutni zamah ruke u jednom dahu) koja usmjerava pozornost i potiče fokus; izazovemo se unutar zone rasta i potaknemo novu koordinaciju u tijelu, ali ne toliko da obeshrabri na primjer rad na pomalo izobličenim, nakrivljenim odrazima kako bi se tijelo adaptiralo i potaknula kreativna rješenja. Ogledalo pruža trenutnu vizualnu i kinestetičku povratnu informaciju (kad plesač vidi je li zamah ruke u skladu s namjerom i anatomskim poravnanjem tijela i treba li korekciju); rad pred ogledalom odvaja plesni prostor od publike ili učitelja, to ujedno smanjuje pritisak 'pogreške pred drugima' i preusmjerava energiju i koncentraciju prema sebi; nakon svake improvizacije, od plesača se zatraži da kratko zapiše ili naglas izgovori, otpleše uspjelo promišljanje kroz pokret, pozitivni feedback i što ga je iznenadilo tijekom kretanja. Time jača svijest o vlastitim vještinama i otvara prostor za unutarnju motivaciju. Prije nego što stanemo pred ogledalo, poželjno je krenuti s ritualom disanja ili kratkom meditacijom usmjerenom na osjećaj tijela, kako bi se 'ugasila' vanjska sabotaža ega- kritičara i pojačali prisutnost energije u tijeku[29].

Zgodnu paralelu možemo povući ako narcizam gledamo i iz ugla filma i književnosti. Darren Aronosfskijev *Black Swan* (2010) je gotovo patološki prikaz svega što smo do sada analizirali kod narcističkog plesača-izolacije, usamljenosti, egoizma i sadomazohističke perverzije u kontekstu vrhunske, gotovo opsesivne težnje k savršenstvu. Glavni ženski lik Nina Sayers (N. Portman) stvara svoj 'narcistički teatar' unutar mramornih zidova baletnog studija trenutačno - ogledalom obasjanog - stana. Život joj se pretvara u vlastitu samokritiku, vršeći prikriveno nasilje nad sobom svaki put kad krene izvoditi piruete. Umjesto istinskog zrcaljenja s partnerima, ona reagira na svaki pogled kritike, instruktoričine, profesionalne rivale, umjetno reproducirajući samosabotirajuće misli. Razmišljajući o rečenici da 'Plesači nikada ne smiju pasti', Ninina svjesna želja za kontrolom i potvrdom u ogledalu vodi je u sadomazohističku perverziju, ritual ponavljanja do iscrpljenosti i destruktivni monolog. Svaki neprecizni balans, svaki maleni trzaj postaje razlog za samokažnjenički komentar. Glavna protagonistica vježba do bola, iscrpljenosti, ne dopuštajući ni sekundu odmora. U Freudovom smislu, sadomazohističko nasilje nad tijelom zahtijeva 'čistoću forme' do iscrpljenosti, a po Lacanu, u tom ritualiziranom ponavljanju testiranju granica, miješaju se agresija (primoravanje tijela da izdrži sve) i poniženje (svjesnost da je tijelo 'nedostojno'). Kako se Nina sve više identificira s idealnom balerinom 'crnim labudom' pojačava se sve više njezina socijalna disocijacija: napušta obitelj, prestaje se družiti s najboljom prijateljicom, a žrtvuje čak i svoju ljubav. Žižekov 'skriven organizam' ovdje se očituje u tome da djevojke iz

[29] Albright, Anne Cooper. 'Choreographing difference: The Body and Identity in Contemporary dance', Middletown, Connecticut, 139-146, 1997.

studija, s kojima trenira i većinu vremena provodi zajedno vidi kao potencijalnu prijetnju idealu vlastitog ega. Ideologija ne funkcionira tako što ti nešto nameće izvana, nego tako što organizira tvoju stvarnost iznutra. Osoba vjeruje da je slobodan, ali već igra ulogu u nevidljivom organizmu simbola i očekivanja[30]. Ogledala su posvuda, u dvorani, u stanu ali isto tako i njezina unutarnja disjunkcija Imaginarnog (njeno *savršeno ja*) i Realnog (njeno bolno, opterećeno tijelo) razara joj psihu. Upravo u trenutku kad 'postigne' to savršenstvo, shvaća da je ona taj savršeni labud, u trenutku katarze osjeća potpuno jedinstvo nad sobom, kratki trijumf nad vlastitim strahovima i samokritikom, ali i da je kasno te da se njezin identitet raspada. Da je film krenuo u nekom pozitivnijem smjeru i tako završio onda bi priznali fragmentaciju kao kreativni izvor, a ne kao prijetnju, a ogledalo bi poslužilo kao razgradnja ega i prihvaćanje sebe, gradeći novi plesni identitet oslobođen egzistencijalne paranoje. *Black Swan* je živo ogledalo za sve lacanovsko-freudovske mehanizme koje smo opisali. Onog trenutka kad plesač dopusti da ogledalo diktira identitet, gubi vezu sa samim sobom i drugima. Ostaje psihotično usamljen/a. Film ostavlja ambivalentan dojam da umjetničko ostvarenje nikad ne dolazi 'besplatno', a granica između stvarnog oslobođenja i samouništenja u ekstremnoj narcističkoj potrazi za idealom ostaje smrtonosno tanka. *Traktat o Narcisu*, od André Gidea, posvećen je svima znanoj mitskoj figuri Narcisa nagnutoj nad vodom, kao na zrcalo i razmatra estetiziranu idealizaciju vlastitog odraza, gdje Narcis nije zaljubljen u sebe kao osobu, nego u sliku, tj. u ono što on misli da jest [31] 'Narcis, međutim, s obale motri to priviđenje kojemu ljubavna čežnja mijenja lik. Sanja. Usamljeni i djetinjasti Narcis zaljubljuje se u krhku sličicu, naginje se nad rijeku potrebit milovanja, hoće utažiti žeđ za ljubavlju. Naginje se i, nenadano, gle, gdje nestane fantazmagorija - u rijeci nazire tek dvije usne koje se pružaju njegovima, par očiju, njegovih gledaju ga. Spoznaje da je on taj, da je sam, i da se zaljubljuje u vlastito lice'[32]. Ovi retci korespondiraju s Lacanovom idejom *imaginarne identifikacije*: identitet se formira kao *fantazam* – refleksija, maska, a ne autentičnost. U Gideovom Narcisu, lik se povlači iz svijeta, promatra sebe, ali ne može ostvariti odnos s Drugim. On je osuđen na zrcalo, na refleksiju koju dobiva s površine vode, na sebe kao predmet, ne kao subjekt u odnosu.

[30] Žižek, Slavoj. 'O nasilju. Šest pogleda sa strane', Zagreb, 151-153, 2008.

[31] Vraćamo se opet na Lacanov ogledalni stadij gdje subjekt od 6 do 18 mjeseci života prepoznaje svoj odraz kao *cjelovito ja,* sto je prva laž subjektivnosti. Taj cjeloviti odraz potiskuje unutarnju kaotičnost, nemoć, fragmentarnost tijela u razvoju.

[32] Gide, André. 'Traktat o Narcisu', Zagreb 16, 2003.

Umjesto zaključka

Kako možemo 'preoblikovati' narcističku izolaciju?

Umjesto narcističke sabotaže i paranoje, plesač poatepeno treba disciplinirano graditi samopouzdanje kroz stvarne, neposredne uspjehe u tijeku kretanja, smanjiti unutarnjeg kritičara, gdje nema mjesta za samoosudu, već u potpunosti dopustiti umu da se apsorbira u plesu. Kroz ponavljanje serija u flowu, plešući, upravljati vlastitim očekivanjima i stvoriti zdraviji odnos prema nesavršenosti. Povezati se na socijalnoj razini, tijekom grupne improvizacije kad se pojačava međusobna podrška, sinhronizirana empatija i ublažava usamljenost u prostoru. Ogledalo u tom slučaju prestaje biti instrument narcističke agonije i postaje put u iskustvo koje je samo sebi svrha, u kojem nesavršenost postaje ključni izvor kreativnosti i osobnog rasta, spoj akcije i svijesti. Tijek traži potpunu usredotočenost na stvarni zadatak, istovremeno uključujući trenutak spontanosti, zamjenjujući ga improvizacijom pod uvjetom da je izazov prilagođen vlastitim sposobnostima, oslobađa od straha od trajne pogreške i reagira 'sada i ovdje' te istražuje vlastiti ritam i energiju, a ne idealnu sliku ega.

Literatura:

Albright, A.C. *Choreographing difference: The Body and Identity in Contemporary dance.* Wesleyan University Press, Middletown, Connecticut, 1997.

Csikszentmihalyi, M. *Flow: The Psychology of Optimal Experience.* U: www.researchgate.net, 1990.

Damnjanović, S. *Dijalektika perverznog i filozofski theatrum mundi. '68 između Lacana i Kanta.* Kriza i kritike racionalnosti, Nasljeđe '68. Uredio B. Mikulić/M. Žitko, Filozofski Fakultet Sveučilišta u Zagrebu, 2019.

Erić, LJ. *O Narcizmu.* U: Y i Kultura II (ed.). G. Jovanović i S.G. Marković, Beograd, 2018.

Evans, D. *A Dictionary of Lacanian Psychoanalysis.* Routledge, London & New York, 1966.

Fink, B. *Lacanski subjekt. Između jezika i jouissance.* Kruzak, Zagreb, 2009.

Freud, S. *On Narcissism: An Introduction.* SE Vol14, (1914-1916): On the History of the Psycho-Analytic Movement, Papers on Metapsychology and Other Works, 1914.

Freud, S. *Beyond the Pleasure Principle.* SE 18, (1920-1922), 1920.

Gide, A. *Traktat o Narcisu (Teorija simbola).* AGM, Zagreb, Prevela Tina Andrijić, 2003.

Henshon, E. S. *Reflections on the Flow of Life: An Interview With Mihaly Csikszentmihalyi.* U: Roeper Review, 41, Routledge, Taylor & Francis Group, 2019.

Lacan, L. *Écrits.* Norton & Company, New York & London, Preveo: B. Fink, 1966.

Lacan, L. & J. B. Swenson Jr. *Kant with Sade.* Vol 51, Winter, 1989.

Peličić, I. *Interaktivna psihoanaliza kroz Lacanovo učenje.* Agrafa, god. Vol 4, 5 Časopisa za filozofiju psihoanalize, 2023.

Popov, M. *Narcizam i vođe.* U: Y i Kultura (ed.). G. Jovanović i S.G. Marković, Beograd, 2018.

Sherritt, M. *Dancing Beyond the Mirror Stage: Jacques Lacan and the Embodied Sinthome.* Electronic Thesis and Dissertation Repository, The University of Western Ontario, 2022.

Vukadinović, Maja S. *'Attention Please!': The dark side of dancer's personality.* U: Primenjena psihologija, Vol. 15/1, 2022.

Žižek, S. *O nasilju. Šest pogleda sa strane.* Zagreb, Preveo Tonči Valentić, 2008.

Leader, D. & Groves, J. *Introducing Lacan*, UK,1995.

Rosenberg, R. *The Codependent-Narcissist Dance: The Perfect Partnership.* https://humanmagnetsyndrome.com/hmsblog/the-codependentnarcissist-dance-the-perfect-partnership/ 23. 2. 2026.

The Body as Mirror: Narcissism and the Constitution of Subjectivity in Dance

Abstract: In the contemporary dance environment, narcissistic dynamics are discernible through an intense focus on one's own image, aesthetic form, and control of movement, an unlimited number of repetitions, and an excessive identification with the ideal reflection in the mirror. The question of identity in dancers is permeated by a tension between the real body (*le corps réel*) and the fantasmatic, imaginary 'body of jouissance' (*le corps jouissant*) described by Lacan. Freud's concepts of primary and secondary narcissism further enable an understanding of the mechanisms of self-love and alienation at work within this dynamic.

Keywords: narcissism, identity, the real and the imaginary, isolation, vulnerability, paranoia, sinthome, Lacan, Freud

Dragan Jakovljević[1]
Srpski medijski centar, Budimpešta

Agrafa VI, 7/2025
Udk: 159.9:028.8
https://doi.org/10.46793/Agrafa7.283J
Originalni naučni rad
Original Scijentific Paper

Interaktivnost kao osnova književnog stvaranja i čitalačkog iskustva

Apstrakt: Interaktivnost se danas sve češće posmatra kao temeljna dimenzija ljudskog delovanja, od svakodnevne neposredne komunikacije, preko društvenih mreža, pa sve do umetničkog stvaranja. U tom širem okviru, ovaj rad pokušava da sagleda kako se upravo u književnosti prepoznaje poseban vid te interaktivnosti, naročito kada je reč o odnosu autora i čitaoca.
Dok se književnost tradicionalno tumačila kao jednosmerni prenos značenja (autor piše, čitalac prima) savremeni oblici pisanja i čitanja pokazuju da je ta podela sve manje održiva. Sve je više primera gde čitalac ne samo interpretira, već i aktivno učestvuje u oblikovanju narativa: bira putanju teksta, reaguje na sadržaj, a ponekad i interveniše u njegovoj strukturi, posebno u digitalnim ili multimedijalnim formama. Oslanjajući se na uvide iz teorije recepcije, intertekstualnosti i digitalne humanistike, rad nastoji da pokaže da interaktivnost u književnosti nije tek tehnički ili estetski dodatak, već deo šireg kulturnog obrasca. Taj obrazac, u osnovi, odražava čovekovu potrebu da ne bude samo posmatrač, već učesnik, kako u značenju, tako i u izrazu i priči. U tom smislu, književna interaktivnost se može posmatrati kao ogledalo šireg modela ljudske interakcije, koji podjednako prožima umetnost i svakodnevicu.

Ključne reči: Interaktivnost, umetnično stvaranje, interpretacija, oblikovanje narativa, putanja teksta, intertekstualnost

[1] dragjakov@gmail.com

Uvod

U vreme kada kada digitalne tehnologije ubrzano oblikuju način na koji ljudi komuniciraju, uče i stvaraju, interaktivnost sve više izlazi iz okvira tehničkog pojma i postaje suštinska kategorija za razumevanje savremenih kulturnih praksi. Od društvenih mreža i obrazovnih alata, do umetničkih eksperimenata, prisutna je tendencija razmene, uključivanja i saradnje. To neizbežno utiče i na književnost kao jedan od najdugovečnijih oblika ljudskog izražavanja.

Ovaj rad posmatra interaktivnost u kontekstu književnog stvaranja i čitalačkog iskustva. Dok je književnost dugo bila shvatana kao proces u kojem autor stvara značenje koje čitalac „otkriva", današnji oblici pisanja, naročito oni digitalni i multimedijalni, omogućavaju daleko aktivniju ulogu publike. Čitalac više nije samo tumač, već neretko postaje i kreator, učesnik u oblikovanju toka i smisla teksta. Polazeći od recepcione teorije, digitalne humanistike i medijskih studija, cilj nam je da razmotrimo kako se interaktivnost konkretno ostvaruje u savremenoj književnoj praksi, koje oblike ona poprima, i šta to znači za same pojmove autorstva, narativa i književne komunikacije. Posebna pažnja posvećena je digitalnim primerima u kojima čitalac, kroz izbor i interakciju, aktivno menja iskustvo i strukturu teksta.

Interaktivnost: značenja i konteksti

Interaktivnost je pojam koji se koristi u mnogim disciplinama, od informatike, preko komunikologije, do umetnosti i antropologije, a njeno značenje i tumačenje zavise od konteksta u kojem se primenjuje. U najosnovnijem smislu, interaktivnost podrazumeva uzajamnu razmenu: delovanje koje ne ide samo u jednom smeru, već uključuje odgovor, reakciju i uticaj između dva ili više aktera ili sistema. To može biti komunikacija između čoveka i mašine, publike i umetničkog dela, ili, šire posmatrano, između pojedinca i zajednice.

U savremenoj medijskoj teoriji, interaktivnost se često definiše kroz prizmu prilagodljivosti sistema korisniku, odnosno kroz sposobnost digitalnog medija da reaguje na input, da se menja u skladu sa akcijama korisnika i da nudi različite putanje ili ishode. Ovakva forma interaktivnosti najvidljivija je u multimedijalnim aplikacijama, video-igrama, pa i u digitalnoj književnosti, gde čitalac više nije pasivni posmatrač, već aktivni učesnik koji utiče na tok i oblik narativa.

Međutim, interaktivnost se ne iscrpljuje u tehničkoj dimenziji. U širem kulturološkom i antropološkom smislu, ona se može posmatrati kao osnovni oblik društvenosti – način na koji pojedinci stupaju u odnose, učestvuju u zajedničkom oblikovanju značenja i ostvaruju komunikaciju. Henri Dženkins (Henry Jenkins), u knjizi Kultura konvergencije (Convergence Culture, 2006), ukazuje da savremeni korisnici medijskih sadržaja ne žele samo da konzumiraju

sadržaje, već da učestvuju, da doprinose, da prepravljaju, tumače i distribuiraju sadržaj na nove načine. Prema takvom razumevanju, interaktivnost nije samo karakteristika tehnologije, već i model kulturnog ponašanja, utemeljen na saradnji, otvorenosti i kolektivnoj kreativnosti.
Umetnost je posebno plodno tlo za ovakva razumevanja. Granice između umetnika i publike postaju sve manje jasne, pa publika više nije samo recipijent, već saradnik, koautor i učesnik u umetničkom procesu. U savremenim umetničkim praksama, posebno u performansu, instalacijama i digitalnim formama, publika aktivno učestvuje u oblikovanju umetničkog dela. Književnost, iako se tradicionalno vezuje za fiksni tekst, ni u tom pogledu ne ostaje imuna.[2]

Ona zauzima specifičnu poziciju, jer balansira između stabilnosti zapisanog i otvorenosti interpretacije. U digitalnom kontekstu, taj balans se značajno pomera ka dinamici i fleksibilnosti. Književni tekst više nije nužno linearan, zatvoren i unidirekcionalan – on može biti nelinearan, višeslojan, modularan, otvoren za različite ulaze i izlaze, i zavistan od čitalačkog angažmana.
U tom smislu, interaktivnost u književnosti prevazilazi tehničke inovacije. Ona postaje poetički i epistemološki princip, odnosno način na koji se tekst osmišljava, realizuje i doživljava. Umesto jednosmerne komunikacije (autor → čitalac), javlja se dvosmerna dinamika, koja uvodi čitaoca kao aktivnog činilaca značenja, a tekst kao prostor susreta, a ne kao zatvoreni entitet.
Ova transformacija tekstualnosti u interaktivnom kontekstu ima duboke implikacije na način na koji razumemo ne samo književnost, već i samo čitalačko iskustvo. Čitanje više nije intimna kontemplacija nad završenim delom, već interaktivna, često i multimedijalna aktivnost, koja uključuje ne samo kognitivne, već i emotivne i senzorne komponente. Čitalac klikće, bira, kombinuje, otkriva, ponekad čak i stvara – i time ulazi u novi odnos sa tekstom, u kome se brišu granice između forme i funkcije, poruke i procesa.

Teorija recepcije i uloga čitaoca

Razumevanje interaktivnosti u književnom kontekstu ima svoje duboke teorijske korene, posebno u okviru **recepcione teorije**, koja se razvila u drugoj polovini 20. veka. Teoretičari kao što su **Hans Robert Jauss** i **Volfgang Izer**, ključne figure tzv. **Konstanca škole**, ukazivali su na to da značenje književnog dela nije inherentno sadržano u samom tekstu, već nastaje u **susretu između teksta i čitaoca**.

[2] Grosman, M. , Čitaoci i čitanje kao interakcija s književnim tekstovima, Slovenačko društvo za komparativnu književnost, Ljubljana 2011, str. 46.

Jauss insistira na konceptu **horizonta očekivanja**, kulturno i istorijski oblikovanog sklopa normi, znanja i interpretativnih šema koje čitalac donosi u susret sa tekstom. Izer, sa druge strane, razvija ideju o **prazninama** (Leerstelle), mestima neodređenosti u tekstu koje čitalac mora sam da ispuni, angažujući sopstvenu imaginaciju, znanje i interpretativne sposobnosti. U tom smislu, čitalac je **aktivni saradnik u stvaranju značenja**, a ne pasivni tumač onoga što je autor želeo da kaže. [3]

U kontekstu **digitalne književnosti**, ova teorijska osnova dobija novu dimenziju. Praznine više nisu samo metaforičke ili semantičke, već i **fizički prisutne u strukturi dela**. Čitalac bira da li će ući u određeni deo teksta, kojim redosledom će ga čitati, i u nekim slučajevima, da li će ga uopšte videti. Digitalna dela često sadrže skrivene slojeve, grane narativa koje se aktiviraju samo određenim interakcijama, ili elemente koji ostaju neotkriveni ako čitalac ne istražuje dovoljno duboko. U tom smislu, čitalac više ne **popunjava praznine**, već **određuje njihov raspored i obim**, pa čak i njihovo postojanje. On **struktuira narativ** kroz vlastite izbore, kombinuje segmente, uspostavlja sopstvenu logiku čitanja. Delo više nije jedinstveno i stabilno, već višestruko i promenljivo, **mreža potencijalnih značenja** koja se ostvaruju u konkretnoj čitalačkoj situaciji. [4]

Takva dinamika značajno utiče na pojam autorstva. U digitalnom kontekstu, autor više ne „isporučuje" delo, već projektuje njegov **potencijal** – strukturu unutar koje čitalac može kreirati sopstvenu verziju teksta. Ovakav pristup stvara **nove oblike koprodukcije**, u kojima je čitalac ujedno i korisnik, i tumač, i do izvesne mere koautor. Važno je naglasiti da ovakav model čitanja zahteva **novu vrstu pismenosti**. Više nije dovoljno znati kako tumačiti književni tekst; potrebno je znati **kako mu pristupiti**, kako se kretati kroz njegovu strukturu, kako razumeti interfejs, kako koristiti digitalne kodove i medijske elemente. Čitalac interaktivne književnosti je **analitičar, istraživač i učesnik**, koji ne samo da tumači već i **konfiguriše značenje**. Na kraju, digitalna književnost se u ovom okviru ne može razumeti kao jednostavno „čitanje na ekranu". To je **novo čitalačko iskustvo**, koje menja ulogu autora, transformiše prirodu teksta i postavlja čitaoca u **srce književnog procesa**. Ono što su Jauss i Izer naznačili kao potencijal, u digitalnoj književnosti se realizuje kao **osnovni princip strukture i značenja.**

---

[3] Jauss, H. R. , *Toward an Aesthetic of Reception,* University of Minnesota, Saint Paul, 1982, str. 34.

[4] Iser, W., *A Theory of Aesthetic Response,* Johns Hopkins University Press, Baltimore, 1978, str. 45.

Digitalna humanistika i nova književna forma

Digitalna humanistika, kao savremena interdisciplinarna oblast koja se razvila na spoju informacionih tehnologija i humanističkih nauka, postavlja nova pitanja i uvodi nove metodologije u proučavanju kulture, umetnosti i jezika. U tom kontekstu, posebno se ističe njen doprinos razumevanju i transformaciji književnosti kao umetničkog izraza. Tradicionalno shvaćena kao stabilan, linearan i završen tekst, književnost u digitalnom okruženju doživljava suštinske promene, kako u pogledu strukture, tako i u pogledu načina recepcije i interpretacije.

Digitalna književnost, u najširem smislu, obuhvata sve one oblike tekstova koji su kreirani, distribuirani ili konzumirani pomoću digitalnih tehnologija. Međutim, ono što je izdvaja nije samo medijum u kome se nalazi, već i fundamentalne promene u narativnim strategijama, estetskim principima i načinu uključivanja publike. Umesto statičnog, zatvorenog teksta koji nudi jednosmernu komunikaciju od autora ka čitaocu, digitalna književnost promoviše dinamične, otvorene i često kolaborativne forme koje podrazumevaju multimedijalnost, nelinearnost, ali, što je najvažnije, aktivnu interakciju sa korisnikom.[5]

Jedna od najuticajnijih teoretičarki na ovom polju, Ketrin Hejls (N. Katherine Hayles), ističe da digitalni tekst ne treba posmatrati kao puki prenos štampane književnosti u digitalni oblik. Prema njenom mišljenju, digitalna književnost zahteva potpuno drugačiji angažman čitaoca, ne samo u kognitivnom smislu, već i na fizičkom nivou. Interfejsi digitalnih dela često zahtevaju kliktanje, skrolovanje, biranje opcija, ponekad i unos teksta, čime se briše granica između pasivnog posmatrača i aktivnog učesnika u stvaranju značenja.
Ove promene nisu samo tehničke prirode, one su duboko epistemološke i estetske. Hipertekstualnost, kao jedan od osnovnih principa digitalne književnosti, omogućava nelinearno kretanje kroz tekst, gde čitalac sam bira redosled fragmenata i tako postaje koautor u konstrukciji narativa. Multimedijalna poezija kombinuje tekst, zvuk, sliku i animaciju, stvarajući složene semantičke slojeve koje nije moguće doživeti u tradicionalnom formatu. Interaktivni narativi, sa druge strane, pozivaju čitaoca da svojim izborima utiče na tok i ishod priče, čime se ruši ustaljena hijerarhija između autora i publike.
Ovakve forme, iako relativno nove, već sada izazivaju promišljanje temeljnih književnoteorijskih pojmova. Šta znači "delo" u kontekstu digitalne književnosti?

[5] Jenkins, H., *Where Old and New Media Collide,* New York University Press, New York, 2006, str. 31.

Gde je granica između umetničkog teksta i softverskog koda? Kako definisati autora kada tekst nastaje u saradnji između više učesnika, često i uz pomoć algoritama? I najzad, kakva je uloga čitaoca, koji više nije samo interpretator već i aktivni učesnik u konstrukciji teksta?

U tom smislu, digitalna humanistika ne samo da proširuje metodološki okvir proučavanja književnosti, već ga i radikalno preoblikuje. Digitalni alati omogućavaju nove načine analize – od stilometrije i analize velikih korpusa do mapiranja narativnih struktura i vizuelizacije intertekstualnosti. Istovremeno, otvaraju se i nove forme stvaralaštva koje nadilaze granice tradicionalnog književnog izraza i spajaju se sa dizajnom, programiranjem, video-igrama i drugim oblicima digitalne umetnosti.
U tom širem okviru, digitalna književnost postaje mesto susreta različitih disciplina i veština – književne teorije, vizuelnih umetnosti, informatike, interaktivnog dizajna – čime se potvrđuje osnovna ideja digitalne humanistike kao prostora transdisciplinarnosti. Istovremeno, publika se transformiše, više ne govorimo o čitaocima u klasičnom smislu, već o korisnicima, interaktorima, pa čak i o saradnicima. Ova promena ima i dublje kulturne implikacije, jer se menja način na koji učimo, razmišljamo, konzumiramo i proizvodimo znanje.
Pored toga, važno je istaći i društveni kontekst u kome se razvija digitalna književnost. Internet i digitalne platforme omogućili su demokratizaciju stvaranja i distribucije sadržaja, čime se brišu granice između "visoke" i "popularne" kulture, profesionalnog i amaterskog izraza. Blogovi, fan-fikcija, interaktivne priče na platformama kao što su Twine ili Wattpad, predstavljaju nove oblike književnosti koji se često ne uklapaju u tradicionalne klasifikacije, ali imaju ogroman uticaj na nove generacije čitalaca i autora.

Naravno, ove promene ne dolaze bez izazova. Pitanja autentičnosti, očuvanja digitalnih dela, autorskih prava, kao i digitalne pismenosti, postaju sve važnija u savremenoj raspravi o budućnosti književnosti. Ipak, ono što je nesporno jeste da digitalna književnost nudi potencijal za razvoj novih formi izraza koje nisu ograničene fizičkim medijumom, već se oslanjaju na mogućnosti koje pruža digitalna tehnologija – brzinu, interaktivnost, umreženost, i multimedijalnost.
Može se reći da digitalna humanistika i digitalna književnost zajedno predstavljaju ne samo novu fazu u razvoju humanističkih disciplina, već i novu kulturnu paradigmu. U toj paradigmi, tekst više nije zatvoren prostor značenja, već živi entitet koji se stalno menja u zavisnosti od konteksta, medijuma i interakcije sa korisnikom. Autor više nije nedodirljiva figura stvaranja, već svojevrsni dizajner iskustva, dok čitalac, kao aktivni učesnik, postaje ključni činilac u razotkrivanju i stvaranju značenja.

Od linearnog narativa do hiperteksta

Kroz istoriju književnosti, dominantan model pripovedanja bio je zasnovan na linearnosti, narativnoj strukturi koja ima jasno definisan početak, sredinu i kraj. Ovakva struktura bila je prisutna još od antičke epike, preko srednjovekovne naracije, pa sve do savremenog romana. Linearni narativ pretpostavlja hijerarhijski odnos između autora i čitaoca: autor osmišljava, strukturiše i usmerava priču, dok je čitaocu dodeljena uloga pratioca koji rekonstruiše događaje u tačno određenom redosledu. Ova forma pripovedanja u skladu je sa klasičnim komunikacionim modelom u kojem autor emituje poruku, a čitalac je prima, dešifruje i tumači u skladu sa zatečenom strukturom.
Takav narativni model oduvek je imao za cilj da osigura koherenciju i kontrolu nad značenjem, da čitaoca vodi kroz priču tako da interpretativna sloboda bude ograničena, a struktura narativa stabilna. Čitanje je, u tom kontekstu, bilo zamišljeno kao linearna progresija, vremenski i logički usmerena, sa jasno određenim početnim impulsom i završetkom koji nudi razrešenje. Ta logika dominirala je kako u štampanoj književnosti, tako i u teorijskom razumevanju naracije tokom većeg dela modernog doba.
Međutim, s kraja 20. veka, dolazi do radikalne promene u pristupu narativu, posebno sa pojavom digitalne tehnologije i razvojem hiperteksta kao novog modela tekstualne organizacije. Hipertekst, kao forma koja povezuje različite delove teksta pomoću veza (linkova), omogućava nelinearno kretanje kroz narativ, stvarajući višestruke tokove čitanja i otvarajući mogućnost za čitalačku intervenciju u samoj strukturi dela.

Jedan od prvih i najuticajnijih primera ove nove forme jeste delo „Afternoon: A Story“ (1987) autora Majkla Džojsa (Michael Joyce), koje se često navodi kao prva značajna hipertekstualna fikcija. U ovom delu, čitalac više ne sledi jedinstveni, unapred određeni tok pripovedanja, već se suočava sa mrežom povezanih tekstualnih čvorova, u kojima izbor jednog linka vodi ka drugačijem razvoju narativa. Na taj način, svako čitanje „Afternoon“-a postaje jedinstveno iskustvo, jer se narativna celina rekonstruiše drugačije u zavisnosti od čitalačkih izbora. Ono što je ključno kod hiperteksta nije samo njegova tehnička struktura, već i ontološka promena u shvatanju književnog dela. Umesto zatvorenog, stabilnog teksta sa jasno utvrđenom putanjom, hipertekstualno delo je otvoreno, fragmentarno i potencijalno beskonačno u svojim kombinacijama. Autor više ne nudi gotovu priču, već dizajnira sistem u kojem čitalac sam gradi svoj narativni put. Time se autorova kontrola nad značenjem smanjuje, a čitaočev doprinos postaje konstitutivan deo književnog procesa.[6]

[6] Belhadji, F., Interactive Literature and Aesthetics of Reception, *ResearchGate, Alžir, 2025, str. 12.*

Ova promena nije samo estetske prirode, već ima šire teorijske i epistemološke implikacije. Hipertekstualnost dovodi u pitanje tradicionalne pojmove poput linearnosti, narativnog autoriteta i jedinstvenog značenja. Umesto toga, afirmišu se kategorije poput nelinearnosti, multiperspektivnosti, fluidnosti značenja i participativnog čitanja. Čitalac više nije samo interpretator, već i učesnik u konstrukciji narativa, čije odluke aktivno oblikuju ono što će tekst „postati" u datom čitalačkom trenutku.
Dodatno, hipertekst kao forma odražava duh digitalne kulture, u kojoj su informacije organizovane kao mreža, a znanje se sve manje posmatra kao hijerarhijska struktura, a sve više kao sistem povezanih čvorišta. Književnost u ovom kontekstu postaje prostor za istraživanje, a čitanje proces otkrivanja, kombinovanja i povezivanja. U tom smislu, prelazak sa linearnog narativa na hipertekst ne predstavlja samo tehnološku promenu, već i kulturni pomak u načinu na koji razumemo tekst, priču i značenje. Primeri koji su sledili posle Joyceovog „Afternoon"-a, kao što su Stuart Moulthrop, Shelley Jackson, Mark Amerika, i brojni drugi autori, nastavili su da razvijaju ovaj pristup, eksperimentišući sa oblicima koji podstiču razgranato čitanje, višestruko tumačenje i interaktivnu logiku. Mnogi od ovih tekstova sadrže narative koji se nikada ne mogu u potpunosti iscrpeti, svaki novi pristup tekstu otkriva drugačije puteve i značenja, što stavlja čitaoca u stalno stanje interpretativne budnosti i kreativne odgovornosti.

Zaključno, prelazak od linearnog narativa ka hipertekstu označava fundamentalnu promenu u strukturi pripovedanja, uloga autora i čitaoca, ali i u načinu na koji književnost reflektuje savremeno iskustvo. U vremenu u kome je informacija svuda, a narativi se stalno prepliću i granaju, hipertekstualna književnost pruža model koji odgovara kompleksnosti modernog sveta – ne nudeći gotove odgovore, već mogućnosti, izbore i poziv na saradnju.

Digitalna književnost danas: interaktivne prakse

Danas postoji sve veći broj primera digitalne književnosti u kojima čitalac zauzima aktivnu, gotovo režisersku ulogu u procesu stvaranja značenja. Ovakva dela ne nude unapred zadatu i zatvorenu narativnu strukturu, već pozivaju na interakciju, manipulaciju i individualno iskustvo, čime se briše tradicionalna granica između autora i čitaoca. Umesto da bude pasivni primalac poruke, čitalac postaje učesnik, istraživač, ponekad i koautor koji svojim odlukama i akcijama direktno utiče na tok i interpretaciju dela.[7]

[7] Zafar, Q., Navigating New Narratives and Reader Engagement in the Digital Ag, Lahore, 2024, str. 12.

Jedan od najistaknutijih primera ove prakse jeste **„Pry“ (2014),** multimedijalna novela koju su razvili Samantha Gorman i Danny Cannizzaro. U pitanju je delo dizajnirano za tablet uređaje, koje koristi kombinaciju teksta, videa, zvuka i animacije kako bi stvorilo kompleksan narativni svet. Umesto da se priča čita linijski, korisnik koristi dodirne gestove kako bi „otvarao“ slojeve naracije, ulazio u unutrašnje misli glavnog junaka, pretraživao fragmente sećanja ili otkrivao alternativne perspektive. Ova interaktivnost nije samo tehnički dodatak – ona je ključni element same naracije. Priča se ne otkriva na jedan način, već kroz niz mogućih puteva koji zavise od izbora i pažnje samog korisnika. Na taj način, „Pry“ radikalno preispituje šta znači čitati i razumeti književni tekst u digitalnoj epohi. Sličan pristup nalazimo u transmedijalnom projektu **„Inanimate Alice“**, koji već godinama privlači pažnju edukatora, digitalnih umetnika i teoretičara. Ovaj serijal, koji je započeo 2005. godine i koji se i dalje razvija, spaja tekstualni narativ sa interaktivnim zadacima, audio-vizuelnim sadržajem i elementima gejmifikacije. Glavna junakinja, Alis, kroz niz epizoda prolazi kroz različita životna i tehnološka iskustva, a korisnik ima zadatak da je prati i pomaže joj, često rešavajući zadatke koji su sastavni deo same priče. Ono što ovaj projekat čini posebno značajnim jeste njegova edukativna dimenzija – koristi se u nastavi kao alat za razvoj digitalne pismenosti, kreativnog mišljenja i aktivnog čitanja. „Inanimate Alice“ ilustruje kako digitalna književnost može biti i narativno i pedagoški inovativna, nudeći iskustvo koje prevazilazi granice jedne umetničke forme. Još jedan intrigantan primer predstavlja delo **„Tramway“** francuskog autora i teoretičara Alexandrea Saemmera, koje pripada domenu digitalne poezije. Ova poezija ne funkcioniše kroz standardni linearan raspored stihova, već se njeno značenje otkriva kroz manipulaciju vizuelnim elementima na ekranu. Korisnik je pozvan da klikće, prevlači i menja raspored fragmenata, pri čemu svaka intervencija potencijalno menja ne samo oblik, već i semantiku teksta. „Tramway“ je primer rada koji u potpunosti zavisi od interakcije – bez nje, tekst ne postoji u potpunosti. To nije pesma koju se može jednostavno pročitati; to je pesničko iskustvo koje se mora doživeti i oblikovati.[8]

U svim ovim slučajevima, uloga čitaoca se radikalno menja. On više ne pristupa tekstu kao gotovom delu koje se tumači, već kao živom sistemu u koji se ulazi, koji se istražuje i kojem se doprinosi. Naracija nije unapred definisana već se stvara kroz niz potencijalnih tokova koji se otvaraju u zavisnosti od korisnikovih izbora. Interaktivnost, dakle, nije samo dodatni sloj estetike ili tehnološka inovacija – ona je strukturni princip oko kojeg se tekst gradi. Bez aktivnog učešća

[8] Saemmer, A., *Tramway (*Digital Poem), 2007.

čitaoca, delo ostaje nedovršeno, fragmentarno, ponekad i nemoguće za razumevanje.

Ovakvi primeri potvrđuju jednu od ključnih teza digitalne humanistike: da digitalna književnost ne samo da koristi nove medije, već i preispituje osnovne pojmove književnosti – naraciju, autora, čitaoca, tekstualnost, značenje. U digitalnom kontekstu, tekst postaje proces, a ne objekat; iskustvo, a ne proizvod; dijalog, a ne monolog. Svako novo čitanje može biti drugačije, ne samo zbog interpretativnih razlika, već zbog toga što tekst sam omogućava drugačije puteve i ishode. Pored estetskog aspekta, interaktivnost ima i dublje kulturne i filozofske implikacije. U svetu u kome su informacije dostupne u realnom vremenu, gde se identiteti formiraju kroz digitalne tragove, a komunikacija odvija u više medija istovremeno, ovakvi književni oblici nude modele koji odražavaju savremeni način razmišljanja i doživljavanja sveta. Oni pozivaju na aktivno učešće, na eksperiment, na kritičko promišljanje i lični angažman.

Takođe, važno je napomenuti da se granice između žanrova brišu. Gde prestaje književnost, a počinje igra? Da li je digitalni roman koji zahteva rešavanje zadataka i donošenje odluka još uvek književnost, ili već prelazi u domenu interaktivne fikcije ili dizajna igre? Upravo ta hibridnost, ta sposobnost spajanja različitih diskursa i formi, jeste ono što digitalnu književnost čini posebno uzbudljivom i relevantnom u savremenom kulturnom pejzažu.
Sve veći broj autora, umetnika i istraživača pristupa stvaranju ovakvih dela sa sve većom ozbiljnošću i ambicijom. Postoje festivali, časopisi i institucije posvećene digitalnoj književnosti, kao što su Electronic Literature Organization (ELO), ELMCIP (Electronic Literature as a Model of Creativity and Innovation in Practice), kao i brojni univerziteti koji razvijaju kurseve i programe na ovu temu. Kroz njih se potvrđuje da digitalna književnost više nije marginalna pojava, već legitiman oblik umetničkog izraza 21. veka.
Kroz dela poput „Pry“, „Inanimate Alice“ i „Tramway“, jasno se vidi da digitalna književnost otvara nove horizonte izražavanja, komunikacije i razumevanja. Ona uvodi čitaoca u ulogu istraživača, koautora, pa čak i performera, zahtevajući ne samo intelektualni, već i emocionalni i fizički angažman. U tom smislu, interaktivnost nije samo stilistički ili tehnološki efekat, već temeljna poetika, koja redefiniše granice književnosti i osvetljava nove načine na koje možemo da mislimo, osećamo i učestvujemo u tekstu.

Narativna participacija

U savremenim oblicima interaktivne književnosti, tradicionalna slika čitaoca kao pasivnog primaoca značenja sve više gubi na značaju i mestu. U vremenu kada

se narativi više ne shvataju kao zatvoreni sistemi, već kao dinamički prostori za interakciju, čitalac izlazi iz pozicije tumača i ulazi u ulogu aktivnog učesnika. On ne samo da interpretira postojeće značenje, već direktno učestvuje u njegovom oblikovanju. U interaktivnoj književnosti, čitalac ne prima poruku, već je zajedno sa autorom (ili često – umesto autora) konstruiše.

Ova promena nije samo površinska ili posledica tehnološkog napretka. Naprotiv, ona zadire u temelje književnog procesa i dovodi u pitanje osnovne kategorije književne teorije: autorstvo, naraciju, značenje, pa čak i samu definiciju teksta. Kada se čitanje pretvori u čin ko-kreacije, granice između umetničkog dela i njegovog recipijenta postaju zamagljene, a sama književnost se transformiše iz zatvorenog umetničkog objekta u otvoren sistem komunikacije, igre i saradnje. Jedan od najjasnijih i najvidljivijih oblika čitalačke aktivacije jeste **narativna participacija** – mogućnost da čitalac utiče na tok i oblik narativa. U klasičnoj književnosti, struktura priče je unapred određena i nepromenljiva. Autor određuje redosled događaja, ritam pripovedanja i krajnji ishod. Čitalac je, u tom modelu, onaj koji putuje već trasiranom stazom. Međutim, u digitalnim i interaktivnim narativima, ova logika se menja iz korena.
U delima poput **„Pry“**[9], čitalac nije vođen kroz narativ, već sam bira koji segmenti priče će se otvoriti, kojim redosledom će biti čitani, i u kakvom će se kontekstu ukrstiti. Ova sloboda izbora ne menja samo strukturu priče, već i njen emocionalni i značenjski učinak. Različite narativne putanje mogu izazvati različite reakcije, uspostaviti drugačije veze među likovima i temama, pa čak i promeniti interpretativni okvir same priče. Takva vrsta angažmana uvodi specifičnu **emotivnu dinamiku**. Čitalac se ne identifikuje samo s likovima, već i sa sopstvenim izborima, koji ga vode kroz različite dimenzije priče. Svako novo čitanje tako postaje **nova konstrukcija**, drugačiji doživljaj, jedinstveno iskustvo koje zavisi od niza subjektivnih odluka. Interaktivna književnost, dakle, ne pruža jedno delo, već potencijalno neograničen broj dela, čije se konture formiraju tek u susretu sa čitaocem.

Semantička otvorenost

Koncept **semantičke otvorenosti**, iako u digitalnoj eri dobija novu dimenziju, nije bez prethodnika. Još u okviru recepcione teorije, autori poput **Volfganga Izera** (Wolfgang Iser) i **Hansa Roberta Jaussa** (Hans Robert Jauss) govorili su o važnosti čitaoca u procesu stvaranja značenja. Izer je, naročito, ukazivao na postojanje tzv. „praznina“ (Leerstelle) u tekstu, odnosno mesta neodređenosti koja čitalac mora sam da ispuni, koristeći svoje znanje, iskustvo, očekivanja i interpretativne navike.

[9] Tender Claws., *Pry* (iOS Interactive Novel), 2007.

U digitalnoj književnosti, ova teorijska osnova se proširuje i dobija **praktičku dimenziju**. Čitalac više ne ispunjava samo praznine između rečenica i pasusa, već odlučuje koji će segmenti teksta uopšte biti vidljivi, kojim redosledom, i da li će se uopšte pojaviti. Neki delovi narativa mogu ostati potpuno skriveni ako ih korisnik ne aktivira – značenje postaje **mreža mogućnosti**, a ne jedinstvena poruka koju autor prenosi.

Na taj način, tekst više nije završen entitet, već **otvoreni sistem** koji se aktualizuje u realnom vremenu, u direktnoj zavisnosti od korisnikove interakcije. Ulogu „tumača značenja" zamenjuje uloga „dizajnera čitalačkog iskustva". Čitalac gradi narativni prostor, određuje njegovu logiku i konfiguriše sopstveni doživljaj dela. Pored toga, digitalna semantička otvorenost može uključivati i vizuelne, auditivne i kinestetičke komponente, koje dodatno proširuju interpretativni horizont. Zvuk, pokret slike, dinamika interfejsa – sve to postaje deo značenja koje više nije isključivo tekstualno, već **multisenzorno**. Značenje je, u tom smislu, ne samo kognitivna, već i telesna i emotivna konstrukcija.

Redefinisanje autorstva

S obzirom na pomenute promene, postavlja se i pitanje: **ko je autor interaktivnog teksta**? Tradicionalno, autor je onaj koji osmišljava i realizuje narativ. Njegova reč je zakon, a delo je izraz njegove jedinstvene vizije. U kontekstu interaktivne književnosti, ova hijerarhijska pozicija se pomera. Autor postaje više **arhitekta prostora** nego pripovedač u klasičnom smislu. On dizajnira pravila, okvir, estetske smernice i moguća grananja narativa, ali konačnu formu, sadržaj i značenje teksta kreira čitalac svojim izborima.

Ova transformacija autorstva ne događa se izolovano. Ona je deo **šire kulturne promene** u kojoj publika sve češće preuzima aktivnu ulogu: od korisnički generisanog sadržaja na društvenim mrežama, preko kolaborativnih umetničkih projekata, do interaktivnih umetničkih instalacija i performansa. U savremenoj kulturi, uloga pojedinca nije više samo da konzumira, već da doprinosi, menja i oblikuje sadržaj. **Digitalna književnost reflektuje tu tendenciju**, pokazujući da ni tekst više ne može biti zatvoren prostor autorove kontrole. Osim toga, u nekim slučajevima, autorstvo se gotovo u potpunosti delegira korisniku. Platforme koje omogućavaju „story-building" pristup, gde korisnici sami kreiraju grane narativa, likove i zaplete, dovode do **distribuiranog autorstva –** gde više nema jasno definisanog autora, već kolektiv koji stoji iza stvaranja dela. Takvi modeli ne samo da menjaju književnu praksu, već postavljaju i **etička i pravna pitanja:** Ko je nosilac autorskih prava? Kako vrednovati kolektivno stvoreno delo? Gde je granica između čitanja i stvaranja?

U svim tim aspektima, redefinisanje autorstva u digitalnoj književnosti je **neizbežno**, a time se menja i sama suština književnog dela. Više nije u pitanju zatvoreni objekat, već otvoreni proces. Autor nije jedini kreator značenja, već jedan od mnogih aktera u sistemu, u kojem čitalac ne samo da učestvuje, već i daje konačnu formu tekstu – kroz interpretaciju, interakciju i izbor. Čitalac u interaktivnoj književnosti nije više pasivni primalac već **aktivni graditelj značenja, saučesnik u tekstu, saradnik na naraciji.** Njegova uloga se širi izvan tumačenja – on postaje konstruktor iskustva. Narativna participacija, semantička otvorenost i redefinisanje autorstva ukazuju na radikalnu promenu u književnoj komunikaciji, u kojoj se tekst više ne završava kada autor stavi poslednju tačku, već tek tada počinje – u čitalačkom umu, kroz interakciju, izbor i stvaranje.

Kultura učešća

Posmatrano iz šire kulturne i antropološke perspektive, interaktivnost u književnosti ne predstavlja izolovan, tehnički ili specifično umetnički fenomen. Naprotiv, može se razumeti kao deo opšteg obrasca savremene kulture, kao i izraz dublje ljudske potrebe da se učestvuje, komunicira i sarađuje u stvaranju značenja. Interaktivna književnost, iako se često doživljava kao proizvod digitalne epohe, u osnovi odgovara na nešto što je oduvek postojalo u ljudskoj kulturi: težnju ka dijalogu, uključivanju, zajedničkoj kreaciji i stvaranju narativa u zajednici. U tom smislu, interaktivnost je moguće sagledati i kao antropološku konstantu, kao osnovnu komponentu ljudske komunikacije i kolektivnog identiteta.

U svom uticajnom delu *Kultura konvergencije* (*Convergence Culture*), Henri Dženkins (Henry Jenkins) razmatra načine na koje su se odnosi između medija, publike i kulture promenili u digitalnom dobu. Ključna teza njegove knjige jeste da savremeni mediji više ne funkcionišu po principu jednosmerne komunikacije – gde autor ili producent šalje poruku pasivnoj publici – već se zasnivaju na tzv. kulturi učešća (*participatory culture*). U toj kulturi, korisnici ne prihvataju sadržaj kao gotov proizvod, već ga remiksuju, transformišu, distribuiraju, interpretiraju i u njega unose vlastite značenjske slojeve. Ovaj model u potpunosti se može primeniti i na savremenu književnost, naročito kada govorimo o digitalnoj, interaktivnoj i transmedijalnoj književnoj produkciji.
Savremeni čitaoci više ne žele da im tekst bude pasivno uručen, već od njega očekuju da ih angažuje, da im odgovori, da se prilagođava i razvija u skladu sa njihovim postupcima. Očekuje se tekst koji je dinamičan, otvoren, fleksibilan tekst koji „uzvraća pogled". Time se stvara nova vrsta književne dinamike u kojoj

granice između autora i čitaoca postaju porozne, a književni čin se pretvara u kolektivno iskustvo.[10]

U tom kontekstu, fanovska književnost (fan fiction), zajedničko pisanje na mreži, interaktivne priče na platformama kao što su *Twine* ili *Wattpad*, kao i brojni transmedijalni narativi, samo su različite manifestacije iste kulturne logike. One pokazuju da književnost više nije zatvoren kanonski prostor, već otvoreni kulturni sistem koji funkcioniše kroz saradnju, eksperiment i učestvovanje. Kultura učešća ne briše razlike između umetnosti i publike, već ih osmišljava na novi način, zasnovan na dijalogu, kreativnosti i zajedničkoj interpretaciji.

Interaktivnost kao ljudska potreba

Važno je naglasiti da interaktivno ponašanje nije ekskluzivno obeležje digitalne kulture. Istorijski gledano, umetnost je oduvek imala elemente razmene, odgovora i uključivanja publike. Usmena književnost, kao najstariji oblik pripovedanja, podrazumevala je živu komunikaciju između govornika i slušaoca, pri čemu je narativ često bio fleksibilan, otvoren za izmene i prilagođavanja u skladu s kontekstom. Slično tome, ritualne i performativne umetnosti, od pozorišta do narodnih igara, nikada nisu postojale bez prisustva i reakcije publike. Čak i štampana književnost, iako formalno zatvorenija, uvek je uključivala implicitnog čitaoca čija je interpretacija ključna za konstrukciju značenja. U tom svetlu, digitalna književnost se može posmatrati kao savremeni izraz jedne duboko ukorenjene ljudske težnje da u značenju ne budemo sami, da ne primimo poruku kao gotovu i nepromenljivu, već da je zajednički oblikujemo. Interaktivna književnost omogućava upravo to: da tekst postane prostor susreta, saradnje i dijaloga. Ovakvo shvatanje književnosti dovodi u pitanje tradicionalnu hijerarhiju u kojoj autor poseduje značenje, a čitalac ga samo otkriva. Umesto toga, značenje se stvara u interakciji, kroz komunikaciju između teksta, korisnika i medijskog okruženja.[11]

Na antropološkom nivou, ovo ukazuje na promenu u načinu na koji savremeni čovek doživljava sebe i svet. Više nije reč o individuama koje pasivno primaju informacije, već o subjektima koji učestvuju, intervenišu, stvaraju, komentarišu i preoblikuju sadržaje sa kojima dolaze u kontakt. Digitalna književnost, sa svim svojim formama i tehnikama, odgovara na ovu potrebu, pruža okvir u kome kreativnost ne pripada samo autoru, već svima koji stupaju u dijalog sa tekstom.

[10] Salemi, M., Digital Literature and Elements of the Creative Process, *Aleph Scientific, Baku, 2025, str.11.*
[11] Oum, B. H., Interactive Criticism of Digital Literature, *IMCRA, Baku, 2025, str.* 9.

Promena načina mišljenja i spoznaje

Interaktivna književnost ne menja samo način na koji čitamo i tumačimo tekstove, već reflektuje dublju epistemološku promenu, odnosno promenu u načinu na koji savremena kultura razume znanje, istinu i saznanje. Tradicionalni modeli mišljenja, zasnovani na stabilnosti, hijerarhiji i linearnom prenošenju informacija, sve više ustupaju mesto mrežnim strukturama, nelinearnim narativima i kolaborativnim metodama građenja znanja.

Interaktivni tekstovi, koji nude višestruke interpretativne putanje, alternativne tokove priče i mogućnosti izbora, oslikavaju ovu promenu. Znanje više nije zatvoren sistem sa jasno definisanim tačkama početka i kraja, već se gradi kao process, kroz susrete, dijaloge, razmenu i stalno preispitivanje. Kao takvi, interaktivni tekstovi ne nude gotove istine, već prostor za njihovo zajedničko oblikovanje. Oni ne zahtevaju čitaoca koji zna, već onoga koji istražuje, povezuje, eksperimentiše i interpretira. Ovakav model saznanja duboko je povezan sa digitalnom kulturom, u kojoj informacije cirkulišu neprekidno, u realnom vremenu, i gde su autoriteti decentralizovani. Književnost koja reflektuje ove promene nužno je otvorena, fragmentarna, interaktivna – jer je i sama kultura takva. Čitanje više nije linearan proces, već interakcija sa tekstualnim sistemom koji se neprestano menja u skladu sa izborima korisnika.

Ova promena takođe implicira novu vrstu pismenosti, digitalnu, medijsku i interpretativnu. Čitalac više ne mora samo da razume sadržaj, već i da ovlada formom, tehnologijom i pravilima interakcije. On mora da zna kako da „uđe“ u tekst, kako da ga čita, manipuliše njime, tumači ga i, možda najvažnije, kako da u njemu ostavi trag. Interaktivna književnost, stoga, nije samo umetnički eksperiment već i obrazovni alat, instrument digitalne pismenosti i refleksija savremenih oblika mišljenja.

Zaključak

U celini posmatrano, interaktivnost u savremenoj književnosti ne može se više posmatrati kao prolazni stilski eksperiment ili rezultat puke tehnološke inovacije. Naprotiv, ona postaje ključna odrednica savremenog književnog izraza, istovremeno ukazujući na dublje kulturne, epistemološke i antropološke promene koje oblikuju način na koji savremeni čovek doživljava svet, umetnost i sopstvenu ulogu u procesima razumevanja i stvaranja značenja. Ono što je nekada bila jasna podela između autora i čitaoca, između onoga koji stvara i onoga koji tumači, danas postaje znatno složenije i fluidnije. Transformacija

čitaoca u aktivnog učesnika, koji ne samo da tumači već i bira, utiče, rekonstruiše i usmerava tok narativa, predstavlja temeljnu promenu književnog sistema. Čitalac više nije posmatrač sa margine, već saučesnik u tekstualnom procesu, često i koautor u stvaranju jedinstvenog čitalačkog iskustva. Interakcija između korisnika i teksta postaje neizostavan deo njegove strukture, a ne dodatni sloj ili ukras.

S druge strane, redefinisanje autorstva ne podrazumeva nužno gubitak autoriteta pisca, već promenu njegove uloge, iz tvorca zatvorene priče u dizajnera narativnog okruženja, arhitekte mogućnosti, koji ostavlja prostor za čitalačku kreativnost i individualnu interpretaciju. Autor više ne isporučuje gotov proizvod, već postavlja pravila igre, okvir unutar kojeg se značenje može razvijati kroz aktivno učešće drugog. Ove promene u osnovnim književnim odnosima odražavaju širu transformaciju komunikacijskih modela u savremenom društvu. Više ne govorimo o jednosmernom protoku informacija, već o dijalogu, razmeni, mrežama značenja, u kojima se znanje ne prenosi, već se zajednički gradi. U tom smislu, interaktivna književnost ne samo da odražava duh vremena, već ga i aktivno oblikuje, otvarajući prostor za nove oblike mišljenja, izražavanja i zajedničke interpretacije.

Digitalna književna dela, bilo da su u formi hiperteksta, interaktivnih narativa, multimedijalne poezije ili transmedijalnih priča, pokazuju da interakcija više nije periferni element, već osnovni princip njihove strukture. Tekst više ne postoji nezavisno od čitaoca, već se u punom smislu aktivira tek kroz njegov angažman. Značenje postaje dinamičko, kontekstualno i promenljivo, a čitanje se transformiše u proces istraživanja, eksperimentisanja i zajedničkog građenja značenja.

Ova kretanja otvaraju nove puteve i u teorijskom promišljanju književnosti. Tradicionalni modeli tumačenja, zasnovani na stabilnosti značenja i autoritetu teksta, sve više ustupaju mesto modelima koji naglašavaju otvorenost, fragmentarnost i participativnost. Teorija recepcije, naratologija, studije medija i digitalna humanistika razvijaju nove metodološke alate za analizu ovakvih tekstova, dok se istovremeno pojavljuju i nove kategorije, poput čitaoca-korisnika, tekstualnog interfejsa, narativnog izbora i semantičke mreže. Takođe, značaj interaktivne književnosti nije ograničen samo na teorijski ili umetnički kontekst. Ona ima konkretne primene u obrazovanju, gde se koristi za razvoj digitalne pismenosti, kritičkog mišljenja, kreativnog izražavanja i interpretativnih veština. U pedagoškom okruženju, ovakva dela omogućavaju studentima da kroz igru i istraživanje razvijaju sposobnost samostalnog mišljenja i preispitivanja značenja, što je posebno važno u savremenom informacijskom društvu.

Slično tome, u širem kulturnom i komunikacijskom kontekstu, interaktivna književnost se uklapa u modele u kojima korisnik više ne prihvata ulogu pasivnog konzumenta, već traži mogućnost učešća, doprinosa i individualizovanog iskustva. To je vidljivo i u srodnim oblastima, od interaktivnih muzeja, preko participativne umetnosti, do društvenih mreža i digitalnih platformi, gde se publika više ne zadovoljava posmatranjem, već želi da stvara, menja i reaguje. U tom svetlu, značaj interaktivne književnosti prevazilazi okvire književnog polja. Ona postaje model razumevanja šireg kulturnog fenomena, potrebe savremenog čoveka da ne bude samo posmatrač, već akter u značenju, u izrazu, u narativu. Ova potreba je istovremeno estetska, komunikacijska i antropološka: težnja ka deljenju, povezivanju i zajedničkom stvaranju iskustva.

Zaključno, interaktivna književnost ne predstavlja samo novu formu umetničkog izražavanja, već i novu paradigmu odnosa između čoveka, teksta i značenja. U toj paradigmi, autor ne gubi svoju ulogu, ali je deli; čitalac ne prima značenje, već ga suoblikuje; a tekst ne postoji kao zatvoren artefakt, već kao otvoreni prostor susreta, izbora i interpretacije. Takva književnost odgovara vremenu u kojem živimo, odnosno dobu umreženosti, interakcije i zajedničkog građenja sveta kroz priču.

Literatura:

Iser, W. *The Act of Reading,* Johns Hopkins University Press, 1978.

Jauss, H. R. *Toward an Aesthetic of Reception*. University of Minnesota Press, 1982.

Hayles, N. K. *Electronic Literature: New Horizons for the Literary*. University of Notre Dame Press, 2008.

Jenkins, H. *Convergence Culture: Where Old and New Media Collide*. New York University Press, 2006.

Grosman, M. *Čitaoci i čitanje kao interakcija s književnim tekstovima.* Slovenačko društvo za komparativnu književnost, 2011.

Belhadji, F. *Interactive Literature and Aesthetics of Reception*. *ResearchGate,* 2025

Salemi, M. *Digital Literature and Elements of the Creative Process*. *Aleph Scientific,* 2025.

Oum, B. H. *Interactive Criticism of Digital Literature, IMCRA,* 2025.

Zafar, Q. *Navigating New Narratives and Reader Engagement in the Digital Age*. *REAL,* 2024.

Tender Claws. *Pry* [iOS Interactive Novel], Tender Claws, 2014.

Saemmer, A. *Tramway* [Digital Poem], BleuOrange, 2009.

Interactivity as a Basis for Literary Creation and the Reader's Experience

Abstract: Interactivity is increasingly being viewed today as a fundamental dimension of human activity—ranging from everyday face-to-face communication and social media, to artistic creation. Within this broader context, the paper seeks to explore how literature itself reveals a unique form of interactivity, especially in the relationship between author and reader. While literature has traditionally been interpreted as a one-way transmission of meaning (the author writes, the reader receives), contemporary forms of writing and reading show that this division is becoming increasingly unsustainable. There are more and more examples in which the reader not only interprets but also actively participates in shaping the narrative: choosing the path of the text, reacting to its content, and at times even intervening in its structure-particularly in digital or multimedia formats. Drawing on insights from reception theory, intertextuality, and digital humanities, this paper aims to show that interactivity in literature is not merely a technical or aesthetic addition, but part of a broader cultural pattern. At its core, this pattern reflects the human need not merely to observe, but to participate-in meaning, in expression, and in storytelling. In this sense, literary interactivity can be seen as a mirror of a wider model of human interaction, one that permeates both art and everyday life.

Keywords: Interactivity, artistic creation, interpretation, narrative shaping, text path, intertextuality

Bajro Salkunić[1]
Institut za filozofiju i interdisciplinarne studije, Novi Sad

Agrafa VI, 7/2025
Udk: 821.161.1-31.09 Dostojevski F. M.
https://doi.org/10.46793/Agrafa7.301S
Stručni rad
Professional work

Na rubu zločina i kazne: specifično mišljenje Rodiona Raskoljnikova

Apstrakt*:* Ovaj rad istražuje pojam specifičnog mišljenja kroz lik Rodiona Raskoljnikova u romanu „Zločin i kazna" F. M. Dostojevskog. Polazeći od Pijažeove teorije kognitivnog razvoja i Kantovih kategorija prostora i vremena, analizira se kako kod Raskoljnikova dolazi do gubljenja granica između unutrašnjeg i spoljašnjeg sveta, prošlosti i sadašnjosti. Specifično mišljenje kod njega funkcioniše kao dijalog između različitih glasova u svesti, kroz koje pokušava da razreši moralnu dilemu između razuma i savesti. Rad pokazuje da ovakav misaoni proces odražava duboki intrapsihički konflikt, strah i pokušaj racionalizacije zločina.

Ključne reči: Raskoljnikov, Kant, prostor i vreme, specifično mišljenje

1. Uvod

Prema Žanu Pijažeu, postoje četiri faze kognitivnog razvoja čoveka: senzomotorna (0-2 god.), predoperacijska (2-7. god.), konkretnih operacija (7-11. god.) i formalnih operacija (> 12 god.)[2]. Odlazak u školu uobičajeno se događa u fazi konkretnih operacija gde je dete u stanju logički pristupiti rešavanju problema. Vreme ulaska u fazu formalnih operacija varira, a dobar deo ljudi nikada ne dođe do ove faze koja je, zapravo, sposobnost apstraktnog mišljenja. Očito je da je ljudima prirodno razmišljati od konkretnog prema apstraktnom.

[1] salkunicb@gmail.com
[2] Piaget, J. (1952). The origins of intelligence in children. New York : International Universities Press, p. 25-36.

Pijaže posebnu pažnju stavlja na svoju koncepciju genetičke epistemiologije, koja stoji na stanovištu biologizma.[3] On kaže kako se matematičke i logičke strukture ne mogu izvesti iz fizičkih struktura već iz biološke organizacije subjekta i ponašanja njegovog organizma prema spoljašnjoj sredini. Mentalni život ne postoji bez organskog, niti postoji neko ponašanje bez nervnog funkcionisanja.[4] To nije jednostavno svođenje mentalnog na organsko, već je niz interakcija između psihološkog i organskog. Za Pijažea mentalni život je zapravo socijalizovan organski život, iako se, opet, ne svodi na socijalizaciju života.[5]

Našem su intelektu neophodni misaoni sadržaji kako bi funkcionisao na pravi način. Mišljenje je poput disanja, jer ne možemo da ne mislimo kao što ne možemo da ne dišemo. Zbog toga se razvijanje mišljenja ne odnosi na to kako treba misliti (u apsolutnom smislu), već kako da se misli uspešnije nego što se to obično čini. Upravo tu svoje mesto nalazi razvoj apstraktnog mišljenja, budući da apstraktno mišljenje predstavlja napredniji i viši nivo mišljenja. Misliti apstraktno znači misliti uspešnije.

Društvene potrebe za razvoj apstraktnog mišljenja su velike. Neki od razloga su[6]:

- razvijanje sposobnosti mišljenja, kao životne sposobnosti, čini da pojedinac uspešnije deluje u stalno rastućem i kompleksnom svetu;
- razvijanjem sposobnosti mišljenja, ličnost pojedinca (kao ćelije društva) se celovitije i potpunije razvija;
- zahtevi za razumevanjem apstraktnih sadržaja i problema rastu, tako da uporedo sa tim raste i krug onih koji moraju biti sposobni za shvatanje i razumevanje apstrakcije, itd.

Mišljenje je ključna komponenta ljudske ličnosti i kada se poveže sa ostalim čovekovim sposobnostima dobija se veliki potencijal. Razvijanje i usavršavanje mišljenja i njegovih stvaralačkih potencijala, otrgnuto od celine razvoja ličnosti, vodi u jednostranost, jalovost i intelektualnu izopačenost[7]. Posredstvom apstraktnog mišljenja otkrivaju se dublje zakonitosti i smelije mogućnosti preobražavanja prirodnog i društvenog života. Mišljenje, usled određenih životnih situacija, može da regresira, odnosno da sa apstraknog pređe na

[3] Pijaže, Ž. (1994,1996). Uvod u genetičku epistemiologiju. 1. Matematičko mišljenje. 2. Fizičko mišljenje, Izdavačka knjižarnica Zorana Stojanovića, Novi Sad.
[4] Pijaže, Ž. (1979). Epistemiologija nauka o čoveku, Nolit, Beograd, str. 125.
[5] Aćimović, M. (2005). Prilog istorijskoj rekonstrukciji filozofije duha, Arche, II, 4/2005, str. 202.
[6] Vuković, D. O neophodnosti razvijanja apstraktnog mišljenja u okviru nastave likovne kulture, BHRT, Banja Luka, UDK 371.134:73/76, doi 10.7251/RAD1521004V.
[7] Ibid.

uzročno-posledično. Specifično mišljenje[8] je poseban oblik mišljenja gde kod osobe dolazi do gubljenja jasne granice vremena i prostora kao kategorijalnih pojmova, odnosno, ono što je bilo tada i onda dešava se sada i ovde, pri čemu osobe sa ovakvom misaonom aktivnosti imaju osećaj da predviđaju buduće radnje i gube kontakt sa realnosti i samim tim se prati uzrok i posledica. Ovakav oblik mišljenja karakterističan je za teže psihijatrijske bolesti poput šizofrenije. Ipak, i osobe koje nemaju ovakav vid oboljenja mogu da uđu u ovaj način mišljenja. Cilj ovog rada jeste predstaviti karakter specifičnog mišljenja kod Rodiona Raskoljnikova, lika u romanu „Zločin i kazna" F.M. Dostojevskog, i interaktivnost koja dovodi do ubistva (Prvi deo romana). Kod Raskoljnikova ne dolazi do gubitka veze sa realnosti, a logičko zaključivanje je očuvano.

2. Metodologija

Rad se zasniva na analitičko-komparativnom pristupu: filozofski koncepti Pijažea, Kanta i Bahtina korišćeni su kao teorijski okvir za tumačenje literarnog teksta. Primenjena je hermeneutička analiza unutrašnjeg monologa i višeglasja svesti Raskoljnikova, uz pažljivo citiranje relevantnih odlomaka iz Prvog dela romana. Ovakav pristup omogućava sintezu psiholoških i filozofskih uvida sa literarnom strukturom dela, čime se ističe međudisciplinarna priroda istraživanja.

3. Specifično mišljenje

Prema Kantu, čovek spoznaje svet putem čula i razuma. Pomoću čula predmeti su nam dati, a razumom se oni zamišljaju. Čulnost nam daje predmete koje su podvrgnute apriornim formama čulnosti (prostor i vreme), a razum ih kategorizuje u pojmove. Na taj način čulnost i razum sarađuju konstruišući ljudsko iskustvo. I čula i razum pružaju apriorne forme koje stoje u temelju svake spoznaje, a nalaze se iznad slučajnosti samog empirijskog i one su nužne u svakoj spoznaji.

U transcendentalnoj estetici[9] Kant proučava apriorne forme čulnosti, čulnu spoznajnu moć. Predstave koje nam čula daju zovu se opažaji, a delovanje predmeta na sposobnost predstave jeste osećaj. Pojava je neodređeni predmet opažaja i njoj odgovara materija, a forma (oblik) sređuje različitost pojava. Predstava koja sadrži samo formu Kant naziva „čistom". Čista forma čulnosti je „čisti opažaj", a dve čiste forme čulnog opažaja su prostor i vreme. Prostor i vreme su čulni opažaji koji su apriorni i ne stiču se iskustvom. Kant razlikuje unutrašnja i spoljašnja čula. Prostor je forma svih pojava spoljašnjih čula, dok je vreme forma unutrašnjih čula. Vreme i prostor za Kanta nisu neke iluzije, već su

[8] Popov, M. (2023). Hipoteza korelacionih odnosa asocijalnog ponašanja šizofreničara, Agrafa V, Novi Sad, str. 18-27.
[9] Kant, I. (1970). Kritika čistoga uma, Kultura, Beograd, str. 61-88.

realni, a taj realitet je ograničen samo na područje fenomena, dok ne vrede izvan sfere u kojoj se oni nama pojavljuju. To znači da svaki naš opažaj nije ništa drugo do predstave o pojavi i stoga stvari nisu takve kakve ih mi opažamo, jer one za nas postoje samo kao pojave, a bez nas ne mogu postojati kao takve. Kant time ne tvrdi da stvari ne postoje izvan nas, već da je njihovo postojanje za nas potpuno nepoznato.

Kod specifičnog mišljenja dolazi do gubitka jasne granice prostora i vremena kao Kantovih kategorijalnih pojmova i ovi kategorijalni pojmovi predstavljaju most između njihovog unutrašnjeg i spoljašnjeg sveta[10,11]. Ljudi sa specifičnim načinom mišljenja svet doživljavaju kroz prizmu dvojne pojave, a to znači da se svet istovremeno percipira na više načina, koji mogu jedan u odnosu na drugi da budu u suprotnosti.

Ideje koje se formiraju nisu samo nove ideje, već postoji i specifičan način poređenja pojmova i okoline. Kod ljudi koji zauzimaju specifičan način mišljenja postoje uzročno-posledične veze između onoga što govore i okoline u kojoj se nalaze. Interakcija koja se odvija između njih i okruženja zasnovana je na tome da oni smatraju da aktivno upravljaju okolinom ili da mogu da predvide buduće radnje. U ovakvim situacijama, osoba ulazi u preispitivanje svog bića i bitka, pri čemu se biće izjednačava sa bitkom („Sve jesam ja“). Ovakav način mišljenja javlja se usled straha nastalog zbog nemogućnosti da se objasne i razumeju određene životne situacije koje vode ili mogu da odvedu u egzistencijalnu ugroženost, koje izazivaju intrapsihički konflikt između ida i super-ega, konflikt između onoga što se želi i onoga što je moralno prihvatljivo, pri čemu ego nije dovoljno jak da uspostavi ravnotežu i obavi svoju primarnu ulogu inhibiciju.

Kada osoba ne može da nađe razlog, beži u traženju uzroka. Zato je ovakvo mišljenje zasnovano najčešće na mesijanskim idejama i ljudi sa ovakvom misaonom aktivnosti umeju sebe da doživljavaju kao proroke, mesije, kao grandiozne i superiornije od drugih. Pri ovakvom mišljenju predmet mišljenja se smešta u okolinu i sve se uzima prema sebi, odnosno zauzima se pozicija sve-bića.

Specifično mišljenje pri kojem se granice kategorija prošlosti i budućnosti gube i sve se svodi na jedan utisak naziva se predvidno mišljenje[12]. Pri ovakvom mišljenju ljudi iskazuju osećaj da mogu da predviđaju budućnost, a situacije

[10] Popov, M. (2023). Hipoteza korelacionih odnosa asocijalnog ponašanja šizofreničara, Agrafa V, Novi Sad, str. 18-27.
[11] Bogunović, L. (2022). Odnos tradicionalne i interaktivne psihoanalize, Agrafa IV, Novi Sad, str. 99-104.
[12] Popov, M. (2023). Hipoteza korelacionih odnosa asocijalnog ponašanja šizofreničara, Agrafa V, Novi Sad, str. 18-27.

opisuju na taj način da ono što su pomislili to se u bliskom vremenskom periodu i dogodi. Iz predvidnog mišljenja može nastati i predstavno mišljenje koje predstavlja jednakost mišljenja i predstave. Osoba koja se nađe u predstavnom mišljenju ima osećaj da ono što je pomislila to se sada i dešava u okruženju.

4. Prvi deo romana „Zločin i kazna“

Radnja romana „Zločin i kazna“[13] smeštena je u Sankt Peterburg u drugoj polovini 19. veka i prati mladog siromašnog studenta prava Rodiona Romanoviča Raskoljnikova koji uspeva da ubije zalagaoničarku. Roman prikazuje složenu psihologiju Raskoljnikova i njegov zločin. Protagonista je inteligentan, zgodan muškarac, ali njegov složen način razmišljanja i ličnost vode njegovu sudbinu u propast. Prilično je viši od prosečnih muškaraca i trenutno je u ranim dvadesetim godinama. Raskoljnikov je veoma siromašan i ima velike dugove prema svojoj gazdarici. On živi u iznajmljenom stanu koji zbog svoje male veličine više podseća na ormar. Raskoljnikova plaši siromaštva i uglavnom je „deliričan“, grozničav i prezire bilo kakvo društvo. Prvi deo, zajedno sa mnogim predstavljanjima likova i događaja, prikazuje Raskoljnikov plan i stalnu preokupaciju svojom zločinačkom idejom o zalagaoničarki Aljoni Ivanovnoj. On se upoznaje sa Marmeladovim, pijancem koga upoznaje u krčmi dok svraća na piće. Marmeladov dugo razgovara sa Raskoljnikovim, gde se vidi i njegova uporna nezainteresovanost za društvo bilo koje osobe. Raskoljnikova zločinačka ideja se dodatno pojačava kada saznaje da će Lizaveta (polusestra Aljone Ivanovne) napustiti kuću u 7 sati uveče i da će zalagaoničarka biti sama tog dana kada će pokušati ubistvo. Kada konačno stigne na mesto zločina, Raskoljnikov sprovodi svoj plan. Iako je, sve vreme do kuće zalagaoničarke, stalno mrmljao nešto sebi u bradu, što mu je bila navika zbog stalno pogoršanog mentalnog zdravlja. Uspeva da ubije Ivanovnu sekirom. Nasilno je napada oružjem i probija se dublje u njen stan. Na mesto nesreće stiže Lizaveta, koja na kraju biva ubijena u besu. Raskoljnikov beži sa mesta zločina zahvaljujući čistoj sreći. Tokom celog Prvog dela, Raskoljnikov pokazuje svoj um i misli. Njegova ličnost i percepcije se takođe jasno vide.

5. Specifično mišljenje Raskoljnikova

U remek-delu Dostojevskog „Zločin i kazna“, lik Raskoljnikova ističe se kao jedna od najsloženijih i najzagonetnijih figura u celokupnoj književnosti. Zamišljen, inteligentan i duboko problematičan mladić, Raskoljnikov otelotvoruje niz kontradiktornih impulsa i emocija koje ga čine i fascinantnim i

[13] Dostojevski, F.M. Zločin i kazna: Roman u šest dijelova s epilogom, eLektire.skole.hr, str. 3-52.

uznemirujućim[14]. U srži Raskoljnikovljevog lika je njegovo verovanje u sopstvenu superiornost. On sebe vidi kao čoveka velike inteligencije i talenta, predodređenog da ostavi svoj trag u svetu, a njegova fizička pojava kao nadprosečno visokog dodatno potkrepljuje ovu ideju. Ovaj osećaj superiornosti ga navodi da veruje u svoje pravo da počini ubistvo[15].

U njemu postoji želja da promeni svet, da pomogne svojoj porodici i sebi i da se izbavi od siromaštva. Njegova borba da pomiri sopstvene želje sa zahtevima društva je univerzalna. Međutim, baš ta borba ga vodi u intrapsihički konflikt između onoga što želi i između onoga šta mu njegove vrednosti i moral dozvoljavaju. Zato je Raskoljnikov podeljen i konstantno oscilira između želja i društvenih zahteva. Prostor u kojem živi, kao i grad u kome se kreće, je tesan, zagušljiv i taj prostor je gotovo metafizički izraz njegove svesti koja je skučena, zatvorena. Prostor kao formu spoljašnjih čula, Raskoljnikov transformiše u unutrašnju refleksiju i time prostor postaje moralno polje napetosti između superiornih i drugih ljudi. Vreme kod Raskoljnikova ima intezitet, ali ne i trajanje. Neke stvari traju kao večnost, dok druge prolaze brzo, gotovo izvan svesti:

"Na ovakvo djelo hoću da se odvažim, a ovamo se bojim takvih sitnica!" pomisli on s čudnim smiješkom. - "Hm!... da... sve je u rukama čovjeka, a uvijek mu izmakne ispred nosa, jedino zbog plašljivosti... takav je već aksiom... Zanimljivo je, čega se ljudi najviše boje? Novoga koraka, nove vlastite riječi boje se oni najviše... Uostalom ja brbljam previše. Zato i ne radim ništa, jer brbljam. No možda je i ovako: zato brbljam, jer ništa ne radim. Naučio sam se brbljati za ovih posljednjih dana, ležeći dane i noći u kutu i premišljajući... o tricama i kučinama. No, zašto ja sada idem? Zar sam ja sposoban za to? Zar je to ozbiljno? Nimalo nije ozbiljno. Tako, fantazirajući, sam sebe tješim; igrarije! Pa da, možda i jesu igrarije!"[16]

On je uplašen, u stalnom je premišljanju da li da učini ubistvo ili ne i u konstantnoj je borbi sa samim sobom. Prepušta se metakogniciji i satima razmišlja o ideji ubistva. On je svestan toga. Ono što se uočava u ovom pasusu jeste anticipacija budućih događaja, razmišljanje o sitnicama koje bi trebalo da uradi da ne bi bio uhvaćen za ubistvo. Takođe, uočava se i kontradiktornost u njegovim mislima. Kao da u monologu postoji dijalog. Bahtin kaže da svaka misao junaka Dostojevskog od samoga početka oseća sebe kao repliku nezavršenog dijaloga. „Takva misao ne teži zaokruženoj i definitivno oblikovanoj sistemsko-monološkoj celini. Ona intenzivno živi na graničnoj liniji

[14] Ali, M.M. (2023). The Fragmented Self: An Analysis of Raskolnikov's Dualistic Nature in Crime and Punishment, International Journal of English Literature and Social Sciences Vol-8, Issue-1, pg. 272-276.

[15] Vishruti (2024). Crime and Punishment: The Characterization of Raskolnikov, The International Journal of Indian Psychology, Volume 12, Issue 1, pg. 1197-1204.

[16] Dostojevski, F.M. Zločin i kazna: Roman u šest dijelova s epilogom, eLektire.skole.hr, str. 4.

s tuđom misli, s tuđom svesti. Ona je na poseban način akciona i neodvojiva od čoveka."[17]

Ovakav vid mišljenja posebno se ističe u prvom velikom monologu Raskoljnikova kada je dobio pismo majke u kojem mu piše o odluci njegove sestre Dunje da se uda za čoveka kojeg ne voli[18]:

... Jasno je, da se tu ni o kom drugom ne radi, nego o onom Rodionu Romanoviču Raskoljnjikovu, i da se on tu nalazi u prvom planu. Pa da, može ga usrećiti, na sveučilištu ga može uzdržavati, načiniti ga kompanjonom u kancelariji, svu mu budućnost osigurati, može on onda još kasnije postati bogataš, ugledan, poštovan, a može čak da završi život kao štovan čovjek! A mati? Ta tu se radi o Rođi, o milom Rođi, prvencu! Kako ne bi za ovakvoga prvenca žrtvovala čak i ovakvu kćer! O, mila i nepravedna srca! Ta što ćete: onda ne bi možda zazirala ni od Sonječkina udesa! Sonječka, Sonječka Marmeladova, vječna Sonječka, dokle je svijeta i vijeka! A žrtvu, jeste li vas dvije posve ocijenile žrtvu? Jeste li? Da li odgovara snazi? Je li od koristi? Je li razumno? Znate li vi, Dunječka, da Sonječkin usud ni po čemu nije gadniji od života s gospodinom Lužinom? "Ljubavi tu ne može biti", piše mama. Ali što, ako osim ljubavi ne može biti ni poštovanja, nego naprotiv postoji gađenje, prezir, mržnja, što onda? Onda opet naravno izlazi na ono, da treba "paziti na čistoću". Zar nije istina? Razumijete li, razumijete li vi, što ta čistoća znači? Razumijete li vi, da je lužinska čistoća ono isto, što i Sonječkina čistoća, a možda još i gora, gadnija, podlija, jer vi se, Dunječka, ipak nadate velikom komforu, a tamo se ni o čem drugom ne radi, nego o smrti od gladi! "Skupa je, skupa ta čistoća! Dunječka! No, a ako vam onda uzmanjka snage, ako se pokajete? Koliko će biti jada, tuge, proklinjanja, suza, skrivanih od svih, koliko će ih biti, jer vi niste više Marfa Petrovna? A što će onda biti od majke? Ta ona je već i sada nespokojna, na mukama je; što li će onda, kad bude sve sama vidjela? A što će biti od mene?... Ali što ste vi u stvari mislili o meni? Neću ja vaše žrtve, Dunječka, neću, mama! Neće doći do toga, dok sam ja živ, neće doći, neće! Ne primam ja to!"

Odjedanput se trgne i zastane.

"Neće doći? A šta ćeš ti učiniti, da do tog ne dođe? Hoćeš li zabraniti? A kakvo imaš pravo? Što im možeš ti obećati za uzvrat, da bi imao takvo pravo? Da ćeš njima posvetiti sav život, svu budućnost, nakon što svršiš nauke i dobiješ mjesto? Slušali smo mi to, ali to je na vrbi svirala, a sada? Sada odmah treba učiniti nešto, razumiješ li? A što ti radiš sada? Još ih pljačkaš. A one nabavljaju novce na račun mirovine od sto rubalja i od Svidrigajlovih uz zalog! Čim ćeš ti njih očuvati od Svidrigajlovih, od Afanasija Ivanoviča Vahrušina, ti budući milijunaru, ti Zeuse, koji raspolažeš njihovom sudbinom? Za deset godina? Ali za deset će godina mati tvoja oslijepiti od rubaca, a možda i od suza; isušit će se od posta; a sestra? No,

[17] Bahtin, M. (2000). Problemi poetike Dostojevskog, Zepter Book World, Beograd, str. 34.
[18] Dostojevski, F.M. Zločin i kazna: Roman u šest dijelova s epilogom, eLektire.skole.hr, str. 26-27.

ded smisli, što može da bude od sestre nakon deset godina, ili za tih deset godina? Jesi li se domislio?" ... "Ili se sasvim odreći života, - zavikne on iznenada bijesno, - ponizno se pokoriti sudbini, ma kakva ona bila, jednom zauvijek, prigušiti u sebi sve, odreći se svakoga prava, da radiš, živiš i ljubiš!...

... "Razumijete li, razumijete li vi, milostivi gospodine, što to znači, kad više nikuda ne možete? - padne mu na pamet jučerašnje pitanje Marmeladovljevo. - "Jer treba, da svaki čovjek može kud bilo otići..."

Ovaj unutrašnji monolog situiran je na samom početku drugog dana radnje romana, pred samo donošenje konačne odluke o ubistvu zalagaoničarke. Raskoljnikov tek što je dobio majčino opširno pismo o Dunji i Svidrigajlovu, sa saopštenjem o Lužinovoj prosidbi, a pre toga Raskoljnikov je sreo Marmeladova i saznao od njega za čitavu Sonjinu istoriju. Na taj način su se svi ti budući glavni junaci romana već odrazili u Raskoljnikovljevoj svesti, ušli u njegov do kraja dijalogiziran unutrašnji monolog, ušli sa svojim stavovima, „istinama", životima i on je stupio s njima u interakciju u vidu intenzivnog unutrašnjeg dijaloga, dijaloga fundamentalnih pitanja i sudbinskih životnih odluka. Raskoljnikov već od samoga početka sve zna, sve uzima u obzir i sve anticipira. On je već stupio u dijalog sa celokupnim životom koji ga okružuje. Unutrašnji dijalogizirani monolog Raskoljnikova predstavlja sjajan obrazac mikrodijaloga: sve su reči u njemu dvoglasne, u svakoj se od njih događa spor glasova[19].

Na početku odlomka Raskoljnikov reprodukuje Dunjine reči s njenim intonacijama koje donose sudove i ubeđuju, a on na njene intonacije dodaje svoje reči koje su ironične, ozlojeđene, pune upozorenja. Sledeće reči *„Ta tu se radi o Rođi, o milom Rođi, prvencu!"* zvuče već kao majčin glas s njenim intonacijama ljubavi i nežnosti, i istovremeno glas Raskoljnikova s intonacijama gorke ironije, ozlojedenosti (podnošenje žrtve) i tužne uzvraćene ljubavi. Dalje se u rečima Raskoljnikova čuje i glas Sonje i glas Marmeladova. Dijalog je prodro u unutrašnjost svake reči, izazivajući u njoj borbu i aritmiju glasova. Ovi glasovi nisu zatvoreni niti gluvi jedan za drugi i oni se sve vreme čuju, dozivaju i uzajamno odražavaju.

Sve što Raskoljnikov vidi i posmatra - i petrogradske jazbine i monumentalni Petrograd, svi njegovi slučajni susreti i sitni događaji - sve se to uvlači u dijalog, odgovara na njegova pitanja, postavlja mu nova, provocira ga, raspravlja se s njim ili potvrđuje njegove misli. Svest usamljenoga Raskoljnikova postaje arena borbe tuđih glasova[20]; događaji tih dana (majčino pismo, susret s

[19] Bahtin, M. (2000). Problemi poetike Dostojevskog, Zepter Book World, Beograd, str. 73-74.

[20] Bahtin, M. (2000). Problemi poetike Dostojevskog, Zepter Book World, Beograd, str. 84.

Marmeladovim), pošto su se odrazili u njegovoj svesti, dobili su u njemu oblik izvanredno intenzivnog dijaloga sa odsutnim sabesednicima (sa sestrom, majkom, Sonjom i drugima), i on nastoji da u tom dijalogu „reši svoju misao". Za Raskoljnikova misliti o predmetu znači obratiti mu se. On ne misli o pojavama, već u stvari on razgovara sa njima[21]. On se obraća samome sebi, pri čemu je često na „ti" (obraća se sebi kao drugome), uverava sebe, podsmeva se, raskrinkava, ismejava itd. Primer takvog monologa jeste:

"Neće doći? A šta ćeš ti učiniti, da do tog ne dođe? Hoćeš li zabraniti? A kakvo imaš pravo? Što im možeš ti obećati za uzvrat, da bi imao takvo pravo? Da ćeš njima posvetiti sav život, svu budućnost, nakon što svršiš nauke i dobiješ mjesto? Slušali smo mi to, ali to je na vrbi svirala, a sada? Sada odmah treba učiniti nešto, razumiješ li? A što ti radiš sada? Još ih pljačkaš. A one nabavljaju novce na račun mirovine od sto rubalja i od Svidrigajlo vih uz zalog! Čim ćeš ti njih očuvati od Svidrigajlovih, od Afanasija Ivanoviča Vahrušina, ti budući milijunaru, ti Zeuse, koji raspolažeš njihovom sudbinom? Za deset godina? Ali za deset će godina mati tvoja oslijepiti od rubaca, a možda i od suza; isušit će se od posta; a sestra? No, ded smisli, što može da bude od sestre nakon deset godina, ili za tih deset godina? Jesi li se domislio? (…)"

Ono što je karakteristično jeste zasićenost njegovog monologa tuđim rečima, koje tek što je čuo ili pročitao; iz pisma majke, iz reči Lužina, Dunje ili Svidrigajlova koje su navedene u pismu, iz govora Marmeladova koji je upravo čuo, iz reči Sonje koje je ovaj preneo itd. Unutrašnji govor je preplavljen tim tuđim rečima i on ih produbljuje svojim akcentima ili im direktno menja akcenat, ulazeći u strasnu polemiku sa njima. Zahvaljujući tome, njegov unutrašnji govor sagrađen je kao povorka živih i strasnih replika na sve tuđe reči, koje je čuo i koje su ga ranile tih dana.

Svim licima sa kojima ulazi u diskusiju on se obraća sa „ti", i gotovo svakome od njih vraća njegove sopstvene reči sa promenjenim tonom i akcentom. Pri tome se svako lice, svaki novi čovek za njega odmah pretvara u simbol, a njegovo ime postaje zajednička imenica: Svidrigajlovi, Lužini, Sonječke itd:

„Hej vi, Svidrigajlove! Što ćete vi tu? - zavikne stiščući pesnice i smijući se, dok su mu se usne pjenile od bijesa."[22]

Ovim rečima on se obraća nekom čoveku koji se udvara pijanoj devojci. Sonja, koju on zna po pričama Marmeladova, sve vreme se pojavljuje u njegovom unutrašnjem govoru kao simbol nepotrebnog i besmislenog žrtvovanja. Raskoljnikov još pre ubistva prepozanje Sonjin glas iz Marmeladovljeve priče i

[21] Ibid, str. 224-226

[22] Dostojevski, F.M. Zločin i kazna: Roman u šest dijelova s epilogom, eLektire.skole.hr, str. 28.

od samog početka njen glas i njen svet ulaze u vidokrug Raskoljnikova, priključuju se njegovom unutrašnjem dijalogu. Na sličan način, samo sa drugim nijansama, pojavljuje se i Dunja. Takođe, simbol Lužina ima svoj smisao. U njegov unutrašnji govor likovi ulaze kao simboli izvesne životne orijentacije i ideološkog stava, kao simboli određenog životnog rešenja upravo onih ideoloških pitanja koja ga muče, pa je samim tim dovoljno da se čovek pojavi u njegovom vidokrugu pa da odmah postane za njega ovaploćeno rešenje njegovog sopstvenog pitanja, rešenje koje se ne poklapa sa onim do kojeg je on sam došao.

Raskoljnikova svaki takav čovek pogađa u osetljivo mesto i zato on dobija čvrstu ulogu u njegovom unutrašnjem govoru. Sva ta lica dovodi u međusobne odnose, suočava ih ili suprotstavlja, nagoni da odgovaraju jedan drugom, da se dopunjuju ili razgolićuju, a rezultat toga jeste da se njegov unutrašnji govor razvija kao filozofska drama, u kojoj su lica oživljena. Svi glasovi koje Raskoljnikov uvodi u svoj unutrašnji govor uspostavljaju specifičan kontakt, nemoguć među glasovima u realnom dijalogu. Zahvaljujući tome što zvuče samo u svesti, oni kao da postaju probojni jedni za druge, približeni su, nadneseni jedan nad drugog, oni delimično presecaju jedan drugog, stvarajući odgovarajuću aritmiju u krugu presecanja. Ovakav način mišljenja kod Raskoljikova jeste pokušaj da se reši moralna dilema: da li počiniti ubistvo ili ne. On pokušava da pronađe razloge i da opravda svoje buduće postupke. On je svestan toga da ga misli muče i more. Čak, u tim svojim pokušajima ulazi i u sujeverje:

„No Raskoljnjikov je u posljednje vrijeme postao sujevjeran. Tragovi toga sujevjerja ostadoše u njem još mnogo kasnije i skoro se nisu ni mogli izbrisati. A i u svemu tome on je bio kasnije uvijek sklon da vidi neku neobičnost, tajnovitost, gotovo prisustvo nekakvih osobitih uticaja i podudaranja.“[23]

Svuda traži podudaranja i posmatra uzroke i posledice. Njegovo mišljenje je specifično mišljenje, uvek usmereno ka uzročno-posledičnim dešavanjima i uvek je usmereno na njega. Sve što se dešava, dešava se zbog njega i njegovih misli. To se posebno vidi nakon njegovog prvog odlaska kod zalagaoničarke, nakon čega mu se i prvi put javila misao o ubistvu. Posle posete seo je u krčmu i slušao razgovor studenta i časnika:

„ (...) Ja bih tu prokletu babu ubio i oplijenio, a uvjeravam te, ne bi me pekla savjest, - dometne student vatreno.

Časnik zahihoće opet, a Raskoljnjikov protrne. Kako je to bilo neobično!

[23] Ibid, str. 38.

- Molim te, ja bih ozbiljno da te zapitam, - ražesti se student. - Ja sam se ovo naravno našalio, no pazi: s jedne strane glupa, besmislena, ništavna, pakosna, bolesna starica, koja nije nikome potrebna, nego naprotiv svima škodljiva, koja i sama ne zna, zašto živi, a sutra će i onako umrijeti. Razumiješ? Razumiješ?

- No, razumijem, - odgovori časnik, pažljivo se zagledavajući u druga, koji se žesti.

- Slušaj dalje! S druge strane mlade, svježe sile, koje propadaju uludo bez pomoći, i to u tisućama, i to svuda! Stotinu, tisuću dobrih djela i poslova moglo bi se izvršiti i ispraviti babinim novcima, zapisanima manastiru! Stotine, tisuće ljudi mogle bi se možda izvesti na valjan put; nekoliko desetaka porodica moglo bi se spasiti iz siromaštva, od raspada, propasti, nevaljalštine, venerićnih bolnica, - i sve to njenim novcima. Da je ubiješ i da uzmeš njene novce, pa da se onda pomoću njih posvetiš služenju cijelom čovječanstvu i općem dobru, zar misliš, da se ono sićušno zlodjelce ne bi zbrisalo tisućama dobrih djela? Za jedan život - tisuća života, spasenih od gnjileža i raspada. Jedna smrt i sto života u zamjenu, - ta to je aritmetika! A što i znači, na općoj tezulji, život te sušičave, glupe i zlobne babe? Ništa više, nego život kakve uši, švabe, pa ne vrijedi ni toliko, jer je ta baba štetna. Ona drugima izjeda život: nedavno je od pakosti ugrizla Lizavetu za prst; skoro su joj ga odrezali!

- Naravno, nije vrijedna da živi, - primijeti časnik, - ali što ćeš, takva je priroda.

- Eh, brate, ta prirodu popravljaju i njome upravljaju, a da nije tako, podavili bi se u predrasudama. Da nije tako, ne bi nijednoga velikana bilo. Govore: "Dužnost, savjest", - neću ništa da govorim protiv dužnosti i savjesti, - ali kako ih mi shvaćamo? Čekaj, još ću te nešto zapitati. Slušaj!

- Ne, čekaj ti; ja ću tebe zapitati. Slušaj!

- No!

- Ti tu eto govoriš i pričaš, a ded mi reci: hoćeš li ti ubiti babu ili nećeš?

- Naravno da neću! Ja to onako zbog pravednosti... Ne radi se o meni...

- A po mome sudu, ako ne možeš sam da se odlučiš, ne pričaj o nekoj pravednosti... Hajdemo još jednu partiju!

Raskoljnjikova zaokupi silna uzrujanost. Sve su to naravno bili najobičniji i najčešći mladenački razgovori i misli, kakve je već toliko puta slušao, samo u drugom obliku i o drugim temama. No zašto mu se baš sada desilo, da sluša baš ovakav razgovor i ovakve misli, kad su se upravo i u njegovoj glavi začele... baš ovakove misli?!... I zašto baš sada, kad je upravo od babe izišao sa začetkom te misli, nailazi upravo na taj razgovor o babi?... Čudnim mu se vazda činilo, to podudaranje. Taj je ništavi, krčmarski razgovor izvanredno jako utjecao na dalji razvitak stvari: kao da je zaista bilo tu neko preodređenje i uputa (…)"[24]

[24] Dostojevski, F.M. Zločin i kazna: Roman u šest dijelova s epilogom, eLektire.skole.hr, str. 39.

On je svestan toga da je čuo mnogo puta ovakve razgovore, kao što je bio i svestan toga da im nije pridavao značaja. Ono što ga je zaprepastilo i začudilo jeste to da su mu se misli o ubistvu babe pojavile i da je nakon toga čuo razgovor dvojice momaka koji pričaju o ubistvu te iste babe. U tom momentu kod Raskoljnikova se pojavilo specifično mišljenje, koje se prožima kroz čitavo Prvo poglavlje. Nastalo je kao jedan vid mehanizma odbrane da se zaštiti od straha od ideje vezane za ubistvo. On pokušava da racionalizuje čin ubistva, a studentova racionalizacija ubistva postaje i Raskoljnikova. Stoga, kada Raskoljnikov obrazlaže razloge za ubistvo, on zauzima poziciju studenta. I to je ta prisutnost višeglasja u njegovom unutrašnjem govoru koja se javljaju kao pokušaj rešenja moralne krize. Iz ovoga se može zaključiti da specifično mišljenje karakteriše višeglasje koje pokušava da pronađe rešenja krize, kroz dijalog u unutrašnjem govoru.

Specifično mišljenje kod Raskoljnikova može se razumeti i kao fenomen na preseku psihopatologije, filozofske refleksije i književnog postupka. Sa jedne strane, ono nosi karakteristike intrapsihičkog konflikta i regresije u predvidno/predstavno mišljenje; sa druge strane, Dostojevski ga koristi kao estetski i idejni instrument za prikaz etičke krize modernog subjekta. Dakle, ne radi se isključivo o kliničkom fenomenu, već o višeslojnoj intelektualnoj strategiji kojom autor istražuje granice razuma, savesti i društvene odgovornosti

6. Zaključak

Raskoljnikovljevo specifično mišljenje predstavlja složeni psihološki i filozofski fenomen u kojem se prepliću logičko i iracionalno, realno i simbolično. Njegova svest postaje polje unutrašnjeg dijaloga između suprotstavljenih glasova, ideja i moralnih vrednosti. Time Dostojevski prikazuje kako se kroz misaoni proces može razotkriti dubina ljudske svesti i njena borba između etičkog i nagonskog. Specifično mišljenje kod Raskoljnikova nije znak ludila, već izraz tragične svesti koja pokušava da opravda svoje postojanje i postupke u svetu bez čvrstih moralnih oslonaca. U uvodu rada izneti su argumenti o društvenoj potrebi razvoja apstraktnog mišljenja; Raskoljnikov predstavlja problematičan primer kada apstraktno mišljenje izmakne moralnom uporištu i postane sredstvo samorazumevanja i opravdanja radnje. Time roman ukazuje na opasnost otuđenja misaonih sposobnosti od društvene i etičke realnosti — podsećajući da razvoj mišljenja mora biti integrisan u celoviti razvoj ličnosti i društva.

Literatura:

Aćimović, M. (2005). Prilog istorijskoj rekonstrukciji filozofije duha, Arche, II, 4/2005, str. 202.

Ali, M.M. (2023). The Fragmented Self: An Analysis of Raskolnikov's Dualistic Nature in Crime and Punishment, International Journal of English Literature and Social Sciences Vol-8, Issue-1.

Bahtin, M. (2000). Problemi poetike Dostojevskog, Zepter Book World, Beograd.

Bogunović, L. (2022). Odnos tradicionalne i interaktivne psihoanalize, Agrafa IV, Novi Sad.

Dostojevski, F.M. Zločin i kazna: Roman u šest dijelova s epilogom, eLektire.skole.hr.

Kant, I. (1970). Kritika čistoga uma, Kultura, Beograd.

Piaget, J. (1952). The origins of intelligence in children. New York : International Universities Press.

Pijaže, Ž. (1979). Epistemiologija nauka o čoveku, Nolit, Beograd, str. 125.

Pijaže, Ž. (1994,1996). Uvod u genetičku epistemiologiju. 1. Matematičko mišljenje. 2. Fizičko mišljenje, Izdavačka knjižarnica Zorana Stojanovića, Novi Sad.

Popov, M. (2023). Hipoteza korelacionih odnosa asocijalnog ponašanja šizofreničara, Agrafa V, Novi Sad.

Vishruti (2024). Crime and Punishment: The Characterization of Raskolnikov, The International Journal of Indian Psychology, Volume 12, Issue 1.

Vuković, D. O neophodnosti razvijanja apstraktnog mišljenja u okviru nastave likovne kulture, BHRT, Banja Luka, UDK 371.134:73/76, doi 10.7251/RAD1521004V

At the Edge of Crime and Punishment: The Specific Mode of Thinking of Rodion Raskolnikov

Abstract: This paper examines the notion of a specific mode of thinking through the character of Rodion Raskolnikov in the novel Crime and Punishment by Fyodor M. Dostoevsky. Drawing on Jean Piaget's theory of cognitive development and Immanuel Kant's categories of space and time, the paper analyzes how, in Raskolnikov's case, the boundaries between the inner and the external world, as well as between past and present, become blurred. His specific mode of thinking functions as a dialogue between different voices within consciousness, through which he attempts to resolve the moral dilemma between reason and conscience. The paper argues that such a cognitive process reflects a profound intrapsychic conflict, marked by anxiety and an attempt to rationalize the crime.

Keywords: Raskolnikov, Kant, space and time, specific mode of thinking

Jangela Sušac-Budimir[1]
Institut za filozofiju i interdisciplinarne studije, Novi Sad

Agrafa VI, 7/2025
Udk: 821.163.41-31.09 Andrić I.
https://doi.org/10.46793/Agrafa7.315SB
Stručni rad
Professional work

Nemušto cijepanje sebstva: Obrambeni mehanizmi i fragmentacija identiteta u romanu Ive Andrića „Gospođica“

Apstrakt: Što čini samu srž književnosti kao umjetnosti riječi? Možda je to, uz druga obilježja koja bi se mogla navesti, i sloboda – pravo, pa čak i moć pisca da bude sveznajući, da zamišljeni svijet uredi do u detalje onako kako ga vidi i osjeća. Jednom postavši cjelina, umjetničko djelo započinje svoj život u svijesti i mašti čitatelja: kroz situacije u koje se može uživjeti, likove koji svojim karakterom i osobinama podsjećaju na nekoga iz njegove sredine, na ono kakav bi i sam mogao biti ili koga bi u životu rado imao. Roman Gospođica, zbog dubine i snage Andrićeva izraza, predstavlja zahvalno štivo i predložak za psihoanalitičko promišljanje lika glavne junakinje, Rajke Radaković, čija je psihološka karakterizacija – slojevita i maestralna u detaljima – bila ključni poticaj nastanku ovoga članka. Na tome tragu, članak nastoji, argumentacijom potvrđenom u stručnoj literaturi, prikazati Rajku Radaković kao osobu kod koje bi, kada bi bila stvarna, bio jasno zamjetan rascjep sebstva, praćen nizom obrambenih mehanizama vidljivih u njezinu razmišljanju, ponašanju i komunikaciji sa socijalnom sredinom.

Ključne riječi: Gospođica, Rajka Radaković, rascjep, sebstvo, obrambeni mehanizmi, patološka škrtost, društvena izolacija, poricanje, potiskivanje, projekcija, racionalizacija, regresija, distorzija

[1] jangelasb@gmail.com

Kratka bilješka o spisatelju i djelu

Ivo Andrić (rođen Ivan Andrić, Dolac kraj Travnika, 10. listopada 1892. – Beograd, 13. ožujka 1975.) bio je istaknuti književnik i diplomat. U svojim je djelima vrsno i realistično analizirao povijesni i kulturni život Bosne. Nakon školovanja u Sarajevu, Zagrebu, Beču, Krakovu i Grazu, tijekom Prvog svjetskog rata bio je politički zatvorenik zbog članstva u organizaciji Mlada Bosna. Od 1920. do 1941. godine služio je u jugoslavenskom diplomatskom predstavništvu. Svoj književni opus započinje ranim radovima objavljenima 1911. u časopisima *Bosanska vila* i *Vihor*, a potom lirikom u zbirkama *Ex ponto* (1918.) i *Nemiri* (1920.). Kasnije se okreće prozi, u kojoj se u djelima poput *Na Drini ćuprija*, *Travnička hronika* i *Gospođica* zamjećuju virtuoznost stila, detaljna psihološka karakterizacija i snažna egzistencijalna tematika. Za svoj doprinos svjetskoj književnosti Andrić je 1961. godine nagrađen Nobelovom nagradom. Kako ga opisuje Ivan Lovrenović[2], Andrić je „najbosanskiji pisac, k tomu pisac apsolutne, nulte estetske vrijednosti". Roman *Gospođica* prvi je put objavljen 1945. godine. Iako vremenski nastao u okviru tzv. „Bosanske trilogije", za razliku od romana *Na Drini ćuprija* i *Travnička hronika*, nije roman vremena nego, prema mišljenju književne kritike, roman karaktera. Jasmina Lukić ističe da je „oblikovanje psihološki značajnog karaktera u središtu strukture takva romana", pri čemu opisi sredine i karakterološki paralelizmi služe njegovu oblikovanju[3]. Iako je vrlo detaljno praćenje samo jednoga lika nekoć bilo zamjerano romanu, za potrebe ovoga rada upravo se takav postupak pokazuje osobito plodnim.

Sebstvo – definicije sebstva

Prije uspostavljanja poveznica s književnim djelom potrebno je razjasniti pojam sebstva, budući da se nalazi u središtu ovoga razmatranja. Anthony Elliott sebstvo definira kao „osjećaj sebe koji ima osoba", pri čemu ono obuhvaća cjelokupnost elemenata karaktera i osobnosti, ali i pretpostavku stabilnosti i trajnosti identiteta[4]. Prema toj koncepciji, sebstvo mora biti dovoljno koherentno kako bi pojedinac mogao razviti stabilan osjećaj vlastitog identiteta. Teorija Heinza Kohuta o objektu sebstva kao organizatoru osobnosti u početku nije bila prihvaćena s oduševljenjem, a nailazila je i na oštre kritike unutar

[2] Lovrenović, I. „Ivo Andrić – paradoks o šutnji", dostupno na: https://ivanlovrenovic.com/clanci/bosna-argentina/ivo-andric-paradoks-o-sutnji (2007).

[3] Lukić, J. „Gospođica i Bosanska trilogija", u *Gospođica*, Nakladni zavod Matice hrvatske, Zagreb, 1988, str. 154. (prema: Flaker, A., *Teorija književnosti i stilistika*, Školska knjiga, Zagreb, 1976, str. 320.)

[4] Elliott, A., *Uvod u psihoanalitičku teoriju*, AGM, Zagreb, 2012, str. 27.

psihoanalitičkih krugova. Anna Freud ga je čak optužila za izdaju tradicije njezina oca i svega što je baštinio u nasljeđe svojim nasljednicima. Sam Kohut navodi da su godine u kojima je razvijao svoju teoriju bile među najtežima u njegovu profesionalnom životu. U radu s klijentima uočio je kako se psihički simptomi pogoršavaju ili ublažavaju ovisno o osjećaju emocionalne povezanosti, viđenosti i razumijevanja, što ga je navelo na zaključak da čovjek od najranijih dana pa sve do smrti mora biti u odnosu s drugima kako bi očuvao cjelovitost vlastitoga sebstva. Kohut sebstvo definira kao „jedinicu kohezivnu u prostoru, trajnu u vremenu, središte inicijative i prijemnik doživljaja“[5]. Smatrao je da se upravo u sebstvu nalazi izvor najjačih motivacija i autentičnoga stvaralaštva te mu je, stoga, dao središnje mjesto u psihičkom životu pojedinca. Govorio je o nuklearnom sebstvu, čije su osnove postavljene u najranijem razvoju, ali koje se može zanemariti ili fragmentirati uslijed traumatskih iskustava. U takvim okolnostima, prema Kohutu, dolazi do narušavanja razvoja, a osoba razvija specifične obrasce odnosa prema drugima, često obilježene anksioznošću ili intenzivnim afektivnim reakcijama. Držao je da unutar čovjeka postoji više selfova, svojevrsna konfiguracija, sustav elemenata koji utječu na funkcioniranje cjeline. U početku je govorio o bipolarnom selfu, kasnije o alter egu.

Kako se ove ideje odražavaju na sadržaj Andrićeva romana?

U svega dvije, iako slikovite i izrazom bogate rečenice, Andrić zaokružuje, po mnogim psihološkim aspektima, ključno razdoblje života glavne junakinje – djetinjstvo, prazno i bezbojno, koje filozofi i pjesnici, po njegovim riječima, drže najsretnijim razdobljem. Slijedom sveznajućeg pripovijedanja Rajku upoznajemo u njezinoj petnaestoj, gorkoj godini, u trenutku kada, kako sam pripovjedač sugerira, započinje njezin pravi život. Rajkin otac – ključna osoba u njezinu životu, a ne majka, opisana kao „gospođa Radojka, plava, bezazlena, duhom i telom meka i slaba žena“[6] – bio je jedan od uglednijih sarajevskih trgovaca i uspješnijih gazda. Čitatelj jasno razabire snažnu emotivnu povezanost između djeteta i roditelja, kao i Rajkino duboko divljenje ocu, koji se u njezinim očima pojavljuje kao jak, moćan, dostojanstven i iznad svega običnoga. „Samo olimpijski bogovi, o kojima je te jeseni počela da uči u školi, mogli su s njim da se uporede, ali ne i potpuno izjednače.“[7]

Do toga trenutka Rajka je obična učenica, djevojka poput ostalih, s uobičajenim impulsom da se nasmije suučenici koja je nespretno pala. Upravo tada, kroz pakosnu primjedbu druge djevojčice – pri čemu Andrić vješto zahvaća psihološku istinu da djeca često bezobzirno izgovaraju ono što odrasli prešućuju

[5] Kohut, H., *The Restoration of the Self*, International Universities Press, New York, 1979.
[6] Andrić, I., *Gospođica*, Nakladni zavod Matice hrvatske, Zagreb, 1988, str. 5.
[7] Isto, str. 7.

– pred Rajkom se razotkriva zastrašujuća istina: njezin otac nije božansko biće, već čovjek koji je poslovno propao i nepovratno upao u dugove.

Već u opisu Rajkina vanjskog izgleda Andrić naznačuje početak dubokog psihološkog napuknuća: među obrvama joj se stvara kratka, mrka bora koja više nikada neće nestati. Na samrtničkoj postelji otac Rajki ostavlja u nasljeđe svojevrsni tragični zavjet. Objašnjava joj da je dugove podmirio koliko je mogao, osigurava nužne uvjete za preživljavanje njoj i majci, ali kao temeljnu, nadređenu vrijednost naglašava štednju. „Taj govor je bio jedan od onih monologa koje ljudi izgovaraju u trenucima velikih stradanja ili na samrtnom času, kad se svet i ljudi vide u jednostranom, izuzetnom osvetljenju. A ona ga je slušala suvih očiju, bez jecanja i plača, sva pretrnula od veličine trenutka u kom se pred njom otvara još maglovita ali celokupna tajna čovekovog življenja u društvu.“[8]

Štednja – nemilosrdna, lišena svake unutarnje bolećivosti, slabosti i velikodušnosti – postaje imperativ svih budućih dinamika Rajkina unutarnjeg i vanjskog svijeta. Nakon očeve smrti, uz emocionalno i praktično nesposobnu majku, Rajka ostaje sama, lišena ključne emotivne poveznice. Prema Kohutovoj teoriji, upravo bi se u tom trenutku mogao locirati početak trajnog cijepanja Rajkina sebstva, pri čemu će ona postupno razvijati sebi svojstvene obrambene mehanizme kako bi psihički preživjela.[9]

Ukratko o obrambenim mehanizmima ega

Svakodnevni život neprestano donosi nelagodne situacije, raznovrsne stresore i mučne unutarnje konflikte. Premda čovjek prirodno teži emocionalnoj ravnoteži i unutarnjoj homeostazi, takvo stanje rijetko je lako održivo. Kao jedinstvena individua, svaka osoba razvija vlastite načine suočavanja s poteškoćama, pri čemu se obrambeni mehanizmi pojavljuju kao automatski psihološki procesi usmjereni na prevladavanje unutarnjih i vanjskih prijetnji. Sami po sebi, obrambeni mehanizmi nisu ni „dobri“ ni „loši“; oni predstavljaju način prilagodbe i borbe s emocionalnim i psihološkim izazovima. Njihovom uporabom pojedinac se distancira od neprihvatljivih nagona i ponašanja, istodobno se prilagođavajući pritiscima stvarnosti kako bi se smanjili osjećaji tjeskobe i straha.

Sigmund Freud, a potom i njegova kći Anna Freud, isticali su dvije temeljne karakteristike obrambenih mehanizama ega: prvo, oni djeluju na nesvjesnoj razini, zbog čega se na razini svijesti pojavljuju kao svojevrsna samoobmana; drugo, iskrivljuju percepciju realnosti, čime se smanjuje tjeskoba koju ta realnost

[8] Isto, str. 8.

[9] Kohut, H., *The Restoration of the Self*, International Universities Press, New York, 1979.

izaziva.[10] U svakodnevnom životu najčešće je istodobno aktivno više obrambenih mehanizama, a u nastavku se navode oni koji su se pokazali osobito relevantnima za analizu lika Rajke Radaković.[11] Potiskivanje predstavlja temeljni mehanizam na kojem se nadograđuju ostali. Njegova je funkcija onemogućavanje pojave neprihvatljivih impulsa – primjerice agresivnih ili seksualnih – u svijesti. Posljedica toga jest nesvjesnost pravih uzroka tjeskobe ili nemogućnost prisjećanja traumatskih iskustava, dok se potisnuti sadržaji posredno očituju kroz snove, omaške i slične fenomene.

Projekcija je nesvjesni proces pripisivanja vlastitih neprihvatljivih misli, uvjerenja ili ponašanja drugima, koji time postaju nositelji krivnje za vlastite pogreške. Racionalizacija podrazumijeva stvaranje prividno logičnih, ali pogrešnih objašnjenja kojima se prikrivaju stvarni razlozi neuspjeha. Regresija označava povratak na raniji stupanj razvoja u kojemu je osoba ostala fiksirana, osobito u stresnim situacijama. Sublimacija predstavlja proces u kojem ego nepoželjne ili zabranjene impulse preusmjerava u društveno prihvatljive, pa čak i poželjne aktivnosti. Distorzija podrazumijeva prilagodbu vanjske stvarnosti unutarnjim potrebama pojedinca, dok poricanje označava izbjegavanje svjesnosti o bolnim aspektima realnosti. Kontroliranje se očituje kao potreba za upravljanjem vanjskim događajima kako bi se umanjila anksioznost, a somatizacija kao pretvaranje emocionalnih problema u tjelesne simptome. Inhibicija podrazumijeva izbjegavanje situacija koje bi mogle izazvati tjeskobu.

Konačno, disocijacija se u suvremenim teorijskim pristupima dodatno razrađuje kroz dva temeljna procesa: odvojenost (engl. *detachment*), koja uključuje osjećaj udaljenosti od vlastitog tijela, emocija ili doživljaja sebstva, te kompartmentalizaciju (engl. *compartmentalisation*), koja označava nemogućnost integracije inače dostupnih informacija u svijest. Ovaj se potonji proces u većoj mjeri povezuje s psihopatološkim fenomenima, osobito disocijativnim poremećajima.[12] U nastavku rada slijede poveznice s konkretnim dijelovima romana u kojima je moguće uočiti opisane mehanizme.

[10] Fulgosi, A., *Psihologija ličnosti: teorije i istraživanja*, Školska knjiga, Zagreb 1987, str. 38.
[11] Isto, str. 39–57.
[12] Holmes, E. A. et al., "Are There Two Qualitatively Distinct Forms of Dissociation?", *Clinical Psychology Review*, 25(1), 2005.

Unutarnja previranja Rajke Radaković

(gdje je u romanu moguće zamijetiti navedene mehanizme)

Rajka se, u novonastalom životnom ozračju, pod teretom posvemašnje fiksacije na štednju i važnost novca – koji joj je nakon očeve smrti ostavljen kao svojevrsni duševni zavjet – postupno, a zatim sve intenzivnije, udaljuje od vanjskog svijeta i ljudi. Napušta školovanje te zanemaruje i vlastiti izgled: staru odjeću prepravlja i ponovo nosi, ne mareći za fizički dojam koji ostavlja na okolinu. „Odlazila je među vršnjakinje i vršnjake i tu je stisnutih usana slušala njihove pesme, kao tuđe i nerazumljive, i njihov smeh, onaj zarazni, bezrazložni smeh, koji je skupocena esencija mladosti, i koji se po vrednosti može samo sa zdravljem uporediti. Smejala se i ona, ali samo mišićima na licu, ne tužno ni brižno, nego odsutno i neiskreno. Kratka, crna bora među veđama ostajala je pri tom nedirnuta."[13]

Rajka uvodi i radikalne promjene u kućanstvu: uklanja svaki oblik luksuza i udobnosti, zatvara prostorije u kojima se, prema njezinu sudu, „nepotrebno" loži, otpušta momka koji je pomagao oko domaćinstva, a kuharici Reziki postavlja ultimatum – može ostati samo uz smanjenu plaću. Nakon dva mjeseca i ona odlazi. Kuća postupno gubi svaku životnost te postaje hladan prostor ispunjen mrzovoljom. Kao krajnji znak otuđenja od sredine, u nju prestaju zalaziti čak i prosjaci. Rajka se sustavno oslobađa svega što joj stoji na putu nemilosrdne štednje i potpunog odricanja. Sa osamnaest godina traži da je proglase punoljetnom, a potom počinje tajiti poslovne misli i namjere čak i od vlastitog tutora. U tom se kontekstu nameće pitanje može li sublimacija poprimiti negativne konotacije. Premda je Freud sublimaciju opisivao kao zreli obrambeni mehanizam, u Rajkinu se slučaju ona izokreće u svoju tamnu inačicu: cjelokupni život biva sublimiran u štednju, dok se emocionalni život gotovo u potpunosti gasi. Rajka ne dopušta ni sebi ni drugima spontanost, pogrešku ili zadovoljstvo. Takva obrana ega više joj ne služi kao zaštita, već postaje zamjena za povezanost sa samom sobom i društvenom sredinom.

Godina je 1906., a društvene prilike idu Gospođici na ruku. „Usred takvog društva u kome je hitna i velika potreba za novcem isplela nevidljivu ali gustu i nerazmrsivu mrežu dugova i pozajmica u svima mogućnim visinama i najraznoličnijim oblicima, počela je Gospođica da stvara svoj kapital. Takvih kao ona, kojima manje treba nego što imaju, bilo je malo da su se na prste dali izbrojati, a onih kojima treba novca, jer nemaju za najpotrebnije ili jer troše više nego što mogu, bilo je na hiljade."[14]

[13] Andrić, I., *Gospođica*, Nakladni zavod Matice hrvatske, Zagreb, 1988, str. 10.
[14] Isto, str. 23.

Prema ljudima koji od nje posuđuju novac Rajka ne pokazuje nikakvu empatiju, čak ni onda kada joj se obraćaju u očajnim životnim situacijama. Kada saznaje da je jedan od dužnika počinio samoubojstvo, čak osjeća zadovoljstvo što mu nije posudila novac. Ipak, potisnuto sjećanje na posljednji susret s njim izranja svaki put kada se ponovi slična situacija u kojoj odbija pomoći. Čitatelj na više mjesta može zaključiti da bi Rajka u stvarnom životu bila osoba sklona potiskivanju: potiskuje smrt oca i učinke traumatskog gubitka, potrebe ljudi u svojoj okolini, kao i impuls da pomogne potrebitima – čak i u razdoblju suradnje s Rafom Konfortijem, kojega je doživljavala kao „čoveka korisnog i dalekovidnog", osobine koje je, rijetko, znala cijeniti. Na njezinu putu bez milosti prema sebi i drugima, on se pokazuje kao prikladan saveznik.

San o milionu

Snovima je Freud pridavao iznimnu važnost, nazivajući ih ispunjenjem želje i „kraljevskim putem do nesvjesnog".[15] Upravo stoga ne iznenađuje činjenica da Andrić na dvama mjestima u romanu poseže za opisom Rajkinih snova. Potisnuto, kako psihoanaliza naglašava, ne nestaje, nego se vraća u drugom obliku. Riječ „milion" za Rajku postaje sinergija svega što želi i osjeća. Više puta sanja isti san o ostvarenome cilju – san prepun svjetla i zlata, u kojem se ugoda prenosi i na tjelesnu razinu, manifestirajući se kao osjećaj topline pod vratom. U razdoblju aneksije, Gospođica se sa svojim poslovnim partnerom znatno obogaćuje na račun ljudi koji u krajnjoj neimaštini zalažu vlastitu imovinu. Istodobno se ona neumoljivo približava svome „zlatnom cilju".
Potpuno otuđena od ljudi, koje doživljava gotovo kao pokojnike, Rajka živi u svijetu toga dalekog cilja, razabirući u stvarnosti jedino „beskrajni, složeni i večiti razgovor prihoda i rashoda".[16] Rascjep sebstva najupečatljivije je prikazan u kontrastu između stvarnog svijeta, opisanoga kao „celokupna šumna i nepregledna ova zemlja sa ljudima i njihovim životom, njihovim nagonima, težnjama, mislima i verovanjima(…)"[17] koji joj se ukazuje kao „naličje"i svijeta novca, koji Gospođica doživljava kao „lice", i „u kome vladaju račun i mera kao dva nema božanstva(…)"[18]

Smanjivši svaku komunikaciju s ljudima na najmanju mjeru, odbija sve prosce, kao i rodbinu koja s nelagodom promatra njezinu preobrazbu u tvrdicu i zelenaša – „modernu vještицu", kako je nazivaju. Posebno je izložen kritici njezin odnos prema majci, koja životari u jednoj sobici, slaba i stalno sklona suzama. Kao

[15] Freud, S., *Tumačenje snova*, Matica srpska, Novi Sad, 1969, str. 15, 201.
[16] Andrić, I., *Gospođica*, Nakladni zavod Matice hrvatske, Zagreb, 1988, str. 30.
[17] Isto, str. 30.
[18] Isto, str. 30.

snažan argument tvrdnji da je u Rajkinoj nutrini, uslijed traume naglih životnih promjena i očeve prerane smrti, došlo do nepovratnog pucanja sebstva, može poslužiti prizor u kojem Andrić opisuje jedini razlog njezinih izlazaka iz kuće: posjete očevu grobu.

Tu se Gospođica više ne pojavljuje kao lik koji je dotad sustavno građen. U dijalogu s grobom ona iznosi sve ono što je duboko i uporno potiskivala: ljubav, bol, patnju, žaljenje, ali i žensku nježnost. Taj kratki proplamsaj iskrenosti i emotivne otvorenosti, međutim, vrlo brzo biva nasilno ugašen. Nesvjesno, ali snažno, Rajka ponovo potiskuje neželjene misli i osjećaje te se vraća ulozi hladne, distancirane žene, neumoljive u slijeđenju vlastitoga „sna o milionu", u mislima daleko iznad „bijedne gomile" koja je okružuje. „Okupana i ispunjena tim sjajem, ona niti ide niti leti, nego lebdi negde između ponosnog hoda i čudesnog leta. To je trenutak savršene sreće, kad sa visine postignutog miliona oseća da ne deli više sudbinu većine ljudi i da nije vezana zakonima utakmice u kojoj se nedostojna gomila savija i guša."[19]

Čitatelj potom prati Gospođicu u razdoblju Prvoga svjetskog rata, koji ona doživljava s otvorenom ljutnjom, kao nešto što remeti njezin život i planove, a u čemu, po vlastitom shvaćanju, nema nikakva udjela. Sve ono što čini njezin život ne smije, prema njezinu uvjerenju, biti uvjetovano događajima izvan njezine kontrole, niti bi ona sama trebala dijeliti sudbinu zajednice. Četiri ratne godine ostaju u njezinu iskustvu kao svojevrsno „mutno mjesto" – razdoblje o kojem se šuti ili govori nerado. Dok su ratna stradanja za druge predstavljala duboka životna previranja, Rajki su bila tek smetnja u poslovima i ustaljenoj rutini. Sve priče o patnji, žrtvi ili junaštvu doživljava kao „pretjerane, jalove i štetne". Pokušaje da je se uvuče u zajedničku sudbinu odbija šutnjom, povlačenjem, a naposljetku i grubim uskraćivanjem svake empatije i pomoći, čak i najbližima.

U ratnom ozračju koje je oduzelo životnost i radost, a u kojem se nije trošilo ni rasipalo, Gospođica živi u vlastitom elementu. Njezin vanjski izgled, neugledan i siv, uklapa se u stvarnost, no iznutra ona ostaje disocirana i netaknuta svim grozotama koje rat donosi. Ipak, ne uspijeva izbjeći promjene koje sve jasnije zamjećuje, premda ih ne može razumjeti niti prihvatiti; rat se bliži kraju, oskudica i stradanje postaju sveprisutni. Rafo Konforti, koji se tijekom rata ponovno pokazao kao dobar suradnik, kako se rat približavao svršetku, sve više propada zdravstveno, da bi naposljetku doživio potpuni fizički i psihički slom. Gospođica naslućuje da gubi možda jedini oslonac. Živeći, kao i uvijek, u raskoraku između svijeta koji je stvorila u sebi i stvarnosti koja je okružuje, donosi oprečne i

[19] Isto, str. 31.

podjednako pogrešne zaključke: s jedne strane uvjerena da se ništa od onoga što se događa ne tiče nje, a s druge sve povezujući isključivo sa sobom i vlastitim poslovima. U tom se trenutku već mogu prepoznati elementi paranoje, u slutnji vremena koja bi mogla ugroziti sve što je postigla.

San o nestanku novca

Andrić zatim donosi Rajkin drugi, jednako znakovit san. Probudivši se turobno i teško, u razgovoru s pismonošom na ulici doznaje da na svijetu više nema novca: ljudi i dalje žive, rade i trguju, ali novcem se više ne služe. U kontekstu suvremenog, digitalnoga doba takav bi san mogao imati drugačije značenje, no u okviru narativa romana i psihologije lika jasno je kakvo raspoloženje u Rajki izaziva. Ovdje Andrić vrlo životno prikazuje bijes o kojem govori Kohut: iz uskovitlanih crnih misli i silnoga gnjeva Rajku spašava tek stvarno buđenje, nakon kojega postupa kao i uvijek – odbija misliti, potiskuje osjećaje i nastavlja dalje. Ipak, san ostaje snažan simbol. Rajka živi život stroge kontrole, discipline i rigidnosti, u kojem su emocije gotovo potpuno potisnute u korist paradigme „omjera prihoda i rashoda". U snu se stvarnost stubokom mijenja: ono što je nosilo cjelokupni smisao njezina života više ne postoji, dok svijet nastavlja funkcionirati bez toga uporišta. Očaj, gnjev, ogorčenje, osjećaj napuštenosti i potpune ugroze sabijaju se u nekoliko snažnih afekata, koji se mogu čitati kao zgusnuta slika istinske prirode mladoga bića pritisnutog preteškim duševnim teretom.

Idealiziranoj i dominantnoj figuri oca Rajka se u sudbonosnom trenutku nije mogla suprotstaviti. Moguća je, međutim, i interpretacija prema kojoj je sve osobine koje se u okviru asketskoga života proglašavaju nepoželjnima – ženstvenost, emotivnost, estetsku osjetljivost – projicirala na majku, zauzimajući prema njoj strog, pa i grub stav, kao prema slaboj i pasivnoj osobi. Kraj rata, praćen olakšanjem i suzama radosnicama, Rajka promatra s gađenjem i odbojnošću. Novonastale okolnosti za nju nisu povoljne, jer je okolina sve češće doživljava kao ratnu profiterku. Uz tu spoznaju javljaju se i tjelesni simptomi – srčane tegobe – koje se pridružuju uznemirenoj psihi. Pod pritiskom nove stvarnosti popušta nagovorima rođaka i s majkom se seli u Beograd. U novoj sredini, među rodbinom s majčine strane, Rajka se po prvi put osjeća „lako i dobro", no taj osjećaj kratko traje. U načinu njihova života vidi tek rastrošnost i nepotreban luksuz. Mladi pjesnici koji dolaze u posjete, čitajući revolucionarnu poeziju o socijalnoj nepravdi i pobuni protiv bogataša, postaju neposredan povod njezina odlaska; njihovi stihovi u njezinoj svijesti odzvanjaju kao krajnje bogohulni.

Kupnjom jeftine, vlažne kuće u Stiškoj ulici Gospođica se vraća rutini. Beogradski život buja, a ona osjeća stalnu strepnju, premda ne može jasno odrediti njezin uzrok. Oprezno ulazi u mešetarske poslove i postaje dijelom velegradske svakodnevice. Iako teži osami, na neobičan se način zbližava s Jovankom Tanasković i Ratkom Ratkovićem. Jovanka je, ne tražeći dopuštenje, uvodi u krug onih kojima pomaže, dok je Ratko podsjeća na „dajdžu Vladu", njezinu osobitu, intimnu uspomenu. Pod tim utjecajem Gospođica čini ono što inače izbjegava – posuđuje novac koji nikada neće biti vraćen. Spoznaja toga gubitka slama je i dovodi do bolesti.

I bolest dočekuje na sebi svojstven način: „Šta će joj srce koje stvara trošak?"[20]

Rajka poriče stvarnost i odbija priznati i najmanju slabost, čak i nakon majčine smrti. Tek tada započinje život kakav je, prema vlastitu uvjerenju, oduvijek željela: lišen svega što nije nužno. Postupno napušta poslove i u potpunosti se usredotočuje na štednju, nemušto i gluho, zanemarujući sve više vlastite potrebe. Stvara oko sebe neprirodan mir, odbacujući sve što bi ga moglo narušiti, uključujući i epizode pogoršanja bolesti. Tridesete godine prošloga stoljeća donose ekonomsku krizu, a jedino što Gospođicu prisiljava da izađe iz svoje učahurene svakodnevice jest skrb o novcu. Paranoja se ponovno javlja: skriva novac po kući, ugrađuje posebne brave, strahuje od lopova, liježe s limenim kutijama punima novca i neumorno ga prebrojava. Takav život donosi joj jedini mogući oblik smirenja. U potpunoj izolaciji za nju više ne postoji ni prošlost ni budućnost, ni ljudi. Paranoični strah kulminira kada kaput ostavljen u polumraku zamijeni za provalnika; šok je koban i srce je izdaje.

Umjesto zaključka

Lik Gospođice predstavlja iznimno bogat literarni prikaz duboko fragmentiranoga sebstva, obilježenog potisnutim emocijama, traumom preranog gubitka roditelja i ugušenim željama koje nikada nisu imale priliku razviti se u okviru uobičajenoga psihološkog sazrijevanja. Štednja u romanu ni u jednom trenutku ne poprima značenje vrline ili poziva, nego se očituje kao intenzivan obrambeni odgovor na svijet – kruta racionalizacija, izolacija afekata i pokušaj potpune kontrole nad unutarnjom skrhanošću. Rajka, u tom smislu, zapravo ne štedi novac, nego sve ono vrijedno što čovjek može uložiti u život: odnose, spontanost, empatiju i osjećaj pripadnosti. Kao odraz takve nutrine, ona je žena od vrlo malo riječi, a rascjep između potisnutoga unutarnjeg života i asketskoga vanjskog identiteta dodatno oslikava njezinu nemuštu zatočenost u trajnoj,

[20] Andrić, I., *Gospođica*, Nakladni zavod Matice hrvatske, Zagreb, 1988, str. 98.

nagrizajućoj patnji. Gospođica se tako ne pojavljuje samo kao tragična junakinja, nego i kao sugestivan prikaz posvemašnje inhibiranosti.

Kada bi bila stvarna osoba, bez upuštanja u precizno dijagnosticiranje, moglo bi se zaključiti da bi postojala snažna osnova za duboku introspekciju i dugotrajan terapijski rad. Međutim, kako je upoznajemo u trenutku suočavanja s ozbiljnom dijagnozom organske srčane mane, koju ne želi prihvatiti, a još manje ulagati novac u liječenje, čitatelju preostaje tek zamisliti kakav bi tek njezin stav bio prema psihološkoj pomoći. Gospođica je zatočenica rigidne obrane, gdje je štednja postala istodobno svrha i kazna vlastitoga postojanja.

Literatura:

Andrić, I., *Gospođica*, Nakladni zavod Matice hrvatske, Zagreb, 1988.

Elliott, A., *Uvod u psihoanalitičku teoriju*, AGM, Zagreb, 2012.

Flaker, A., *Teorija književnosti i stilistika*, Školska knjiga, Zagreb, 1979.

Freud, A., *The Ego and the Mechanisms of Defence*, Hogarth Press, London, 1936.

Freud, S., *Tumačenje snova,* Matica srpska, Novi Sad, 1969.

Fulgosi, A., *Psihologija ličnosti: teorije i istraživanja*, Školska knjiga, Zagreb, 1987.

Kohut, H., *The Restoration of the Self*, International Universities Press, New York, 1979.

Lukić, J., „Gospođica i 'Bosanska trilogija'", u *Gospođica*, Nakladni zavod Matice hrvatske, Zagreb, 1988.

Terzić, A., *Gospođica – netipičan ženski lik ili nešto kao moderna vještica*, Glasilo Matice hrvatske, Mostar, 2009.

Holmes, E. A., Brown, R. J., Mansell, W., Fearon, R. P., Hunter, E. C.,

Frasquilho, F. i Oakley, D. A. „Are There Two Qualitatively Distinct Forms of

Dissociation?", *Clinical Psychology Review*, 25(1), 2005.,

Lovrenović, I. „Ivo Andrić – paradoks o šutnji", dostupno na: https://ivanlovrenovic.com/clanci/bosna-argentina/ivo-andric-paradoks-o-sutnji (pristupljeno 18. 6. 2025).

Nemet, V. „Martin Heidegger i Heinz Kohut", dostupno na: https://psihologija.eu/martin-heidegger-i-heinz-kohut/ (pristupljeno 17. 6. 2025).

The Inarticulate Splitting of the Self Defense Mechanisms and the Fragmentation of Identity in Ivo Andrić's novel Gospođica

Abstract: What constitutes the core of literature as the art of the word? Among the many features that may be identified, one central aspect is the freedom-indeed, the right and even the power-of the writer to assume an omniscient position and to shape an imagined world in precise accordance with personal perception and experience. Once constituted as a coherent whole, a literary work begins its life in the consciousness and imagination of the reader, offering situations with which one may identify and characters whose traits and dispositions evoke figures from one's social environment, possible versions of oneself, or desired forms of human relation. Owing to the depth and expressive intensity of Ivo Andrić's prose, Gospođica provides a particularly suitable framework for a psychoanalytic interpretation of its protagonist, Rajka Radaković. Her psychological portrayal-complex, multilayered, and meticulously articulated-represents the central motivation for this study. Drawing on relevant psychoanalytic scholarship, the article argues that Rajka may be understood as a personality marked by a pronounced splitting of the self, accompanied by a range of defense mechanisms. These mechanisms become evident through her patterns of thought, behavior, and modes of interaction with the social environment in which she is embedded.

Keywords: Gospođica, Rajka Radaković, splitting, self, defense mechanisms, pathological miserliness, social isolation, denial, repression, projection, rationalization, regression, distortion

AUTORI

Lazar Stanojković (1992) rođen je u Beogradu. Osnovne i master studije završio je na Tehnološko-metalurškom fakultetu Univerziteta u Beogradu 2017. godine. Svoj istraživački put započeo je još tokom srednjoškolskog obrazovanja u IS Petnica na programima istorije i istoriografije. Od 2023. godine svoja interesovanja usmerava ka psihoanalizi i filozofiji, upisujući specijalističke studije interaktivne psihoanalize na Ceripovom institutu, kao i edukaciju iz lakanovske psihoanalize pri udruženju Lakan Balkan. Oblasti zanimanja su mu istraživanje interaktivnosti kao razvojnog fenomena, sa posebnim fokusom na filozofiju.

Anita Bali-Miletić (1986) diplomirala je na Filozofskom fakultetu u Novom Sadu, na Odseku za psihologiju. Zaposlena je kao vaspitač u domu učenika, gde u stalnom kontaktu sa adolescentima, uz kontinuirane edukacije, ukazuje na važnost brige o mentalnom zdravlju i negovanju zdravih stilova života. Trenutno je na specijalističkoj obuci iz interaktivne psihoanalize, na Institutu za filozofiju i interdisciplinarne studije u Novom Sadu. Njeno istraživačko interesovanje primarno je usmereno na filozofiju duha. Član je Društva psihologa Srbije.

Tamara Petrović, rođena 1985. godine u Beogradu, završila je Fakultet finansijskih studija u Beogradu i Diplomatsku akademiju pri Ministarstvu spoljnih poslova Republike Srbije. Iako formalno obrazovana u oblasti finansija, njen profesionalni put od samog početka bio je usmeren ka radu sa ljudima. Kroz iskustvo u diplomatskom protokolu, državnoj službi i oblasti ljudskih resursa u privatnom sektoru, kontinuirano je gradila karijeru zasnovanu na neposrednom radu sa ljudima, razumevanju međuljudskih odnosa i podršci profesionalnom i ličnom razvoju. Upravo dugogodišnje iskustvo u radu sa pojedincima i timovima podstaklo ju je da svoje znanje produbi i usmeri ka stručnijem i sveobuhvatnijem obliku pomoći. Vođena tom motivacijom, upisala je Institut za filozofiju i interdisciplinarne studije u Novom Sadu, gde se nalazi na drugom nivou specijalističke obuke iz Interaktivne psihoanalize. Njeno profesionalno interesovanje usmereno je ka radu sa osobama koje se suočavaju sa psihičkim teškoćama u savremenom društvu, uz posebno interesovanje za razumevanje shizoidnih stanja.

Aleksandar Krstić, viši stručni saradnik na Institutu za filozofiju i interdisciplinarne studije, rođen je 1969. godine u Novom Sadu. Diplomirao je na Filozofskom fakultetu Univerziteta u Novom Sadu na odseku za filozofiju, gde je završio i poslediplomske (magistarske) studije i magistrirao sa tezom „*Pragmatički okret Karl Oto-Apela"*. Na Institutu za filozofiju i interndisciplinarne studije predaje „*Egzistencijalnu psihoterapiju*" i „*Filozofsku praksu i psihoterapiju"*. Objavljivao je radove u „Letopisu Matice Srpske", Zbornicima Filozofskog

fakulteta u Novom Sadu, „Agrafi“, „Prosvetnom pregledu“, „Pedagoškoj praksi“ i sl. Područje interesovanja su mu: filozofija jezika, filozofija psihoterapije, filozofska praksa, filozofija duha, filozofija nauke, filozofija veštačke inteligencije, retorika i teorija argumentacije.

Srđan Damnjanović (1968) na Pravnom fakultetu za privredu i pravosuđe predaje teorijske predmete, predavač u Filozofskom centru za psihoanalizu (Novi Sad), nastavnik u Karlovačkoj gimnaziji. Područja istraživanja obuhvataju strukturalizam, marksizam, pravnu etiku, filozofiju psihoanalize i filozofiju obrazovanja.

Merima Aranitović je profesorka srpskog jezika i književnosti u Karlovačkoj gimnaziji u Sremskim Karlovcima. Diplomirala je na Filozofskom fakultetu, na Odseku za srpski jezik i lingvistiku. Njena interesovanja obuhvataju jezik, književnost, interaktivnu psihoanalizu i njihova dodirna područja. Posebno se bavi odnosom jezičkih struktura i psihoanalitičkog mišljenja, kao i pitanjima subjektivnosti, značenja i tumačenja. Piše stručne, publicističke i književne tekstove.

Valentina Đekić (1969), osnovne akademske i master studije završila na Odseku za pedagogiju Filozofskog fakulteta Univerziteta u Novom Sadu. Doktorirala u Univerzitetskom centru za interdisciplinarne i multidiciplinarne studije i istraživanja (UCIMSI) Univerziteta u Novom Sadu, smer Rodne studije, na temu *Kritička analiza likova u dečjim crtanim filmovima sa fokusom na rodne stereotipe.* Deset godina radila u Radio - televiziji Srbije u Novom Sadu. Na poziciji stručne saradnice, radno iskustvo počela da stiče od 2000. godine u Predškolskoj ustanovi „Suncokreti“ Vladimirci u Vladimircima gde i danas radi na poslovima pedagoškinje. Trenutno pohađa i specijalističku psihoanalitičku edukaciju u oblasti Interaktivne psihoanalize na Institutu za filozofiju i interdisciplinarne studije u Novom Sadu. Bavi se medijskim diskursom (rodne studije) i socioemocionalnim razvojem i komunikacijom (pedagoško-psihološki domen). Do sada objavila 22 naučna rada od toga 4 knjige iz oblasti pedagoških i rodnih istraživanja.

Đorđe Vozarević rođen 1965. godine u Sremskoj Mitrovici. Završio je Filozofski fakultet u Novom Sadu. Predavao je sociologiju i filozofiju. Veći deo života se bavio medijima, kako na praktičnom nivou tako i teorijskom. Specijalizirao je interaktivnu psihoanalizu na Institutu za filozofiju i interdisciplinarne studije gde je Viši stručni saradnik i predaje predmet Psihoanalitička sociologija. Oženjen je, otac dva deteta.

Igor Grujičić (1988) je filozof i interaktivni psihoterapeut, viši saradnik na Institutu za filozofiju i interdisciplinarne studije u Novom Sadu. Diplomirao je na Odseku za filozofiju Filozofskog fakulteta u Novom Sadu, a trenutno je na master studijama filozofije na Univerzitetu u Beogradu. Član je uredništva časopisa *Agrafa: časopis za filozofiju psihoanalize* i časopisa *Filozofski savjetnik*, osnivač akademskog udruženja „Dom duše", kao i član Međunarodnog društva za neuropsihoanalizu (NPSA) i filozofskog društva SVAR. U svom naučnom radu bavi se teorijskim utemeljenjem interaktivne psihoanalize kroz interdisciplinarnu sintezu filozofije, psihoanalize i psihoterapije, uz poseban fokus na savremenu recepciju i interpretaciju ideja Šandora Ferencija.

Žarko Trebješanin (Beograd, 1950) psiholog, predavao je kao redovni profesor psihologiju ličnosti, psihologiju komunikacije, psihologiju religije na više fakulteta Univerziteta u Beogradu (UB) do odlaska u penziju (2018), a sada predaje na Fakultetu FEFA u Beogradu i na Fakultetu primijenjenih nauka u Crnoj Gori. Objavio je dvadesetak knjiga, pedesetak predgovora/pogovora, kao i više od dve stotine naučnih i stručnih radova. Bio je predsednik Saveza psihologa Jugoslavije, predsednik Veća naučnih oblasti društveno-humanističkih nauka Univerziteta u Beogradu (UB), član Saveta UB. Dobitnik je više uglednih nagrada za naučni i stručni rad (*Veselin Lučić, Borislav Stevanović, Živorad – Žiža Vasić, Vitez poziva, Stojan Novaković*).

Suzana Dimitrijević Branković, dipl. ing. (1962) – Interaktivni suportivni psihoanalitičar i redovni profesor na Univerzitetu u Beogradu u oblasti biotehnologije i biohemijskog inženjerstva. Njeno decenijsko profesionalno usavršavanje u psihoanalizi obuhvata specijalističke studije interaktivne psihoanalize na Institutu za filozofiju i multidisciplinarne studije u Novom Sadu, kao i sertifikovane programe za master NLP praktičara kao i praktičara wingwave-metode. Kombinujući tehničko i naučno obrazovanje sa interesovanjem za psihoanalizu, posvećena je primeni psihoanalitičkih principa u edukaciji i komunikaciji, sa fokusom na unapređenje učenja i razumevanje individualnih i grupnih obrazovnih dinamika.

Aleksandar Mrđen (1969) Viši stručni saradnik, predavač na Institutu za filozofiju i interdisciplinarne studije. Interaktivni suportivni psihoanalitičar. Medicinski fakultet završio u Novom Sadu, gde je specijalizirao pneumoftiziologiju, a zatim i kliničku farmakologiju. Magistar je medicinskih nauka i MBA.

Darko Zubović (1978), osnovne akademske studije, kao i master akademske studije, završio je na Bogoslovskom fakultetu Univerziteta u Beogradu. Trenutno je na specijalističkoj obuci iz Interaktivne psihoanalize, na Institutu za filozofiju i interdisciplinarne studije u Novom Sadu. Njegova interesovanja usmerena su ka integraciji teologije i psihoanalize, čija se međusobna relacija promišlja unutar filozofskog okvira kao osnovnog epistemološkog i metateorijskog instrumenta. Autor polazi od pretpostavke da interaktivnost, kao opšti antropološki fenomen, otvara prostor za interdisciplinarno razumevanje čoveka kao relacione stvarnosti, koja se kroz dijalog i razvoj konstituiše u svojoj duhovnoj i materijalnoj dimenziji.

Aleksandra Kuzmanović Vujičić (1978) diplomirala filozofiju na Filozofskom fakultetu u Novom Sadu. Trenutno je na specijalističkim studijama interaktivne psihoanalize na Institutu za filozofiju i interdisciplinarne studije u Novom Sadu. Istraživačka interesovanja usmerena na filozofiju psihoanalize, psihoanalizu umetnosti, kulturnih fenomena (jezik, poezija), antropologiju, ontologiju.

Sandra Šok je naučnica plesa, filozofkinja, umetnica-istraživačica, politikolog, somatski praktičar, učiteljica joge i izvođačica sa više od 20 godina iskustva u plesu, nastupanju i podučavanju u Hrvatskoj i inostranstvu. Sandra je diplomirala filozofiju i religiju na Fakultetu filozofije i religijskih studija u Zagrebu, a master studije stekla je na Fakultetu političkih nauka u Zagrebu. Takođe je završila jednogodišnje programe studija žena u Zagrebu i program za međunarodne praktičare joge na Univerzitetu Svami Vivekananda Joga Anusandhana Samsthana u Bangaloru, Indija. Trenutno studira psihoanalizu u Novom Sadu, Srbiji, na Institutu za interdisciplinarne studije i filozofiju. Sandra je takođe veoma aktivna u plesu, istraživanju, rezidencijama, pisanju o pokretu i plesu. Prisustvuje i predaje na međunarodnim konferencijama o plesu i pokretu kao predavač.

Dragan Jakovljević (1965) je srpski književnik, novinar i profesor univerziteta iz Budimpešte. Diplomirani je novinar, master kulturologije i doktor komunikoloških nauka. Objavio je više desetina radova u naučnim časopisima u Srbiji, Mađarskoj i drugim zemljama. Njegov književni opus obuhvata dvadesetak obljavljenih knjiga proze, poezije i eseja na srpskom, mađarskom i engleskom jeziku. Organizovao je više naučnih konferencija, stručnih skupova, tematskih večeri i okruglih stolova u Budimpešti, iz oblasti srpske kulture, književnosti i medija. Dobitnik je brojnih značajnih književnih i društvenih priznanja u Srbiji i Mađarskoj. Već dugi niz godina je glavni i odgovorni urednik "Srpskih nedeljnih novina" – glasila srpske nacionalne manjine u Mađarskoj i stalni dopisnik beogradskog dnevnog lista "Politika" iz Budimpešte.

Bajro Salkunić, rođen 1991. godine u Šapcu. Završio osnovne i master studije na Tehnološkom fakultetu u Zvorniku. Interaktivni suportivni psihoanalitičar, sertifikovani hipnoterapeut i NEDS praktičar sa završenom edukacijom TFP: Psihoterapija fokusirana na transfer pri Akademiji za integralnu psihodinamsku psihoterapiju. Prošao obuke i edukacije vezane za rad sa traumom, emocionalnom inteligencijom, depresijom, anksioznosti, burnout-om, radom sa snovima i različite seminare vezane za komunikaciju. Trenutno edukant druge godine specijalističke obuke iz Interaktivne psihoanalize na Institutu za filozofiju i interdisciplinarne studije u Novom Sadu.

Jangela Sušac-Budimir (1970.) diplomirala je na Filozofskom fakultetu u Rijeci, gdje je stekla zvanje profesorice hrvatskoga jezika i književnosti. Već više od trideset godina radi u području obrazovanja. Nakon završenog prvoga stupnja pri Institutu za filozofiju i interdisciplinarne studije u Novom Sadu, trenutačno pohađa 2. stupanj specijalističke edukacije. Autorica je knjige *Lucida Intervalla*, objavljene 2022. godine u Londonu. Piše i povremeno objavljuje poeziju, prozu i putopise. Sudjeluje u brojnim lokalnim edukativnim i humanitarnim projektima.

AUTHORS

Lazar Stanojkovic (1992) was born in Belgrade. He completed his undergraduate and Master's studies at the Faculty of Technology and Metallurgy, University of Belgrade, in 2017. He began his research trajectory during his high school education at the Petnica Science Center (IS Petnica) within the history and historiography programs. Since 2023, he has oriented his research interests toward psychoanalysis and philosophy, enrolling in specialist studies in Interactive Psychoanalysis at the CERIP Institute, as well as Lacanian psychoanalysis training with the Lakan Balkan association. His areas of interest include explores interactivity as a developmental phenomenon, with a specific focus on post-structuralist philosophy, postmodern thought, and the psychoanalysis of Jacques Lacan.

Anita Bali-Miletić (1986) graduated from the Faculty of Philosophy in Novi Sad, Department of Psychology. She is employed as an educator at a student dormitory, where, in constant contact with adolescents and through ongoing professional development, she highlights the importance of mental health care and the cultivation of healthy lifestyles. She is currently undergoing specialist training in interactive psychoanalysis at the Institute for Philosophy and Interdisciplinary Studies in Novi Sad. Her research interests are primarily focused on the philosophy of mind. She is a member of the Psychological Society of Serbia.

Tamara Petrović was born in Belgrade in 1985. She graduated from the Faculty of Financial Studies in Belgrade and completed the Diplomatic Academy of the Ministry of Foreign Affairs of the Republic of Serbia. Although formally educated in finance, her professional path has consistently been oriented toward working with people. Through experience in diplomatic protocol, public service, and later in Human Resources in the private sector, she has continuously built a career centered on direct work with individuals and teams, focusing on interpersonal relations and personal and professional development. It was precisely this long-standing engagement in working closely with people that inspired her to deepen her knowledge and pursue a more comprehensive and professionally grounded form of support. Guided by this motivation, she enrolled at the Institute for Philosophy and Interdisciplinary Studies in Novi Sad, where she is currently completing the second level of specialist training in Interactive Psychoanalysis. Her professional interests include working with individuals facing psychological difficulties in contemporary society, with particular interest in the understanding of schizoid states.

Aleksandar Krstić, Senior Research Associate at the Institute for Philosophy and Interdisciplinary Studies, was born in 1969 in Novi Sad. He graduated from the Faculty of Philosophy at the University of Novi Sad, Department of Philosophy, where he also completed his postgraduate (Master's) studies, earning his degree with the thesis *"The Pragmatic Turn of Karl-Otto Apel."* At the Institute for Philosophy and Interdisciplinary Studies, he teaches *Existential Psychotherapy* and *Philosophical Practice and Psychotherapy*. He has published papers in *Letopis Matice Srpske*, the *Proceedings of the Faculty of Philosophy in Novi Sad*, *Agrafi*, *Prosvetni pregled*, *Pedagoška praksa*, and others. His fields of interest include philosophy of language, philosophy of psychotherapy, philosophical practice, philosophy of mind, philosophy of science, philosophy of artificial intelligence, rhetoric, and argumentation theory.

Srđan Damnjanović (1968) Associate Professor at the Faculty of Law for Commerce and Judiciary lecturer at the Philosophical Center for Psychoanalysis (Novi Sad), and teacher at Karlovci Gymnasium. His research areas include structuralism, Marxism, legal ethics, the philosophy of psychoanalysis, and the philosophy of education.

Merima Aranitović teaches Serbian language and literature at Karlovci Grammar School in Sremski Karlovci, Serbia. She holds a degree in Serbian Language and Linguistics from the Faculty of Philosophy. Her academic and professional interests include language, literature, interactive psychoanalysis, and the intersections among these fields. She is particularly interested in the relationship between linguistic structures and psychoanalytic thought, as well as in questions of subjectivity, meaning, and interpretation. She writes academic, journalistic, and literary texts.

Valentina Đekić (1969), completed basic academic and master's studies at the Department of Pedagogy at Faculty of Philosophy, University of Novi Sad. Doctorate in the University Center for interdisciplinary and multidisciplinary studies and research (UCIMSI) of the University of Novi Sad, Gender Studies major, on the *topic Critical analysis of characters in children's cartoons with a focus on gender stereotypes*. For ten years, she worked at Radio and Television of Serbia in Novi Sad, where she held various positions. In the position of professional associate, she started gaining work experience in 2000 at the Pre-school institution "Suncokreti" Vladimirci in Vladimirci, where she still works as a pedagogue. She is currently attending specialist psychoanalytical education in the field of Interactive psychoanalysis at the Institute for Philosophy and Interdisciplinary Studies in Novi Sad. Within the family theory and research, her area of interest is media discourse with the goal of achieving change in the social and cultural position of women and children, while within the pedagogical - psychological theories and practical interests focused on the field of socio-emotional

personality development and communication. Until now, she published 22 scientific works, including 4 books in the field of pedagogical and gender research.

Đorđe Vozarević was born in Sremska Mitrovica in 1965. He graduated from the Faculty of Philosophy in Novi Sad. He has taught sociology and philosophy. He has spent most of his life working in the field of media, both on a practical and theoretical level. He specialized in interactive psychoanalysis at the Institute for Philosophy and Interdisciplinary Studies, where he holds the position of Senior Professional Associate and teaches the course Psychoanalytic Sociology. He is married and the father of two children.

Igor Grujičić (b. 1988) is a philosopher and interactive psychotherapist, serving as a Senior Research Associate at the Institute for Philosophy and Interdisciplinary Studies in Novi Sad. He earned his degree from the Department of Philosophy at the Faculty of Philosophy, University of Novi Sad, and is currently pursuing an MA in Philosophy at the University of Belgrade. He is a member of the editorial boards of the journals Agrafa: Journal of Philosophy of Psychoanalysis and Filozofski savjetnik, the founder of the academic association "The Soul House", and a member of the International Neuropsychoanalysis Society (NPSA) and the philosophical society SVAR. His research focuses on the theoretical foundations of interactive psychoanalysis through an interdisciplinary synthesis of philosophy, psychoanalysis, and psychotherapy, with a particular emphasis on the contemporary reception and interpretation of the ideas of Sándor Ferenczi.

Žarko Trebješanin (Belgrade, 1950), psychologist, taught as a full professor psychology of personality, psychology of communication, psychology of religion at several faculties of the University of Belgrade (BU) until his retirement (2018), and now teaches at the Faculty of FEFA in Belgrade and at the Faculty of Applied Sciences in Montenegro. He published about twenty books, about fifty prefaces/afterwords, as well as more than two hundred scientific and professional papers. He was the president of the Association of Psychologists of Yugoslavia, the president of the Council of Scientific Fields of the Social and Humanities of the University of Belgrade (BU), a member of the BU Council. He is the award winner of several prestigious awards for scientific and professional work (Veselin Lučić, Borislav Stevanović, Živorad - Žiža Vasić, Stojan Novaković).

Suzana Dimitrijević Branković, Dipl. Ing. (1962) – Interactive Supportive Psychoanalyst and Full Professor at the University of Belgrade in the field of biotechnology and biochemical engineering. Her decades-long professional development in psychoanalysis includes specialized studies in interactive psychoanalysis at the Institute for Philosophy and Multidisciplinary Studies in Novi Sad, as well as certified programs for Master NLP Practitioner and Wingwave Method Practitioner. Combining her technical and scientific background with a deep interest in psychoanalysis, she is dedicated to researching and applying psychoanalytic principles in education and communication. In her work, she pays special attention to improving the learning process by integrating psychoanalytic insights into pedagogical approaches, with the goal of deepening the understanding of individual and group educational dynamics.

Aleksandar Mrđen (1969) Senior associate, lecturer at the Institute for Philosophy and Interdisciplinary Studies. Interactive supportive psychoanalyst. He graduated from the Faculty of Medicine in Novi Sad, where he specialized in pneumophthisiology and then clinical pharmacology. He has a Master of Medical Sciences and an MBA.

Darko Zubović (1978) completed his undergraduate and Master's studies at the Faculty of Orthodox Theology, University of Belgrade. He is currently undergoing specialist training in Interactive Psychoanalysis at the Institute for Philosophy and Interdisciplinary Studies in Novi Sad. His research interests are directed toward the integration of theology and psychoanalysis, whose interrelation is examined within a philosophical framework as a fundamental epistemological and metatheoretical foundation. He proceeds from the assumption that interactivity, as a general anthropological phenomenon, opens a space for an interdisciplinary understanding of the human being as a relational entity, constituted through dialogue and development in both its spiritual and material dimensions.

Aleksandra Kuzmanović Vujičić (1978) graduated in Philosophy from the Faculty of Philosophy in Novi Sad. She is currently enrolled in specialist studies in Interacive Psychoanalysis at the Institut for Philosophy and Interdisciplinary Studies in Novi Sad. Her research interests are focused on the philosophy of psychoanalysis, the psychoanalysis of art, cultural phenomena (language, poetry), anthropology, and ontology.

Sandra Šok is a dance-scholar, philosopher, artist-researcher, political scientist, somatic practitioner, yoga teacher and performer with more than 20 years experience of dancing, performing and teaching in Croatia and abroad.Sandra hold a BA in Philosophy and Religion Science, at the Faculty of Philosophy and Religious Studies in Zagreb and Master Degree obtained at the Faculty of

Political Science in Zagreb. She also finished one year Women Studies Programs in Zagreb and the Programe for International Yoga Practitioners at Swami VIVEKANANDA YOGA ANUSANDHANA SAMSTHANA University in Bangalore, India. Currently she is studying psychoanalysis in Novi Sad, Serbia, at the Institute for Interdisciplinary Studies and Philosophy. Sandra is also very active in dance, research, and artist residencies. She attends and teaches at international dance and movement conferences as a lecturer.

Dragan Jakovljević (1965) is a Serbian writer, journalist, and university professor based in Budapest. A graduate in journalism, he also holds a master's degree in cultural studies and a PhD in communication studies. Dozens of his papers have been published in academic journals in Serbia, Hungary, and other countries. His literary opus includes around twenty published books of prose, poetry, and essays written in Serbian, Hungarian, and English. In Budapest, he has organized numerous academic conferences, professional gatherings, thematic evenings, and round tables devoted to Serbian culture, literature, and media. Numerous important literary and social awards in Serbia and Hungary have recognized his work. For many years, he has been the editor-in-chief of "Srpske nedeljne novine", the newspaper of the Serbian national minority in Hungary, and a permanent correspondent in Budapest for the Belgrade daily newspaper "Politika".

Bajro Salkunić, born in 1991 in Šabac. Completed basic and master studies at the Faculty of Technology in Zvornik. Interactive supportive psychoanalyst, certified hypnotherapist and NEDS practitioner with completed TFP education: Psychotherapy focused on transfer at the Academy for Integral Psychodynamic Psychotherapy. Passed training and education related to work with trauma, emotional intelligence, depression, anxiety, burnout, work with dreams and various seminars related to communication. Currently an educator of the second year of specialist training in Interactive Psychoanalysis at the Institute for Philosophy and Interdisciplinary Studies in Novi Sad.

Jangela Sušac-Budimir (b. 1970) graduated from the Faculty of Humanities and Social Sciences in Rijeka, where she obtained a degree in Croatian Language and Literature education. She has been working in the field of education for over thirty years. After completing the first level of studies at the Institute for Philosophy and Interdisciplinary Studies in Novi Sad, she is currently continuing her specialist training. She is the author of the book *Lucida Intervalla*, published in London in 2022. She writes and occasionally publishes poetry, prose, and travel writing. She is actively involved in numerous local educational and humanitarian projects.

Tema sledećeg broja Agrafe je

IZMEĐU UMA I SMISLA: FILOZOFSKI PRISTUPI MENTALNOM ZDRAVLJU

Tekstove, pitanja i komentare slati na elektronsku adresu
agrafa@filozofija.edu.rs
Rok za prijem tekstova je 31. oktobar 2026.

UPUTSTVO AUTORIMA

OPŠTE NAPOMENE

U časopisu za filozofiju psihoanalize *Agrafa* objavljuju se isključivo neobjavljeni tekstovi koji nisu istovremeno ponuđeni za objavljivanje u drugim publikacijama. Recenzirani članci prihvataju se za objavljivanje na osnovu dve pozitivne recenzije. Časopis primenjuje dvostruko slepi recenzentski postupak (double-blind peer review), pri čemu identitet autora i recenzenata ostaje anoniman.
Recenzirani tekstovi razvrstavaju se u sledeće kategorije:
– originalni naučni rad (rad u kome se iznose prethodno neobjavljeni rezultati sopstvenih istraživanja zasnovani na naučnoj metodologiji);
– pregledni članak (rad koji sadrži originalan, detaljan i kritički prikaz istraživačkog problema ili područja, uz jasno istaknut autorski doprinos);
– kratko ili prethodno saopštenje (rad standardne strukture manjeg obima ili preliminarnog karaktera);
– naučna kritika, odnosno polemika (rasprava zasnovana na naučnoj argumentaciji);
– stručni rad (rad koji sadrži primenjena znanja i uvide iz određene oblasti, bez nužnog zahteva za originalnim istraživanjem).
Časopis objavljuje i nekategorizovane radove: prikaze i recenzije relevantnih izdanja objavljenih u poslednje dve godine, prevode i izveštaje. Radove objavljene u *Agrafi* autori mogu ponovo objaviti u drugim publikacijama uz obaveznu napomenu da je tekst prvi put objavljen u ovom časopisu. Dostavljanjem rada uredništvu, autori daju časopisu pravo prvog objavljivanja u štampanom i elektronskom obliku.

OPREMA I SLANJE RUKOPISA

Poželjni obim tekstova:
– originalni naučni rad: od 30 do 50 hiljada karaktera (sa praznim slovnim mestima, uključujući fusnote);
– pregledni rad: od 20 do 40 hiljada karaktera (sa praznim slovnim mestima, uključujući fusnote);
– kratko ili prethodno saopštenje: od 10 do 20 hiljada karaktera (sa praznim slovnim mestima, uključujući fusnote);
– naučna kritika, odnosno polemika: od 10 do 15 hiljada karaktera (sa praznim slovnim mestima, uključujući fusnote);
– stručni rad: od 10 do 15 hiljada karaktera (sa praznim slovnim mestima, uključujući fusnote);
– prikazi, recenzije i ostali nekategorizovani radovi: od 6 do 8 hiljada karaktera (sa praznim slovnim mestima, uključujući fusnote);
Oprema rukopisa podrazumeva sledeće elemente: ime i prezime autora, naziv i adresu matične institucije autora, e-mail adresu autora, pun naslov (i podnaslov) članka, apstrakt članka na srpskom (od 100 do 250 reči) i engleskom jeziku (apstrakt na engleskom jeziku može se dati u proširenom obliku, ali ne može iznositi više od 1/10 dužine članka), ključne reči (ne više od 10), listu referenci (literaturu).
Tekstovi se pišu fontom Garamond, veličina slova 12, prored 1,0, justify poravnanje. Radovi se dostavljaju elektronskim putem, kao prilog (attachment), na adresu: agrafa@filozofija.edu.rs u Word (.docx) formatu.
Uredništvo ne vraća primljene rukopise.

NAČIN CITIRANJA I FORMAT ISPISA REFERENCI

Preporučeni način citiranja je putem fusnota, u skladu sa Chicago Notes and Bibliography stilom i to na sledeći način:
– za knjige: prezime autora, prvo slovo imena autora, naslov dela, izdavač, mesto i godina, broj stranice (npr. Kant, I. *Zasnivanje metafizike morala*, Dereta, Beograd, 2004, str. 35.)
– za tekst iz knjige: prezime autora, prvo slovo imena autora, „Naslov teksta" u naslov knjige, izdavač, mesto i godina, broj stranice (npr. Hajdeger, M. „Ničeove reči 'Bog je mrtav'", u *Šumski putevi*, Plato, Beograd, 2000, str. 166.)
– za članak iz zbornika: prezime autora, prvo slovo imena autora, „Naslov teksta" u naslov zbornika (priredio ime i prezime), izdavač, mesto i godina, broj stranice (npr. Riker, P. „Hajdeger i pitanje o subjektu", u *Rani Hajdeger* (priredili D. Basta i D. Stojanović), Kultura, Beograd, 1979, str. 150.)
– za literaturu u elektronskom obliku: prezime autora, prvo slovo imena autora,

„Naslov teksta“, URL adresa i datum pristupa (npr. Kangrga, M. „Zbilja i utopija“, http://praxis.anarhija.org/index.php/Praxis:Praxis_1972_1-2, pristupljeno 15. 6. 2010.)

U drugom i svakom narednom navođenju istog dela izostavljaju se izdavač, mesto i godina izdanja (npr. Kant, I. *Zasnivanje metafizike morala*, str. 40). Kod uzastopnog citiranja istog dela u fusnotama koristi se oznaka Isto. ili Ibid., uz navođenje broja stranice. Literatura se navodi na kraju rada, pre apstrakta na stranom jeziku. Format referenci isti je kao u fusnotama, ali bez navođenja stranica. Reference se navode abecednim redom prema prezimenima autora, pri čemu se prvo navode štampani, a zatim elektronski izvori. Reference se ne prevode na jezik rada, već se navode u izvornom obliku.

CIP – Каталогизација у публикацији

Библиотека матице српске, Нови Сад

159.964

AGRAFA: Časopis za filozofiju psihoanalize / glavni i odgovorni urednik Aleksandar Prica. VI 7/2025 - Novi Sad : Filozofski centar za psihoanalizu 2025 -. – 23 cm

Godišnje.- Sažeci na srp. i engl. jeziku.

ISSN 2334 – 7805

COBISS.SR – ID 278655239

INSTITUT ZA FILOZOFIJU I
INTERDISCIPLINARNE STUDIJE
FILOZOFSKOG CENTRA ZA PSIHOANALIZU

ISSN 2334-7805

